

TB 3AAS

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXXI

1977

GENT 1977

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. S. J. DE LAET, Chr. Soenenslaan 2, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 St.-Amandsberg

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, 9000 Gent

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee

Adjunct-secretaresse :

Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap :

Vanaf 1976 : 300 F jaarlijks

Prijs, voor niet-leden, van deze jaargang van de Handelingen : 350 F
(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, van de Provincie Oost-Vlaanderen en van de Stad Gent.

INHOUD

	blz.
R. VAN DRIESSCHE, <i>De voormalige romaans-gotische kerk van de Sint-Pietersabdij te Gent</i>	1
PH. LARDINOIS, <i>Symptomen van een middeleeuwse clan : de erfachtige lieden te Gent in de 1e helft van de 14e eeuw</i>	65
E. VAN DER HALLEN, <i>Het Gentse Meerseniersambacht (1305-1540)</i>	77
C. VANDENBROEKE, <i>Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17e - 18e eeuw)</i>	151
F. SIMON, <i>De vrije liberale school te St.-Amandsberg (1886-1896)</i>	191
M. DESITTERE, <i>Archeologische Kroniek</i>	225
R. DE HERDT, <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1976-1977</i>	241

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and/or America, History and Life.

DE VOORMALIGE ROMAANS-GOTISCHE KERK VAN DE SINT-PIETERSABDIJ TE GENT

door

Arch. Dr. ROGER VAN DRIESSCHE

*In aandenken aan onze geliefde zoon Hendrik
(Gent 26 januari 1951 - Vézelay 4 september 1973).*

WOORD VOORAF

Reeds zeer vroeg beschikt men voor de Sint-Pietersabdij over een buitengewoon rijk archief, dat op heden bewaard wordt in het rijksarchief te Gent, Cartularia, akten en kontrakten, briefwisseling, kronieken, memorieboeken en rekeningen allerhande brengen ons informatie, zowel over de gebouwen als over hun inboedel.

Met deze studie willen wij dan een poging wagen om een beeld te schetsen vooral van de romaans-gotische kerk die — in de loop van de eeuwen — aan de huidige O.-L.-Vrouw-Sint-Pieterskerk is voorafgegaan.

Zolang er evenwel in de ondergrond van de bestaande kerk en haar onmiddellijke omgeving geen ernstige opgravingen kunnen ondernomen worden, menen wij het veiliger ons te onthouden van al te gewaagde suggesties nopens de structuur van dit verdwenen bedehuis.

Derhalve dachten wij het aangewezen, prioriteit te moeten verlenen aan het voorhanden zijnde bronnenmateriaal boven moeilijk te bewijzen en vaak omstreden hypothesen.

In dit verband zijn wij zeer verplicht aan Prof. Jos. Duverger, die — jaren terug — het archiefonderzoek van de eens zo machtige abdij heeft aangevat en nooit ophield ons in die richting te stimuleren. Dank ook aan het Gentse Stadsbestuur dat in 1950 het initiatief heeft genomen om in de gewezen abdij opsporings- en restauratiewerken te laten uitvoeren. Van de speciale Commissie, belast met de supervisie van deze werken, mochten wij — samen met Dr. Henri Nowé en Prof. Dr. Firmin de Smidt — deel uitmaken.

BOUWGESCHIEDENIS

Voor het vestigen van een gebedsoord was de Blandinusberg, gelegen aan de over van de Schelde, een uitmuntende keuze¹. Zij was niet alleen gunstig gelegen voor het aanvoeren van bouwmaterialen, zij vormde tevens

(1) G. de Clercq, De kerkelijke instellingen te Gent in verband met de oudste stedelijke geschiedenis, in: Nederlandse historischebladen, 2.2, Antwerpen, 1939, p. 118.

een schakel voor de verspreiding van de nieuwe geestelijke stromingen naar de meest verwijderde gewesten van dit gedeelte van ons continent. Opgericht gedurende het leven van de Heilige Amandus circa het midden van de 7e eeuw, kreeg de jonge stichting reeds in het eerste kwart van de 8ste eeuw een zware klap te verduren. Inderdaad, Karel Martel hertog van Austrasië verjoeg in 716 abt Celestinus die de partij van zijn rivaal hofmeier Ramanfred had gekozen. Hij verdeelde de abdijgoederen onder zijn vazallen, met als gevolg dat het klooster in verval geraakte. Dit zou duren tot onder Lodewijk de Vrome die Einhard — biograaf van Karel de Grote — in 814 of 815 tot lekenabt benoemde. Deze Erasmus van de 9de eeuw zou de fundamenten gelegd hebben van een nieuwe kerk ².

Nauwelijks was de grote keizer ter ziele gegaan of de Vikings vielen Vlaanderen binnen. In 846 kwamen zij de Schelde opgevaren en brak er te Gent paniek los. Pieter-en Bavelingen namen hals over kop de vlucht naar Frankrijk waar zij zich in Laon vestigden ³.

De eerste betrouwbare gegevens over een bedehuis beginnen evenwel pas met de luisterrijke overbrengst in 870 van de relieken van de H. Amelberga uit Temse naar het koor van de abdijkerk ⁴.

Na de dood van graaf Boudewijn I (879) werd zijn hart bijgezet in de O.L. Vrouwekapel. Nadat de Engelse koning Alfred de Grote in 879 de Vikings overwonnen had, overstroonden zij het noorden van Francia en werd de Sint-Pietersabdij verwoest. Opnieuw zochten de kloosterlingen hun heil in de vlucht en vestigden zich terug in Frankrijk.

Hoewel de Noormannen reeds in 883 de scheldestreek ontruimd hadden werden zij toch maar definitief in 891 door de Duitse keizer Arnulf van Karinthie te Leuven verslagen. Zij verlieten voor goed ons land en zochten via Bonen een goed heenkomen naar Engeland.

De Pieterlingen keerden maar jaren later — in 937 — naar hun zwaar gehavend klooster terug. Dit werd door bemiddeling van Graaf Arnulf I (918-965) in 941 opnieuw ingericht, nadat hij hun — niet zonder moeite — gedwongen had de regel van de H. Benediktus te omhelzen. Hieraan zal de toenmalige abt Gerard van Brogne wel niet vreemd geweest zijn. Wegens de grote aangroei van de communautiteit en de stijgende toeloop van gelovigen werd in 960 de bestaande kerk afgebroken en besloot men een nieuwe te bouwen. Dit kan in verband gestaan hebben met de luisterrijke overbrenging, in 945, van de relieken van de Heiligen Wandregiselis, Ansbert en Wulfram ⁵. De werken vorderden zo snel dat het koor reeds in

(2) A. Verhulst, Over de stichting en oudste geschiedenis van de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdijen te Gent, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1953, D.VII, pp. 1-153; F.L. Ganshof, Vlaanderen onder de eerste graven, Antwerpen, 1944, pp. 13-19; Ph. Schmitz, Blandin, in: Beaudrillart, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclesiastique*, Parijs, D.IX, pp. 118-123; E. Moreau, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, Brussel, 1940, D.II, pp. 159, 175-176.

(3) L. van der Essen, in: *Geschiedenis van Vlaanderen*, z.d. D.I, pp. 157-158.

(4) Ph. Grierson, *The Translation of the relics of St-Amelberga to St-Peters of Ghent*, in: *Rev. Ben. Maredsous*, 1937, pp. 292-315.

(5) V. Fris, *Histoire de Gand*, Gent 1930, pp. 7-9; L. van der Essen, o.c., D. I, p. 160; F.L. Ganshof, o.c., pp. 14-16; F. van de Putte, *Annales Abbatiae*

975 door Abelbertus, bisschop van Reims kon ingezegend worden en de westtoren in 979 door Hetbert, aartsbisschop van Trier. Deze westbouw kan — zoals blijkt uit een rekening in 1401-1408 nog bestaan hebben ⁶.

Na de brand van 985 liet abt Wichard geheel de kerk vergroten. Koning Edward die in 1016 in de abdij in ballingschap vertoefde zou eveneens — na zijn reïnstallatie op de Engelse troon — de uitvoering van deze werken daadwerkelijk steunen. Tien jaar later liet abt Adalwinus de kerk opnieuw uitbreiden ⁷.

Aanvankelijk fungeerden de kloosterkerken tevens als openbare bidplaats. Zo begrijpt men dat er in de meest betrouwbare bronnen steeds opnieuw gesproken wordt over een massa gelovigen die de Goddelijke diensten bijwoonden.

Volgens de „Vita Bertulfi Renticensis” was de toeloop op Drievaldighheidszondag van het jaar 1073 buitengewoon groot. Dit zou misschien in verband kunnen worden gebracht én met het feit dat het Sint-Pietersaltaar toen naar het midden van de kerk werd verplaatst vóór de viering, én met de verruimingswerken die aan het koor plaats grepen ⁸.

Het is opvallend hoe er, vanaf 1074 gewag wordt gemaakt van vrije lieden die zich onder de schutse stellen „*ad altare beatae Mariae, semper virginis; in cripta ecclesiae sancti Petri Gandensis*”. Tot en met 1270 werden die akten regelmatig vernieuwd ⁹.

Gosewijn, bisschop van Doornik, mocht in 1216 de O.L.-Vrouwkapel inzegenen die gelegen was achter het koor. Klaarblijkelijk werd dan het eindpunt bereikt van de in 1073 ingezette bouwwerken ¹⁰.

Volledigheidshalve dient hier nog aangestipt te worden dat Anselmus,

Sancti Petri Blandinienses, 1842, p. 9; Ph. Schimtz, o.c.; l.c. de Moreau, o.c., l.c.

(6) F. van de Putte, o.c., p. 9; P. Grierson, Les annales de Saint-Pierre à Gand et de Saint-Amand - Annales Blandinienses - Annales Elmarenenses - Annales Vormoselenses - Annales Elnonenses, Brussel, 1937, p. 21; Ch. Diericx, Memoires sur la ville de Gand, Gent, 1897, D.II, p. 335; Jacobus Meyerus, Commentarii Sivi Annales rerum Flandricarum Libri septendecim, Antwerpen, 1561, fo 20vo; doc. 10⁵, 21.

(7) M. Deruelle, De St-Pietersabdij te Gent, Gent 1933, p. 27; M. van Vaerneuwijck, Historis van Belgis, edit. J. van der Haeghen, Gent 1829, D.II, p. 184; A. Sanderus, Gandavum sive Gandavansium rerum liberi sex, Brussel, 1627, p. 304; Anno 985 - inchoatum est aedificium blandiniense in majores structuras sub Widone praefato die kalendarum aprilis (Rijksarchief Gent, Fonds St-Pieters, I reeks, nr 81 fo 58vo - aantekeningen uit de 16^e eeuw door Sigerus Piscatoris); anno 995 - In lapide quadrato scicei (?) albo erat: Hic jacet abbas Adalwinus sacerdos, qui obiit 17 cal. Juli anno Domini 995: Rexit hanc Blandinii ecclesiam annis VIII et mensibus VII (Univ. bibl. Gent, hs. G. 11767 fo 3vo).

(8) G. de Clercq, o.c., p. 119-120; M. Deruelle, o.c., p. 28; O. Holder-Egger, in: Monumenta Germaniae Historica Scriptores, D.XV, 2, p. 240.

(9) A. van Lokeren; Chartes et documents de l'Abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand, Gent, 1868-1871, D.I., pp. 104 nr 155, 106 nr 158, 112 nr 174, 119 nr 188, 125 nr 200, 135 nr 221, 137 nr 227, 142 nr 237, 148 nr 251, 179 nr 316, 181 nr 323, 189 nr 343, 191 nr 348, 192 nr 350, 197 nr 360, 200 nr 367, 206 nr 378, 242 nr 454, 245 nr 461-462, 249 nr 477; P.C. Boeren, Etude sur les Tributaires d'Eglise dans le Comté de Flandre du IXe au XIVe siècle, Amsterdam, 1936, p. 140 nr 47.

(10) F. van de Putte, o.c., p. 17.

bisschop van Doornik in 1148, de krypte van het klooster zou ingewijd hebben ¹¹.

Gedurende de eerste helft van de 13de eeuw verflauwt in onze gewesten de gewoonte om zich onder de hoede te stellen van een altaar. Dit kan één van de redenen zijn waarom er in de documenten van de 14e eeuw niet meer over de krypte gesproken wordt ¹².

De aankoop in 1408, bij meester Jan van Dendermonde o.m. van „*eenen kerteelsteen ghebuerbuert onder Sinte-Andriescapelle in de voute*” zou er hooguit op kunnen wijzen dat een gedeelte van de krypte onder de noord-transept gelegen was ¹³.

Ook is het mogelijk dat bij het vergroten van het koor de krypte niet werd uitgebreid.

In 1566 oenteerden de iconoclasten in de Sint-Pieterskerk o.m. de vorstelijke begraafplaatsen, liggende aan de ingang van de door negen stenen zuilen ondersteunde O.L. Vrouwekapel ¹⁴. Hieruit kan worden opgemaakt dat deze tomben niet in de krypte dienden gezocht te worden. Trouwens, het verslag op 2 oktober 1567 uitgebracht door twee leden van de Raad van Vlaanderen nl. François Courteville en Jean van der Burght handelt uitvoerig over de door de iconoclasten aangebrachte schade, maar rept met geen woord over het bestaan van een krypte in de St-Pieterskerk. Dit kan tot nadenken stemmen. Wat meer is, uit dit belangrijk rapport is geweten dat er zich boven de O.L. Vrouwekapel een altaar bevond toegewijd aan de H. Drievuldigheid ¹⁵.

Uit documenten van 1406 en 1412 is gekend dat de reliekschrijnen toen reeds geplaatst waren op een soort steiger boven het hoofdaltaar en niet in de krypte; dat de juwelen bewaard werden in de schatkamer op de verdieping van de „prespeterie” ten westen van de St-Laurentiuskapel, en de ornaten in de „triangle” die o.i. te situeren is boven de O.L. Vrouwekapel ¹⁶.

In 1517 werd de relikwiestijger vervangen door de zgn. „ijzeren zolder”, ontworpen door G. Horenbault ¹⁷.

Ook de Florentijnse edelman Guicciardini (1521 - Antwerpen 1589), die het grootste gedeelte van zijn leven in ons land doorbracht, spreekt in zijn werk met veel lof over dit kunstwerk, maar zwijgt in alle talen over de krypte ¹⁸.

Bij het uitvoeren van restauraties in 1613 werd in de zuidmuur van de St-Benediktuskapel het graf blootgelegd van de in 995 overleden abt Adalwinus. Een gedenksteen aangebracht in de binnenwand van de oost-

(11) A. Sanderus, Gandavum, p. 312.

(12) P.C. Boeren, o.c., pp. 90-92.

(13) Doc. 20°.

(14) M. van Vaernewijck, Historie van Belgis, Gent, 1574, IV, cap. XLVIII, fo CXIX^o.

(15) Doc. 47.

(16) Doc., 15, 24^a.

(17) M. Deruelle, o.c., pp. 118-121.

(18) L. Guicciardini, Descrizione de tutti i Paesi Bassi, Antwerpen, 1567, uitgave Amsterdam 1612, p. 293.

pandgang herinnert ons nog steeds aan deze opzienbarende ontdekking¹⁹.

Dergelijke vondsten schijnen later nooit meer voor te komen, ook niet gedurende de bouwcampagne van de barokkerk. Hieruit zou kunnen besloten worden dat de ondergrond van de voormalige kerk onberoerd werd gelaten.

Wegens de scherpe helling van de bodem Scheldewaarts moet de crypte zich zeer duidelijk boven het maaiveld afgetekend hebben. De hypothese dat men — in het vooruitzicht van de tweede beeldenstorm (1578) — de ingang van de crypte zou toegemuurd en gecamoufleerd hebben, schijnt ons derhalve absurd als zijnde met de werkelijkheid in strijd²⁰.

Zou het dan gewaagd zijn te stellen dat tijdens de vele werken die in de loop van de 14de eeuw aan de kerk werden uitgevoerd de crypte overbodig was geworden en misschien gedeeltelijk met slopingsmateriaal werd volgestort, nadat men het opstaand gedeelte op gelijk peil van het schip had gebracht?

Volgens de Busscher kwam men eertijds van uit de pand door een galerij onder de linkerbeuk van de kerk waar nog resten te zien waren van grafsteden zonder enige inscriptie²¹. Bij de situering dient o.i. gelet op de oriëntatie en werd hier de keldering bedoeld gelegen onder de zuidkooromgang van de barokkerk.

Het peil van die kelder werd later om een niet goed te praten reden méér dan een meter afgelaagd. Zo verdwenen klaarblijkelijk de laatste sporen van de zich dáár bevindende grafkelders.

Wat verder de romaanse kerk aangaat weet men uit een oorkonde van 1092, dat Margareta van Kortrijk de werken deed hervatten aan de bouwvallige St.-Niklaaskapel²².

Vanaf 1156 tot en met 1163 is er in de documenten sprake over een Maria-altaar in het atrium.

Hieruit concluderen dat de abdijkerk werd voorafgegaan door een atrium zoals dat in de strikt bouwkundige zin zou mogen opgevat worden lijkt ons voorbarig, daar uit andere bescheiden eerder blijkt dat men te doen heeft met de O.L. Vrouwekerk liggend op het domein van de abdij²³.

Enorme schulden, vermoedelijk veroorzaakt door de bouwwerken van de 12de en het begin van de 13de eeuw, brachten de abdij aan de rand

(19) M. Deruelle, o.c., p. 170.

(20) M. Deruelle, o.c., pp. 52-53.

(21) E. De Busscher, Notes concernant l'abbaye de St-Pierre à Gand, in: *Annales Soc. Royale des Beaux Arts et littérature, 1846-1847, DII, p. 39.*

(22) In sacello Sti Nicolai eregione venerabilis sacramenti in pariete est:

Domina Margareta, Castellana Curtracensis reincipit hoc opus in honorem D. Mariae, Sti Martini, Sti Nicolai et omnium etc. anno 1092

In codem in muro est quod sequitur:

Tempus edax rerum maculosa vetusta

Hoc pietatis opus quod tu Margareta decorat

Oblivione celut impellente morantur.....

(Univ. bibliot. Gent, hs. G. 11767, fo 103; Kon. bibliot. Brussel, *Epitaphes des Eglises de Gand, 16902, fo 23*).

(23) A. van Lokeren, o.c., D.I, pp. 149, nr 253; 164, nr 287; M. Deruelle, o.c., p. 130.

van het bankroet. Bij staking van betaling legden de schuldeisers klacht neer te Rome. Op last van Paus Martinus IV stelde Philip Mouskes, bisschop van Doornik, een onderzoek in naar de gang van zaken. Het temporeel beleid werd op 5 april 1282 in handen gelegd van een comité bestaande uit vier leken. Deze wijze maatregel had voor gevolg dat de financiële moeilijkheden spoedig van de baan waren ²⁴.

In de tweede helft van de 14de eeuw werd St.-Pieters geteisterd door felle branden (1353, 1368, 1371, 1376). Die van 1378 was voor de abdij gewoonweg catastrofaal. Toen werden niet minder dan circa vijfhonderd huizen in as gelegd, inclusief de abdijkerk, de toren, de kloostergangen, de dormter, de refectie en de infirmerie. Om de uitgaven te dekken die met de restauraties gepaard gingen, besloot abt Jan van Pitthem de jaarlijkse inkomsten van het kasteel te Elmare, groot 600 pond parisis, aan te wenden ²⁵.

Bij de investituur in 1385 van Filips de Stoute, als graaf van Vlaanderen, waren de werken aan de benedenkerk nog volop aan de gang terwijl het koor, hetzij intact gebleven, hetzij reeds in gebruik genomen was ²⁶.

Het feit dat Rome in 1393 Dom Antoon le Brun tot abt had benoemd was oorzaak van hoog oplaaierende twisten binnen de muren van de abdij en van de stad Gent. Onlusten vresend deed prelaat van Leeuwarder, én de privilegieën én de relieken eerst overbrengen naar Oudenaarde en van daar naar Douai ²⁷. Deze innerlijke twist verlamde de bouwactiviteit zodanig dat volgens de kontrakten en de generale rekeningen de werken tot in 1395 aansleepten.

Dit jaar betekende evenwel de kentering met de aanstelling van Laurens van der Leyen tot meester van de werken, met als opdracht het bouwen van de vieringstoren die zeker zo goed diende te zijn als deze die hij te Hulst had opgetrokken. Negenendertig jaar lang bleef van der Leyen de werken aan de kerk van de Pieterlingen in handen houden ²⁸.

Belangrijk is o.m. het feit dat in 1397-98 o.m., het gruis liggend op 't gewelf van „*Bavstorie*” gestort werd bij al het ander dat reeds van vroeger in de kerk lag en „*Thuutlaes*” voorhanden in het paradijs aan de St.-Andriesskapel (noord-transept) afgebroken werd.

Het slopingsmateriaal gedeeltelijk liggend op het O.L. Vrouwekerkhof werd weggevoerd naar het kerkhof palend aan de kerk, ten oosten van de kapittelzaal ²⁹.

De bekende Gentse zerkbouwer Jan Eebins, die voor het eerst in 1397 in de rekeningen van de abdij opduikt, kontrakteerde op 9 maart 1399 om onder de boog van het koor een opengewerkte gevel te bouwen voorzien

(24) A. van Lokeren, o.c., D.I., p. 391; M. Deruelle, o.c., p. 29.

(25) P.C. van der Meersch, *Memorieboek der stad Gent*, Gent, 1859, p. 74 en vlg., A. van Lokeren, o.c., D. II, nr 1290.

(26) G. Celis, *Eenige aantekeningen over de blijde inkomsten der Graven van Vlaanderen in de St.-Pietersabdij*, in: *Bulletijn Mij Geschied- en Oudheidkunde Gent*, 1919, p. 16.

(27) A. van Lokeren, o.c., D.II, p. 117, nr 1400.

(28) doc. 2, 3¹⁻², 4², 6, 8, 10¹³⁻¹⁵, 11, 12¹⁰⁻¹⁵, 28.

(29) doc. 47-8.

van venster en beeldnissen. Dit alles volgens eigen ontwerp, diende uitgevoerd te worden in Lediaanse zandsteen³⁰.

Het werk vlotte goed. Op 20 mei 1399 werd reeds met de beroemde Dendermondse beeldhouwer Jacob de Baerze een kontrakt gesloten tot het uitvoeren van het koorgestoelte, waarvan het ontwerp hem door abt G. van Leeuwaerde ter hand werd gesteld. Bij Hertog Filips de Schone heeft de Baerze in zeer hoge gunst gestaan. Algemeen kenmerk van zijn overgebleven werk is de ondergeschiktheid van de beelden aan de architectuur. Men mag dus veronderstellen dat het gestoelte in kwestie zal geharmonieerd hebben met het bouwwerk eerder opgericht door Eebins³¹. Het gewelf van de viering kwam in ieder geval gereed in 1400. De overkluizing van het eertijds vermoedelijk vlak overzolderd koor, was in 1402-1403 af; want van der Leyen plaatste toen de daarop staande kranen³².

Uit het kontrakt van 8 september 1400 blijkt duidelijk dat de noord-transept voorzien was van een tribune die toegankelijk was vanuit de zich aldaar bevindende St.-Andrieskapel, bij middel van een wenteltrap aangebracht in de dikte van de muur. In die periode werden de vensters in de kruisbeuk aanmerkelijk vergroot. Men verlieze hierbij niet uit het oog dat de aanpalende noord-kloostergang toen geen verdieping bezat. Ook het klokketorentje met beiaard kwam in die tijd tot stand³³.

Vanaf 1400 staat men voor een stijgende kurve van restauratie- en vergrotingswerken. De vestiaire van de abt, die zich onder het torentje van de kosterij ten oosten palend aan de noord-transept bevond, werd in 1402-1403 afgebroken, en het gruis dat reeds van oudsher op de „triniteit” lag weggeschapt³⁴. Deze „triniteit” — zoals wij reeds hoger aanstipten — kan niets anders geweest zijn dan de bovenverdieping van de O.L. Vrouwekapel.

Belangrijk waren de verbouwingen uitgevoerd in 1406-1408. Toen werd m.i. de voorkerk naar het westen toe vergroot. De boog en de oude muur in de beuk werden gesloopt en de daarin liggende oude grafzerken verwijderd. Boven de St.-Benediktuskapel, ten zuiden van de kooromgang palend aan de dormter, werd een studeerkamer ingericht. Deze werken gingen gepaard met een grondig nazicht van koor en toren³⁵.

Aan de binnenzijde was het koor afgesloten door een ringmuur, waarin zoals bekend uit de rekening van 1408 „historiën” voorkwamen die met witte dekkleden werden omhangen. In de „presbyterie” zijnde de sacristie stonden (1404) tevens de in steen uitgevoerde verhalen over de geboorte en de dood van Jezus en Maria. Dergelijke bijbelse onderwerpen nl. „de aanbidding van de Driekoningen” treft men tot op heden nog aan in de

(30) R. van Driessche, Jan Eebins, in: Nationaal Biografisch Woordenboek, Paleis der Academiën, Brussel, 1964, D.1, p. 427-428; d. 5, 6, 12⁷.

(31) D. Roggen, De twee retabels van de Baerze te Dyon in: *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, Gent, 1934, D.I, pp. 98, 104; d. 7, 10¹².

(32) d. 8, 10⁹⁻¹¹, 12¹³.

(33) d. 9, 10¹⁴, 17, 19.

(34) d. 12⁶, 14-15.

(35) d. 16-17.

St.-Martenskerk te Halle, waar het koor omzet is met apostelbeelden die dateren uit het einde van de 14de of het begin van de 15de eeuw ³⁶.

Bij hoogdringendheid dienden in 1408 herstellingen gedaan te worden aan de St.-Amelbergakapel, de apsidol op de transept ten zuid-oosten van het koorhoofd, de kapellen van de H.H. Katharina, Andries en Laurentius. Meteen belanden wij bij de beschuttingswerken die werden uitgevoerd alvorens over te gaan tot de afbraak van nagenoeg geheel de benedenkerk ³⁷.

Inderdaad, uit de akte op 10 juni 1408 verleden vóór de schepenen van de Gentse Keure, blijkt dat Gillis van Musschezele en Lieven van Lede zouden afbreken tot in de funderingen: de noordzijbeuk van de voorkerk, de ingang van de kerk alsmede de zich in deze gedeelten bevindende altaren. Het afkomend materiaal zou gestapeld worden op het oud kerkhof palend aan de kapittelzaal, terwijl het gruis — door een opening te maken in de muur van het kerkhof — moest gestort worden in de boomgaard; zij dus in de omgeving van het koorhoofd ³⁸. Om deze werken te financieren werden in 1411 enkele goederen verkocht ³⁹.

De in 1412 overleden abt van Leeuwaerde zal in zijn grafschrift o.m. voor dit werk worden geprezen. Vanaf dit ogenblik zal er in de rekeningen sprake zijn over „den nieuwen werke”. Ook de herstellingen in die periode uitgevoerd aan de St.-Amelbergakapel mogen als belangrijk worden bestempeld, vooral dan om de versieringen die er door schilder Rogier van de Wostine werden uitgevoerd ⁴⁰.

Tot en met 1444 behelzen de generale rekeningen — nagenoeg ononderbroken — uitgaven in verband met het gehele kerkgebouw. Uit een betaling in 1436-1437 gedaan, blijkt dat er gevaar had bedreigd om van de kerken van St.-Baafs en St.-Pieters, versterkingen te maken ⁴¹.

Circa 1444 werden zgz. ten zuiden van de toren nieuwe kapellen gebouwd. Dit is evenwel strijdig met de ordonnantie van de aanpalende kloostergang, tenzij men hier te doen had met het inrichten van kapellen in de zuid-transept, ofwel dat hier de Noordzijde werd bedoeld ⁴².

Daarna treed een stagnatie in die zal duren tot in 1479 wanneer werd overgegaan tot het vernieuwen van het gewelf ten noorden van de „Triniteit”, het bouwen (1480-81) van de muren en gewelven van de noordzijbeuk en dito transept. In de rekeningen worden deze werken betiteld als de „niewer-kerken” en... „den nyeuwen buec” ⁴³.

Aan kerk en abdij waren in 1493 zware restauraties nodig, zó dat op 26 januari 1497 besloten werd, de tienden waarover men in de parochie

(36) D. Roggen en M. de Vleeschouwer, *De Apostelen en de Aanbedding der Driekoningen in de St.-Martenskerk te Halle*, in: G.B.K., D.I, Antwerpen, 1934, p. 166; d. 14⁵, 18.

(37) d. 19-20.

(38) Ch. L. Diericx, *Memoires sur la ville de Gand, Gent, 1814-1815*, D.II, p. 337, nr 1.

(39) A. van Lokeren, o.c., D.I, p. LXII.

(40) d. 22, 23, 24.

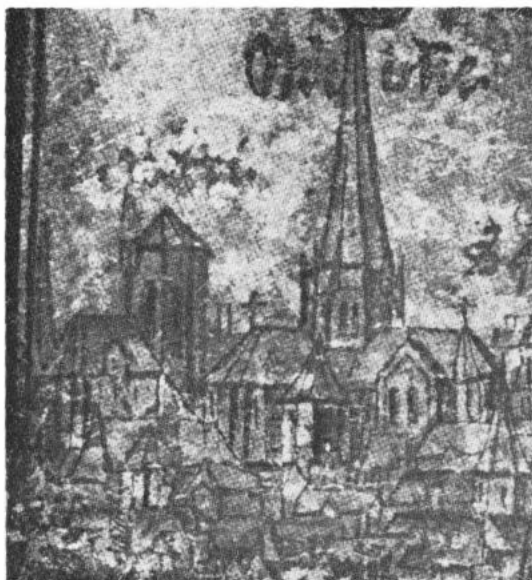
(41) d. 25-36.

(42) d. 37-40.

(43) d. 41-46.

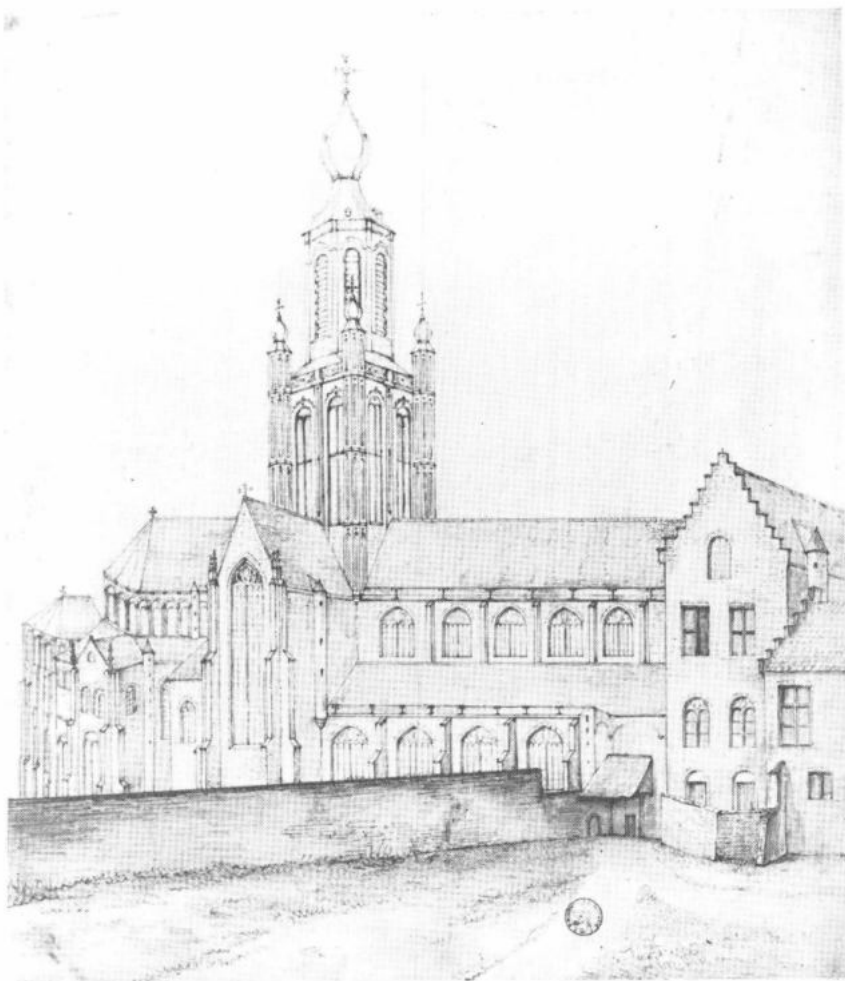
Afb. 1 — Zegel van abt Fulcro de Rijke, 1321. Stadsarchief Gent, charter 68, in : *Religieuze kunst in Oost-Vlaanderen*, Gent, Bijloke Museum, 1951, katal. nr. 78.

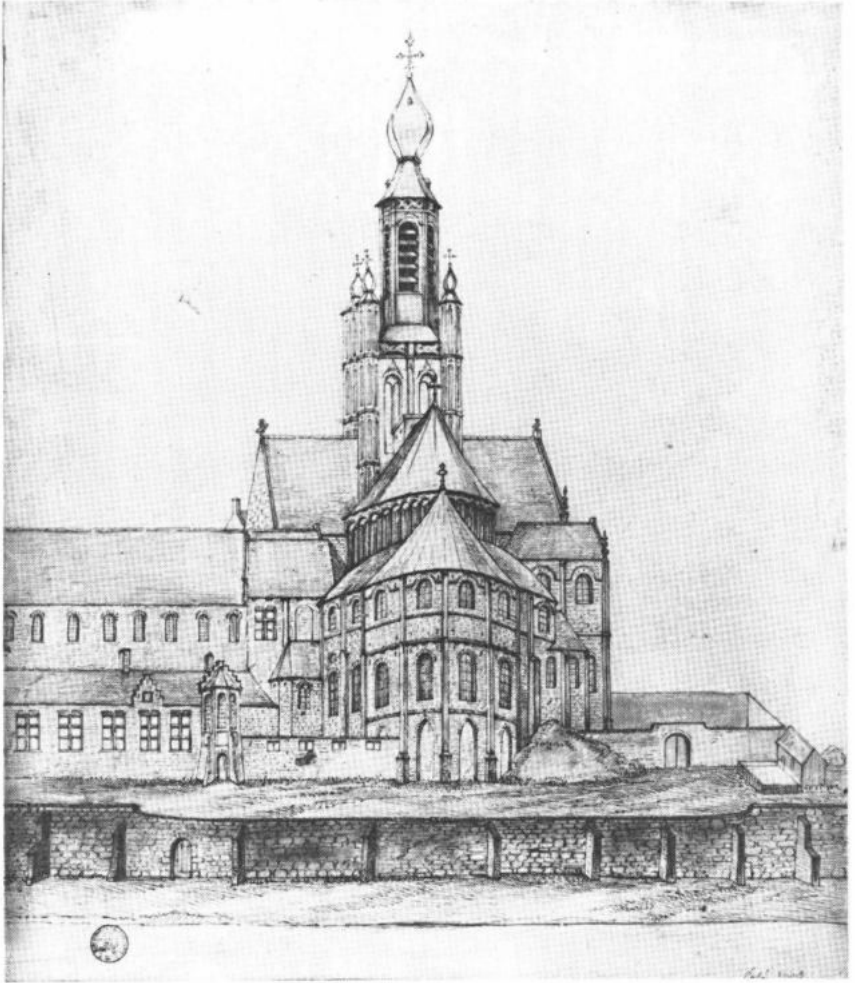
Afb. 2 — Detail uit het Panorama van de Stad Gent in 1524 door P. de Keyser.

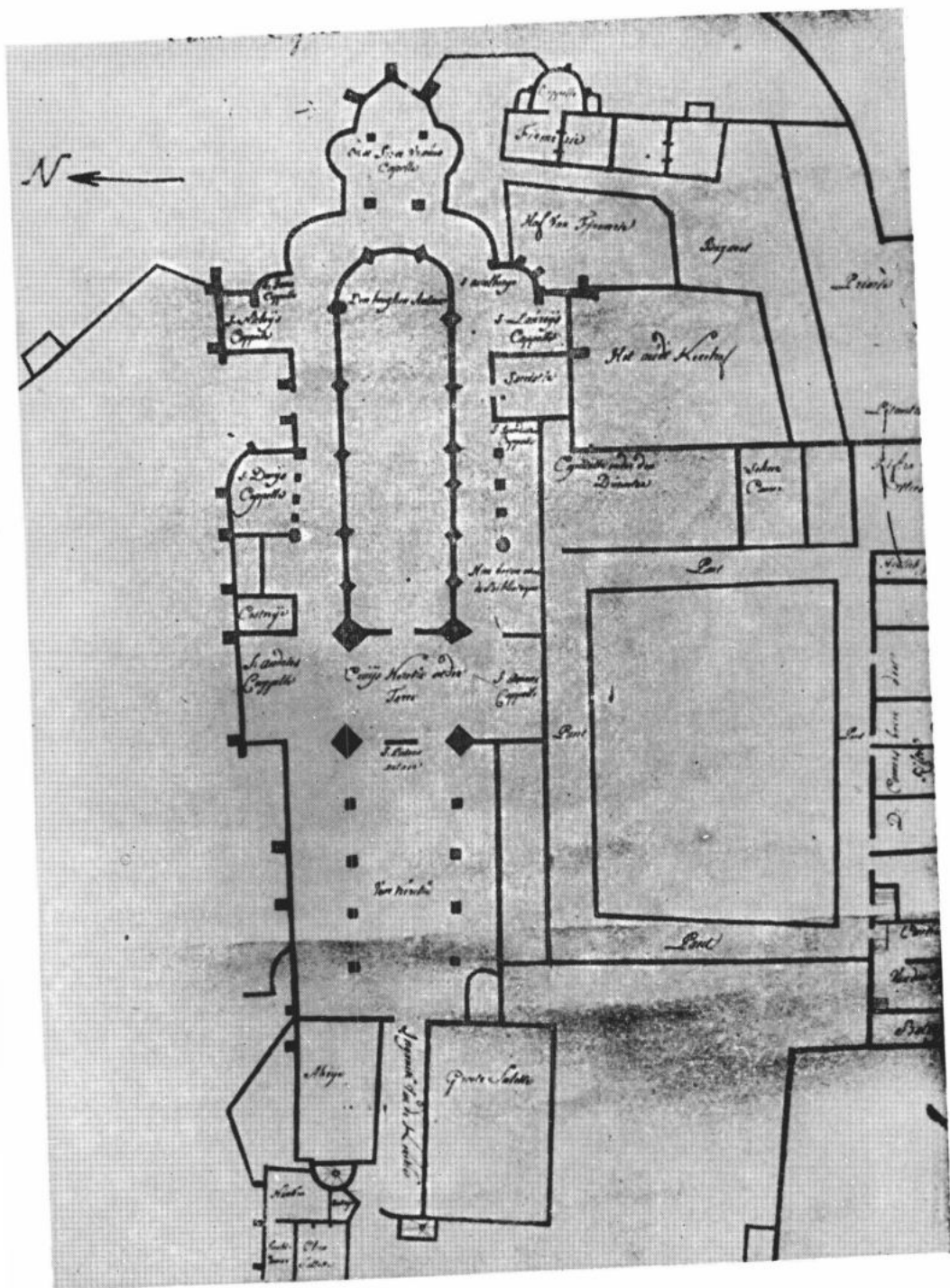
Afb. 3 — Detail uit de xylogravure van 1551 door Jan Oste.

Afb. 4 — Abdijkerk. Noordzijde in 1560 door Arent van Wijnendaele,
Stadsarchief Gent, atlas Goetghebuer.

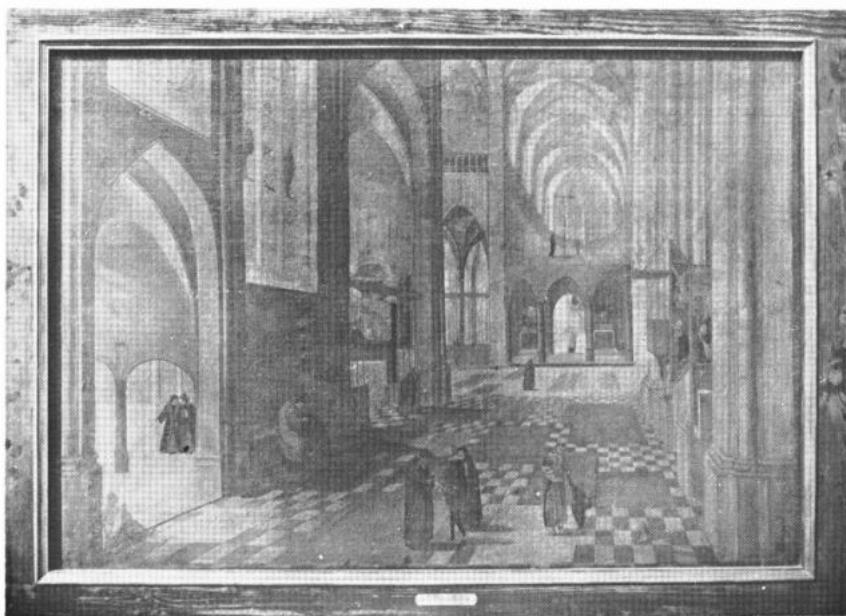
Afb. 5 — Abdijkerk. Oostzijde in 1560 door Arent van Wijnendaele,
Stadsarchief Gent, atlas Goetghebuer

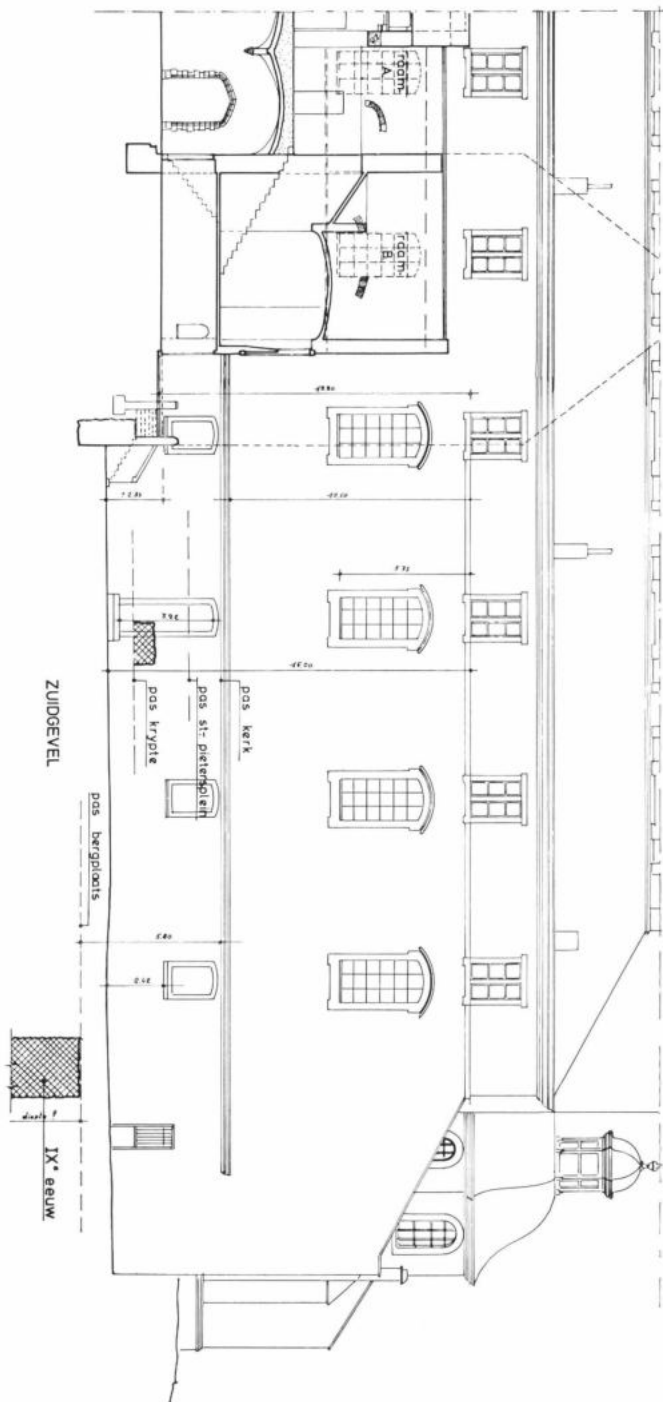
Afb. 6 — Detail van het „Rode Plan”, Rijksarchief, kaarten en plans, nr. 205.
 Voor Afb. 7 — zie blz. 16-17 van de tekst

Afb. 8 — Toegemuurde ingang tot de lichthof van de kerk

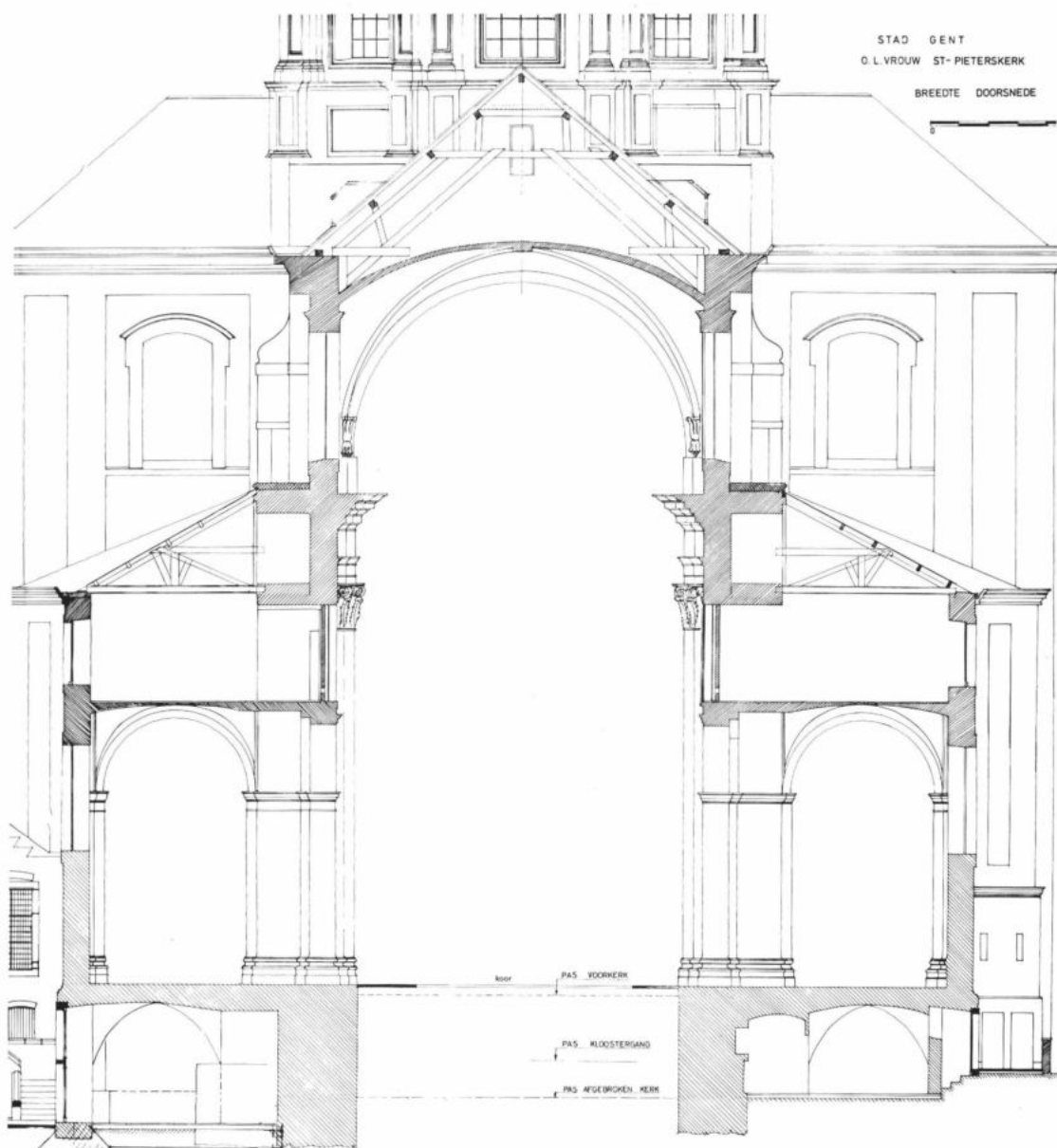

Afb. 9 — Vermoedelijk interieur van de romaans-gotische kerk (Bijloke Museum)

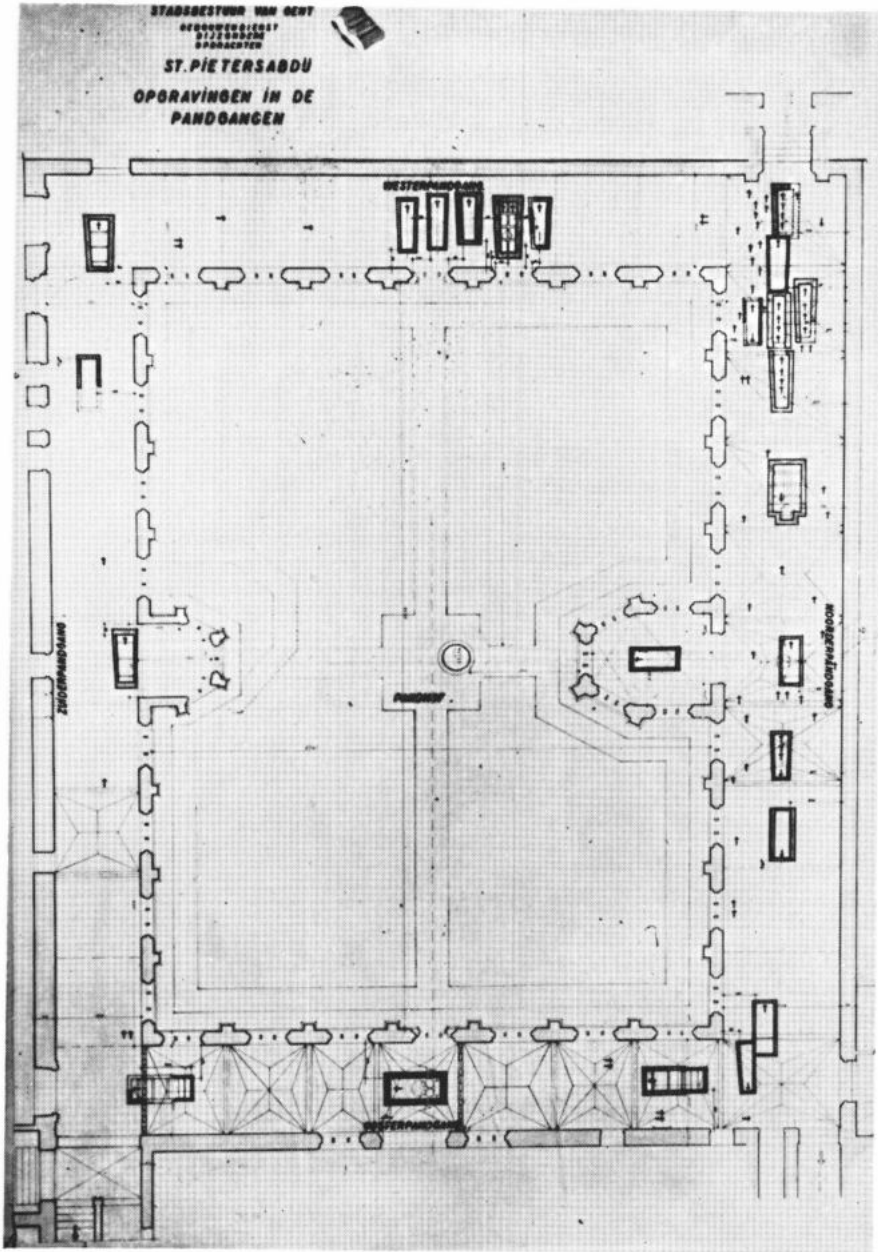

stad : GENT
 O L VROUW ST-PIETERSKERK
 gedeeltelijke doorsnede over het NOORDPAND en
 ZUIDGEVEL - KOOROMGANG

Afb. 10 — Gedeeltelijke lengtedoorsnede over de Noordpand en de zuidgevel van de barokkerk volgens opmetingen van Arch. Dr. R. van Driessche.

Afb. 11 — Breedtedoorsnede over het koor van de barokkerk volgens opmetingen van Arch. Dr. R. van Driessche

Afb. 12 — Kloostergang-grafkelders

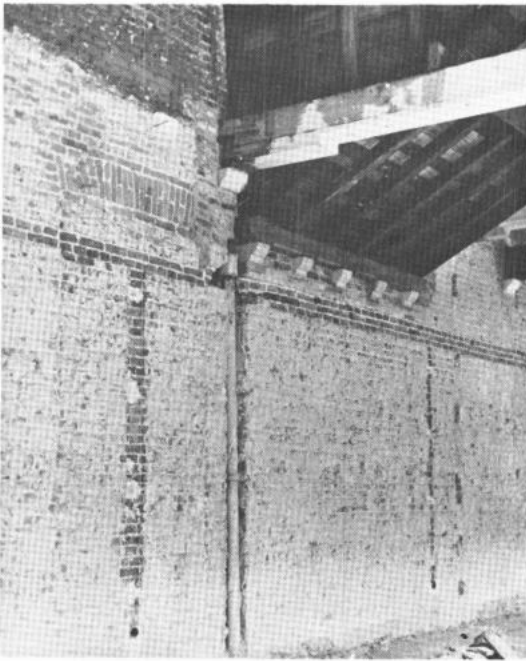
Afb. 13 — Eerste grafkelder in de noordwand

Afb. 14 — Noordwand: romaanse fundering en toegang tot de lichthof van de verdwenen kerk

Afb. 15 — Venster in de Noordpandmuur

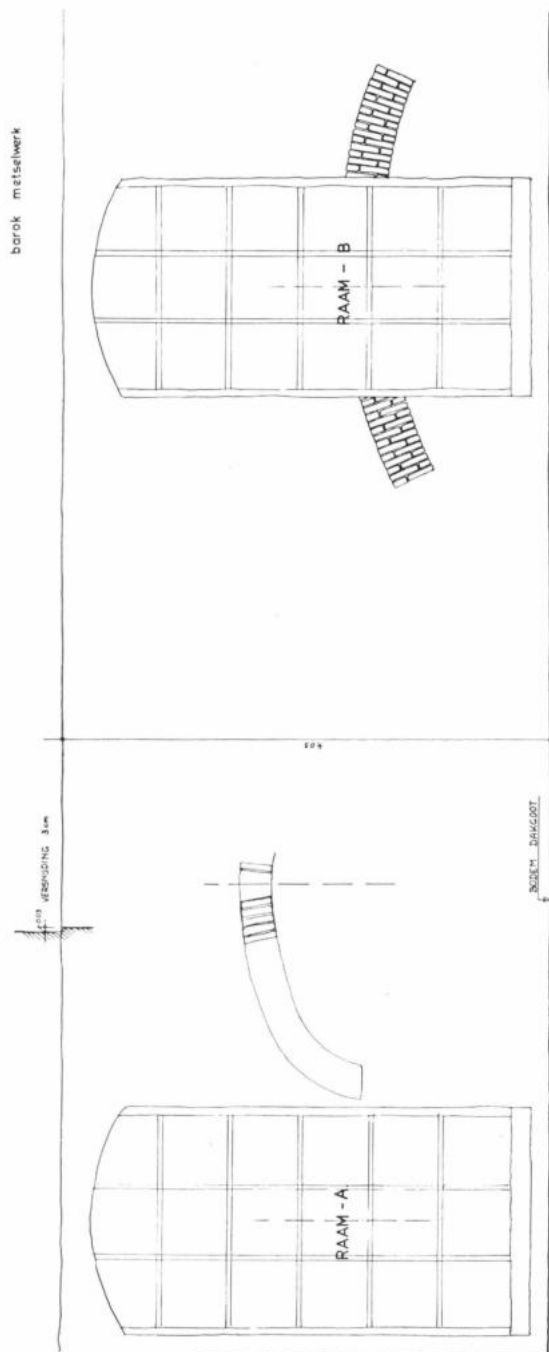

Afb. 16 — Toegemuurde vensters op de verdieping van de Noordpand

Afb. 17 — Noord-kloostergang. Toegangspoort tot de zuidzijbeuk

stad GENT
 O. L. VROUW ST-PIETERSKERK
 ontlastingsbogen
 ZUID - KOOROMGANG - BAROKKERK
 RAMEN A - B

Afb. 18 — Ontlastingsbogen zuidkooromgang barokkerk
 naar opmetingen van Arch. Dr. R. van Driessche

Afb. 19 — Kelder onder de zuidkooromgang van de barokkerk

Afb. 20 — Romaanse grafkelder

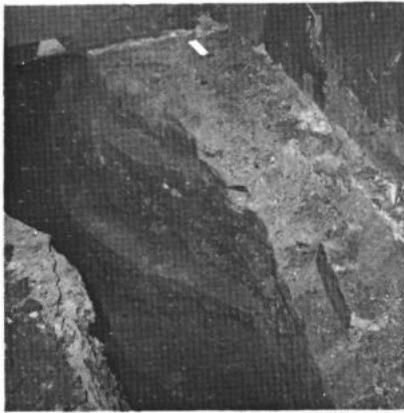
Afb. 21 — Detail romaanse grafkelder

Afb. 22 — Steunberen van de O.L.V.-kapel

Afb. 23 — Centrale steunbeer van de O.L.V.-kapel - detail metselwerk

Afb. 24 — O.L.V.-kapel, resten van
romaanse fundering

Afb. 25 — O.L.V.-kapel, resten van ro-
maanse fundering met breuk in metselwerk

Merelbeke nog beschikte, te verkopen aan de Wihelmieten te Beveren ⁴⁴.

In 1499 werd de toren met een verdieping verhoogd; dit om er de klokken te herbergen die voordien opgehangen waren in een afzonderlijke dakruiter. De torenhelm — zoals wij die kennen door de tekeningen van Arent van Wijnendaele — kwam maar tot stand in 1534 onder het abataat van Gerard van Cuelsbrouck ⁴⁵. Uitgerust met nieuwe vensters en een nieuw gewelf is het mogelijk dat ook de kosterij — aanliggend op de oostgevel van de noordtransept — in 1503-1504 — volledig werd herbouwd samen met een stel vensters aan de noordzijde van de kerk ⁴⁶.

Donkere wolken zouden zich weldra boven onze gewesten samen pakken. In de nacht van 22 op 23 oogst 1566 kwam een opgezweepte bende van de St.-Baafskathedraal afgezakt naar de St.-Pietersabdij, waar zij hun woede botvierden zowel op gebouwen als op de inboedel ⁴⁷.

Omstreeks 17 juni 1567 geboden de Gentse schepenen dat iedere aangerichte schade aan kerken, kloosters en godshuizen zo vlug mogelijk moest hersteld worden.

Van zijn kant deed de Raad van Vlaanderen, zoals hoger gezegd, op 2 oktober daaropvolgend een verslag opstellen van de schade aangericht in de St.-Pieterskerk ⁴⁸.

Nog in de loop van ditzelfde jaar, tot en met 1576, grepen verspreide restauratiewerken plaats aan het kerkgebouw o.m. aan de kapellen van de H.H. Magdalena en Barbara ⁴⁹.

Wat in 1566 gespaard bleef, — of met enorme kosten werd hersteld — ging door de van overheidswege stelselmatig georganiseerde inconoclastie van 1578-1579 voor een groot deel in vreemde handen over ⁵⁰.

Op 24 oogst 1578 — om 10 u. 's avonds — gaf de beruchte Gentse voorschepen Jan van Hembyse, het sein tot de vernieling van het kerkgebouw. Aarsthertog Matthias deed op 13 december 1578 de slooping van de kerk stopzetten. Niettegenstaande de abdij bij het stadsmagistraat een eis tot schadeloosstelling had neergelegd werden de afbraakwerken in mei 1579 verder gezet. Op 30 november 1579 zakte de toren gedeeltelijk in, om — op 27 september 1580 — volledig in te storten. Zó verdwenen één van de prachtigste torens uit onze gewesten, die door J. Billet terecht genoemd werd onder de zeven wonderen van Gent.

Dat de kerk evenwel gedeeltelijk in gebruik bleef, blijkt zowel uit de lokale herstellingen en de grote lening die in 1585 plaats grepen, als uit het feit dat het lijk van abt Lambert Hubeert (1582-1595) nog voor het

(44) A. van Lokeren, o.c., D.II, p. 306, nr 1962; d. 44.

(45) M. van Vaernewijck, *Historie van Belgis*, D.II, p. 244; C. Diericx, o.c., D.II, p. 341; P.C. vander Meersch, *Memorieboek der stad Gent van 't jaer 1301 tot 1793*; D.II p. 103; A. Sanderus, *Gandavum*, pp. 325-330; d. 45.

(46) d. 46.

(47) V. Fris, *Een treurige bladzijde uit de Gentse Kunstgeschiedenis*, in: B.G.O.G., Gent, 1911, pp. 100-101.

(48) V. Fris, o.c., l.c.; d. 47.

(49) d. 48-51.

(50) R. van Driessche, *Een treurige bladzijde uit de Oost-Vlaamse kunstgeschiedenis*, in: *Kultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1958, D.I. pp. 94-145.

O.L. Vrouwaltaar werd bijgezet en pas veel later werd overgebracht naar de zuidpand tegenover het lavacrum.

De stormschade aangericht aan het Grijspeerentorentje — staande recht over de Bagattenstraat — wordt trouwens in 1586 nog vermeld. Bij bulle van 9 februari 1589 verleende paus Sixtus V aan de Pieterlingen het recht tot incorporatie van de O.L. Vrouwparochiekerk. Recht, dat evenwel door de pastoor en de kerkraad werd betwist en door de Raad van Vlaanderen werd verbroken. Ook in het eerste kwart van de 17e eeuw grepen aan de geteisterde kerk nog herstellingen plaats⁵¹. De Utrechenaar Arseen van Schayck, abt geworden in 1615, zal in 1628 het startsein geven voor het bouwen van de barokkerk⁵².

GRAFISCHE BRONNEN

Naast de litteraire bronnen bestaan er ook enkele grafische die ons inlichten over de verdwenen abdijkerk.

De tot op heden enig bekende afbeelding van de westgevel komt o.i. voor op een zegel⁵³ uit het jaar 1321 (afb. 1). Getooid in liturgisch gewaad — de staf in de hand — staat abt Fulcro de Rijcke (1320-1337) in het portaal van zijn kerk. Dit bestaat uit een smalle twee registers hoge nis die overtopt wordt door een accoladeboog waarboven een tympan zichtbaar is, dat eveneens afgedekt wordt door een accoladeboog. In het bovenregister wordt de „Nood Gods” voorgesteld. Men ziet de H. Maagd zetelend op een brede troon waarvan het onderstel bestaat uit een lage — met nissen opengewerkte — bank, terwijl het rugpaneel omzet is met pinakelvormige elementen.

De dagkanten van het portaal zijn omgeven door een met hogels versierde rondlopende rolstaaf. Aan weerskanten wordt deze nis geflankeerd door dubbele driemaal versnijdende gotische steunberen waarvan de onderste geleiding bestaat uit in verband gemetselde laaghoogten en de volgende twee voorzien zijn met zgn. „vensterwerk”. Als bekroning dient een driedig bouwsel dat in het midden hoger is, en afgedekt wordt door een driehoekig dak of gevelveld. De muren zijn ingedeeld door lisenen waartussen zich vensters of blindnissen bevinden. Schijnbaar is dit de opstand van de kerk, bestaande uit een lage vierkante lantaarntoren waarbij de beuken aanleunen. Alles wijst erop dat men hier niet te doen heeft met een gefantaseerd werk, maar wel met dit gedeelte van de kerk zoals het was ten tijde van abt Fulcro, nog vóór het door de zware branden van

(51) B. de Jonghe, *Gendsche Geschiedenissen*, Gent, 1781, D.II., pp. 43, 93, 128, 194, 202, 244; E. de Busscher, *Notice sur l'abbaye de Saint-Pierre à Gand*, pp. 56, 57; J. van de Vivere, *Chronycke van Ghendt*, uitgave: Frans de Potter, Gent, 1885, pp. 300, 304, 305, 380; Juste Billet, *Poulytye Boucke*, stadsarchief Gent; hs. D.I. p. 157; A. van Lokeren, o.c., D.II., p. LXXXVI; d. 52-60.

(52) A. van Lokeren, o.c., D.I. p. IV.; R. van Driessche, *Bouwgeschiedenis der Barokke St-Pietersabdijkerk te Gent*, in: *Handelingen van het 6^e Congres voor Algemeene Kunstgeschiedenis*, Gent, 1942, pp. 66-90.

(53) *Stadsarchief van Gent*, Charter nr 68, in: *Katalogus religieuze kunst in Oost-Vlaanderen*, Gent, 1951 nr 78.

het midden der 14de eeuw werd geteisterd.

Zegels of munten waarop gebouwen voorkomen behoorden niet tot de zeldzaamheden. Het moge volstaan te verwijzen naar deze waarop in de 13de en de 14de eeuw de St.-Pieterskerk te Leuven en de St.-Michielskathedraal te Brussel⁵⁴ voorkomen. Andere afbeeldingen van de voormalig abdijkerk zijn ons pas uit de 16de eeuw bekend. Zij werden reeds vroeger vrij uitvoerig bestudeerd⁵⁵ zodat wij ons ontslagen achten hierop diep in te gaan.

De *houtgravure* in 1524 gemaakt door Pieter de Keyser — 27,3 x 9,2 cm — toont ons uiterst links de St.-Pieterskerk (afb. 2). Zij wordt afgebeeld met kloeke vierkante lantaarntoren op de viering, die voorzien is van een arkeltoorentje en misschien wel van trapkokers. De muurvlakken zijn doorbroken met langerekte vensters. Dit zou er kunnen op wijzen dat de toren zijn romaans uitzicht had behouden, wat o.i. niet mogelijk is, gezien Laurens van der Leyen in 1398 belast werd met de uitvoering van een nieuwe toren waarvan de werken drie jaar hebben geduurd. Op het dak van het schip — dat lager is dan dat van het koor — staat een vlak afgedekte dakruiter. Het koor is polygonaal gesloten.

Een weinig jonger is de *pentekening* op wit papier — 12,7 x 18,7 cm — uit de collectie Clifford-Duits te Londen⁵⁶. Op deze tekening — waarvan de versozijde blanco is gebleven — gemaakt vóór 1534 komt de oostzijde voor van de kerk en de abdijgebouwen samen met de parochiale O.L. Vrouwkerk. De latere tekeningen van Arent van Wijnendaele sluiten aan bij deze tekening, zodat het ons overbodig lijkt ze hier aan een grondig onderzoek te onderwerpen.

In de *Codex Iconographicus* nr 2645 bewaard in de Koninklijke bibliotheek te München komt een panorama voor van de stad Gent dat door Armand Heins op steendruk werd overgebracht⁵⁷.

Al deze tekeningen hebben misschien gediend voor het schilderij — 1,72 x 1,36 m. — kort vóór 1540 gemaakt en dat nu in het museum van de Bijloke te Gent berust. Volgens de traditie zou dit tafereel een kopij zijn van een schilderij van Lucas d'Heere. Het toont ons Gent zoals de stad er ongeveer moet uitgezien hebben voordat de St.-Baafsabdij op last van Karel V in 1540 gedeeltelijk werd gesloopt.

Naar het plan in 1551 gemaakt door Jan Oste, kent men een *Yplo- gravure* (afb. 3) waarop de kerk te zien is met een transepttoren bekroond met een peervormig dak. Een groot raam doorbreekt de westgevel; de kruisbeuk is lager en schijnt — ten noorden — geflankeerd te zijn door een trapkoker⁵⁸.

(54) R. Lemaire, *Les origines du style gothique en Brabant*, Brussel 1906, pp. 87-89; C. Leurs, idem, Brussel, 1922, p. 54.

(55) M. Deruelle, o.c., pp. 42-46.

(56) J.Q. van Reegteren Altana, in: *Opus Musivum Professor Doctor M. Ozinga*, Assen, 1964, pp. 161-171.

(57) A. Heins, *Vue panoramique de Gand 1540*, *Codex iconographicus*, 265, München, Gent, 1915.

(58) P. Bergmans, V. Fris en V. van der Haeghen, *Documents Topographiques relatifs à la ville de Gand, XVIe et XVIIe siècles*, D.II, Gent, z.d. p. 5; V. Fris, *Plans de Gand*, *Introduction aux documents topographiques*, Gent, 1920, pp. 19-20.

Gewichtiger voor de studie van de verdwenen kerk zijn de tekeningen gemaakt in 1560 door Arent van Wijnendaele. Priester Weemaes maakte er in 1768 copijen van die nu berusten in het British Museum te Londen ⁵⁹ en die opeenvolgend voorstellen:

nr 13 - De Kerke en Abdije van St.-Pieters op de westzijde

nr 14 - De Kerke en Abdije van St.-Pieters langs den kant van de Schelde... of te Noord-Syde (sic) door Mtr Arent van Wijnendaele... ten jare 1580.

Het is niet uitgesloten dat N. Heins voor het werk van A. van Lokeren „Chartres et documents de l'Abbaye de St-Pierre" circa 1868 de originele tekeningen van Arent van Wijnendaele gecopieërd heeft ⁶⁰. Latere tekeningen die teruggaan op deze van Heins zijn voor ons van weinig of geen belang en mogen derhalve achterwege worden gelaten.

Een laatste *gravure* waarop de kerk tamelijk goed staat afgebeeld is deze van Braun en Hohenberg uitgevoerd in 1576 en getiteld „Civitates orbis terrarum" ⁶¹.

Uit de gekende afbeeldingen blijkt dat aan de — zeer vaag weergegeven — westgevel geen torens voorkwamen. Dit sluit evenwel het bestaan van een torenpartij nog niet helemaal uit.

Volgens de tekeningen van Arent van Wijnendaele, behoorde de kerk tot het basilikaal type (afb. 4) met dubbel transept, vieringstoren en transkapellen. De westgevel van de kerk wordt volledig gemaskeerd door een gebouwenkompleks dat boven de nok van de hoge lichtbeuk uitreikt. Vijf brede — met een korfboog afgedekte — zesdelige vensters doorbreken de langsmuren van de zijbeuk alsmede die van de hoge lichtbeuk.

De traveeën van de onder een lessenaardak staande zijbeuk worden gescheiden door zware — versnijdende — steunberen. Bij de hoge lichtbeuk worden de traveeën gemaskeerd door lisenen.

De noordtransept — even hoog als het schip — wordt doorbroken met een zesdelig van maaswerk voorzien gotisch venster, waarvan de ontlastingsboog — in tegenstelling met deze van het schip — bestaat uit een puntboog. Pinakels bekronen de dubbele hoekfrijten. De gevel voert een kruisbloem ten top. Tegen de westwand bemerkt men een uitkragende cirkelvormige trapkoker. Zowel het schip als het transept staan onder zadeldaken. Boven de dakgoot loopt een eenvoudige metalen balustrade. Aanleunend bij de oostmuur van de transept bevinden zich enkele lagere gebouwen.

De prachtige — twee verdiepingen tellende — hoge transepttoren is onderaan vierkantig en bovenaan achtkantig. Octogonale traptorentjes flankeren de vlakken van de beneden geleding. Dit kan het gedeelte zijn door van der Leyen op het einde van de 14de eeuw begonnen. Deze vier vakken hoge trapkokers, verlevendigd door smalle nissen, worden onderling verbonden door een opengewerkte balustrade. Iedere koker bezit een peer-vormig dak in de zin als dit van de transepttoren. De hoektorentjes worden

(59) A. van Lokeren, Universiteitsbibliotheek Gent, ms, G. 11763.

(60) A. van Lokeren, o.c., D.I, pp. 1-2.

(61) G. Braun en Fr. Hohenbergius, *Civitates orbis terrarum*, Coloniae Agripinae, 1576, p. 15.

beëindigd door een smeedijzeren kruis, staande op een bol. In de muurvlakken van het benedengedeelte van de transeptoren openen zich tweeledige vensters die gescheiden worden door een muurdam. Dubbele hoekfrijten zonder versnijding betonen de achtkantige torengleding waarvan de muurpanden voorzien zijn van grote vensters waarin galmborden zijn aangebracht. Boven het peervormig dak — met op de ingezwikte dakschilden dakkapellen — verheft zich het lelievormig kruis. Het octogonale gedeelte stamt vermoedelijk uit het einde van de 15de eeuw en de bekapping uit de eerste helft van de 16e eeuw.

Het koor — even hoog als de beuk — wordt verlicht door een rij van driedubbele aaneengeschakelde rondbogige vensters die wel zullen omlijst zijn geweest door enigzins bredere op zuiltjes samenvallende bogen.

Een korbellijst fungeert als aanzet van het dak waarop de lage — vlak afgedekte — vierkantige klokkentoren prijkt.

Op de langsmuren van de kooromgang bemerkt men de pseudo transept waarvan de nok onder de vensters van de buitenloopgang van de hoge lichtbeuk van het koor blijft. Deze gereduceerde transept maakt het bindteken uit tussen de kooromgang en het klaverbladvormig koorhoofd.

In de as van de kerk opent zich de O.L. Vrouwekapel (afb. 5) die polygonaal gesloten is en door drie massieve steunberen in vier vakken wordt gescheiden. Corlonlijsten verdelen deze kapel horizontaal in vier registers waarvan de onderste vrijwel het voornaamste is.

Opmerkenswaardig is het feit dat hier vensterloze rondbogig afgedekte blindnissen worden aangegeven. Daarentegen komen in de hogere, twee geleidingen vrij brede vensters voor, waarvan deze uit de bovenste voorzien zijn van een rondlopende onderling verbonden waterlijst.

Let tevens op de grote zorg die hier door de tekenaar werd aan de dag gelegd o.m. bij het weergeven van de onderverdeling en de afdekking van de versnijdingen bij de steunberen en de korbellijst aan de voet van het dak.

Mocht het register met de blindnissen samen met het daarbovenliggend vak tot een ruimte behoord hebben — waarboven dan de zgn. „Triniteit” kwam — dan zou de krypte nog lager dienen gezocht te worden. Dergelijke hypothese verwijzen wij naar het rijk der verbeelding. Eerder denken wij dat bij de uitbreiding van het koor en het bouwen van de O.L. Vrouwekapel in 1216, de krypte niet werd vergroot maar eerder a.h.w. door de nieuwe konstruktie werd opgeslorpt. Alleen ernstig doorgevoerde bodemprospectie is bij machte antwoord te geven op de vraag of zij in de ondergrond van de huidige kerk nog bestaat.

HET RODEPLAN

Een uiterst gewichtig document voor de kennis van de voormalige kerk is het zgn. „Rodeplan” (afb. 6) dat bewaard wordt in het rijksarchief te Gent⁶².

(62) P.C. van der Meersch, *Inventaire des Cartes et Plans conservés aux Archives de Flandre-Orientale*, Gent, 1850, nr. 205.

In rode inkt getekend op papier en geplakt op lijnwaard draagt het als titel „Audt Clooster en Abdye van St-Pieters”. Te oordelen naar het geschrift en het woord „colationné” dat er op voorkomt, lijkt het ons te zijn een 18de eeuwse copij naar een veel ouder verloren geraakt plan. Vensteropeningen ontbreken, hetgeen aan de tekening een primitief karakter verleent.

Van dit, voor onze studie zo belangrijk plan, bezit het stadsarchief te Gent een met nota's voorzien copie van A. van Lokeren. Aan de hand van de hoger besproken tekeningen van Arent van Wijnendaele werden o.m. in de buitenmuren van het laatst genoemd plan, vensteropeningen aangebracht.

Dit plan diende als klad voor een derde, eveneens in het stadsarchief te Gent, dat in de eerste helft van de 19de eeuw werd gemaakt door een ervaren tekenaar⁶³.

De zaak wordt spannend als men weet dat abt Amandus Hovelinck (1657-1679) voor de Raad van Vlaanderen in 1672 een proces voerde tegen de pastoor van de O.L. Vrouwekerk in verband met het vernielen van de hekken tussen de abdij en het kerkhof⁶⁴.

Hieruit blijkt dat — alvorens de oude kerk werd afgebroken (vóór 1628) van geheel het abdijskompleks een grondplan werd opgemaakt. Dit plan — dat in het procesbundel ontbreekt — zou o.i. kunnen gediend hebben voor het maken in de 18de eeuw van het zgn. „Rodeplan”⁶⁵.

Volgens het „Rodeplan” werd tegenaan de westgevel een gebouwenkompleks opgericht bestaande uit: ten noorden de prelatuur, waarvan het gedeelte palend aan de kerk bestond uit een ruim lokaal getiteld „abdijs” dat ten westen voorzien was van een halfronde trapkoker, ten zuiden uit de „Groote salette”, ten westen voorzien van een rechthoekige trapkoker. In een open koer lag in de nabijheid een natuurlijke bron.

De benedenerkerk bestond uit een vijf traveeën diepe middenbeuk aan weerskanten geflankeerd door zijbeuken van ongelijke breedte. Tussen het schip en het koor werd een assymetrisch transept ingeschakeld.

Het vier en half traveeën diep koor bevatte een middenbeuk met halfronde sluiting omgeven door een kooromgang. Zowel de noord- als de zuidzijde van de kooromgang werden bijna volledig bezet door een reeks aanbouwen.

Aan de zuidzijde was gedeeltelijk een pseudo-omgang voorhanden, waarboven zich de bibliotheek bevond. Verder werd aan die zijde de Sint-Benediktuskapel aangetroffen met aanpalende sacristij met op haar verdieping de tresorie.

De kosterij met aanliggende kapel van de abt, alsmede de Sint-Denijskapel vormden de aanbouw op de noordelijke kooromgang. Halverwege de vierde koortravee werd de gereduceerde transept aangebracht.

Apsidiolen — waarin de kapellen van de H.H. Johannes en Amelberga — vormden de overgang van de kooromgang naar de klaverbladvormige

(63) M. Deruelle, o.c., pp. 5, 40, 41, 42.

(64) M. Deruelle, o.c., pp. 5, 40, 41, 42.

(65) doc. 61.

O.L. Vrouwekapel, symbool van de Goddelijke drieëenheid. Vestigen wij hier vooral de aandacht op de polygonale sluiting van kwestige kapel. Inderdaad, deze bestaat uit de vier zijden van een ingeschreven zevenhoek. Iconografisch zou dit in verband kunnen gebracht worden met de Zeven Vreugden en de Zeven Smarten van Maria aan wie de kapel toegewijd was.

Uit de generale rekeningen weet men bepaald zeker dat de huidige O.L. Vrouwekapel in 1628 gebouwd werd op de oude funderingen. Dit laat ons toe de as van de voormalige kerk vrij nauwkeurig te bepalen.

Aan de hand van het „Rodeplan” kan o.m. worden uitgemaakt dat de gesloopte kerk zeker een travee uitsprong op de westkloostergang. De westgevel kwam dus ongeveer ter hoogte te liggen van de westgevel van de nog steeds bestaande oude refter. Dit schijnt Deruelle o.m. niet opgemerkt te hebben bij de restitutie van het grondplan van de middeleeuwse kerk ⁶⁶.

Volgens de beschrijving die de Franse diplomaat François Baudot ons circa 1623 van de St.-Pietersabdij geeft, zou de lengte van de toen reeds afgebroken kerk 862 voet (sic) geweest zijn, waarbij de voet onderverdeeld werd in negen duim ⁶⁷. Naar onze mening werd hier voor het eerste cijfer een schrijffout begaan en zou er inplaats van 8, drie moeten gestaan hebben, wat voor de totale lengte dan 362 voet zal zijn geweest.

Onder de menigvuldige nota's door A. van Lokeren aangebracht op een copy van het „Rodeplan” leest men evenwel: „*J. Vanchard 1480 Annus redditus ecclesie S. Petri — Die choor 't Sinte Pieters es lang 160 voete, breed 41 voete; elke side: boven 33 stalle (voor de paters), beneden 28 stalle (voor de broeders)*”.

Uit de laatste twee geciteerde documenten kent men dus o.m. de onderverdeling van de voet in negen duim, de lengte en de breedte van het koor en het aantal koorzetels. Dit laat ons toe te veronderstellen dat al deze gegevens binnenwerks dienen te worden gezien ⁶⁸. Als interpretatie van het „Rodeplan” stellen wij derhalve het volgende schema voor (afb. 7), rekening houdend met een vermoedelijke dikte van 1,00 m, voor muren en pijlers:

voet = 2,753 cm. duim x 9 = 24,777 cm.

lengte = 24,777 cm. x 160 voet = 39,65 m.

Koor: Breedte = 24,777 cm. x 40 voet = 9,91 m.

Module voor traveeën 10,16 x 8,00 m.

Module kooromgang 5,08 x 4,00 m.

Voor het bepalen van de module van de benedenkerk werd gebruik gemaakt van de afmetingen van de nog bestaande korbboog in de eerste travee van de noordpand (afb. 8) die eertijds toegang verschaft tot de lighthof

(66) M. Deruelle, o.c., pp. 67-68.

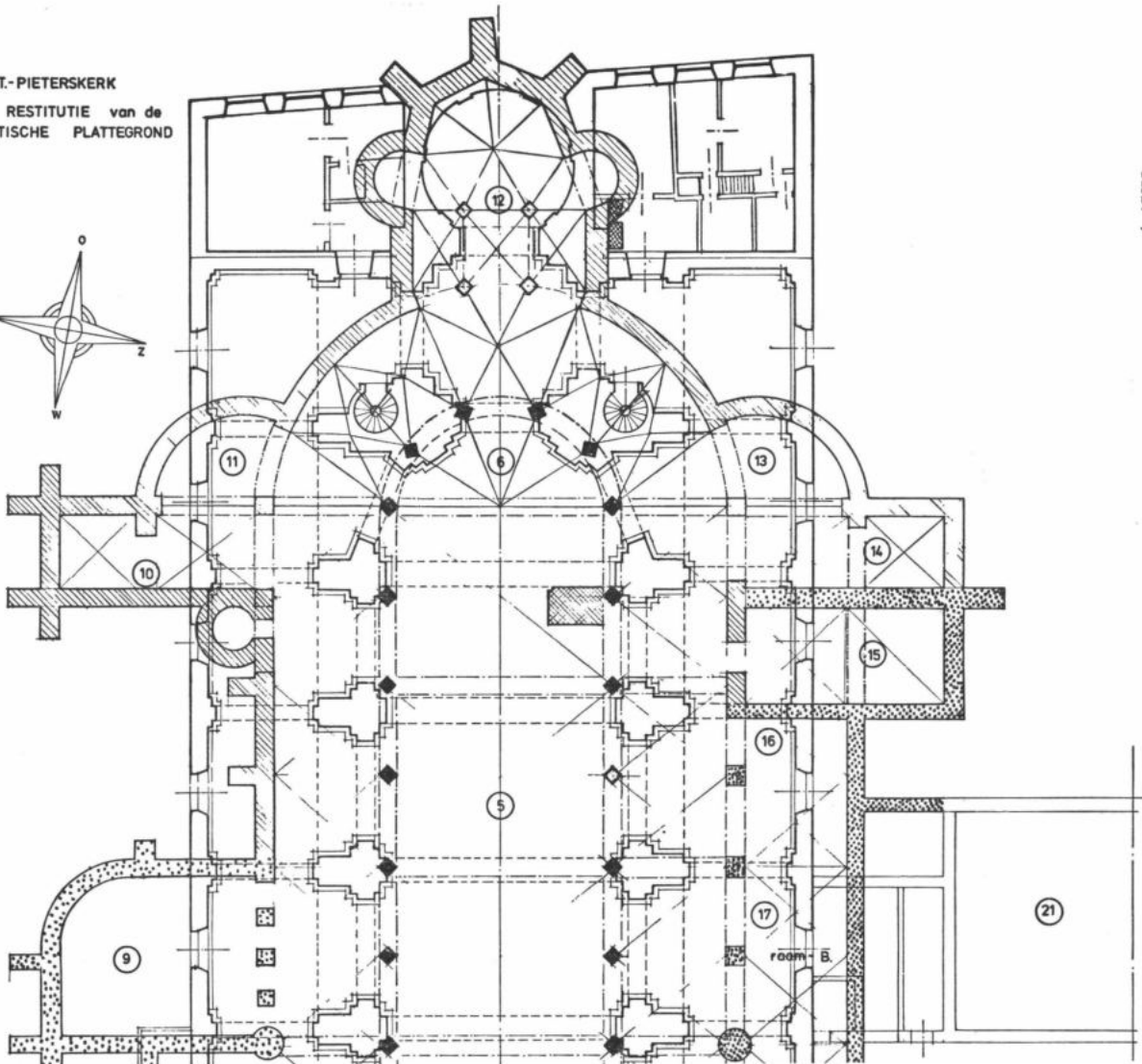
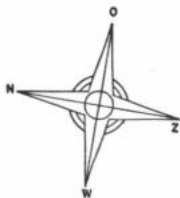
(67) René Gaspar, Documentaire gegevens over het geestelijk leven, enkele abdijen en kerken met hun relikwieschatten in de Spaanse Nederlanden, in: *Ons Geestelijk Erf*, Antwerpen 1937, D.XI, afb. 4, pp. 326-359.

(68) R. van Driessche, Een bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de St.-Pietersabdij te Gent, in: *Handelingen van het 22ste Vlaams Filologencongres*, Gent, 1957, pp. 329-332.

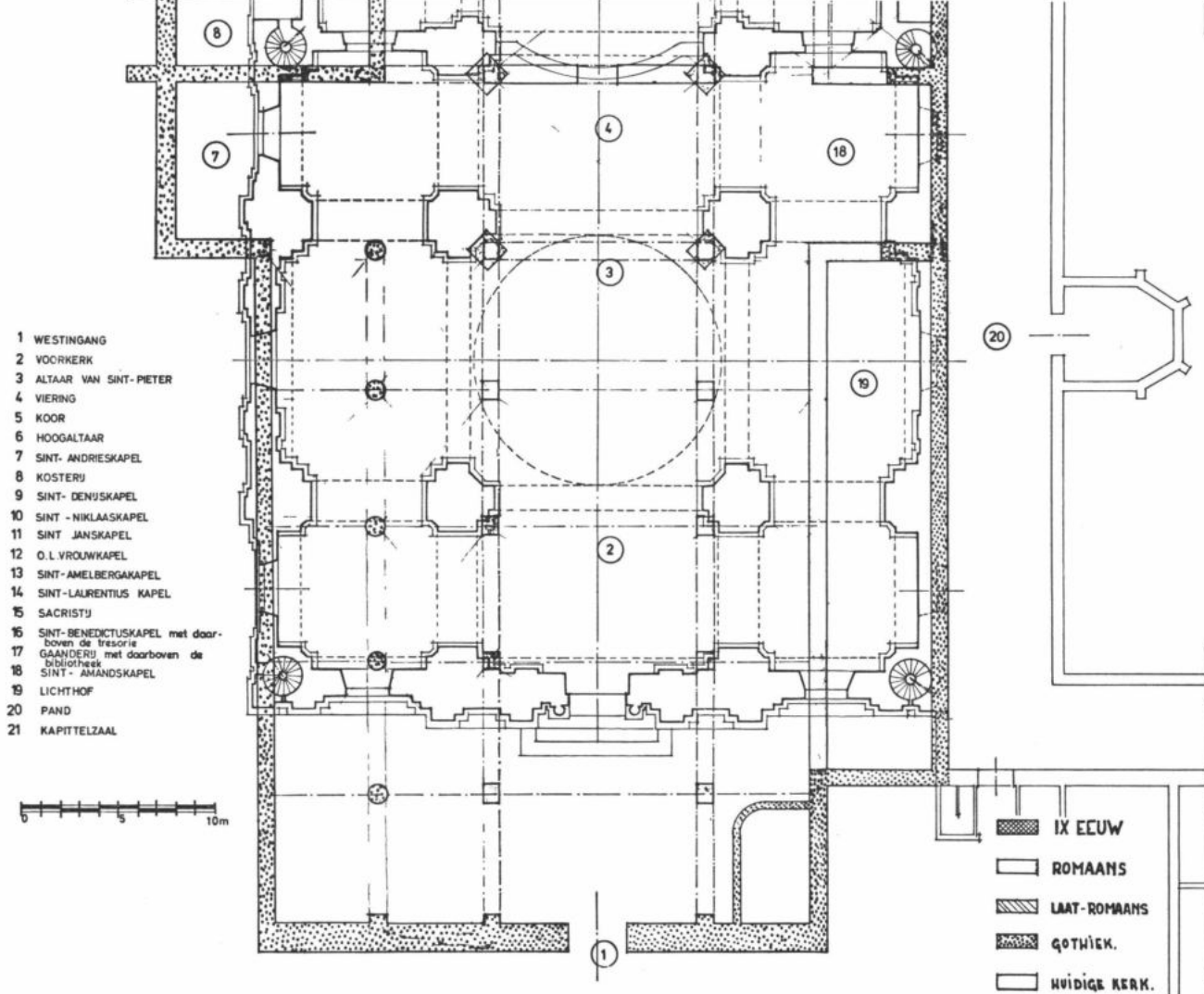
STAD GENT

O. L. VROUW ST.-PIETERSKERK

PROEVE TOT RESTITUTIE van de
ROMAANS - GOTISCHE PLATTEGROND

Afb. 7

palend aan de zuidzijbeuk van de kerk en die nu voor een groot gedeelte verdwijnt achter de muur van de eerste travee van de zuidzijbeuk van de barokkerk.

Zij voor het Schip: 10,16 x 8,00 m.

en voor de Kooromgang: 5,68 x 3,50 m.

Dit geeft voor de benedenkerk vijf traveeën van 10,16 m. x 6,00 m. met een totale lengte van 35,00 m.

Indien men voor de kruisbeuk een module neemt van 10,16 m. x 8,00 m. komt men voor de totale afmeting van de verdwenen kerk tot volgend resultaat:

lengte: koor	39,65
schip	35,00
transept	8,00
kooromgang	5,08
O.L. Vrouwkapel	8,50
muren en steunen	6,50
	<hr/>
Totale lengte	102,73 m.
Breedt benedenkerk	30,40 m.
Transept	41,50 m.
pseudo-transept	46,50 m.

De vorm van de huidige kapittelzaal schijnt ons volledig te kloppen met de configuratie van het „Rodeplan”. In dit geval zou de breedte van de kapittelzaal overeenstemmen met de derde en de vierde travee van het „Rodeplan” wat niet helemaal past in onze restitutie. Hier dient eveneens opgemerkt dat de westmuur van de pseudo-transept — waarin zich respectievelijk de Sint-Niklaas- en de Sint-Laurentiuskapel bevonden op het „Rodeplan” — ongeveer begint in het midden van de travee die de koorsluiting voorafgaat; zij op ons plan bij de achtste travee.

Indien zo, dan komt men voor de sacristij — aanliggend op de westmuur van de Sint-Laurentiuskapel — tot de helft van de breedte die zij op het „Rodeplan” inneemt.

Derhalve zijn wij geneigd te geloven dat het koor misschien nog langer moet geweest zijn. De funderingen van het romaans koorhoofd (O.L. Vrouwkapel) zouden dan nog iets meer Scheldewaarts zijn blijven bestaan. Altijd steunend op het „Rodeplan” kan de voorkerk ook dieper geweest zijn. Zoals hoger reeds betoogd zouden alleen ernstige opgravingen ons meer klaarheid kunnen verschaffen in dit probleem.

Een ander gewichtig document is het schilderij van een *kerkinterieur* dat bewaard wordt in het Bijlokemuseum te Gent (afb. 9). Volgens de traditie zou dit het interieur zijn van de Sint-Pieterskerk.

Genomen naar het noord-oosten ziet men dadelijk dat men hier staat voor een kerk met een vier traveeën diep koor met halfronde sluiting en kooromgang. Op de kooromgang noord, bemerkt men een door zuilen gescheiden aanbouw. Dit stemt o.i. overeen met het koor van het „Rodeplan” genomen ter hoogte van de St.-Denijskapel.

Onder de ramen van het koor loopt een triforium wat zou kunnen

kloppen met de tekeningen van Arent van Wijnendaele.

De transept — even hoog als de middenbeuk — bezit eveneens een triforium en geen venster in de oostmuur. Het koor en het schip worden gescheiden door een dokzaal bestaande uit drie spitsbogig afgedekte doorgangen rustend op twee zuilen. Links en rechts zijn altaren aangebracht. Boven het dokzaal staat een kalvarieberg.

Van de benedenkerk zijn drie beuken afgebeeld die gescheiden worden door kruisvormige pijlers met in de hoeken ingewerkte posten, wat nagevoel in overeenstemming is met het „Rodeplan”.

De eerste afgebeelde travee van de zijbeuk vertoont een dubbele omgang. Hoewel dit in tegenspraak schijnt te zijn met hoger genoemd plan, mag toch niet uit het oog worden verloren dat de kans open blijft dat de noordzijdebeuk — die op dit plan heel wat breder werd getekend — kan opgedeeld zijn geweest in zijkapellen.

Vergeeten wij ook niet dat bij de auteur van het „Rodeplan” zeker de bedoeling niet voorzat een uitgewerkte plattegrond van de kerk te brengen. In dit verband zij gewezen op het feit dat in de O.L. Vrouwekapel vier pijlers als steun fungeren, terwijl men uit de litteraire bronnen toch weet dat daar negen zuilen voorhanden waren⁶⁹. Dit laat ons toe te veronderstellen dat er zich tussen de vier zware steunen, vier lichtere kunnen bevonden hebben en één in het midden.

MONUMENTALE

Niettegenstaande er tot op heden geen spectaculaire opgravingen plaatsvonden in de ondergrond, noch ten noorden, noch ten oosten van de barokkerk, werden toch enkele sporen teruggevonden van de voormalige abdijkerk.

De opgraving van 1932, onder de vierde travee-zuid van het huidig koor⁷⁰ die in 1951 enigzins verruimd werd, legde een muurpand bloot van 3,00 x 1,80 m. bij een hoogte van 85 cm. (afb. 10). Dit fragment bestaat uit Doornikse steen gemetseld in visgraat verband waarop een 3 cm. dikke witte bepleistering werd aangebracht. Aan de voet bevindt zich de kerkvloer die samengesteld is uit een steenslag verharding van circa 7 cm. dikte met aan de dagkant een okerrode slijtlaag variërend van 3 mm. tot 1 cm. dikte.

Deze bevoering — aangemaakt uit verbrijzelde gebakken aarde vermengd met kalk — ligt volledig vlak zonder sporen van een latere betegeling. In de karolingse en romaanse kerken waren dergelijke bevoeringen legio. Dit was o.m. het geval te Gent in de kerk van de vroegere St.-Baafsabdij en in de romaanse St.-Niklaaskerk⁷¹. Hieruit blijkt dat deze fragmenten misschien thuis horen tot de kerk van de 8ste of 9de eeuw die in 960 afgebroken werd.

(69) M. Deruelle, o.c., p. 63.

(70) M. Deruelle, o.c., pp. 55-57.

(71) F. de Smidt, de kathedraal te Gent, Archeologische studie, Brussel, 1962, pp. 60-61.

Het peil van deze bevoering ligt 1,30 m. onder dit van de huidige noordpand en op 3,85 m. onder dit van het koor van de barokkerk.

Bij het uitvoeren van een sondering in de keldering onder de noordkooromgang van de barokkerk bleek dat de bevoering aangebracht werd op de geschapen grond. Deze zandlaag is zodanig compact dat er bij het graafwerk een houweel aan te pas moest komen.

Niet minder belangrijk was de vaststelling dat deze bevoering nagenoeg op hetzelfde peil ligt als deze die in 1932 voor het eerst aan het licht kwam (afb. 11). Op circa één meter boven de oude kerkvloer bemerkt men in de opvulling resten van een jongere muur of pijler gemetseld in regelmatig verband in Doornikse steen. Dit fragment zou kunnen opklimmen tot de kerk die na de brand van 985 door abt Wichard hersteld werd. Dit wijst uit dat de oudste kerk reeds zeer vroeg werd afgebroken.

Opsporingswerken in de loop van 1954 ⁷² uitgevoerd in de kloostergang legden een reeks oude grafkelders bloot (afb. 12). Deze ontdekt vlak onder de moerboog van de eerste en tweede travee ligt op circa 0,29 m. onder de huidige bevoering. Fresco's die op de wanden voorkomen laten een datering toe in de 14de eeuw (afb. 13).

In de zevende travee ligt de deksteen van de aldaar gevonden gotische grafkelder evenwel 46 cm. onder de bevoering, terwijl deze van abt Amandus Hovelinck († 1679) in de oostpandgang amper 30 cm. onder de bevoering werd aangetroffen.

Over het algemeen ligt het peil van de 23 teruggevonden grafkelders dus op normale aanlegdiepte. In dit verband mag verwezen worden naar analoge gevallen in de St.-Baafsabdij ⁷³.

Wat meer is, gedurende de opgravingen van 1954 werden in de pand geen oude bevoeringen teruggevonden zodat men gerust mag stellen dat het peil van de romaanse kruisgang later gehandhaafd werd.

Bij het uitvoeren van hoger geciteerde opgravingen werden in de noordpand nog enkele andere belangrijke vaststellingen gedaan.

Over een grote lengte werd de romaanse fundering in Doornikse steen ontdekt van de noordermuur, samen met een nog aangewerkt voetstuk van een basis die zelf verdwenen is. Ook hier werd niets van een aanliggende bevoering teruggevonden.

De noordpandmuur — gebouwd in baksteen — moet in de gotische periode thuishoren. Bij het uitvoeren van de afbikkingswerken in 1951 werd aldaar tevens de oude toegang teruggevonden (afb. 14) tot de lichte hof van de verdwenen kerk. Voorzien met kantblokken in kalkzandsteen werd deze toegang, bij het bouwen van de bredere en minder lange barokkerk, dichtgemuurd.

De verdieping van de noordkloostergang moet dateren van voor de beeldenstorm. Volgens het „Rodeplan” was er aan die kant kerkwaarts een grote lichte hof. Deze hypothese wordt niet alleen gestaafd door het nog bestaand venster boven de oude toegangsboog (afb. 15) maar ook door al

(72) Stadsbestuur van Gent, Gebouwendienst - Bijzondere opdrachten, Sint-Pietersabdij, Grafkelders, 1954.

(73) F. de Smidt, Opgravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent, de abdijkerk, Gent, 1956, pp. 251-277.

de toegemuurde vensters (afb. 16) die aan die kant op de verdieping in het muurvlak nog bestaan en die voorzien waren van zitbanken. Ook kwam in de laatste travee de tudorbogig overdekte poort (afb. 17) te voorschijn, die van uit de kloostergang toegang verschaft tot de zuidzijbeuk van de kerk.

Sporen van een korf- en segmentboog (afb. 18) bevinden zich nog steeds in het muurvlak van de tweede en de derde travee van de muur van de zuidkooromgang van de huidige kerk. In dit gedeelte, bestaande uit baksteenmetselwerk, bezitten de ramen geen omrandingen in natuursteen. Hun dagkanten werden met platte tegels uitgedikt. Even boven de genoemde bogen komt in het metselwerk een versnij voor dat 3 cm. bereikt. Op het muurvlak is de aanzet van een lessenaardak nog waarneembaar. Dit kan dan de verbinding geweest zijn tussen de „dormter” en de bibliotheek die — volgens het „Rodeplan” — ingericht was boven de zuidzijbeuk van de vroegere kerk.

Bij het uitvoeren van bijkomende uitdiepingswerken van de keldering onder de zuidkooromgang van de barokkerk (afb. 19) werd tussen de funderingsvoeten — vlak vóór de muurpenetratie van 1932 — een graf gevonden, gemetseld in onregelmatige blokken Doornikse steen. Helemaal met zand gevuld werden hier geen resten van een skelet aangetroffen. Wij durven hier de vraag opperen of men hier niet stond voor de tombe van de in 995 overleden abt Adalwinus. Inderdaad, deze was gelegen „*intra parietes sacelli S. Benedicti*”⁷⁴. Deze vindplaats klopt wel niet volledig met de door ons vooropgezette ligging van die kapel, maar is toch genoeg benaderend om tot nadenken te stemmen.

Nog voor een opmeting van deze interessante vondst kon worden gemaakt werd het graf door de stadsdiensten opgeruimd. Gelukkig werden toch enkele foto's genomen (afb. 20-21) zodat men de aanlegdiepte optisch op circa 50 cm. onder de oude bevoering mag stellen.

Dat de drie steunberen van de huidige O.L. Vrouwkapel (afb. 22-23) zouden opklimmen tot de romaanse periode⁷⁵ hebben wij aan de werkelijkheid willen toetsen door het uitvoeren van enkele sonderingen. Onder de bevoering van het lokaal — liggend onder de bergplaats van de barokkerk — palend aan de zuidmuur van de O.L. Vrouwkapel kwamen reeds op een diepte van circa 12 cm., zij op 3,60 m. onder het peil van de in 1932 ontdekte rode bevoering van de voormalige kerk, enkele funderingen in Doornikse kalksteen te voorschijn die deel kunnen uitgemaakt hebben van het Karolingisch bedehuis (afb. 24).

Tot op peil — 1,65 m. onder de bevoering van kwestige bergplaats — vertonen deze resten nog altijd het aspect van funderingsmetselwerk. Derhalve zouden wij durven stellen dat de krypte zich niet daaronder maar wel hoger bevonden heeft. De diepe breuk (afb. 24) in het metselwerk kan toe te schrijven zijn aan de drukking uitgeoefend door de baroktoren.

De controle van de drie steunberen en de onderste geleding van de O.L. Vrouwkapel wijst uit dat hier slopingsmateriaal van zeer ongelijk

(74) M. Deruelle, o.c., p. 170.

(75) M. Deruelle, o.c., p. 68.

gehalte in laaghoogte werd gebruikt.

Bij het maken van een vijf meter diepe sleuf tussen deze steunberen werd hun aanlegdiepte niet bereikt. Ten overstaan van de lengteas van de barokkerk vertoont de centrale steunbeer een lichte afwijking naar het noorden toe. Hier mag worden aangestipt dat, zoals blijkt uit de rekeningen deze kapel begonnen werd in 1628 en voltooid was in 1630⁷⁶. De diepe bouwput aangelegd in 1628 werd naderhand volgestort met allerlei slopingsmateriaal. Sporen van blindnissen of iets dergelijks werden in de onderzochte muurvlakken niet aangetroffen, wat o.i. een bewijs te meer is dat deze constructie niet behoort tot het oorspronkelijk romaans gedeelte van de O.L. Vrouwekapel.

SITUERING

Zoals overal elders in West-Europa behoorde de voormalige Sint-Pieterskerk — met aan weerskanten van het hoofdaltaar het koorgestoelte — tot het meest essentiële gedeelte van het kloostercomplex.

Als type-plan mag voor de oudste kerk van St.-Pieters gedacht worden aan de algemeen in zwang zijnde, vlak overzolderde pijlersbasiliek. Het is evenwel mogelijk dat het bedehuis gebouwd door Einhard, een centraal bouw zou geweest zijn, in de zin van de paltskapel te Aken.

Bij het overbrengen in 870 van de relieken van de H. Amelberga uit Temse wordt gezegd dat deze werden bijgezet in het koor. De overbrenging van de relieken o.m. van de H. Wulfram in 945 kan in verband gestaan hebben met de werken die in 975 aan het koor werden uitgevoerd. In 979 kwam de westbouw gereed. Opgetrokken op rechthoekige plattegrond kan het een log bouwwerk geweest zijn waaruit in het midden een toren oprees die geflankeerd werd door traptorentjes. Toegewijd aan de H.H. Petrus en Paulus zou deze westbouw kunnen gediend hebben en als koor, én als parochiekerk.

Aan weerskanten van dit koor kan een toegang bestaan hebben zoals o.m. te Maria-Läach (1156). Bij dit juweel van de Rijnlandse romaanse architectuur werd het atrium maar opgericht gedurende het eerste kwart van de 13de eeuw tenzij dat — zoals bij de St.-Baafsabdijkerk te Gent (ca 1138), — in de as van de westbouw een breed portaal voorkwam. Indien zo dan lag het altaar van de tweede patroon op de verdieping. Hier mag o.i. ook verwezen worden naar het atrium van de St.-Donaaskerk te Brugge dat in 1086 tot begraagplaats werd ingewijd.

Deze atria — die de naam „paradisum” dragen — waren door portieken omringde open voorhoven. Boven deze galerij kwam soms een verdieping voor die vanuit de kerk door trappen bereikbaar was zoals te Centula (Saint Riquier - bij Abbeville). Een uitmuntend specimen daarvan is de zgn. Karolingse poort van Lorsch, die evenwel nooit met de omgevende galerij is verbonden geweest.

Wij denken tevens aan: Cluny II (981) — waar behalve het atrium ook

(76) R. van Driessche, *Bouwgeschiedenis der barokke St-Pietersabdijkerk te Gent*, in: *Handelingen van het 6^e Congres voor Algemene Kunstgeschiedenis, Gent, 1942*, pp. 67-90.

een narthex bestond —; Saint-Philibert de Grandlieu te Tournus (1019); Saint-Benoit aan de Loire (11de eeuw); de Madeleine te Vezelay (1140) en Durham (1175). Toppunten van Anglo-Normandische architectuur werden deze bedehuizen voorafgegaan door een flinke en ruime voorbouw.

Een prachtig exemplaar van westbouw is wel die van Corvey a/d Weser (873-885) die nauw verwant is aan deze van St.-Riquier.

In de Nederlanden komen dergelijke constructies reeds in de 9de eeuw veelvuldig voor o.m. St.-Gertrudis te Nijvel, St.-Bartholomeus en St.-Jacob te Luik, St.-Vincentius te Zinnik ⁷⁷.

Of het in de documenten van de 14de-15de eeuw veelvuldig genoemd „paradijs” gelegen was in de westbouw, moet een open vraag blijven. Vermoedelijk werden én atrium én westbouw gesloopt in 1408 bij de afbraak van een groot gedeelte van de benedenkerk. Zoals hoger werd uiteengezet zijn er voorlopig geen afdoende bewijzen voorhanden die het bestaan van een atrium in de 12de eeuw zouden bevestigen.

Wat aangaat de benamingen „*Bavstorre*” (1397) en „*Boudinstorre*” (1444) is het mogelijk dat dit louter een herinnering is aan de plaats waar zich eeuwen vroeger aan de westgevel of elders, trapkokers hadden bevonden ⁷⁸.

De verruimingswerken die in 1073 aan de St.-Pieterskerk gebeurden, grepen plaats aan het koor. Dit valt samen met de eerste vermelding in 1074 van de krypte. Het is niet uitgemaakt waar de in 1092 herstelde St.-Niklaaskapel zich bevonden heeft.

Een voorname faktor die de Pieterlingen zal bewogen hebben tot het doorvoeren van de in 1073 begonnen werken mag o.i. gezocht worden in de grote aanwas van relieken en de daarmee gepaard gaande verering die door de gelovige massa tot een ware kultus was opgevoerd. Aanvankelijk bevonden de relieken zich onder het hoofdaltaar in de krypte.

Pas voltooid in 1216 met de inwijding van de O.L. Vrouwekapel moeten de werken aan het koor zeer omvangrijk zijn geweest. Ook het koor van de abdijkerk van Lobbes a/d Samber werd op het einde van 11de eeuw verlengd. Gelijktijdig werd de oorspronkelijke corridor-krocht omgeschapen in een hallekrypte ⁷⁹.

Het klaverbladvormig koorhoofd van de St.-Pieterskerk vertoonde verwantschap met dit van de abdijkerk van St.-Martin-des-Champs (ca 1140) te Parijs, en met het koor van de Cisterciencerk te Vaucelles (1190-1220). In plaats van cirkelvormig te zijn bezat de Mariakapel

(77) M. Eschapaspe, *l'Architecture Benedictine en Europe*, Paris, 1963, pp. 14-15, 25, 31-38, 46-47, 72, 96, 101, 111, 146, 162-163; F. de Smidt, *Opgravingen in de St.-Baafsabdij te Gent*, Gent, 1956, pp. 31, 223; F. de Smidt, *De Romaanse Kerkelijke Bouwkunst in West-Vlaanderen*, Gent, 1940, p. 18; Kan. R. Lemaire, *De Romaanse Kerkelijke Bouwkunst in de Nederlanden*, Leuven, 1954, pp. 25, 31-33, 55-56; E. Hempel, *Geschichte der Deutschen Baukunst*, München, 1956, pp. 27, 33, 37, 44; Ph. Schmitz, *Histoire de l'ordre de Saint Benoît, Maredsous, 1942*, D.2, pp. 215-224, 226-228, 248.

(78) M. Deruelle, o.c., p. 83; d. 4^r, 36^e.

(79) M. Eschapaspe, o.c., pp. 16, 74; Kan. R. Lemaire, o.c., pp. 59-63; S. Leurs, *Geschiedenis van de Vlaamse Kunst*, Antwerpen, z.d., D.I. p. 113; S. Leurs, *Geschiedenis der Bouwkunst in Vlaanderen*, Antwerpen, 1946, p. 1.

evenwel een polygonale sluiting bestaande uit de vier zijden van een regelmatige zevenhoek.

Verder leunde het ongewoon diep koor met deambulatorium aan bij dit van Notre-Dame te Jumièges (1037-1066) en bij deze van de grote Engelse kathedralen van na de verovering van dit land (Hastings 1066) door de Normandiërs. Zo o.m. de bedehuizen van Gloucester, Winchester, Norwich, Canterbury, Bury, St-Edmunds, Salisbury, Westminster, Exeter, Beverly en Lincoln. Bij de laatste vijf genoemde kerken is ook een tweede kruisbeuk voorhanden. Deze ordonnantie verscheen het eerst bij de verbouwing — op het einde van de 11de eeuw — te Canterbury. Daarna gebeurde iets dergelijks te Cluny III (1100) en te St-Benoit aan de Loire.

Het inschakelen van de oosttransept te St-Pieters sluit dus aan bij hoger geciteerde bedehuizen die in hun grondplan de vorm van een Lorreinskruis vertonen. Ook moet het enige gelijkenis bezeten hebben met het koor van de St-Niklaaskerk te Gent die, samen met de huidige kathedraal een van haar talrijke patronaatskerken is geweest.

De uitgestrekte domeinen die de Pieterlingen — sinds 918 — in Engeland verworven hadden, ook de goede betrekkingen die zij in de eerste helft van de 13de eeuw met de bisschop van Rochester, Gilbert van Glanvel, onderhielden zouden een niet te onderschatten rol kunnen gespeeld hebben bij het concipiëren van het grondplan van de abdijkerk.

Daar het koor reeds in 1216 oostwaarts uitgebreid was, kan men terzeldertijd ook de krypte aangepast hebben. Gezien de ligging op de helling Scheldewaarts zal zij, net als die van de St.-Janskerk (kathedraal), wel geen onderaardse constructie geweest zijn⁸⁰. De bekende tekeningen van A. van Wijnendaele volstaan echter niet om ons enig idee te vormen over de ordonnantie van deze krypte.

De tribune — een verdieping die in de beuk uitsteekt en bereikbaar is door trapkokers die de hoeken flankeren — is van de 11de eeuw af een kenmerk van de benediktijnerkerken. Niet alleen boven de narthex maar zelfs in de kruisarmen waren ze voorhanden.

Men treft ze o.m. aan in de volgende kerken: St-Remi te Reims, Ely, St-Riquier, Werden a/d Ruhr, Limburg aan de Lahn, Notre-Dame te Jumières, Laon, koor van St.-Donaas te Brugge, St.-Vincentius te Zinnik, kerk en transept van de kathedraal te Doornik⁸¹.

Het bestaan van tribunes in koor- en transept in de St.-Pieterskerk is bewezen door de rekeningen van 1397-1399. Zoals bij de O.L. Vrouwkerk te Roermond (1218) werden ze beëindigd door „leeshuusen” in de vorm van erkers⁸².

(80) E. Lefevre-Pontalis, *Les plans des Eglises romanes Benedictines*, in: *Bull. Mon.*, Paris, 1912, p. 479; M. Eschapaspe, o.c., pp. 35, 38-39, 48-49, 57, 101-108, 151; V. Fris, *Histoire de Gand*, Gent, 1930, p. 8; M. Deruelle, o.c., pp. 84-86; F. de Smidt, *De Kathedraal te Gent*, Brussel, 1962, pp. 37, 213-214.

(81) M. Eschapaspe, o.c., pp. 48, 69, 74, 148, 151, 157; H. Busch en B. Lohse, *l'Architecture en Europe, Le Roman*, 1964, p. XVI; F. de Smidt, *de Romaanse Kerkelijke Bouwkunst in West-Vlaanderen*, Gent, 1940, p. 29; Kan. R. Lemaire, o.c., pp. 218, 226.

(82) S. Leurs, *Geschiedenis van de Vlaamse Kunst*, Antwerpen, z.d. D.I, p. 64.

De opstand van het koor — met loopgang aan de bovenvensters van de hoge lichtbeuk — zoals men die kent door de tekeningen van Arent van Wijnendaele gaf eerder de indruk van een romaanse bouw in plaats van een vroeg gotische. Dergelijke dispositie knoopt trouwens aan bij de romaans-anglo-normandische bouwschool, alsook bij de 13de eeuwse gotische kerken uit Burgondië, Champagne en de laat-romaanse uit de Rijnstreek.

Buitenloopgangen zijn in ons land o.m. voorhanden aan de O.L. Vrouwekerk te Pamele, St.-Niklaas te Gent; bovenvensters van de kathedraal te Doornik, O.L. Vrouw te Brugge, Damme, koor en kruisbeuk te Lissewege, St.-Bavo te Aardenburg.

Of het triforium bestaan heeft uit gelijke openingen gescheiden door zuiltjes, of door meer geprofileerde staanders en drielobbige bogen (beuk van St.-Maarten te Ieper, koor van O.L. Vrouwekerk en van St.-Salvator te Brugge), of in een minder komplekse vorm (beuken te Pamele en van O.L. Vrouw te Kortrijk), of uit een meer ontwikkelde type bestaande uit twee of meer lichtopeningen zoals in de kruisbeuk te Ieper en in het koor van St.-Baafs te Gent⁸³, kan aan de hand van de gekende tekeningen niet worden bewezen. Indien het schilderij uit het Bijloke-Museum inderdaad het interieur van de gesloopte St.-Pieterskerk zou voorstellen, zou men geneigd zijn voor het eerste systeem te opteren.

Zonder evenwel de grootse allure te bezitten van de frans-gotische portalen moet dit van St.-Pieters — zoals het voorkomt op het zegel van abt Fulcro — niet zonder verdienste zijn geweest.

Hoe de romaanse vieringstoren er mag uitgezien hebben is ook niet te achterhalen. Best mogelijk was het een lantaarntoren in de trant van die van de St.-Niklaaskerk of in de stijl van die van de St.-Jacobskerk, beide te Gent⁸⁴.

Aan de hand van de tekeningen van Arent van Wijnendaele kan niet worden uitgemaakt of de onderste torengeleding nog het uitzicht bewaard had zoals die in 1398 door van der Leyen gepland werd. Het octogonaal gedeelte en de torenhelm kon dateren van 1499-1534. Evenals o.m. die van de kathedraal van Antwerpen, Mechelen en Gent, behoorde de vieringstoren van St.-Pieters tot de grote scheppingen van de Brabantse gothiek⁸⁵.

Gezien op de tekening van A. van Wijnendaele aan het koor geen steunberen voorkomen, zou men geneigd zijn te geloven dat ook in de St.-Pieterskerk oorspronkelijk geen gewelven voorzien waren. Deze ontbraken eveneens aan de O.L. Vrouwekerk te Oudenaarde-Pamele.

Uit de bouwgeschiedenis weet men echter dat het koor van St.-Pieters in 1407-1408 reeds met kruisgewelven overkluisd was. Dit laat ons toe te stellen dat deze gewelven aanvankelijk wel konden voorzien zijn geweest. Dit was zeker geen alleenstaand geval. Immers, aan de St.-Salvators-

(83) S. Leurs, o.c., D.I, pp. 113-125, 130-131.

(84) F. de Smidt, De restauratie van de Sint-Niklaastoren te Gent, Brussel, 1967, pp. 247-264; F. de Smidt, De Sint-Jacobskerk te Gent, Brussel, 1966, pp. 56-66.

(85) M. Deruelle, o.c., p. 84.

kerk te Brugge waren o.m. van meet af aan gewelven voorzien die maar pas in de loop van de 17de eeuw werden gebouwd⁸⁶.

De meest voorkomende vorm van steun die het hoofdkenmerk zal worden van de nederlandse gothiek is, de al dan niet met schalken beklede zuil. Men treft ze o.m. aan in: St.-Maarten te Ieper, St.-Salvator te Brugge, O.L. Vrouw te Pamele, koor van St.-Baafs en beuk van St.-Niklaas te Gent⁸⁷.

Bij het „Rodeplan” zijn in de beuk echter pijlers als steunen voorhanden. Daarentegen werden de steunen én van de viering, én van het koor, ruitvormig getekend wat wijst op een meer komplekse vorm.

Hieruit zou mogen afgeleid worden dat de romaanse middenbeuk voor een goed gedeelte bleef bestaan. Zoals gekend, werd in de loop van de 15de eeuw de noordzijbeuk alleen maar verbreed. De in 1407-1408 uit Doornik aangevoerde zuilen zullen dan misschien de plaats ingenomen hebben van de gesloopte noord-buitenmuur van de zijbeuk.

Zo komt men voor het schip van de kerk tot een middenbeuk die ten noorden geflankeerd werd door een ontdubbelde zijbeuk. Dusdanig zou het bij het „Rodeplan” groot verschil in breedte tussen de noord- en de zuidzijbeuk van het schip kunnen uitgelegd worden. Meteen zou ook de traditie bevestigd worden die het schilderij bewaart in het Bijloke-Museum, bestempeld als het interieur van de verdwenen abdijkerk van St.-Pieters.

BESLUIT

In vergelijking met de vroegere St.-Janskerk te Gent, zijn wij geneigd te geloven dat de romaanse kerk zich voordeed als een driebeukige vlak overzolderde pijlersbasiliek met krypte, vieringstoren en westbouw.

Economische factoren hebben in de 13de en 14de eeuw de basis gelegd voor de Franse invloed, die — voornamelijk via Doornik — in Vlaanderen doordrong.

Aan de hand van het „Rodeplan” en de tekeningen van Arent van Wijnendaale zijn die bouwfasen betrekkelijk goed te volgen.

Sommige gedeelten van de middenbeuk van het schip, de aanliggende zuidzijbeuk en transept kunnen tot de kerk van 1073 behoord hebben. Het diepe koor met kooromgang, oosttransept, apsioliolen en klaverblad-vormige O.L. Vrouwekapel, de met een buitenloopgang voorziene hoge lichtbeuk van het koor, komen in Benediktijnerkerken onder Engelse invloed meer voor. Dit gedeelte van het gebouw kan voltooid zijn geweest in 1216. De noordzijbeuk van het schip, de aangebouwde kapellen, de vieringstoren, de pseudo-kooromgang-zuid, waren gotische konstrukties.

Samen met de kerken van de St.-Baafsabdij, St.-Niklaas, St.-Jacobs, St.-Michiels en de kathedraal, behoorde de voormalige St.-Pietersabdijkerk tot één van de grote architectonische gewrochten waaraan het heerlijke Gent zo rijk is.

(86) S. Leurs, o.c., D.I, p. 140.

(87) S. Leurs, o.c., D.I, pp. 126-127.

BIJLAGEN

— 1 —

1395,2 JANUARI (?). — KONTRAKT MET LOODDEKER
JAN MOENRAERDE.

Vorwaerde jeghen Janne Moeraerde den lootdeckere van ziren werke.

Eene zekere voerwaerde es besproke tusschen minen here van Sente Pieters bi Ghend an d'eene zide ende Janne Moeraerde tennenpotghietere ende loetdeckeren van Ghend an d'ander zide als dat de vors. Jan Moeraerde vors. minen here werke ende husen orbolie zijn sal also dickene als min vors. here begheren zal an sine kerke ende huuze die der toe behoeren elken dach met eenen cnape om 10 gr. (f° 74).

Rijksarchief Gent, Fonds van de Sint-Pietersabdij, I reeks, cart. 9.

— 2 —

1395, 26 AUGUSTUS. — KONTRAKT MET MEESTER-TIMMERMAN
LAUREINS VAN DER LEYEN.

Dit es de voerwaerde die vernieut ende verclaert es tusschen minen heere van Sente Pieters bij Ghend an d'eene side ende Lauwereyse van der Leyen/temmerman/ an d'andere side als dat hij meester wercman sijn sal van der kerken vorseid.

Eerst dat waert dat men eenich groet werc gheluc torre ofte andere mindere of meenre werke gherochte in dachuren te doen makene/ dat hii daer af't last ende mate draghen sal ende moeten gheven den werclieden ende selve oec dand an slaen als hij mach stellinghe te makene allen werclieden die der kerken binnen ende buten werken sullen lappen boeten achter huusen binnen ende buten an de hove ende al anders dat een goed ghetrouwe meester van werke sculdich es te doene/ behouden dien dat waert so dat hij eeneghen officiers die hen selven regeren ende haar officien hare propere goed hebben op oec eeneghen singulen heeren in hare cameren diende of wrocht dat hij anders van der kerken werken ledich gaen soude dat hij dat doen mach ende dat sij hem dat betalen sullen... sonder minderinghe van sinen pricipalen pencioene. Ende hier over sal de vors. lauwereins hebben dagheliix sine coste in de herberghe ter sciltcnapen tafele als ic thus/ te Sceldevelt/ te Saffelaer/ te Zwinaerde of t'Ottersam bem. Ende waert so dat ic te Safflaer/Zwinaerde of Ottersam ware ende hii thus te werkene adde of oec dat ic verdere buten ware/ der hii mi niet volghen no mochte/ so sal de vors. Lauwereys voer elken

dach hebben een vierdeel wiins en de 1 groet broet ende 2 gr. goods ghelts ende voerd sal de vors. Lauwereys deelen in alle profite ende vervalle die der herberghen toecommen gheliic sciltcnapen. Ende als ic ne gheene cleedre in de herberghe ne gheve eenen froc in te werkene ende oec alle spaense ende curtelinghen die niet ne doghen in temmerwerke te legghene... Ende boven al dese sal de vors. Lauwereys hebben jaerlix in pensioene geliic dat hij gheadt heeft 6 lb. gr. cleens ghelt valent in sterken ghelde 4 lb. gr. Dit was vernieut/verclaert ende besproken tusschen mi ende Lauwereys vors. Janne den Clerc daer hij siinde den 26^a dach van Oegste 1395. (f^o92^{vo} - 93).

Ibid., cart. 9.

— 3 —

1397, 1 OCTOBER - 1398, 30 SEPTEMBER. — REKENING VAN ONTVANGER WAUTER KINDS.

Pensioen

- 1- Laureinse van der Leyen/ meester Temmerman der kerken voern. 72 lb. tjaers. (f° 10vo).
- 2- Jan van Masmene steene bij den heere Laureinse voers. van 2½ dousinen scalen te doen bruneerne... 15 sc. (f° 11).
- 3- Meester Jan Heebins 3 note steenen/ stic 2 sc. commen 6 sc. (f° 17).

Ibid., I reeks, nr 1162.

— 4 —

1397, 2 OCTOBER - 1398, 5 OCTOBER. — REKENING VAN LAUREINS LANCGHEERAERDS.

- 1- Item meester Jacoppe van Straten ghelaesmaker van wercke dat hij ghelevert heeft... in datum/den 29sten dach van Maerte 30 lb. 12 d. (f° 10).
- 2- Item Janne den Backere de houtbreker in Stefaens strate bij meester Laureinse van der Leyen/ diversche stoffen... den 13sten daghe in Laumaend 8 lb. 3 sc. (f° 11).
- 3- Item Roeger van der Wostinen en van dat men hem tachter was/ als van den cruce up den turre/ dat hii verghulde... den 10sten dach van Decembere 6 lb.
- 4- Item van al den ruwen matten in Onse Vrouwen capelle.
- 5- Item Janne van den Stappe, loetdecker van den turre te deckene/ de wanghen ende tot onder den turre de taflen te ghietene/ ende hem te doen dienene al up sinen cost... 36 lb. (f° 19vo 20).

- 6- Item Gillise van den Damme mets/ den ghevel an den turre/ van metsene ende te doen dienene... den eersten dach van octobere 60 lb. (f° 20).
- 7- Item bij onsen heere den Abt ghegheven in tasse Rasen van den Nokere ende Clays van Niemaghén al 't greys dat in den buedic lach 't greys dat up Bavstorre up de voute lach neder te werpene in den buedic ende alle de steene die in den buedic laghen te scheidene al dit vors. in der heeren kerchof te vourne/ of daer men hem lieden segghen soude al omme 36 lb. (f° 20 v°).
- 8- Item bij onsen heere den Abdt Rasen van den Nokere ende Clays van Niemaghén/ ghegheven in tasse thuutlaes dat stond in 't paradijs an de sente Andries capelle/ van brekene/ quareele scoene te makene/ de tichelen scoene te makene/ al 't greys te vorne datter af blijft in de nederinghe voer mijns heeren her Philips van Massemine was. Item dat sy ter selver stede voeren zullen al 't greys hout ende nieuwe dat leecht up onse vrouwen kerchof tusschen den portale ende der stichelen neffens den muere al om 6 noblen valent 21 lb. 12 sc. (f° 20v^o - 21). Somme van den taswerke also verre als ic betaelt hebbe 273 lb. 12 sc. (f° 21).

Ibid., I reeks, nr 2261.

— 5 —

1399 (n.s.), 9 MAART. — KONTRAKT MET MEESTER-STEENHOUWER JAN HEBBINS.

Vorwende jeghen meester Janne Hebbins van den ghevele van den coere.

Kenlic zij allen lieden dat Mechiel de Croec/ als machtich ghestelt van minen heere van Ste Pieters ende meester Jan Heebins zijn commen voer scepenen van der keure in Ghend/ kenden ende lijden alsulke voerwaerde als hier naer volghet van worde te woerde. Kenlic zij allen lieden dat eene zekere voerwaerde es ghemaect tusschen minen heere van Ste-Peeters an eene zijde ende meester Jan Heebins an d'ander zijde als van te makene eenen ghevel upgaende onder den boghe van den choere/ daers al nu een ghedeel es beghonnen/purrende daer 't beghonnen es ende streckende ghesloten tote onder den ouden boghe/metgaders d'een lees-huuse/emmer dat inghetrocken alsoe 't besprec es. Voert den voerseiden ghevel ghestoffeert duere veinstergaten/beelgesteden/lijsten/voyen/ maelgen ende anders/ghelijc dat betrec up een perkament inhautt rustende onder minen heere voernoemd/beworpen ende met eenen zeghele daer up gheplact bij meester Janne vorseit. Ende desen vorn. ghevel sal meester Jan vors. wel ende ghetruwelike maken ende leveren vuldaen binnen Ste-Jansdaghe naestcommende over een jaer binnen ende buten van witten Brabantschen ordune ende tusschen ghevult met goeder stoffen. Ende al

stoffeersel van den capiteele van der duere upwaert ende up d'upperste maelgekine/ al van steene van loets/ende om al dit vors. werc wel ende ghetrauwelike te doene ende te doen doene ende bij werclieden te leverne ghelijc dat boven gheseit es/ emmer behauden dien dat de ghevel up zijn zal ende besloten t' Sente Bamesse naest commende/ ende daer toe te leverne ale de steene/calc/zavel ende al andere stoffe diere toe besich werden sal/ ijzer/loet/haut ende stellinghe huutghedaen/sal de vors. meester Jan hebben 65 lb. gr. Dit was ghedaen den 9ⁿ dach van Maerte in 't jaer ons Heeren/als men screef 1398 in 't scependom heere Jacop van der Pitten/Her Pieter Amelricx ende haren ghezellen.

Aldus staet in scepenbouc van den zelveu jare f° 42 (f° 153).

Ibid., I reeks, cart. nr 9.

— 6 —

1399, 20 MEI. — KONTRAKT MET JAN VAN DER STICHELEN EN JAN HANNEMAN.

Voerwaerde ghemaect jeghen Janne van der Stichelen ende Janne Hanneman om de steenen van den lavoeren in den cloestere te leverne.

Den 20ⁿ dach in Meye in 't jaer 1399 maecte mijn heere van Ste-Pieters bij Ghend eene voerwaerde jeghen Janne van der Stichelen ende Janne Hanneman/roketins van Eesseghem als/ dat zij minen vors. heere leveren sullen binnen sinen waterporte in sinen cloester... alle de steenen die noch ten daghe van heden in den cloester te bringhen sijn/behoerende ter cappe van den lavoire van den vors. cloester ghelijc dat ze mijn vors. heere up andren tijt jeghen hemlieden ghecocht heeft... Hier over waren meester Jan Ebbins ende meester Lauwereys van de Leyen (f° 150^v).

Ibid., I reeks, cart. nr 9.

— 7 —

1399, 20 MEI. — KONTRAKT MET BEELDSNIJDER JACOB DE BAERSE.

Voerwaerde ghemaect jeghen meester Jacob van den Baerse voer 20 zetelen in den coer.

Een zekere voerwaerde es ghemaect tusschen minenen heere van Ste-Pieters bij Ghend/ an d' een zijde/ ende meester Jacop van den Baerse beeldesnidere/ an d'ander zijde/ van 20 zetelen/ vormen of stoelen in

den choer t' Sint Peeters vors./ also goed als diere nu staen of betere: te makene al nu/ stappans beghinnende in den cloester ende der hute niet sceedene vor dat vors. werc al vuldaen zal zijn in der manieren dat hier naer volghet.

Dat's te wetene: in elk zide 6 stoele in 't rechte ende 5 boven/ ende drie — benden keerende ghelijc zij ghecostumeerd zijn te keerne in alle andere kerken. Ende om dit vors. werc wel ende ghetruwelike ende in der manieren dat boven gheseit es te doene ende metten vloerwerke vuldaen ende vulstelt te leverne/ zal de vors. meester Jacop hebben boven dat hem mijn heere vors. alle de stoffen van haute ende van ijsere doen leveren zal/ den tijd dat hij se maken zal/ een vierendeel wijns ende een groot broed s' daeghs ende der boven van elken stoele of vormen drie noblen ende voerd 't verscoenen naer dat hire hem wel ende haestelike in quijdt van den prior van Ste-Pieters voers. ende Pieteren ser Symoens. Dit was ghedaen den 20ⁿ dach van Meye en 't jaer 1399/present den voers. prior/ Pietren ser Symoens ende den heer Janne van Rode (f° 152v^o; f° 160).

Ibid., I reeks, cartularium nr 9.

— 8 —

1400, 18 MEI. — KONTRAKT MET JACOP DE STOEVERE.

Voerwaerde ghemaect jeghen Jacop Stoevere de vaute onder de torre te stofferenne.

Den 18ⁿ dach van Meye in 't jaer 1400 ward eene zekere voerwaerde ghemaect tusschen minen heere van Sente Pieters bij Ghend/ an d'eene zide/ ende Jacob de Stoevere/ an d' andere zijde/als dat Jacob vors. zal stofferen wel ende ghetruwelike de vaute/ die men seegt 't curce onder 't sconvent's torre/ in der manieren die hier naer volghet/ es te weten dat hij maken zal de viere groete loevere met goeden loveliken berghazure/ met finen vermeillioene/ met verghulden loedinen bloemen der in ghezait ende met goeden finen semente angheacht/ de boghen/ogiven en de al/ dat an 't vors. cruce ghebrecken mach/ even verre datter toebehoert ende te voeren was/ bij werclieden verstofferen zal ghelijc den hauden daer 't noch gheeel staet. Ende hiertoe moet hij leveren alle de stoffen ende andere zaken diere toe behoeren/stellinghe alleene hutghenomen. Ende/ om dit wel ende ghetruwelike bij den vors. Jacop den Stoevere ghedaen ende stoffe ghelevert te zine/heeft hem min vors. heere belooft 3 lb. gr. Vl. munten. Hier waren present Andries van der Crayen/Jan van Roden/ moenke ende capellane/her Jan de Grave/ prochiepape van St-Jans lederne/ meester Jacob van den Baerse/meester Laureys van der Leyen (f° 169v^o).

Ibid., I reeks, cart. nr 9; cfr. A. van Lokeren, *Chartres et documents de l'Abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand, Gent, 1868-1871, D. II, pp. 150-151, nr 1480.*

1400, 8 SEPTEMBER. — KONTRAKT MET GILLIS VAN DEN DAMME.

Voerwaerde jeghen Gillis van den Damme/mets van den steeghere t' sente Andries cappelle waert hutten perdeze gaende.

Den 8ⁿ dach van september 1400/ wart ghemaect eene zekere voerwerde tusschen minen heere van Ste-Pieters... ende Gillis van den Damme/ mets van Ghend/... als dat de vors. Gillis een dore maken zoude voer den steegher van Sente Andries capelle/ bezedt in beeden zijden met witten steenen ende also ommegeende al 't ronde/ over ander laghe met eenen slaghe ghehauwen/ hoeghe also de rechte muur/ eene doregat maken van coreele gheballout/ der beziden met eenen steegher 5 trappen hoeghe neder te gane binnen den mure diere an staet/ de dore die nu in 't rechte van den mure staet vermetsen/ den muur in 't houcskin verscoyen/ den muur lanx bij den herden verstofferen... (f° 172v^o).

Ibid., cart. nr 9.

1400, 1 OCTOBER - 1401, 1 OCTOBER. — UITTREKSELS UIT DE GENERALE REKENINGEN.

Generalen ontfanck

- 1- Item gherekent jeghen meester jacop den ghelaesmaeckkere van seekeren weerde/ghelijc ditt siine rekeninghe verclaert... 68 lb. 6 sc. 5 d. par. ... (f° 14).
 - 2- Eerst ghecocht jeghen den langhen Backere bij meester Laureinse van der Leyen ende meester Jacop van den Baerse 350 voeten planken/ die verhuurbuert waren an den setellen in den choer ende up den torre van den convente met de versolderen... 12 lb. 12 sc. (f° 21).
 - 3- Item 6000 carreele jeghen Fransoys Morale... dewelke verhuurbuert siin an de pilare/ bij miins heeren stoeve/ an de setellen in de vierscare an de veinsteren bij Sente Laureins autare an 't fondement/ an de setelle in de kerke... 12 lb. (f° 21v^o).
 - 4- Item van stoffen verhuurbuert up de huulaten boven Sente Pieters autae of daeromtrent... 25 lb. 15 sc.
 - 5- Item 1½ mudde calx verhuurbuert an 't fondement daer de setellen up staen in 't westhende... 27 sc. (f° 22).
 - 6- Item 3 platte stile ende 6 sticken ghesaegts hauts dewelke verhuurbuert siin an de dueren die an 't lavoer staet ende an den inghane van den groeten choer/ costen 48 sc.
- Dit sinn de taswerken binnen den vors. cloestere up dewelke men

heeft betalet ter goede rekeninghen den persoenen alsoe sij hier naer volgen.

- 7- Eerst Gillis van den Damme... 60 lb. 16 sc.
- 8- Item meester Jan Hebbins... up taswerc van den ghevele in den groeten choer, alsoe de rekeninghe voer dese verclaert, alsoe men hem t'achter bleef, daer up betaelt ghelijc dat blijkt bij letteren van quitancien ter goeden rekeninghen 104 lb 12 sc. Blijct dat men hem t'achter blijft de deser rekeninghe van der voirs. eersten summe 11 lb. gr. qui valent in ponden parisis 132 lb. par.
- 9- Item Jacob den Stoevere/in vuller betalinghe van zeekeren taswerke van der vouten onder den turre te stofferen van scilderien/ghelijc dat de rekeninghe verclaert voer dese alsoe men hem doe t'achter bleef daer wulle betalinghe ghedaen ghelijc dat blijkt bij letteren van quitantie midsgaders 12 lb. par. in de rekeninghe voer dese/comt/ 24 lb.
- 10- Item den selven/boven den vors. taswerke/ dat hij dede/ van der voirs. vouten wit te makene met conter vaerwen ten bevelene van onsen heeren den abt... 3 lb. 12 sc.
- 11- Item betaelt te goeder rekeninghe meester Danielle den Leenknecht, clocghietere ghelijc dat de voerwaerden verclaert van eener summe van ghelde van 10 lb. 18 sc. gr. daer up... betaelt... 7 lb. gr. Ende es te weetene dat de vors. scellen waren gheghoten bij der hand van meester Danielle den Leenknecht en de Michiele siinen broeder ten bevelene ende te doen makene van onsen heere den abt/ her Gheraert Leuwaert in 't jaer 1401 in Oy maent. Ende elc van den vors. scellen wat elc wecht bij haerselven:
 - Eerst de miinste scelle van den sessen voirs. wecht 36 steenen 5 lb.
 - Item d'ander van onder upwaert wecht 64 steenen 1 lb.
 - Item de derde van onder upwaert wecht 84 steenen 1 lb.
 - Item de vierde van onder upwaert wecht 120 st. 1 lb.
 - Item de vijfste van onder upwaert wecht 164 st. 3 lb.
 - Item de seste van onder upwaert wecht 198 st. 3 lb.
 - Summa van den vors. scellen van haren ghewichten 568 lb. spisen.
- 12- Item meester Jacop van den Baerse betaelt in vuller betalinghen bij der hand van sinen cnapen/ die Jacop vors. hier sende dwerc te wuldoene/van den vors. setelen te stellen ende te makene alsoe de voerworde verclaert omme 60 nobelen/ waer af comt te betaelne ten bevelene van onsen heere den abt den vors. ontfanghere 30 nobelen qui valent in ponden par. 108 lb. par. waer af de vors. ontfangher betaelde den vors. Jacop in de rekeninghe voer dese 59 lb. 2 sc. par. ende te desen rekeninghen ghelijc bij letteren van quitancien al betaelt 48 lb. 18 sc. (f° 23 - 24vo).
Dit siin de dachuure verwrocht in den vors. cloester... d'eerste weeke beghinnende den achsten dach inne Octobre:
- 13- Item Michiel Diederix/temmerman gewrocht met meester Laureinse van der Leyen an de deuren die hanghe, an den steegher van Sente Andries capelle... 11 sc.

- 14- Item Jan vander Stappen/loetdecker ghewrocht an beede de crucehenden van der kerken als men de veinsteren maechte in den muer... ende dit was vergheeten in d'andere rekeninghe... 48 sc. (f° 25).
- 15- Item Jan de Prost van dat hij meester laureins hilp 't handwerc van den boghe in den buediic van der kerken... 12 sc. (f° 26).
- 16- (den 16ⁿ dach in sproekele 1401) Item... ten dueren bouf an 't lavoer ende ter duere van den groeten choere... 40 sc. (f° 28).
- 17- Item Jan Kesel ende sinen gheselle/saghers/diverse haute te saghene... ten beelfroede van den cleenen torre omme 6 scellen in te hanghene... (° 29).
- 18- Item Jan de Prost ende Gillis de Praterre 't vors. beelfroet van up 't hof van de kerke te draghene in den choer... 16 sc. (f° 31v^o).
- 19- Item Jan de Prost... dbeelfroet te helpene rechtene up den torre... (12 april) (f° 32).
- 20- Item Jan Keesel ende sinnen ghezelle/saghers van kiepers/ te saghene die gehuurbuert waren an de huulate boven Sente Pieters autae... mierdtsghaders spiersche berderen... an den hautinnen ghevel onder de Fiechghalen jegden den wint boven Sente Pieters autae... (f° 34).
- 21- Item Gillis van den Damme omme 't fundament te makene onder de setelle in den choer in 't hende westwaert... 30 sc. (f° 35v^o).
- 22- Item Jacop van Leede te Roede ghevaeren omme diverse haute ten setellen bouf in den choer ten 4 waerven... 10 sc. (f° 37v^o).

Ibid., I reeks, nr 2287.

— 11 —

1402, 17 FEBRUARI. — KONTRAKT MET LAUREINS VAN DER LEYEN BETREFFEND DE TOREN VAN DE KERK TE HULST.

Wij scepenen ende raet van der stede van Ghend... dat commen es voer ons in properen persoene Laureins van der Leyen de temmerman kende ende liide dat hii heeft beloofd den turre van der kerken van Hulst te makene wel ende soffisantelike naer den inhouden van der voerwaerden hier naer volghende dats te wetene dat hii beloofd te makene den turre vors. ghetrouwelik als goed man sonder eenighe fraude of maelengien also goet als eenich tor in Vlaederen staet sonderlinghe der toegenoeemt den tor van Dixmude/ den tor van Deynse of van Beveren... so sijn borghen over hem ende elc over Laureins Spene: Martin Everart/Jan van der Stappen/Jan Metsaert/Jan Neyts/Gillis van den Damme ende elc up hemlieden en up al 't hare.

Actum 17 die Februarii anno 1401 (f° 32v^o).

Stadsarchieff te Gent, Jaarregister van de Keure, 1401-1402.

1402, 1 OCTOBER — 1403, 1 OCTOBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit es... miins heeren van Sente Pieters bij Ghend rekenin-
ghen...

- 1- Item meester Jacop van der Straten/den ghelaesmaker/ in vuller betalinghen betaelt van dies men hem t' achter... bleef... 24 lb. 6 sc. 6 d. (f° 14).
- 2- Item meester Jacop vors. ...van allen leveringhen/werken der vors. kerken toebehoerende... 5 lb. 19 sc. 6 d. (f° 14v^o).
- 3- Item Jan Seghers-orloymeester/betaelt van sinen pensioene van stellene 48 sc. (f° 17).
- 4- Item ghecocht ende ontfaen jeghen Gillis Taerwaert ende Arend van den Sande 470 witte paveersteene... 58 lb. 15 sc.
Item van calke... verhuurbuert an 't pavement voer den groeten choerduere ende daer ontrent ghestoffeert ende an 't pavement bachten Sente Goewedaels autaeer ende an 't pavement an Sente Denys' capelle ende elders... 20 lb. 16 sc. 6 d. (f° 26).
- 5- Item van 25 trappen van wiitten steenen liggende up Sente Andries steegher... 5 lb. 12 sc. 6 d. (f° 26v^o).
- 6- Item... in een seker taswerc ghegheven miins heeren waerderubbe te rumene die onder torreken staet bij der costerie...
- 7- Item meester Jan Hebbins betaelt in wuller betalinghen van der voerworden ende taswerke van den groeten ghevele in den choer... 36 lb. 8 sc. (f° 27v^o).
- 8- Item Robbin de Brune an den vors. (choer) duere van snidene ghewrocht... 15 sc. (f° 28v^o).
- 9- Eerst Gillis van den Damme/Arend van den Poele ende Pieter Rebbe metse gewrocht an de cappelle daer Sente Kateline staet te verstoffere... 6 lb.
- 10- Item Robberecht de Brune an de choerduere ghewrocht van de snidene ende an de setelle te stellene 13 daghe... bij den rade van beede meesters van den werke (Laur. v.d. Leyen en Jan Hebbins) comt 6 lb. 10 sc. (f° 28v^o).
- 11- Item Staes van der Scelt... an eene veinstere die in den ghevele van den choere staet... 42 sc. 8 d.
- 12- Item Gillis de Buck ghevrocht an de duere in den choer ende up den torre met meester Laureinse van der Leyen... 36 sc. (f° 29).
- 13- D'eerste weeke beghinnende... den eersten dach in Novembre: eerst meester Laureins van der Leyen... gewrocht an de eengine die staen up den choer vouten an de raden elke 3 daghe.
- 14- Item van de Triniteit te rumene van den greuuse dat daer gheghadert was van hauden tijden... 18 sc.
- 15- Item Jacop van Eerlegem van den greuuse te wasschene ende te

- smeltene dat vonden was up de Triniteit/daer af wel cam 48 steene loets ghepuergeert... 3 lb. 12 sc. (f° 33).
- 16- (juni) Eerst Gillis van den Damme van den selverine mannekine te verstellene in den pilaer vor onser vrouwen capelle/dwelk huute gheluits was/ dat weder in te stellene... 6 sc. (f° 36v^o).
- Dit syn handghijften te kersavende ende hoefscheden binnen den jaere...

Rijksarchief Gent, Fonds van de Sint-Pietersabdij, I reeks, nr 2288.

— 13 —

1403-1404. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit es Andries van der Craye, monc ende upper ontfangher, rekeninghe.

- 1- Item gherekent ende betaelt jeghens meester Jacoppe van der Straten ghelaesmaecker van alle leveringhe ende weerken der vors. kerken toebehoerende/beghinnende in 't jaer XIII° ende vier waer af de summe comt ghelyc dat de rekeninghe verclaert/ende syn betaelt ghelyc dat blyct bij letteren van quitancien 43 sc. 6 d. (f° 16 - 16v^o).
Dit syn taswerke binnen den cloester.
- 2- Item van den boghe van den buediic van der kerken te doen vellene Gillis Musschen en de den Praterre omme eenen nobele comt 3 lb. 12 sc.
- 3- Eerst Jan van der Stappe vors. ghevracht (den 15ste dach in Auste) an de cappe van den torre an de taffelen van den torre die up ghe-wayt waren van den groeten winden/die waren up eenen nacht in den wintere/ die weede te naghelene ende de taffele up haer werc te stellene 4 daghe met siinen cnape... comt 48 sc. (f° 35v^o).
- 4- Eerst Gillis van den Damme ende Coelin siin broeder ghevracht an de vors. muere (an de huulate van den doeremter) van den convente te verstofferene... 3 lb. (f° 37).

Ibid., I reeks, nr 2262.

— 14 —

1404, 1 OCTOBER - 1405, 1 OCTOBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's... miins heeren van Sente Pieters bij Ghend rekenenghe.

- 1- Item gherekent ende betaelt meester Jacop van der Straten ghelaesmakere van allen leveringhen ende weerke... 18 lb. 5 sc. 6 d. (f° 14v^o).

- 2- Item Jan vander Stappen/loetdecker/an der torre ghevracht... 48 sc. (f° 29).
- 3- Item Coelin van der Damme ghevrocht an miins heeren cappelle de pilare te versettine die omme ghevallen waren ende in sticken ende an 't pravement in convent... 24 sc.
- 4- (december) Eerst meester Laureys van der Leyen up den vors. turre ghevrocht an de huusveinsteren... 32 sc. (f° 31).
- 5- Item Tiis van den Damme (steenhouwer) ghevracht an de presbiterie daer alle de legenden staen van der geboerten ende doet van Onser Vrouwen/die scoen te makene ende te wasschene met loeghen... comt 30 sc. (f° 36v^o).

Ibid., I reeks, nr 2289.

— 15 —

1406, 25 FEBRUARI. — INVENTARIS VAN DE ORNAMENTEN.

Dit's overghegheve ende gheleverd bij den her Laureins prior den her Janne den Zaghere tresorier den 25ⁿ dach in Sporkele in 't jaer 1405 ghecopyert huut eenen billiette in pampier ghescreven dewelke onse heere d'abt mi overgaf sindert overghevert den her Pieters Boven (?) daer naer Willem van den Turre daer naer...

Dit sijn de reliquen in de hoeghe...

Eerst 't hellich cruce van ons heeren hout

.....

Item 1 relique van Sente Lievene daer men mede pleeght te seyene...

Dit zijn de fiertallen die ziin in de tresorie/
boven den groeten autaar.

Eerst de fiertele van Sente Wandregijse

..... Item eenen voet met datter toebehoert coperin verghult.

Dit zijn de juwele in de tresorie voer Sente Laureinse.

Eerst 't sacrement vat.

.....

Item 't cleet dan men leyt up den stellinghe van den fiertels...

Dit's d'ornament huuter trianghelen

Eerst een blaeu cappe ghewrocht met diversen ymagien

Inventaris van den ornamenten

Oudden Inventaris van der kercke

Ibid., II reeks, nr 406.

1406, 1 OCTOBER - 1407, 30 SEPTEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's Jan Myloth's rekeninghe van alle den coste van stoffe... taswerke/ dachueren... binnen den cloester...

- 1- Ghecocht jeghen Mahieu van Hollaing.../ jeghèn Michielle Poitevine... van Antoing 175 blaus paviments... 11 lb. 11 sc.
Item noch van eenen zarcke die liggen zal in Sente Pieterscapelle 6 lb. (f° 1v^o).
- 2- Item ghecocht jeghens gillise van den Damme 20 voete hecsteens ende verhuerbuert int kerckhof an de pilar/van elken voete 3 sc.... comt 3 lb.
- 3- Item ghecocht jeghens pieteren den puyt/ 12 weden linne om de stallige mede te makene int kerckhof alsmede wrachte an de pilar elke wede te 2 sc. comt 24 sc.
- 4- Item van de zeelen dien orboerde aan den turre.
... Item noch 6 wede linne die jan van den stappe verhuerbuerde an de stellige van den turre elke wede te 2 sc. comt 12 sc.
- 5- Item in de zelve weke (25ⁿ April) gillis de Prater breken den auden muur in den bodic te 4 sc. 's daegs comt... 8 sc. (f° 11).
- 6- Item de zelve weke (beghinnende 4ⁿ van Hoeymaendt) an de muere te breken in den buedic... (f^o13).
- 7- De weke beghinnende up den 25ⁿ dach van Hoeymaendt ghewrocht in 't kerchhof ende an de zarcke wech te doene die in den buedic laghen (o.a. door Jan van der Weede) (f° 4).
- 8- De weke ghewrocht/up den 19ⁿ September beghinnende an 't studoor boven Sente Benedictus capelle (f° 16v^o).

Ibid., I reeks, nr 2078.

1407, 1 OCTOBER - 1408, 30 April. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's Jan Myloth's rekeninghe van allen den costen... van stoffen/... taswerke/dachueren... binnen den cloester ende buten up de hove...

- 1- Item van Mahieu van Hollaing/steenhouwer woenende te Antoingne... van 1 roede pilaers (f° 1).
- 2- Ghecocht jeghen Arende van den Zande steenhauer hute Brabant 600 witte paveersteene... comt 75 lb.

- 3- Ende... jeghen Anthonise van Landois/ steenhauwer van Antoingne 80 blauwe paviments... comt 70 lb.
- 4- Item ghecocht jegen Gillise van den Damme 14 voete tafelmets verhuerbuerdt in Sente Benedictus capelle ende an 't studoer van den dormpter... 42 sc. (f° 2).
- 5- Item Thys van den Damme/steenhauwer an de piscine die in de vors. (Sint-Benedictus) capelle leidt (f° 4).
- 6- Gillis van den Damme... in de kercke an de reprise voer Sente Kathelinen... 37 sc. 8 d. (f° 5v^o).
- 7- Item in de zelve weke (begin up den 12sten dach van December) in 't qvendt up de grave an sente Benedictus capelle ende de steene te doene in sente Kathelinen capelle.
- 8- Jan van der Stappen loeddeckere met sinen cnape an drie taffle loods die afgheweyt waren te verghietten ende te legghen ende de choer al omme te versien daers van noed was... 3 lb. 12 sc. (f° 6v^o).

Ibid., I reeks, nr 1068.

— 18 —

1408, 12 JANUARI. — REKENING VAN DE NAAISTER VAN DE ABT.

Dit zijn diverse partijen van werke die Celie mijns heeren van Zente Pieters bij Ghend naysterigge in orbore van ziner kerken ghewracht heeft zinde alf Ougste in 't jaer 1407.

Eerst hare metgaders Ghizelbrechte mijns vors. heeren scepper te Brugghe ghetrocken om te coepene 't roede sindael te snidene jeghen 't blaeuwe dat miin vors. heere zelve bij hem adde om de gordinen van den groeten altaer t' Sente Pieters en twee vanen te makene ende de zide daer toebehoerende... 9 lb. 12 sc. par.

Item van den handghedade van den fringhen/linten ende coerden te maken ten vors. gordinen ende vanen 4 lb. par.

Item van 40 ellen wel goeds lijnwaeds daer af twee linaire gordinen ten groeten altaere ghemaect zijn ondersneden alf wit alf blaeu up ende neder ghestaect...

Item van 2 pilaren ende 2 inghelen witte linairen cleedene drien groeten witlinairen cleederen voer de fiertelen/ 8 witlinairen cleederen voer de *historien an den rincmuer al binnen den coere* 't Sente Pieters te nayene boven dat Jan Ghaffelkin ontfangher in 't Gentsche d' linwaet betaeld ende in zine rekeninghe van den jare 1406 gherekent heeft 20 sc. par...

Somma van al den vors. parcheelen 48 lb. 12 sc. 6 d. par.

Gheeraerd bij den ghedoeghe Ons heeren Abdt van Zente Pieters bij Ghend onzen ontfangher in 't Ghendsche... dat ghij den vors. onzen scepper ende naystrigghen de vors. partijen... betaeldt zonder ander bevel...

Ghegheven in onzen cloester onder onzen secreten zeghel gheplact den 12ⁿ dach in Laumaend 1407.

W. Zadeleere

Ibid., I reeks, ligt in nr 1182, orig. pap. met zegel.

— 19 —

1408, 1 MEI - 1408, 24 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dits den staet van der officien van den upper ontfanghe in de Vlaemsche tonghe...

- 1- Item Roegeere van der Woestiinen/scilder/betaelt up eene zekre voerwarde van werke an Sente Cateliinen capelle ende beelde/ gheliic een ghecrifte van der vors. vorworden datten minn vors. heer af heeft verclaert. Ende voert van auden werke bii den vors. Roeger ghewrocht ende ten vors. kerssavonde miinen vors. heere overbrocht bii ghescrifte. Ende beliep mids den 30 lb. par. die hi hebben soude van zinen vors. taswerke 41 lb. 3 sc. par.
- 2- Hier op vindinen bii 's heer Jan Milots rekeninghen ende oec bii der kennesse van Roeger vors. datter der Jan Milot vors. betaelde ter goeder rekeninghen 31 lb.
- 3- Item soe betaelde he miin van den heer op den 28sten dach van Auste in 't vors. jaer 6 lb. (f° 20v^o).
- 4- Item Roegeere van der Woestinen/scilder/bii alsoe datte ziin taswerc an de cappelle ende ant beelde van Sente Catelinen vulwrocht adde 14 lb. 3 sc. (f° 31v^o).
Dit ziin de coste die gheleyt ziin an de reparacien van der kerken... in den cloester...
- 5- Item meester Janne Heebins betaelt van eenen ghesnedenen steene/ de tabernacle van Sente Cateliinen in hare cappelle op te stellene meester Janne Heebins up den eersten dach van Juny in 't jaer XIII° ende achte 4 lb. 7 sc.
- 6- Item Anthonise van Landaz/steenhaure/van Antoingne van 200 blaesus pavements. Elc hondert te 14 sc. 8 d. groeten betaelt op den 24sten dach van Juny in 't vors. jaer... 17 lb. 12 sc. par. (f° 38).
- 7- Item/den 10sten dach van Septembre... betaelde miin vors. heer Anthonse van Landas van 12 voeten pilaers... 16 sc.
- 8- Item Gillis Tarvcoeren/steenhaure ute brabant van 6 veinstren van goeden witten steene... (f° 38v^o).
- 9- ... betaelt/jegen meester Janne van Denremonde 12 voete rabats ... 3 lb. 12 sc. (f° 39).
- 10- ... Item Liefghetalle/temmerman/twee dueren makende ende hanghende ant poertael van der kerken... 45 sc.

- 11- Item op den 28sten dach van Auste in 't jaar XIIIe ende achte... Gillise van den Dame... eene stellinghe voer Sente Laureinse in zijne cappelle... 40 sc.
- 12- Item Lievine van Leede... van datti zekere steene van eenen piilare die van Doerneke ziin doen comen... 16 sc. (f° 41).

Ibid., I reeks, nr 2266; cfr. *Ibid.*, I reeks, nr 2068.

— 20 —

1408, 1 MEI - 1408, 24 DECEMBER — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit ziin de coste die gheleyt ziin an de reparatie van der kerken van Sente Pieters bij Ghend/ in den cloester an de huisinghe ende buten up de hove...

- 1- Item Willeme van Toscanen/sloetmaker van twee sterken sloten d'een an miins heeren rekencamere ende d' ander an ziin torreken dat men heedt miins heeren studoer... 12 lb. 2 sc. (f° 1).
- 2- Item Jacoppe van der Straten/ghelaesmaker... 10 lb. (f° 1v^o).
- 3- Item Mahieuwe van Hollain/steenhaure van Antoingen... 12 lb. 10 sc.
- 4- Item Arende van den Sande ende Gillis Tarvcoeren/ghesellen steenhauwers ute Braband... 100 lb. (f° 2).
- 5- Item Anthonise van Landas/steenhaure van Antoingne... 47 lb. 11 sc. (f° 2v^o).
- 6- Item ghecocht... den 13ⁿ Meye 1408 voirs. jeghen meester Janne van Dendermonde 12 voete rabats... ende eenen kerteelsteen... ghehuerbuert onder Sente Andries cappelle in de voute... 5 lb. 15 sc.
- 7- Item meester Janne Heebins van eenen gesenedenen steene de tabernacle van Sente Carolinen in hare cappelle op te stellene... 4 lb. 7 sc. (f° 4).
- 8- Item Gillis Tarvcoeren steenhaure ute Braband van sesse veinstren van goeden witten steene ggehauwen naer de scampelioene diere hem af overghegheven waren metten scoeten ende basen... omme de drie te stellene in Sente Amelberghen cappelle ende d'ander drie in't capitel... 40 lb. (f° 4v^o).

Ibid., I reeks, nr 2068.

— 21 —

1408, 1 MEI - 1408, 24 DECEMBER. — UITTREKSEL UIT DE REKENINGEN.

Dit ziin de coste die gheleyt ziin an de reparatie van der kerken van Sente Pieters by Ghend/in den cloester an de huisinghe

ende buten up de hove...

Dachueren betaelt diverschen lieden van ambachte ende hantwerkers.

- 1- Gillise van den Damme ende pieter Morale metse/metsende vriendach ende saterdach (de weke beghinnende Sondaegs 6ste dach van Meye) an der Sente Andries cappelle... comt 30 sc. (f° 5).
- 2- Item Liefghetalle/temmerman/twee dueren makende an 't portael van der kerken ende hanghende in 5 daghe ende in miins heeren reken-camere.
1 dach... (de weke beghinnende sondaegs 17ste dach van Juny)... comt 45 sc. (f° 6v^o).
- 3- Item op den selven dach (18ste Juny) betaelt Lievene van Lede ende Gillise van Musschenzele van pavemente op te draghene... 3 sc.
- 4- Item up den 28sten dach van Auste betaelt Gillise van den Damme van datti de stellinghe voer Sente Laureinse stelde de vaute verstoffeerde... 40 sc.
- 5- Item Lievene van Lede betaelt op den eersten dach van Septembre van datti zekere steenen van eenen pilare die van Doerneke ziin doen comen... 16 sc. (f° 7).
- 6- Item up den 20ste dach van Decembre betaelt Liefghetalle voer de coer dueren versekerde... 16 sc. (f° 7v^o).

Ibid., I reeks, nr 2068.

— 22 —

1412. — HERSTELLINGEN AAN DE BEUK VAN DE ABDIJKERK.

Geradus Leeuwaert hic navim templi vulgo de bueck reparavit. Hic anno 1412 moritur et in sacello Divae Amelberghae sepultus (f° 4).

Aliud de Gerardo Leeuwaert qui obiit anno 1412 jacet in tumba ex marmore nigro elevata ad pedem cum medio... aspera multa tulit/claustra pro more tuende atque refundavit navim templi reparando f° 9v^o).

Universiteitsbibliotheek Gent, hs. G. nr 11767.

— 23 —

1412, 22 APRIL - 1413, 23 JUNI. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's Jans van den Bossche moenc van Sente Peeters bij Ghend rekeninghe.

- 1- Item meester Janne Bustiele/beelsnidere/up dwerc van der nieuwer tresorien betaelt den 28ⁿ Meye... 12 lb. (f° 4v^o).

- 2- Eerst 7 Meye betaelt meester Symoen van Assce rokieer up leveringhen van sinen ghehouwen steenen... 100 lb.
- 3- Item Arende van den Sande ende Gillise Tarnhoefde... van steenen... 13 lb. 3 sc. (f° 8).
- 4- Item ghegheven den 23ⁿ dach van Aprille om de werclieden van den nieuwen werke enz. (f° 8v°).
- 5 Item Gillise van den Damme/mets/ vanden grave te metsene in Sente Amelberghe cappelle daer onse heere d'abt in leect/blikende bij eere lettren van quitancien 9 lb. 4 sc. (f° 9).

Rijksarchief Gent, Fonds van de Sint-Pietersabdij, I reeks, nr 2293.

— 24 —

1412, 19 JUNI - 1412, 23 OCTOBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit es dat Laureins Langheeraerdssone prior van Sente Pieters bij Ghend ontfaen ende huutghegheven heeft.

- 1- Eerst betaelt Jacop van der Straten/ghelaesweerkere van houder scult... 12 lb. - Item... 15 lb. 16 sc. 8 d.
- 2- Item ghegheven denselven Jacop vors. in minderinghen van sinen werke dat hij gewrocht ende ghelevert heeft... 12 lb. (f° 12v°).
- 3- Item ghegheven Roegier van der Wostine die men heet de scildere up dweerc van Sente Amelberghen capelle... in daten 10ⁿ dach van oymaent 12 lb.
Item ghegheven den selven Roegieren vors. up dweerc van Sente Amelberghen beelde ende capelle... den 27ⁿ dach van Oymaent 12 lb. (f° 13).
- 4- Item ghegheven Jan Bulteel/beilliesnidere up de nieuwe tresorie die staen sal up de prespeterie/in midneringhen... den 20ⁿ dach van Oymaendt 12 lb. (f° 13v°).
Item ghegheven denselven Jan vors. in minderinghen... 28 Ougst 12 lb.
Item ghegheven densleven Jan vors. den 12 september 12 lb.
- 5- Item ghegheven denselven Jan vors. up de setels/vormen ende datter toebehoert/staende in den groeten coer van houder scult in minderinghen... 24ⁿ September 24 lb. 5f° 14).
- 6- Item ghegheven de weduwe meester Jan Ebbins van twee maenden van pencioene dat men meester Janne t' achter bleef... bij lettren van quitancen in daten den 30ⁿ dach van Julio 4 lb. (f° 15v°).
- 7- Item betaelt Symoen ende Vrancken van Assche/ghebroederen/roketiers in minderinghen... 100 lb.

Ibid, I reeks, nr 2294.

1426, 20 DECEMBER - 1431, 25 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit es Jans Haesbijts/moenc ende upperontfanghere van Sente Pieters clooster bij Ghend rekeninghe...

Dit is diversche stoffne ute Brabant ter kerken

- 1- Eerst van Arende van den Zande... orduun
Item van meester Heinric van Bautsvoorde... pylare (f° 10v°).
- 2- Item 2 antcnapen omme 't werc in den choor alst ghevalen was t' helpen rechtene elk 3 daghe... 24 sc. (f° 14).
- 3- Dit's dverce stoffene verbesicht in't paradijs ende nieuwe camere... (f° 24).

Ibid., I reeks, nr 146.

1430, 25 DECEMBER - 1431, 25 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit es Jans Haesbijts... rekeninghe van diverschen goeden der vors. kerken toebehoerende.

Calcman

- 1- Gherekent met Janne den rike van calke ghelevert zindert kerssavont in 't jaer XIII° ende XXX.
- 2- Eerst up heer Jans van Munte camer/ende up thulaet vor den choer 24 mudde ende onder de galerie/ Item 62 mudden calx t' scapelaens camer... (f° 11).

Zavelman

- 3- ... van zavele mits capellaens camer/beloepen 120 karren/ ende 20 karren van heer Jans van Munte camer/ ende onder de galerie... (f° 11v°).
- 4- Eerst Daniel van der Meersch/omme 't cremeel te weerne dat viel op St Pauwels avond/ ende op den torre te zine 1 dach 8 sc. par. (f° 19v°).

Ibid., I reeks, nr 1199.

1430, 25 DECEMBER - 1431, 25 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit es Jans Haesbijts... rekeninghe van diverschen goeden der vors. kerken toebehoerende.

- 1- Gherekent metten ghlaesmaker... van diverschen werken 53 lb. 5 sc. 4 d. par. (f° 11v^o).
- 2- Item ontfaen binnen den zomer 1431 mits capellecamere 61.000 correele.
- 3- Item ghehaelt te Heinrich svos binnen den vors. jare eerst 1 zulle in Ste Janscapelle/ 5 voeten lanc... 11 salijsteene... 11 voeten rabats Item ontfaen van Arende van den Zande... 20 voete orduns... 115 voeten dobbel trappen... 72 voeten cleener trappen... 69 voeten hecsteens.
Item ontfaen van Jan Trappaert van Bruesele 4 2/3 ragemente van 3 ogive... item 12 voeten ogive 196 lb. 16 sc. par. (f° 13).
- 4- Item de veinstren up den nieuwen reftere te stoppene met cleeme 5 lb. 8 sc. par. ...
- 5- Item den muer vor den vischreftere te brekene 4 lb. 16 sc.
Item den steene te rumene ende in den buedic te draghene... (f° 14).
Diversche dachueren...
- 6- Eerst Gillis van den Damme... in de haude tresorie... (f° 19).
- 7- Eerst Daniele van der Mersch omme 't huulaet te vermakene (f° 20).
- 8- Item Hannekine van den Damme 2 daghe te hauwene voer de archa (f° 20v^o).
- 9- Item Arend van den Vivere up den torre... (f° 22).
- 10- Eerst Lauwereins van der Haghen... up den torre ende up de tremie van Sente Amalberghen... (f° 22v^o).
- 11- Item den loetdecker... noch up de zuutcapelle... ende op onser Vrouwen capelle.
- 12- Item 2 metsen achter Onser Vrouwen capelle... (f° 26v^o).
- 13- Eerst 2 metse omme de pipe van Jericho te hooghene... (f° 27v^o).
- 14- Item den loetdecker boven der poorten van den paradijse in den buedic 4 daghe ende 1 an den bac in 't lavoir... 50 sc. par. (f° 28).
- 15- Item 2 temmerliede an Amalberghen te verhanghene/ elken 2 1/2 daghe... 53 sc. 4 d. par. (f° 28v^o).
- 16- Eerst Arend van den Vivere in den buedic an 't lavoir ende an de pipe in't vrijthof... 7 sc. 4 d. par. (f° 31v^o).

— 28 —

1431, 1 SEPTEMBER - 1432, 1 SEPTEMBER. — PENSIOEN VAN LAUREINS VAN DER LEYEN.

Dit is Triestrans van Hembise... rekeninghe.

Item Laureinse van der Leyen/temmerman/ sijn pensioen van 1 jaer dat hem viel te Sente Jansmesse 1432... 24 lb.

Ibid., I reeks, Varia, nr 146.

— 29 —

1433, 22 MAART - 1433, 25 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's Jan Haesbijts/moenc ende capellaen mijns heeren van Sente Pieters rekeninghe.

- 1- Item eenen caneuncx clerck die hu up den torre leede... 19 sc. p.
- 2- Item betaelt Heinric de Vos tafelment verbezecht voor Sente Andries capelle 4 lb. 12 sc. 6 d. par. (f° 18).
- 3- Item betaelt Pieter de Rudder boven de 9 lb. par. van den prior hem ghegheven in vuller betalinghen van den trappen voor Sente Andries capelle verbezecht/van 21 trappen coste elke trappe 23 sc. par. comt surplus dat ic betaelt hebbe 14 lb. 3 sc. par.
- 4- Item van den voors. steegher te maken Gillis van den Damme/ 6½ daghe... 8 lb. 12 sc. par.
- 5- Item den selven Gillis an 1 cleenen steegher 3 daghe... 45 sc. par. (f° 18v^o).

Ibid., I reeks, rekeningen, nr 866.

— 30 —

1433, 1 SEPTEMBER - 1434, 1 SEPTEMBER. — UITTREKSEL UIT DE REKENINGEN.

Dit es Triestrans van Hembise... rekeninghe.

Item Laureinse van der Haghe/temmerman sijn pensioen... 24 lb.

Ibid., I reeks, Varia, nr 146.

— 31 —

1434, 25 DECEMBER - 1435, 25 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's Jan Haesbijts... rekeninghe... metten resten van den Ougste 1433 ende daer te vooren...

- 1- Eerst een zulle van 3 voeten in den nieuwen muer an't portael coste 6 sc. par. (f° 10vo).
- 2- Item besteedt an Gillis van den Damme den muer an 't portael up Onser Vrouwen keerchhof jeghen de costerie die omme ghevallen was/weder te makene... 23 lb. par.

Ibid., I reeks, nr 2299.

— 32 —

1435, 24 DECEMBER - 1436, 24 JUNI. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's Jans Haesbijts/opperontfangher/rekeninghe.

- 1- Item Arende van den Vivere... up den nieuwen spiker an 1 gote/ende up de cupe van den torre... 29 sc. 4 deniers par.
- 2- Eerst een ticheldecker up thulaet voor den choor te stoppene... 16 sc. par. (f° 9vo).
- 3- Item de selve ticheldeckers up thulaet van der pareer camere 16 sc. 8 d. par. (f° 10).

Ibid., I reeks, nr 2269.

— 33 —

1436, 24 JUNI - 1436, 25 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's Jasn Haesbijts rekeninghe...

- 1- Eerst Gillis van den Damme... omme eenen sluitsteen te versiene boven den cleenen autare in den choor... 30 sc. par. (f° 10).
- 2- Item 2 temmerlieden omme Amalbeerghen te verhanghene mits dat 't hoeft latste... lb. 4 sc. par. (f° 11).

Ibid., I reeks, nr 2300.

— 34 —

1436, 25 DECEMBER - 1437, 25 DECEMBER. — UITTREKSEL UIT DE REKENINGEN.

Dit's Jan Haesbijs moencs ende capellaen
mijns heeren rekeninghe.

Item betaelt bij minen heere van Ste Baefs... omme te werrne de
barbecane die men ghemaect wilde hebben van beeden kerken...
23 sc. par. (f° 18v^o, cfr. f° 21v^o).

Ibid., I reeks, nr 867.

— 35 —

1444, 16 APRIL - 1444, 25 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's 't gheene dat ic Willem van den Torre prioor van Sente
Pietersclooster bij Ghend bevaen ende ghedaen hebbe naer de
doot van den abdt Jan Haesbijt van den generalen ontfanghe
beghinnende den 1 dach in April in 't jaer 1443 voor Paes-
schen duerende tot Kersmisse 1444.

1^e Rekening

Diverssche pensionaresse

- 1- Meester Robbrecht van Brune... 3 lb. par. (f° 5v^o).

Diverssche stofven

- 2- Item betaelt 60.000 coereelen die d'abt Jan cochte...

Item betaelt 10.000 bleecker coereelen die d'abt Jan cochte...

Item betaelt op de 40.000 tichelen die d'abt Jan cochte... 48 lb. par.

Diverssche taswerken

- 3- Eerst besteed bij d'abt Jan an Heinderic den scaelgedecker de Noort-
cappelle te deckene... ende waren 21 roeden mitds den dobbele werke
ende de turrekinne van den windelsteene comt 76 lb. 12 sc. par.
(f° 7v^o).

- 4- Item besteed bij Laureys den temmerman an Joes van Sol scildere
de huesse ende 't wederhane van den turrekinne metten beckinnen
te verguldene ende de tremie van Sente Amelberghen te scildene
11 lb. 8 sc. par.

- 5- Item van den voors. beckinnen ende huesse te makene 8 lb. 2 sc. p.

Ibid., I reeks, nr 2069.

1444, 15 NOVEMBER - 1445, 24 JUNI. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Dit's Lievins van Waes... rekeninghe.

- 1- Eerst betaelt Lauwereins Dullarde/temmerman van den 3 clocken te verhofdene ende te verhanghene/ es te weten Maria/Godewale ende Bertolve de somme van 84 lb. par. (f° 20).
- 2- Eerst om de stellinghe van den veinsteren an Boudins torre 2 antcnapen/ 4 daghe elc... comt 40 sc. (f° 24v^o).

Ibid., I reeks, nr 2301.

15^e EEUW (ca 1444?). — BESCHRIJVING VAN HET MATERIAAL GEBRUIKT TOT OPBOUW VAN DE NIEUWE KAPELLEN BEZUIDEN DE TOREN.

Dit naervolghende es de ordinanchie van der nieuwer capellen an de zuutzijde van den turre van der nieuwer kerken van Sente Pieters bij Ghend alzoot hier naer volghende verclaert staet.

.....

- In 't eerste twee zijlatten elc 30 voeten lanc...
- Item eenen balke 39 voeten lanc...
- Item twee platte stijlen elk 7 voeten lanc...
- Item corbeelen elc 6 voeten lanc...
- Item twee strijchouten d'een 32 voeten lanc ende d'ander 39 voeten lanc...

Ibid., II reeks, nr 406.

Nota: Dit document is zeer breedvoerig en op de rugzijde komt de volgende tekst voor „raeckende Aude kercke”. In het inventaris werd bijgeschreven dat het hier zou gaan over de parochiekerk van O.L. Vrouw op Sint-Pieters.

1449, 1 SEPTEMBER - 1450, 1 SEPTEMBER. — UITTREKSEL UIT DE REKENINGEN.

Dit es Godewaels van der Haghen ontfangher van den pachten in 't Ghendsche... rekeninghe.

Item betaelt Lieven Ysenbarde van dat hij de scellen oversach in den cleenen torre een jaer lanc 31 sc. par.

Ibid., I reeks, *Varia*, nr 146.

— 39 —

1469, AUGUSTUS. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Rekeninghe benedictus Vutenhove religieus ende pitanchier ter causen van der pitanchie van den jare ende Augste 69.

- 1- Jacoppe goethals metsere die ten laste van der voorseider pitanchie heeft ghemets an de kerke van den voorseide cloostere ter ordonantie van mine voors. heere de spacie van 2 semi daghen in maarte/ item 20 semi daghen in de April/ item 22 daghen inde mey ende 13 daghen in de Wedemaent comt 58 daghen es beth. 10 sc. par. daghs.
- 2- Jacop de roevere cnape van den voorseiden metes die hem ghedient heeft ende ghewrocht in de voorseide kercke ten laste van den voors. pitancier ter ordonantien van mine voors. heere de spatie van 24 daghen in maarte/ item 20 semi daghen in de april/ item 22 daghe inden mey ende 13 in de Wedemaent es betaelt 5 sc. par. daghs.

Ibid., I reeks, nr 1726.

— 40 —

1476, 5 JANUARI. — UITTREKSEL UIT DE REKENINGEN.

Ontfanc ende huutghevene van der aelmoesen van den jare 75
Extraordinaires

5 januari minen heere van Sente Pieters te hulpen ter reparatie van den coere dien nootzakelijcke gheolpen zijn moeste etc... den weerclieden...
143 lb. par.

Ibid., I reeks, *Varia*, nr 273.

— 41 —

1479, 24 DECEMBER - 1480, 24 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Rekeninghe Claeis Heindricx... ter causen van zeker ende diversschen wercken ende reparatien...
Eerst d'huutgheven ter causen van der metselrien.

- 1- De voors. Joes (Tiebaut) die den achtevsten dach van laumaent ende den eersten dach van sporcle ghestelt heeft op de tryniteit op de noortzijde... 8 sc. par.
- 2- De zelve Joes die... de vouten up de noortzijde van der Triniteyt beghonnen heeft af te slane... 8 sc. par.
- 3- Item heindric Moraen ende Joorys de Dobbelare metsers/ die in de eerste weke van Maerte hebben ghewrocht an de voute van de triniteyt up de noortzijde... comt 't samen hier bethaelt... 3 lb. 5 sc. par.
- 4- De zelve Heindric ende Jorijs (metselaars) die hebben beghonnen den 13ⁿ dach in Marte an de voute van de Triniteyt (f° 1v^o).
- 5- Item Joos tiebaert van eenen halven daghe dat hij 't greys van de triniteit gheweert heeft... 3 sc. par. (f° 2).
- 6- Heindric Morael ende Joris de Dobbelare die ghewrocht hebben de tweeste weke van hoymaent/beghinnende den 11ⁿ dach... omme de voute te wittene... hier Bethaelt 4 lb. 5 sc. 10 par. (f° 3).
- 7- De voors. Arend (Charlet) van 1½ dach ghewrocht an Onser Vrouwen altaer in de cappelle achter den hooghen aultare... 12 sc. par.
- 8- Item Pieter Bulteel van 1½ daghe ghewrocht in de zelve capelle ten voorn. aultare... 12 sc. par. (f° 8v^o).
- 9- Item Willem de Jagher/lootghierter/ die ghewrocht heeft up den nyeuwen buec (f° 11).
- 10- Item meester Willem de glaesmaker van dat hij een paert in de ghelassen veynstre van Sente Niclaux capelle vermaect heeft dat metten winde uute ende in sticken ghevallen was... 24 sc. par. (f° 12).

Ibid., I reeks, nr 2071.

— 42 —

1480, 24 DECEMBER - 1481, 24 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Rekeninghe Jans van Cuelne/religieux ende aelmoesnier van St-Pieters clooster... van zekeren diverschen weercken ende reparacien.

D'huutgheven... eerst angaende der stoffen van der metselrien.

- 1- Eerst Pieter Scaelkin alias van Lede steenhandere heeft ghenomen te leverne alle de ogive steenen die men verweercken zal in de vaute-ringhe van der nieuwer kerken... 55 lb. 12 sc. par.
- 2- Item de selve heeft noch ghelevert vijf slootsteene omme de vaute-ringhe van der selve nieuwer kerken welke costen t' samen 48 lb. par.
- 3- Item 28ⁿ Novembris was ghevoorwaerd't bij mijnen heere van Sent Pieters an den voorn. Pieter Scaelkin die steenen die behooren zullen an den windelsteen/commende van Gruuninghe in de nieukerke... 56 lb. 2 sc. par. (f° 2).
- 4- Item de zelve pieter heeft ghenomen te leverne de pilaersteen die

- behooven zullen buuten ande nieukerke daer de balken duere gaen ende de anckers up sluiten... 36 lb. 9 sc. par.
- 5- Item de selve heeft ghelevert 3 ogiven reprijzen inde ragemente.
 - 6- Item de selve heeft noch ghelevert een vuerme in mijns heeren nieuwe zale... 6 lb. par. (f° 2v°).
 - 7- Item Joos ende Pieter voorn. hebben ghestelt de stellinghe buuten den nieuwer kerken ende de gaten ghebroken daer de yserin balken duer den muer gaen ende omme de pilaers up te metsene... 31 lb. par.
 - 8- Item Joos ende Pieter voors. hebben ghestelt de stellinghe omme te vautene in de nieukerke... 3 lb. par.
 - 9- Item de voors. Joos ende Pietere hebben noch ghestelt ende de ogiven up ghewonden... 3 lb. par. (f° 4).
 - 10- Item ghevoorwaerde... omme 't greys ende de steenen te voerne.../ dat commen soude van den poortale dat stont jeghen Sent Andries capelle... (f° 4v°).
 - 11- Item Heindric Morael heeft ghemetst in mijns heeren lochtinc behinnende 17^{en} Meye/... 3 sc. daghen/mids dat hij Pieteren van Lede de berderen sneet van den pilaren buten der kerken ten prijse van 10 sc. par daechs... (f° 5).
 - 12- Item Hendric Morael ende Joorijs den Dobbelaere hebben ghemetst an de vauteringhe van der nieuwer kerken beghinnende den 3ⁿ in Julio... (f° 5v°).
 - 13- Item Hendric Morael ende Joorijs de Dobbelaere hebben ghemetst in de nieukerke an den windelsteen commende van Gruuninghe in de selve nieukerke beghinnende den 29ⁿ in October... (f° 7v°).
 - 14- Item Hendrix Morael ende Joorijs voorn. hebben ghemetst an mijns heeren steeghere in de nieukerke ende ogiven ghesteken om den selven steeghere beghinnende den 3^{en} in December/elc 3 daghen... III lb. 3 sc. par. (f° 8).
- Reparacien van Lootghietene.
- 15- Item de selve Willem (de Jaghere) heeft oversien ende ghesaudeert alle de goten van der hauder en de nieuwer kerken ende tusschen mijns heeren zale ende der nieuwer kerken ende oic den soldere boven der nieuwer kerken... 14 lb. par. (f° 12).
- Reparacien anclenvende den temmerlieden.
- 16- Item Arend (Charlet) ende Baltin (Valkeman) voors. hebben ghewrocht beghinnende den 13ⁿ in December/ elc 2 daghen omme de fremeeen vander vauten in der nieukerke af te doene... 32 sc. par. (f° 14v°).
- Andere uutgheven extraordinaire
- 17- Item van 6 ronde hauten clossen die ande ijserin roede hanghen in de nieukerke... Item van 6 mindere in mijns galderije... ende drien cleenen clossen om in mijns heeren croone...
 - 18- Item betaelt Matthijs van Roden van schildene de 3 mintste clossen an mijns heeren croone in zijn camere 24 sc. par. (f° 15v°).

1481, 24 DECEMBER - 1482, 24 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Rekeninghe Jans van Cuelne... ter cause van zekere ende diversche reparacien ende wercken ghedaen an den voors. clooster/an de huusen van der Vischmerct ende meer diverschen plecken.

- 1- Eerst pieter Scaelkin alias van Lede steenhauwer heeft ghelevert sichtent kerssavondt 81 zom de vreye van den windelsteen in de nieuwerke metter bustweeren ende den lijsten boven ende beneden...
- 2- Eerst Hendric Morael ende Joorijs de Dobbelaere hebben ghesteken ogiven omme de windelsteen in de nieuwerke.
Uitgheven om temmerlieden
- 3- Item betaelt Roegire den scrijnmaker van den tween dueren te snijdene in mijnsheeren wijndelsteen... 18 sc. par. (f° 14).
- 4- Item Arend (Charlet) heeft noch ghewrocht in 't clochhuus omme amelberghen/godewalen ende bertholf al nieuwe te verleestene beghinende den 24^{en} in april elc 2 semi daghen comt 37 sc. par. (f° 14v°).

Ibid., I reeks, nr 2067-2077.

1493. — VERKLARING O.M. OVER DE DRINGENDE RESTAURATIE VAN DE KERK.

Zeker verclaers ende extract ter correxien summeerlijc ghemact als van den lasten ende commere daer inne mijnen heere ende de kerke gehouden ende belast als nu noch ten daghe van heden zijn.

...Ende noch oic zo zulder moeten vele reparacien ghedaen werdden an de kerke ende huusinghe van den clooster grootelijcx van noode. Ende oic anders an de pachtgoedinghe bet dan 100 lb. gr.

Oic zo zal moeten de kerke onderhouden worden van lichte ende andere plusinghe... (f° 99; cfr. f° 168).

Ibid., *Varia*, I reeks, nr 619.

1499. — REKENING UITTREKSEL I.V.M. HET BOUWEN VAN DE NIEUWE TOREN.

Rekeninghe/verclaers ende bewijs van al dits her Andries van der Scaghen/religieus van diverschen personen in deughden ontfaen heeft... ter hulpen van den fabriken van den nieuwen torre omme dat de grote clocken daer inne zoude moghen ghehanghen werken der eeren Gods... ende ooc al 't ghuendt dits hij uutgegeven heeft ter causen van den voors. wercke also wel in 't afdoen van den ouden beelfroete als ooc in 't rechten boven ghedaen...

...Den temmerlieden (f° 3 - 4v°)

- 1- Eerst Arendt Charlet ende Jan van der Gracht... ende Pietren Causin (de eerste twee werkten circa 22 weken, doch niet altijd aan de toren).
Uitgheven van IJserwercke... (f° 5v°).
- 2- Eerst den 19ⁿ in September 99... van 4 sommen scaelgenaghels
Item noch betaelt van 4 beckins die onder andt cruusen staen/ die boven up den torre ghestelt zijn... 24 sc. par.
Item van den zelven cruussen roet te schildeneren/andersins met olyververwen... 40 sc. par.
- 3- Item Pietren Lettejans/smet/ die ghelevert heeft de voors. cruusen ende wegten 100 ponden yser/ es betaelt 12 lb./ ende heeft noch ghelevert de lenen aldaer men gaet ten nieuwen torre waert ende wheegende 1714 lb. ende 1 half (f° 5v°).
- 4- Item Boudin Boene/steenhouwere van dat hij de gaten ghehouwen heeft daer de yserin lenen in staen up de voye... (f° 6).
- 5- Eerst betaelt Heyndric Morael ende Coppin zijn zone die ghemetst hebben omme de vuestere daer men 't vier maken zal van den clocluders...
- 6- Item betaelt 2 ghesellen die d' oude te Lochmis ont-dect hebben... 48 sc. par.
- 7- Item Aelbrecht van Breeden van 10300 tichelen schoen te makene.

Ibid., I reeks, nrs 2067-2077.

1503, 24 DECEMBER - 1504, 24 DECEMBER. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Betalinghe ghedaen diversche werclieden van der kerken.
Eerst metsers beghinnende de 1° weeke den 14 in Lauwe 1503 (o.s.)

- 1- Item betaelt vier ghesellen die d'orduun hebben helpen lossen uten scepe te wetene de twee boghen an de costerie in de Noortzijde... (f° 1).
- 2- Item betaelt van 1400 stopnaghelen verbesicht bij den metssers om de nieu vaute... 12 sc. par. (f° 4v^o).
- 3- Item betaelt van 12 stroen matten die ghehanghen zijn voor de ghelaesvenstere in de Noortzijde... 8 sc. par.
- 4- Item betaelt van 12900 correelen te doen cruene van up 't water tot in't kerkof.../ item betaelt van 12700 coreelen.../ item betaelt van 25000 coreelen te doen crudene... (f° 5v^o).
- 5- Item Hayne de ghelaesmakere heeft ghestelt twee glaesvensteren in 't saelkin in de costerie... 12 sc. par. (f° 10).
- 6- Smet Pieter Letteljans/ item den yseren balcke liggende in de noortzijde boven de costerie weecht 846 lb. ... Item de coppelroe duer de costerie wecht 107 lb. (f° 11).

Ibid., I reeks, nr 2067-2077.

1567, 2 OCTOBER. — VERSLAG DOOR DE RAAD VAN VLAANDEREN I.V.M. DE VERWOESTINGEN DOOR DE BEELDENSTORMERS IN 1566 AANGERICHT IN DE SINT-PIETERSABDIJ.

Comme il a pleu à son altesse/pour l'absence de Mgr le président de Flandres/ordonner que par moy Franchoy de Courtewille/conseiller ordinaire au dict Flandres avecq m^{re} Jean van der Burgh aussi conseiller audict Flandres/ fust par achevé l'information en commençé par les dicts seigneurs président et van der burg sur le fait des troubles de l'an XVe LXVI/ Et que par eulx n'avoit parfurny ne qu'estoit ordonné de faire et besoigner en ceste ville de Gandt après avoir receu le besoigne du dict seigneur président et visité le contenu d'icelluy/sommes allé avant à la visitacion tant des monastères, hospitalux que esglises paroichiales/collegiales que aultres de lad. ville de Gand à la manière que s'ensuit (f° 314).

(le 2e jour d'octobre 1567). De la sommes allez à l'abbaye de St-Pierre à Gand où que ayant parlé à Mgr le prélat nous faist mener par aucuns religieux en l'eglise et premiers en la nef monstrant illecq trois aultelz et le crucifix avoir esté rompuz ensemble aussy l'autel St andrieu avecq la sépulture fait faire par le prelat moderne et ung aultre autel du costé des galleries du couvent/ De là allont du dict aultel de St-Andrieu plus avant vers le repositoire du st sacrement nous fust montré en la chapelle de saint Denys que les fenestres et verrières avoient esté persées et brisées ensembly aussy l'autel/ réservé que la table ducict aultel avoit esté ostée et préservée/ Aussy nous fust montré du meisme costé une aultre chapelle qu'on dict estre la chapelle du prevost/et dirent qu'icelle avoit par les sectaires esté rompue/signament les tableaux/verrières et gastées/ avecq l'oratoire du prelat qui avoit este fait faire en la meisme chappelle/et

passant outre/en la chappelle de nostre dame derière le grand choeur/ nous fust monstré que l'autel/verrières/sièges et toutes aultres décorations avoient esté gastées/rompues et brisées/ Allans de là en les chappelles de Ste Amelberghe et St Laurens les aultels desquelles avoient aussy esté rompues et les verrières persées/ Et de là sommes entré le grand choeur vers le grand aultel lequel a ausay esté rompu et brisé reservé le rondeau ou arcq dudit aultel qu'est demeuré sans estre rompu/ Comme avons veu rompu et brise audict choeur le repositoire du St-Sacrament fort sumptueux/ tout taillé de pierre de marbre et de toux/ les sièges des officaulx fais d'allabastre/aussy tous rompus et brisez/Comme ont esté aussy en plusieurs endroits gastés leurs sièges du grand choeur où les religieux chantent le service divin/aussy la sépulture de l'abbé trepassé et ung aultel et St-Sepulture derrière ledict grand aultel/ qu'estoit aussy d'allebastre. Aussy disoyent lesd. religieux que tous les livres/tant servant à chanter que de la librairie estoyent gastés/ De là allant par ung degré en hault du costé du St-Sacrament nous fust monstré l'aultel de St-Guerardt et les verrières y avoir esté rompues/Nous fust aussy monstré *allant ung peu plus avant ung aultre aultel de la Ste Trinité dessus la dicte chappelle de nostre dame derrière le grand choeur* lequel et les verrières avoient toutes esté rompues et brisées comme aussy de la Ste Trinité rompues et gastées/ Aussy nous fusmes monstré le brisement et rompture de la librairie et sur le dormitoire/sans qu'ilz scavoyent estimer le dommage inferé et souffert par led. brisement/Combien que avons veu et trouvé que le tout estoit pour le present fort bien et honnestement reparé (f° 321-322; cfr. f° 336-337).

Algemeen Rijksarchief Brussel, Raad van Beroerte, nr 55; cfr. Ibid., nr 254.

— 48 —

1567. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN.

Receul et descharge/compte et reliqua de la generale recepte...
faicte pour Henry de Costenobel/secrétaire.

- 1- Item le 24e d'Avril 1567 paiet à Jacques Gerolf/voirier/à bon compte des ouvrages aultour du coeur de l'église la somme de 7 lb. gr.
- 2- Item paiet à Jacques Gerolf/voirier à bon compte sur ce qui luy est deubt des reparations de l'église par quittance datée du 29e de Juillet 1567... 13 lb. 14 sc. 8 d. gr.
- 3- Item payet à Jacob Gheerolf/ voirier de Monseigneur/par quittance du 29e d'Octobre... à bon compte des voires de la dicte eglise... 14 lb. gr.
- 4- Le 24e Decembre 1567, payet à Mr Jan Mijnsheeren par quittance cy rendue la somme de 16 lb. 13 sc. 4 d. gr.

Rijksarchief Gent, Fonds van de Sint-Pietersabdij, 1 reeks, nr 1963.

1573. — REKENING I.V.M. DE RESTAURATIE VAN DE KAPEL VAN DE H. MARIA-MAGDALENA.

Exposita pro reparatione sacelli Beatae Mariae Magdalenaë.

- 1- Primo Philippo Damman carpentatori... 4 lb. 8 sc. gr.
Item cuidam pictori
Item cuidam sculptori de sex angelis reformandis 12 sc. gr.
Summa omnium expositorum pro reparatione sacelli B. Mariae
Magdalenaë... 4 lb. 6 sc. gr.
- 2- Exposita pro repartione sedilium mulierum sinistri chori una cum
sacello B. Barbarae et novo altari (in eodem sacello wordt elders
gezegd).
Primo Philippo Damman carpentatori... 12 lb. gr.
Item latomo de sex diebus 9 sc. gr.
Item famula ejus de totidem diebus 5 sc. gr.
Item cuidam pictori 5 sc. 8 gr.
Item adhuc pictori 13 sc. gr.
Item cuidam voor een vijftich paveersteenen
in ecclesia 11 sc. 8 gr.
- 3- Item magistro Henrico Ballare pro reparatione imaginis
Beatae Barbarae 4 sc. 6 gr.

Ibid., I reeks, Varia, nr 124, f° 9v^o

1575 (n.s.), 16 JANUARI. — UITTREKSELS UIT DE REKENINGEN I.V.M. DE RESTAURATIE VAN DE KERK.

- 1- Pro imaginibus et pr screenis dandis 2 sc. 8 gr. (f° 41v^o).
- 2- 23 Januari... Christoforo Goethals pro clausura parvae fenestrae super
summun (?) altare in taswerck 30 sc. gr.
Eidem pro dispositione vitri 5 s.g. Eidem de uno die quo laboravit in
clausura sepulcrorum in ecclesia cum famulo 2 s. 4 d.g. (f° 41v^o).
- 3- 23 November. — Viduae Jacobi Gheerolf vitrificis de diversis repa-
rationobis pro conventu... 3 lb. 11 s. 10 d. gr. (f° 62v^o).

Ibid., I reeks, Varia, nr 124.

— 51 —

1576, 8 JULI. — UITTREKSEL VAN DE REKENINGEN I.V.M. DE RESTAURATIE VAN DE KERK.

Pro reparatione graduum domus angularis ecclesiae nostrae 6 s. 8 d. gr.

Ibid., I reeks, Varia, nr 124.

— 52 —

1585, 20 JANUARI. — REKENING IN VERBAND MET HERSTELLINGEN VAN DE ABDIJGEBOUWEN EN DE KERK.

- 1- ...Livinae scelvergher pro labore suo in sacristia Abraham Pieters vitrifici... 35 s.g... adhuc in opere chori Johanni van de Walle de 8 diebus quibus laboravit lathomo...
...Erasmus de Sceppere... de 10 diebus... Petro Veerman... de 8 diebus (daarenboven een aantal gezellen).
- 2- 17 februari... Andreae van Hove, lathomo de 5 diebus... Mathiae van Hove filio de 10 diebus... Jonae Stalins famulo de 13 diebus... Joanni van de Walle famulo de 7 diebus... Livino Legiers lapicidae de 5 diebus quibus laboravit in choro... et Johanni Steendam de 5 diebus...
- 3- 12 mei... Philippo de Vos plumbifusori pro reparatione tecti in cimiterio supra puteum... ab Alberto Martins vitrifici voor een nieu gelaesveistere in den Hoeghen coer groot 28 voeten simul 2 lb, 2 s.gr. Noch een nieu veistere gemaect in de groote forme groot 6 voeten... compt. p.s. gr. noch een gelas verloet in deselve forme groot 4 voeten nieu compt. 3 s.g. noch aldaer gestopt 54 rutem... g.s. Noch gedaen op den grooten en de cleenen pant ende ijsere roen met de naghelen om de cassinen te naghelenne.
- 6- 16 juni. Livino Carèse de ter mille lapidibus et ampluis correel... Johanni Rooman fabri pro ferrea cruce super turrim ecclesiae 33 s. 4 d. Eidem voor eenen clocclepele voor de cleene clock 41 lb. weghende 3 s. 8 d.g.
- 5- 1 september... Georgio van den Steene carpentatori cum suo filio de sex diebus quibus laboravit ad portam et in conventu et super turrim... 24 s.g. Johanni van de Walle, lathomo, de 15 diebus quibus laboravit in claudendo hostia et fenestris versus cimiterium s. Michaelis et pro conventu(?) et in sacristia et ecclesia... 2 lb. g. famulo ejus de totidem... 25 s.g.
- 6- 26 Ootober... Georgio van den Steene cum filio carpentario de 10 diebus quibus laboravit in conventu et in locis privatis in dormitorio et circa infirmariam... Johanni van de Walle lathomo de 5 diebus quibus laboravit in ecclesia et in conventu... Arnoldo d'Inghelsche famulo ejus de titidem.

- 7- 3 november... Pro duabus cortinis et duabus imagini bus pro sacello Ste Vincenti 5 s. 8 d. g.
 8- (Inkomsten)... a Petronilla Verhoeven pro reparatione sacelli Sancti Vincentii par F. Franciscum Ruuselaert 4 s. 10 d.g. ab Elizabeth Vasta per cundem ab eandem
 9- 29 december... Cornelio Wauters de 550 lapidibus paveertigghelen

Rijksarchief Gent, Fonds van de Sint-Pietersabdij, I reeks, Varia, nr 124.

1585, 15 APRIL. — OKTROOI VOOR HET LICHTEN VAN FL. 32.000 TER HERSTELLING VAN DE ABDIJ.

Philippe, par la grace de Dieu, Roy de Castille,... Conte de Hasbourg, de Flandres,... A tous ceulx qui ces presentes verront, salut. Sçavoir faisons: nous avoir receu l'humble supplication et requeste des Abbe, religieux et couvent du monastere de Saint Pierre au mont Blandin, lez notre ville de Gand, de l'ordre de Saint Benoist. Contenant que doiz le commencement des derniers troubles ils ont este par les hereticques et noz irebelles expulsez hors de leur cloistre, et apres long et peneux exile, desirans y retourner pour servir Dieu et vivre regulierement selon leur ordre et profession ny trouvent que desolation et irreparable ruine, estant l'eglise, dortoir, et la pluspart des edifices jusques aux fondemens rasez et demoliez par les dictes rebelles, lesquelez oultre sacrilege et pillerie de tous les joyaulx, ornemens d'eglise, bibliothecque et meubles, ont durant les dictes troubles, occupez et receuz les revenuz et biens du dict cloistre et xeulx tant dommageablement desnuez saccagez et destraitcz que n'est demeure bois, arbre ny aulcune aultre apparante despouille,... Estant neantmoins pardessus tout ce que dict est, tres necessaire de trouver deniers pour restaurer l'eglise quelque peu raccommoder le dicte cloistre tant miserablement ruine... Quoy considere et affin que le dicte monastere fondez par noz prodecesseurs Contes de Flandres... Xeulse remonstrans nous ont tres humblement supplie que pour... restauration bien et urgente necessité du dict cloistre en attendans une saison plus benigne et fructueuse qu'il nous pleust leur accorder noz lettres patentes d'octroy pour pouvoir lever en deniers capitaulx pour une fois a charge d'en rendre bon et loyal compte et renseing la et ainsy que appertiendra la somme de trente deux mille florins de vingt pattars piece a cours de rente le rachapt au seize ou aultre denier licite avecq auctorisation de pouvoir ad affecter et obliger telles partyes des biens temporelz de leur dicte cloistre que, pour la deue assurance et contentement des credeurs conviendra...

...Inclinans favorablement a la supplication des dictes supplians. Leur avons octroyé consenti et accorde, octroyons consentions et accordons, en leur donnant congié et licence de grace especialle par ces presentes qu'ilz puissent et pourront lever et charger les biens de leur dicte maison jusques a la somme de trente deux mil livres de quarante groz de notre monnoye

de Flandres la livre par vendition de rente au cours et rachapt du denier seize ou aultre pris approuvé et licite, et xelles pouvoir asseurer et hypotecquer sur les biens temporelz de leur dicte maison et monastere au moindre fraiz que faire se pourra, pour les dictes deniers estre employez a la reedifications et reflections de leurs eglise, cloistre, censes, maisons et dicaiges... et non a aultre usaige, pourveu que les dictes supplians obtiennent cy apres ladveu ou consentement de notre St. Pere le Pape ou de leurs superieurs... sans leur faire mectre ou donner ne souffrir estre fait mis en notre ville et cite de Tournay le quinziemesme jour du mois d'apvril, l'an de grace mil cinq cens Octantecincq. De noz regnes asscavoir des Espaignes Sicille etc... le 30 et de Naples le 32^{leme}.

Par le Roy
en son conseil
Le Comte

*Archief van de St.-Baafskathedraal te Gent,
Fonds der St.-Pietersabdij, XIX 38.*

— 54 —

1585, 30 OCTOBER. — LENING VOOR HET HERSTELLEN VAN DE ST.-PIETERSABDIJ.

Den voorlesten van October 1585, alzo mijnen eerw. heere ende de ghemeene religieusen ende convent als. doen mits den brake ende ruyne van heuren clooster ende huysinghe van dien noch te Doornick hemlieden waren houdende in 't clooster van den Cruysbroeders ende dat zij omme de betalinghe van den groote reparation aen heurlieden voorn. gheruineerde clooster alreeds ghedaen als van den gueune noch staende nootzakelijk totter dienste God's ende ten fine zij volghende heuren profectie zonder moghen wederkeeren ende daerinne gheaccommodeert worden te doene zeere benodicht ware van ghelde oick dat zij midts dien ende omme 't zelve te moghen bekommen, vercreghen ende zijne Majesteit hemlieden verleendt hadde zekere opene letteren van octroye ende consente van belastinghe totter somme van (open) eens in daten 15 April 1585 so eyst dat dies volghende mijnen voors. eerw. heere ende de voors. ghemeene religieuse... by heuren lettren van procuratie speciale in dato 28 October 1585... last ghegheven... den convents behoeff te lichtene,... eene somme van 6000 guldens...

R.A.G., I reeks, nr 2306, f° 122-124.

1585(?). — ABT HUBEERT KLAAGT BIJ PAUS SIXTUS V OVER DE VERNIELING VAN SINT-PIETERSABDIJ.

Lambertus Huberti doet syne clachten aen Sixtus V; de vijanden het clooster verdestrueert hebbende.

...in de vasa, vestes, atque alias res sacras, et reliquam omnem suppellectilem, post devastata praedia, et stabilia bona, eisdem monasterii occupata...

...Omnia fere fissalia et breviaria, reliquos que libros, qui decantandis et recitandis, divinis officiis carumque ceremoniis, et ritibus antiquis, inserviebant, dilacerassent, combussissent abtulissent, et alias perdidissent, ita ut ex his qui postea, reperti, et recuperati sunt, unum atque alterum exemplar tantum manuscriptum (prout in dicto monasterio, non aliorum quam manuscriptorium Librorum usus erat) de presenti supersiut...

*Archief van de St.-Baafskathedraal te Gent,
Fonds der St.-Pieters-abdij, XIX 40.*

1613, 25 JUNI - 1614, 24 JUNI. — REKENING VAN JOOS DE BRUNE.

- 1- Betaelt Gheeraerdts Spillebaut metser... ter causen van metserije bij hem ghedaen an Sente Vicentius cappelle danof volghende de mettinghe ghedaen bij mr Lieven van Thuynen ghesworen landtmeter dezer stede bevonden es inden meur metten bezette ende het paveersel ende met een ander muerken jeghens den lochtinck... de somme van 26 lb. 16 sc. 4 gr. (f° 106).
- 2- Jan de Croock calcman... ter causen van zeven en dertich mudden en half calck bij hem ghelevert ten behoefve van de voorseide Sente Stevins cappelle t'sedert den 5ⁿ September 1615 tot 4ⁿ October daernaer... 11 lb. 6 sc. gr. (f° 106).
- 3- ...Jan Impens schailgedecker... ter causen van het schailgedack bij hem ghevrocht up de jeghenwoordighe kercke int clooster... 27 lb. 18 sch. 11 gr. (f° 113).

R.A.G., Fonds van de St.-Pietersabdij, I reeks, nr 2309.

— 57 —

1614, 8 FEBRUARI. — MAKEN VAN SLEUTELS.

- 1- Dut es ghemaect om de kercke vanh et clooster van Ste Pieters neffens Gent bij laste van mijnheer Rym den 8ⁿ februarye 1614, heeft eenen sluetel om den coefere inde cakerystye... 10 gr.
 - 2- Noch twee vyercante crammen ghehalt bij den temmerman... 12 gr.
 - 3- Noch eenen sleutel om de soenghers van de keercke... 10 gr.
- Somma bedraecht 2 sc. 8 gr.

Ibid., II reeks, nr 377

— 58 —

1614, 2 SEPTEMBER. — REKENING VOOR HET HANGEN EN AFNEMEN VAN TAPIJTEN IN DE ABDIJKERK.

Ick onderschreven kenne ontfaen te hebben uuter handt van joncheer Jake als ontfangher van der pitancie de somme van 10 sc. gr. ende dat van het hanghen ende afdoen van de tapijtsen van der kercke van St-Pieters clooster. Welcke somme verschenen is St. Pietersdaghe den 3^e Junii 1614. Mij 't oorconden desen 11 September 1614

Colmuumbanus Comyn, sacrista

Ibid., II reeks, nr 406

— 59 —

1623. — IN DE O.L. VROUWKAPEL WORDEN DRIE VENSTERS VERVANGEN.

De abt heeft eerst in 1623... doen weeren ende uitdoen drij ghelasyneysters in Onze Lieve Vrouwe cappelle achter den hooghen aultaer staende ter Oost zijde, Noortzijde ende zuudtzijde daerinnen waeren eenighe onbekende figueren, ende in de plaetze van diere doen stellen drie andere, ter oostzijde de crooninghe van O.L.Vrouwe, ter noortzijde het cruucen van Ste Pieter ende ter zuudzijde de onthalzinghe van Ste Pauwelse...

Archief van de O.L. Vrouw parochiekerk van St-Pieters te Gent, IV B.a.10.

— 60 —

1624, 1 JULI - 1625, 1 JULI. — REKENING VAN DE
OPPERKOSTERIJ.

Item bethaelt aen Pieter Franc voor 't schoonmaken van de koperen
beelden van Onse L.Vrauwe autae. 3 sc. gr. (f° 7).

R.A.G., Fonds van de St.-Pietersabdij, I reeks, nr 1929.

— 61 —

1672, 22 AUGUSTUS. — UITTREKSEL UIT HET PROCES VAN DE
KERKMEESTERS VAN DE O.L. VROUW PAROCHIEKERK TEGEN
DE ABT VAN ST.-PIETERS.

Pastor ende kerckmeesters van O.L.Vrauwe contra den Heer
Prelat van S. Pieters over d'ysere Baillie aen 't kerckhoff, door
sijnen Bailliu ende officieren afgesmeten ¹.

Copie

Advertissement omme prior, religeusen, ende convent van Ste Pieters
neffens Ghendt, verweerders ter eendere, jehghens pastor, ende kerck-
meesters van Onse Lieve Vrouwe heeschers bij requeste, ende versouckers
van provisie ter andere voor mijn Edel heere den Raedsheere Claissonne
commissaris inde saecke.

.....
6- Ende om te betooghen, dat daude kercke heeft ghestaen op de selve
plaetse daer de nieuwe ghestelt is/ende dat die den selven wt, ende
inganck heeft ghehadt, soo wordt alhier overgheleyt een aude caerte
figuratieve, gemaectt voor het beginsel vande nieuwe kercke cotte d ².
.....

Ibid., II reeks, nr 679.

(1) De pastoor en de kerkmeester verloren het proces.
(2) Dit plan ontbreekt in het dossier.

SYMPTOMEN VAN EEN MIDDELEEUWSE CLAN : de erfachtige lieden te Gent in de 1e helft van de 14e eeuw

door

Ph. LARDINOIS

„C'est un fait frappant combien peu la juridiction gracieuse du moyen-âge a été l'objet d'études quelque peu approfondies" ¹. De studie van vrijwillige rechtspraak ² is echter in menig opzicht belangrijk. Op institutioneel vlak behandelt zij de verschillende mogelijkheden die het publiek worden aangeboden voor de autentificatie van zijn transakties en van daaruit ook de waarborgen die het kan verwachten. Een diplomatische analyse draagt bij tot de kennis van de oorkonding en gaat na of de scriptoria met de nodige efficiëntie de diensten kunnen verlenen waarvoor ze gesolliciteerd worden.

Het onderzoek van de inhoudelijke en formele kenmerken der oudste akten van vrijwillige rechtspraak te Gent in het kader van ons licentiaats-proefschrift ³ had tot doel dit dubbel aspect te belichten met betrekking tot de specifieke toestand van het Gents stedelijk grondgebied en een bijdrage te leveren tot de kennis van de oorkonding van vrijwillige rechtspraak in Vlaanderen van de 12e tot de 15e eeuw.

De keuze van Gent was niet toevallig, in die zin dat onze aandacht van meetaf aan gericht was op het bestaan van de erfachtige lieden, die naast de stedelijke magistraat, eveneens vrijwillige rechtspraak bezitten.

Welnu één van de belangwekkende aspecten van deze studie was juist het volgen van de evolutie te Gent zelf op het gebied van de oorkonding van vrijwillige rechtspraak.

De Gentse bevolking kan zich, voor de autentificatie van haar privaatrechtelijke kontrakten, richten tot de geestelijkheid zowel als tot de wereldlijke gezagsdragers. Akten afgeleverd door de clerus zijn automatisch rechtsgeldig voor geestelijke rechtbanken ⁴. De geestelijkheid geniet bovendien

(1) H. NELIS, Etude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300), in: *Annales de la société d'émulation de Bruges*, LXXX, (1937), blz. 1.

(2) Oorkonding van vrijwillige rechtspraak betreft privaatrechtelijke akten tussen partijen, waarbij de oorkonder geen partij is in de transactie en er zich toe besperkt een autentiek karakter te verlenen.

(3) onder leiding van Prof. Dr. W. Prevenier, academiejaar 1975-76 (R.U. Gent).

(4) P. FOURNIER, *Les officialités au moyen-âge*, Parijs, 1880; H. NELIS, Les origines du notariat public en Belgique (1269-1320), in: *R.B.P.H.*, II, (1923), blz. 267-277; M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, Notaires d'officialités dans le diocèse de Tournai au XIIIe siècle, in: *Horae Tornacenses*, (1971), blz. 79-94; P. FOURNIER, Etude diplomatique sur les actes passés devant les officialités, in: *Bibliothèque de l'école des chartes*, XL, (1879), blz. 295-330; H. NELIS, Les doyens de Chrétienté. Etude de diplomatique sur leurs actes de juridiction gracieuse en Belgique au XIIIe siècle. in: *R.B.P.H.*, III, (1924), blz. 59-73, 251-278, 509-525, 821-840.

een onbetwistbaar moreel en religieus gezag, zodat haar akten de facto erkend worden door seculiere hoven. Dit is vooral waar in de 12e eeuw en in het begin van de 13e eeuw, wanneer zij het monopolie bezit van de vrijwillige rechtspraak. Naast het geestelijk gezag kunnen partijen zich tevens wenden tot het wereldlijk gezag. Aanvankelijk de burggraaf, later de baljuw en zijn onderdanen zijn bevoegd in deze zaken⁵.

Wanneer in de 12e eeuw de herleving van de handel, de opkomst van de steden en de renaissance van het romeins recht nieuwe sociale en juridische noden in het leven roepen, zal een nieuwe instelling de vrijwillige rechtspraak stilaan accapareren en weldra ook monopoliseren. De geestelijke en wereldlijke gezagsdragers, vastgeankerd in de feodale structuren, zijn niet in staat zich aan deze nieuwe sociaal-economische processen aan te passen. De stedelijke magistraten echter, jonge en machtige leiders van naar autonomie strevende steden, bieden de bevolking snelle en efficiënte mogelijkheden voor de authenticatie van haar transakties, door het inrichten van stadssecretariaten en door het vereenvoudigen van de procedures. Ze genieten dan ook weldra een ongemeen succes bij de burgers, die eerder geneigd zullen zijn zich te wenden tot een voor hen vertrouwde instelling, die bovendien ook de contentieuze rechtsmacht over hen in handen heeft. Bovendien heeft zich een verschuiving voorgedaan. Gentenaars die bij een kerkelijke instantie hun akten laten verlijden, krijgen wel een volwaardig bewijs voor de geestelijke rechtbank, doch slechts een begin van bewijs voor de lekenrechtbank. Vandaar het succes der schepenenakten.

Vanaf het begin van de 13e eeuw leveren de schepenen van Gent akten af⁶. Naast hen bezitten ook de viri hereditarii een deel der vrijwillige rechtspraak.

In dit stadium van ons onderzoek werd onze aandacht toegespitst op deze twee groepen van oorkonders en op de instellingen en de rechtinstututen en -toestanden waarbinnen deze oorkonding zich afspeelt. Bestaat er een verschil tussen de oorkonding voor schepenen en voor erfachtige lieden? En verder, wat betekenen de erfachtige lieden in Gent als groep, in de 13e eeuw en na de gebeurtenissen van rond 1300?

Deze analyse wordt bemoeilijkt door de schaarse literatuur vooral voor de 14e eeuw. Bovendien hebben we in het kader van ons proefschrift slechts akten van vrijwillige rechtspraak behandeld. Andere bronnen (bijvoorbeeld registers van staten van goed) werden hierbij buiten beschouwing gelaten.

De erfachtige lieden „viri hereditarii” waren de afstammelingen van de oudste stadsbewoners die zich de grond van het latere portus hadden toe-

(5) W. BLOMMAERT, *Les châtelains de Flandre*, Gent, 1915; F. GANSHOF, *Recherches sur les tribunaux de châtelainie en Flandre avant le milieu du XIIIe siècle*, Antwerpen, Parijs, 1932 en ID., *La Flandre*, in: F. LOT en R. FAWTIER, *Histoire des institutions françaises au Moyen Age*, dl. I. *Institutions seigneuriales*, Parijs, 1957, blz. 343-426; H. NOWE, *Les baillis comtaux de Flandre, des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 1929, blz. 2-58, 269-272.

(6) De oudste akte van vrijwillige rechtspraak voor schepenen te Gent dateert van rond 1200: C.P. SERRURE, *Cartilaire de Saint Bavon à Gand*, s.l.n.d. (1836-1840), nr. 34, dateert rond 1147; M. GYSSELING in zijn handschriftelijke regestenlijst op het RAG, dateert dit stuk rond 1208-1218.

geëigend⁷. Deze landeigenaars gaven hun grond in cijns aan nieuw aangekomenen — met behoud van het oorspronkelijk eigendomsrecht — en slaagden er aldus in een zeker beginkapitaal te vergaren. Dit kapitaal breidden ze uit door deelname aan de handel. Aldus vormde zich een patriciaat van groothandelaars en -ondernemers, die de economische bloei van de steden in de 13de eeuw droeg⁸.

De rijk geworden families gingen hun bezittingen beleggen. Personen behorende tot deze families werden buitensteeds grondeigenaars, financiers, leenmannen, begiftigers van geestelijke instellingen en bekleders van liefdadige of godsdienstige functies. Ze zochten contact met de adel, die ze gingen nabootsen en waarmee ze familiebanden trachtten aan te knopen⁹.

Wanneer na 1100 de stedelijke magistratuur ontstond, werden de schepenen dan ook uit deze aanzienlijke gekozen, die het bekleeden van de magistratuur tot een eigen monopolie en een machtsmiddel voor de verdediging van hun belangen zouden herleiden¹⁰. Ze waren derhalve niet alleen op economisch gebied de heersers van de stad, maar ook politiek¹¹.

In de XIIe eeuw ging dit patriciaat aldus een kaste vormen, om de verworven rechten tot een zo klein mogelijk aantal te beperken en om het opstijgen van nieuwelingen tot de geprivilegieerde kaste te verhinderen. In de loop van de XIIIe eeuw veranderden de economische omstandigheden echter, en lieten de gevolgen van de achteruitgang van de actieve handel

(7) F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen, 's-Gravenhage, 1938, blz. 95; J. LESTOCQUOY, maakt hierbij enig voorbehoud, zonder zich over een alternatief te kunnen uitspreken (J. LESTOCQUOY, *Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens. (XIe-XVe siècles)*, Parijs, 1952, blz. 104-105. Zie ook G. DES MAREZ, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen âge et spécialement en Flandre*, Gent, 1898, blz. 11-12.

(8) Kenschetsend is het voorbeeld van Dowai: G. ESPINAS, *Les origines du capitalisme*, 1. Jehan Boinebroke, patricien et drapier douaisien. 2. Sire Jean de France, patricien et rentier douaisien; Sire Jacques le Blond, patricien et drapier douaisien. (Bibliothèque de la société d'histoire du droit des pays flamands, picards et wallons, VII, 1933 - IX, 1936). Te Gent, het voorbeeld van Gilbert uten Hove: F. BLOCKMANS, Peilingen nopens de bezittende klasse te Gent omstreeks 1300. I. - Twee typen: Gilbert uten Hove en Wouter Van der Meere. In: *R.B.P.H.*, 15, (1936), blz. 496-516, en vooral blz. 504-505.

(9) Hoewel niet zonder moeilijkheden. Zie bv. J. HEERS, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*, Parijs, 1970, blz. 233-240, en ID., *Le Clan familial au Moyen Age*, Parijs, 1974. Zie ook J. LESTOCQUOY, o.c., blz. 76 en passim; en G. DOUDELEZ, *La révolution communale de 1280 à Ypres*, in: *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*, 1974, blz. 188-294.

(10) Zie het voorbeeld van Alexander ser Boudewijnszoon ser Braemzoon. F. BLOCKMANS, Peilingen nopens de bezittende klasse te Gent omstreeks 1300. II. - Twee Patriciërs; een klassieke en een uitwijking, in: *R.B.P.H.*, dl. XVI, 2, (1937), blz. 632-665.

(11) P. ROGGHE, *Het Gentsche stadsbestuur van 1302 tot 1345*. Een en ander betreffende het Gentsche Stadspatriciaat, in: *H.M.G.O.G.*, nieuwe reeks, I, (1944), blz. 135. V. FRIS, Notes pour servir à l'histoire du patriciat gantois, in: *H.M.G.O.G.* IX, (1909), blz. 227. A. WARNKOENIG-A. GHELDOLF, *Histoire de la Flandre*, dl. III, 1842, blz. 93-130; H. VAN WERVEKE, *De Steden-Rechten, instellingen en maatschappelijke toestanden* in: *A.G.N.*, dl. II, 1950, blz. 402 e.v.

en het verschijnen van een concurrerende draperieproductie in het buitenland zich spoedig merken ¹².

De redding werd gezocht ten koste van het draperieproletariaat dat in hun dienst stond. Dit leidde tot een machtsstrijd, nauw verbonden met deze van Gwijde van Dampierre tegen Filips de Schone, en die eindigde met de nederlaag van de koning in 1302. Zijn bondgenoten, de *virii hereditarii*, die door de koppeling van de sociale en politieke opposities resoluut het kamp van de leliaards en dat van de Franse koning hadden gekozen, verloren hierbij definitief hun overwicht en een deel van hun politieke macht ¹³. Reeds voordien hadden ze het economisch monopolie verloren. Nu verloren zij het monopolie tot het bekleden van de schepenzetels en samen met dit, tengevolge van de inbeslagname van de goederen van de leliaartse patriciërs, de juridische grondslag tot het in stand houden van het patriciaat.

De „democratische” omwenteling op 11 juli 1302 stelde een einde aan de Gentse patricische regering. In uitvoering van de keure van Filips de Schone van november 1301 werden nu twee groepen van 13 schepenen aangesteld, gekozen door vier kiezers van de graaf en door vier kiezers door de stad aangeduid ¹⁴. In tegenstelling met de XXXIX ¹⁵, allen erfachtige lieden, die vroeger zo goed als levenslang hun ambt bekleedden en de mogelijke leemten onder elkaar aanvulden ¹⁶, geschiedde de verkiezing van de schepen nu elk jaar op 15 augustus onder leiding van de graaf ¹⁷.

Is nu dus een bres geslagen in het monopolie van deze gesloten kaste, toch blijft het instituut der *virii hereditarii* na 1300 bestaan. Vele oude *virii* overleven de storm, maar worden aangevuld door nieuwe elementen, waaronder rijke burgers en gewone ambachtslieden, voor zover ze maar eigenaar worden van een stuk stadsgrond ¹⁸. In feite blijven een deel van de oude

(12) H. VAN WERVEKE, Vlaanderen en Brabant 1305-1346. De sociaal-economische achtergrond, in: *A.G.N.*, dl. III, 1951, blz. 1-5. H. PIRENNE, *Histoire économique et sociale du moyen âge*. Edition revue par H. VAN WERVEKE, Brussel, 1963, blz. 157.

(13) W. PREVENIER, Motieven voor leliaardsgezindheid in Vlaanderen in de periode 1297-1305, in: *De Leiegouw*, XIX, (1977), blz. 277-278. Zie ook F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat*, o.c., blz. 362-374.

(14) P. ROGGHE, *Het Gentsche stadsbestuur*, o.c., blz. 135.

(15) Over hen zie J. VUYLSTEKE, *Uitleggingen tot de Gentsche Stads- en Baljuwsrekeningen: 1280-1315*, Gent, 1906, blz. 1-14 en 23-91; H. VAN WERVEKE, *De Gentsche Stadsfinanciën in de Middeleeuwen*, Brussel, 1934, blz. 44-63, 70-71 en 294-309; N. DE PAUW, *Le procès de Jean Borluut. Episode judiciaire du XIIIe siècle*, Gand, 1902, blz. 9-22; F. BLOCKMANS, Een patricische veete te Gent op het einde van de XIIIe eeuw (vóór 1293 tot 10 juni 1306), in: *B.C.R.H.*, XCIX, (1935), blz. 573-692.

(16) F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat*, o.c., blz. 332.

(17) N. DE PAUW, *Cartulaire historique et généalogique des Artevelde*, Bruxelles, 1920, blz. 120-121. Reeds vroeger, maar slechts een korte tijd, waren er 26 schepenen. Zie F. BLOCKMANS, *De voorbereiding van een grooten tijd. Gent omstreeks 1326*, Antwerpen, 1942, blz. 64-65.

(18) Zie een veelzeggende bladzijde in F. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat*, o.c., blz. 380; ook G. DES MAREZ, *Etude sur la propriété foncière o.c.*, blz. 48-50; F. BLOCKMANS, Bijdrage tot de studie van het stedelijk allodium te Gent, in: *B.C.R.H.*, XIV, (1935), blz. 148.

leliaards economisch actief te Gent en komt na 1302 een tweede patriciaat aan dat eigenlijk dezelfde sociale tegenstellingen voortzet, hoewel minder uitgesproken¹⁹.

We vinden in heel de XIVe eeuw klinkende namen als Bette, Borluut, Damman, Utenhove, Rijnvisch e.d. terug als erfachtige lieden. Een Jacob Bette²⁰ was in 1288 bezitter van een erfrente met een jaarlijkse opbrengst van 10 lb. par.²¹ Willem Bette²² bezat een erfrente in 1288 met een opbrengst van 70 lb. par.²³ Jan Borluut²⁴ een pachter van stedelijke inkomsten²⁵. Zo ook Segher de Grote, een koopman²⁶ en Symoen van de Kerchove²⁷.

Jan Masch²⁸ was patricische schepen in 1286²⁹ en bezitter in 1288 van een erfrente met een jaarlijkse opbrengst van 1 lb. 10 s. par.³⁰.

Jan Minne³¹ bezat een erfrente in 1288 met opbrengst van 3 lb. par.³² en was schepen tussen 8 april 1297 en 1 juni 1301³³. Symoen van den Pitte, fs. Jan³⁴ bezat een erfrente met een opbrengst van 40 lb. par.³⁵. Zo ook Ghiselbrecht Poleyn³⁶. Deze was ook lid van de XXXIX in 1277³⁷.

Heinric Rijm³⁸ was schepen vóór 1297³⁹ en Symoen Rijm⁴⁰ was schepen van de „nieuwe” XXXIX, van 8 april 1297 tot 1 juni 1301⁴¹. Alle opgesomde personen waren ook politiek leliaards⁴². Naast deze patriciërs van het „oude regime”, komen tal van hun afstammelingen voor als erfachtige lieden in de XIVe eeuw.

(19) H. VAN WERVEKE, *De Steden. Rechten, instellingen en maatschappelijke toestanden. 7: stedelijk patriciaat -koopliedengilden in: A.G.N., II, (1950), blz. 402-405.*

(20) RAG, St.-Janskerk. Oorkonden, nr. 789, 16 augustus 1339.

(21) N. DE PAUW - J. VUYLSTEKE, *De rekeningen der stad Gent, tijdvak van Jacob van Artevelde (1336-1349)*, Gent, 1874, I, blz. 22.

(22) RAG, Bisschoppelijk Archief (= BA), K 1420, f° 148 r°, 1 oktober 1341.

(23) J. VUYLSTEKE, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen, 1280-1336*, Gent, 1900-1908, blz. 879, 320.

(24) RAG, St.-Baafsabdij. Oorkonden nr. 799, 7 april 1330; SAG, 301, I, f° 104 r° 2.

(25) J. VUYLSTEKE, *o.c.*, I, blz. 540-544.

(26) RAG, St.-Baafsabdij. Oorkonden nr. 799, 7 april 1330; SAG, 301, I, I, blz. 70.

(27) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 800, 11 mei 1341. J. VUYLSTEKE, *o.c.*, I, blz. 540-544.

(28) RAG, BA, K 1420, 73 r°, 13 jan. 1315, en 56 v°, 22 febr. 1317.

(29) F. BLOCKMANS, *Stadspatriciaat o.c.*, blz. 460-464. V. FRIS, *Notes o.c.*, blz. 281.

(30) J. VUYLSTEKE, *o.c.*, blz. 986.

(31) RAG, BA, K 1420, 103 r°, 19 febr. 1320.

(32) J. VUYLSTEKE, *o.c.* blz. 641.

(33) F. BLOCKMANS, *o.c.* blz. 463. F. BLOCKMANS, *Een patricische veete te Gent*, blz. 618.

(34) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 615, 19 mei 1316.

(35) J. VUYLSTEKE, *o.c.*, blz. 880.

(36) IBIDEM, blz. 821.

(37) V. FRIS, *o.c.*, blz. 280.

(38) RAG, BA, K 1420, 57 v°, 3 juli 1305.

(39) F. BLOCKMANS, *Stadspatriciaat, o.c.*, blz. 463.

(40) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 768, 14 maart 1336.

(41) F. BLOCKMANS, *o.c.*, blz. 464.

(42) W. PREVENIER, *Motieven, o.c.*, blz. 281-283.

V. Fris geeft in zijn artikel „Notes pour servir à l'histoire du patriciat gantois”⁴³ een „liste la plus complète possible de familles patriciennes gantoises depuis les origines jusqu'en 1540”⁴⁴. Verscheidene leden van deze patricische geslachten hebben we ook als erfachtige lieden teruggevonden.

Van de notabelen van Gent in 1309⁴⁵ waren erfachtig man onder meer: Boidin de Grutere⁴⁶, Willem van de Kerchove⁴⁷, Salemoen de Pape⁴⁸, Gillis van Roeslaer⁴⁹, Jan Servolkers⁵⁰, en Jan van Valenchene⁵¹.

Van de Gentse patriciërs die een of meerdere malen schepen werden vanaf 1369, waren erfachtige lieden: Heinric van Aldeghem⁵², Willem Bette fs. Thonis⁵³, Gheerem Borluut⁵⁴, Jan Borluut fs. Gheerem⁵⁵, Sander Conte⁵⁶, Ghiselbrecht de Grutere fs. Boidin⁵⁷, Ghiselbrecht de Grutere fs. Ghiselbrecht⁵⁸, Sander van Lide⁵⁹, Jacob van de Pitte⁶⁰, Symoen van den Pitte⁶¹, Jacob van Ravenschote⁶², Lieven Rijnvisch⁶³, Ogeer Tsuul⁶⁴, Clais Utenhove fs. Clais⁶⁵, Jan Utenhove fs. Jan⁶⁶.

Verscheidene erfachtige lieden waren stadsontvangers: Salmoen Borluut⁶⁷, Lieven Damman fs. ser Jan⁶⁸, Symoen Damman⁶⁹. Anderen oefenden het beroep uit van hostellier: Lieven Braem⁷⁰, Gillis Naes⁷¹, Gillis Rijnvisch⁷², of van wisselaar: Simoen van Vaernewijc⁷³.

(43) in: *H.M.G.O.G.*, dl. IX, (1909), blz. 277-307.

(44) *IBIDEM*, blz. 277.

(45) *IBIDEM*, blz. 286-289.

(46) RAG, Stad Gent, nr. 149, 3028.

(47) RAG, BA, K 1420, 136 v° en RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 606.

(48) RAG, BA, K 1420, 57 v°.

(49) SAG, 301, 1, 43 r° 2.

(50) SAG, 301, 1, 173 r° 1.

(51) RAG, BA, K 1420, 56 v°.

(52) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 1197.

(53) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 789; 956: BA, K 1421, f° 91 r°.

(54) RAG, BA, K 1420, f° 100 v°.

(55) Th. de HEMPTINNE, *Het klooster der Rijke Klaren te Gentbrugge*, (onuitgegeven proefschrift, 1969), dl. 11, blz. 260, nr. 82.

(56) SAG, 301, 1, f° 173 v° 2.

(57) RAG, St. Baafsabdij, Oorkonden, 1016.

(58) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 1068; SAG, Keure, 1, f° 168 v° 3.

(59) SAG, 301, 1, f° 136 r° 1, 179 v° 2.

(60) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonde, 1284.

(61) Th. de HEMPTINNE, *o.c.*, dl. II, blz. 280, nr. 87; RAG, BA, K 1421, f° 91 r°, St. Jansoorkonden, 1060.

(62) RAG, BA, K 162, f° 53 v°.

(63) RAG, 301, 1, f° 158, r° 2.

(64) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 1170.

(65) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 1068.

(66) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 1113, 1135, 1171.

(67) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 1067.

(68) SAG, 301, 1, f° 62 r°, 1, 137 v°-138 r° 169 v° 1.

(69) J. DE BETHUNE, *Cartulaire de Sainte Elisabeth à Gand*, Brugge, 1883, 151; cfr. J. VUYLSTEKE, *o.c.*, dl. II, blz. 727-792-859-928-990.

(70) SAG, 301, 1, f° 137 r° 5)

(71) SAG, 301, 1, f° 48 v° 6)

(72) SAG, 301, 1, f° 66 v° 5)

(73) SAG, 301, 1, f° 169 r° 1)

cfr. ROGGHE, *o.c.*, blz. 145.

cfr. N. DE PAUW, *Stadsrekeningen*, II, blz. 541 tot 560.

Poorters waren erfachtige lieden⁷⁴: zo bv. Zegher Utendale⁷⁵. Ook priesters: Thomas Bette⁷⁶, Jan Boonne, pastoor van St. Jans⁷⁷, Jan van den Damme⁷⁸, Jan van Huesdine⁷⁹, Pieter van Oudenaarde⁸⁰, Jan van Smettelede⁸¹, Heinric van Speybroec⁸², Willem van Zele⁸³, Willem van Zinghem⁸⁴.

In de verschillende ambachten vinden we ook veel erfachtige lieden: Pieter van Boxtale⁸⁵ is deken van de timmersmangilde in 1371⁸⁶.

Waren bakkers: Zegher van den Ackere⁸⁷, Jan de Smet⁸⁸, Diederik de Witte⁸⁹. Ghiselbrecht de Gruter was brouwer⁹⁰, Gillis van Gavere corduwanier⁹¹, Jan de Kersmakers goudsmid⁹², Jan van den Damme kruidenier⁹³, Pieter Brant scheerder⁹⁴, Heinric Goethals volder⁹⁵, Willem van Huusse wever⁹⁶, Simoen Serthomaes wijnhandelaar, en overdeken der kleine neringen in 1338/39⁹⁷.

Dit waren erfachtige lieden waarvan we de afkomst of de activiteiten hebben kunnen terugvinden. De meeste personen echter die in de bronnen erfachtig man genoemd worden, hebben geen bekend klinkende namen of worden in geen andere dokumenten vermeld. Het zijn allemaal mensen die zich in de loop van de XIVe eeuw een stuk grond hebben aangeschaft en bijgevolg kunnen bogen op de titel van erfachtig man. Er is geen sprake meer van een *hereditas* waaraan nog sociale en politieke privileges zouden verbonden zijn. De *hereditas* betekent voor de eigenaar slechts dat hij fortuin heeft.

*
**

(74) IBIDEM, blz. 140, noot 21.

(75) IBIDEM, blz. 149: G. ESPINAS-H. PIRENNE, *Documents relatifs à l'industrie drapière en Flandre*, dl. I, Brussel, 1909, blz. 433; RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 1011.

(76) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 1113.

(77) Th. de HEMPTINNE, *o.c.*, II, blz. 127, nr. 40.

(78) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 1074.

(79) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 900.

(80) SAG, 301, 1, f° 28 r° 1, v° 6.

(81) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 1182.

(82) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 1112.

(83) SAG, 301, 1, f° 74 r° 2.

(84) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 946.

(85) RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 1186.

(86) F. DE POTTER, *Gent van de oudste tijden tot heden*, III, blz. 528.

(87) SAG, 301, 1, f° 163 r° 2.

(88) SAG, 301, 1, f° 155 r°/v°.

(89) RAG, St. Baafsabdij. Oorkonden, 1219.

(90) P. ROGGHE, *o.c.*, blz. 149; RAG, Stad Gent, nr. 149/3038.

RAG, St. Janskerk. Oorkonden, 1186.

(91) SAG, 301, 1, f° 62 r° 1.

(92) SAG, 301, 1, f° 155 r°/v°.

(93) SAG, 301, 16, f° 24 r° 2.

(94) SAG, 301, 1, f° 106 v° 1.

(95) N. DE PAUW-J. VUYLSTEKE, *o.c.*, I, blz. 26-176; II, blz. 210-307.

G. ESPINAS-H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, II, Brussel, 1909, blz. 627; SAG, 301, 1, f° 165 r° 3.

(96) P. ROGGHE, *o.c.*, blz. 150; SAG, 301, 1, f° 20 v° 2.

(97) IBIDEM, blz. 149; F. DE POTTER, *Gent van de oudste tijden tot heden*, I, blz. 599; SAG, 301, 1, f° 139 r° 2.

Mogen de *virii hereditarii* aan belang ingeboet hebben, en mag de titel erfachtig man op zichzelf niet veel meer betekenen toch behouden de erfachtige lieden in de XIVe eeuw een aantal sociale en gerechterlijke bevoegdheden, krachtens de hen in de XIIIe eeuw verleende privileges. Zo verleende hun het charter van Mathilde van Portugal, weduwe van Filips van de Elzas (sept. of okt. 1191), zoals tevens aan de schepenen van Gent, gerechtelijke bevoegdheden⁹⁸.

Het *Placitum de pecunia* van 1218 hechtte een grote waarde aan hun getuigenis in verband met transakties van onroerende goederen⁹⁹. Dit werd bevestigd door het groot charter van 8 april 1297¹⁰⁰.

Welnu, een belangrijke vaststelling is dat ze deze bevoegdheden behouden in de XIVe eeuw, wat blijkt uit de analyse van 124 akten tussen 1305 en 1401¹⁰¹. Een inhoudelijke en formele vergelijking van deze akten met die verleden door de schepenen van de Keure brengt een aantal interessante verschillen aan het licht. De sociale en politieke macht van de erfachtige lieden mag dan getaand zijn, toch verdwijnen ze nooit uit het stedelijk leven. Integendeel, hun optreden bij rechtshandelingen van vrijwillige rechtspraak bewijst hun actieve deelname aan het sociaal-ekonomisch leven van Gent.

90 % van de transakties voor erfachtige lieden betreft koop/verkoop¹⁰² of schenkingen¹⁰³ van onroerende goederen. De overige 10 % betreft verpachtingen¹⁰⁴, huurkontrakten¹⁰⁵ of schuldbekentenissen¹⁰⁶. Alle transakties van vrijwillige rechtspraak voor erfachtige lieden hebben betrekking op onroerende goederen. Zowel het erf als het gebouw worden verhandeld, evenals renten, bezit of erven en land¹⁰⁷, en delen van erven, huizen en renten¹⁰⁸.

Rationi loci blijkt dat de erfachtige lieden hun vrijwillige rechtspraak uitoefenen binnen het stedelijk grondgebied¹⁰⁹. Dit is logisch. De erfachtige lieden zijn nauw verbonden met het regime van de vrije eigendom en met de verhandelbaarheid ervan, twee kenmerken die zich beperken tot het

(98) W. PREVENIER, *De oorkonden van de graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, Deel II, uitgave, Brussel, 1966, blz. 1-16.

(99) A.E. GHELDOLF, *Coutumes de la ville de Gand*, I, Brussel, 1868, VII, 1, 2; 6, 14.

(100) IBIDEM, I, XXIII, 75, 90, 116, 119, 120, 122.

(101) De eerste transaktie voor erfachtige lieden vinden we reeds op 3 juli 1305, dus kort na het verdrag van Athis-sur-Orge: RAG, BA, K 1420, f° 57 v°. Zie hierover P. ROGGHE, *o.c.*, blz. 138-139.

(102) vb. RAG, St. Baafs. Oorkonden, nr. 628, 10 februari 1320.

(103) vb. RAG, BA, K 162, f° 27 v°, 19 juni 1316.

(104) vb. RAG, St. Baafs. Oorkonden, nr. 1016, 15 mei 1360.

(105) vb. RAG, St. Janskerk. Oorkonden, nr. 1011, 28 februari 1360.

(106) vb. RAG, St. Baafs. Oorkonden, nr. 1182, 31 maart 1371.

(107) vb. RAG, BA, K 1420, f° 56 v°, 22 februari 1317; f° 73 r°, 13 februari 1315; f° 71 r°.

(108) vb. RAG, St. Janskerk. Oorkonden, nr. 606, 15 februari 1315; nr. 615, 19 mei 1316.

(109) Dit is o.m. op te maken uit de getuigen-formules: vb. „Hierover waren aelse eervachteghe liede binnen der stede van Ghend”, RAG, BA, K 1420, f° 57 v°.

stedelijk grondgebied¹¹⁰. Het aktierrein is echter niet beperkt door een of andere normatieve tekst. In een aantal gevallen is het objekt van de transaktie buiten Gent gelegen¹¹¹. Bij deze transakties zijn de partijen ofwel geestelijke instellingen in Gent, ofwel erfachtige lieden of hun verwanten.

Het *Placitum* bepaalt dat de onroerende transakties en de schuldbekentissen voor twee erfachtige lieden moeten gebeuren¹¹². Van deze regel wordt soms afgeweken, waarschijnlijk door de toevallige aanwezigheid van meerdere getuigen. Belangrijker is echter dat er geen enkel verband bestaat tussen de namen van de erfachtige lieden en de aard van de transaktie, de aard of de ligging van het goed, de belangrijkheid of de namen van de partijen. Enige vorm van regelmaat of van delegatie van erfachtige lieden bij transakties zou trouwens een embryo van organisatie veronderstellen, waarvan we nergens een spoor hebben kunnen vinden.

Bij praktisch alle transakties is de beneficiaris een Gentse geestelijke instelling¹¹³. Als grootste grondbezitters in de stad zijn deze instellingen dikwijls partij bij onroerende transakties. Het feit dat de meeste gebeuren voor erfachtige lieden hoeft ons niet te verwonderen. Erfachtige lieden bekleedden vaak functies bij godsdienstige en liefdadige instellingen¹¹⁴.

Het is bijgevolg normaal dat ze zich wenden tot standgenoten voor hun onroerende transakties. Dezelfde opmerking geldt ook voor de transakties waarbij de beneficiaris een particulier is. Een van de partijen is dan steeds zelf erfachtig man¹¹⁵.

(110) R. VAN CAENEGEM, *De Instellingen van de Middeleeuwen*, II, Brussel, 1954, blz. 278-304; G. DES MAREZ, *o.c.*, blz. 44-45 en 183-197.

(111) Th. de HEMPTINNE, *o.c.*, II, blz. 203, nr. 60, 3 maart 1333, ID. blz. 268, nr. 82, 28 oktober 1344; RAG, St. Janskerk. Oorkonden, nr. 795, 6 mei 1340; RAG, BA, K 1421, f° 91 r°, 30 april 1355; J. DE BETHUNE, *o.c.*, blz. 151, 3 november 1368.

(112) A. WARNKOENIG-A. GHELDOLF, *o.c.*, III, blz. 255, VI, XIV.

(113) Hier dient wel aangestipt dat we alle akten — op één na — gevonden hebben in tondsen van geestelijke instellingen op het RAG. Eén akte komt uit het tonds stad Gent (RAG), nr. 149/3038. We vonden ook akten van vrijwillige rechtspraak voor erfachtige lieden in de jaarregisters van de Keure. Hierop zal verder ingegaan worden.

(114) F. BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, *o.c.*, blz. 388. In alle akten treden erfachtige lieden ten behoeve van de H. Geest of als provisors van Onze-Lieve-Vrouw gilden op.

(115) RAG, Stad Gent. nr. 149/3038, 25 februari 1338; Willem Bette ser Symoen Bets zoon is beneficiaris en erfachtig man (RAG, St. Janskerk. Oorkonden, nr. 797, 17 oktober 1340); RAG St. Janskerk. Oorkonden, nr. 801, 16 juni 1341; Jacob Rijnvisch ser Philips zone verkoopt een rente van 15 s. 5¹ d. par. jaarlijks aan Jacob Bette ser Gherolf Bets „up de Hogheport”. We vinden een Gillis Rijnvisch als erfachtig man in 1349 (SAG, 301, 1, f° 66 v° 5), een Lievin Rijnvisch in 1357 (SAG, 301, 1, f° 158 r° 2), en Jacob Bette in 1339 en 1357 (RAG St. Janskerk Oorkonden, nr. 789, 956).

Akten van vrijwillige rechtspraak voor erfachtige lieden staan ook opgetekend in de jaarregisters van de schepenen van de Keure¹¹⁶. Uit de confrontatie van de registers met gevonden losse schepenakten, kwamen we tot belangrijke bevindingen. Niet alle akten worden automatisch geregistreerd. Een rechtshandeling kan zelfs tot geen enkele optekening aanleiding geven. Willen de partijen een bewijsstuk, dan kunnen ze een losse, bezegelde of onbezegelde oorkonde laten opmaken door de schepenen. Bovendien, doch dit is geen verplichting, kunnen ze het stuk ook nog in het register laten optekenen, als een bijkomende garantie, o.m. tegen verlies. Men heeft daartoe de tijd van de duur van het schepenjaar.

Welnu, een belangrijk vormverschil tussen de akten van de schepenen, en die van erfachtige lieden is dat de laatste altijd in chirograafvorm zijn opgesteld. Dit formeel verschil wordt verklaard door de positie van de oorkonders in functies van het bewijsrecht. Hoewel de akten voor erfachtige lieden rechtsgeldig zijn, moet in geval van betwisting de authenticiteit ervan bewezen worden door het samenvoegen van de verschillende delen van de chirograaf. De stedelijke magistraat zal uit hoofde van zijn judiciale autoriteit een door hem afgeleverde akte zonder meer als bewijs aanvaarden. Bovendien vormt de optekening in de registers van de Keure een onomstootbaar bewijs van de rechtsgeldigheid van de transactie.

De erfachtige lieden kunnen, met de chirograaf van de akten waarvan zij getuigen waren, voor de schepenen van de Keure verschijnen om de rechtshandeling te bevestigen, waarna de schepenen de verklaring optekenen in het register¹¹⁷. Van verplichting tot registratie is echter geen sprake. De optekening is vrijwillig en moet dan ook gezien worden als een wil van de partijen om een bijkomende garantie te bekomen voor de rechtsgeldigheid van de transactie. Deze bekommernis blijkt duidelijk uit de inhoudelijke analyse van de geregistreerde akten gepasseerd voor erfachtige lieden.

De meeste transakties zijn hierbij van financiële aard, nl. schuldbekentnissen. Kwantitatief op de tweede plaats komen de transakties van onroerende goederen: koop/verkoop, schenking, verpachting. Ook hier zijn de onroerende goederen in de stad gelegen.

Met betrekking tot de partijen dient een belangrijke opmerking gemaakt. Bij akten waarvan record wordt gedaan voor schepenen van de Keure

(116) Over de oorkonding door schepenen bestaat een uitgebreide literatuur. Enkele algemene werken: H. NELIS, *Etude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300)*, in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXX, (1937), blz. 1-57; H. SELLIER, *L'authentification des actes par l'échevinage*, Amiens, 1934.

(117) „Kenlic si etc. dat her Jan Graenman, meestr Willem van Zeelant ende Gillis van Roeslaer alse arvachteghe liede in de stede van Ghend quamen voer scepenen vander kuere inde selve stede Gillis Rijnvisch c[um] s[ociis] ende brochten over in wettelike recoerde dat si gheweest hadden alse arvachteghe liede daer dese dinghen ghedaen, gheloofd ende gheordinert waren in der maniere dat de chirografchien in houden die hier naer volghen, van woerde. te woerde (...volgt dan in extenso de inhoud van de chirograaf...). Dit recoert was aldus ghedaen in scabinatu... anno Domini... (SAG, 301, 1, f° 43 r° 2. De chirograaf is gedateerd 19/7/1348, het record 24/12/1349).

zijn — op één geval na — nooit geestelijke instellingen als partij betrokken¹¹⁸. De transakties met erfachtige lieden als partij vertegenwoordigen slechts 20 % van het totaal. Hierbij moet opgemerkt worden dat ze allen ten persoonlijke titel optreden. Bij de grote meerderheid van de transakties kon de hoedanigheid van de partijen niet gevonden worden, noch door opsporing van verwanten langs de familienamen om, noch door vergelijking met andere bronnen.

Deze inhoudelijke verschillen brengen ons tot de volgende conclusies: bij de partijen ligt de verklaring voor het verschil in de aard van de transakties tussen de akten gevonden in de verschillende fondsen en de akten gevonden in de registers van de Keure. De registratie in de registers vormt een bijkomende waarborg voor de publiciteit en de rechtsgeldigheid van de transakties. Geestelijke instellingen, die hun archief zelf bewaren, kunnen deze voordelen missen. Door hun administratieve organisatie hoeven ze niet te vrezen voor verlies van documenten. In geval van betwisting kunnen ze bijgevolg steeds hun rechten laten gelden door het voorleggen van de nodige stukken. Particulieren echter sluiten doorgaans slechts zelden transakties af. Ze zijn dan in het bezit van belangrijke stukken, waar ze geen blijf mee weten. Voor hen kan een registratie in de registers van de Keure bijkomende garanties bieden¹¹⁹.

Een vraag drong zich bij deze analyse uiteraard op, nl. de vraag naar het ontstaansmilieu van de twee groepen akten. Uit een formeel diplomatische vergelijking tussen de akten der *virii hereditarii* en deze der schepenen komen we tot de bevinding dat ze beiden in het scriptorium van het Gentse stadssecretariaat moeten ontstaan zijn¹²⁰. De erfachtige lieden beschikken niet over eigen scribenten. Een hechte organisatie heeft de oorkonding der *virii* nooit aangenomen¹²¹. Wel staat het vast dat vele erfachtige lieden het ambt bekleeden van schepenen van de Keure of standgenoten hebben in de magistraat, en dus de beschikking hebben over de administratie, waardoor hun oorkondingswerk aanzienlijk wordt vergemakkelijkt. Bovendien komt het waarschijnlijk veel voor dat schepenen akten afleveren zowel in de hoedanigheid van magistraat als ten persoonlijke titel als erf-

(118) De Karthuizers bij Gent, SAG, 301, 1, f° 165 r° 3.

(119) Een bijkomend argument vinden we in een akte van record van 16 maart 1350: voor schepenen van de Keure Boudin van Zwinarden, Willem van den Hecke en gezellen doen Wouter van Zevencoten en zijn vrouw Katelina, dochter van Arnoud van Yfte, record van een akte van 3 maart 1350, „omme de meeste vastenese van al dese vorscr. dinghen” (SAG, 301, 1, f° 56 v°/57 r°).

(120) De structuur NOT-DIS-GET-DAT komt in akten van beide groepen voor. De structuur NOT-NAR-DIS-DAT wordt alleen gebruikt in akten voor schepenen, maar de narratio vervult hier dezelfde functie als de getuigen-formule, nl. het benadrukken van de aanwezigheid bij de transactie. De diplomatische formules komen voor in verschillende bewoordingen, maar de inhoud is steeds dezelfde. De meeste formules komen voor in akten voor erfachtige lieden, zowel als voor schepenen. (Dit onderzoek gebeurde aan de hand van de door onze promotor op punt gestelde diplomatische structuur- en formulieranalyse. W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen* (1191-aanvang 1206), Brussel, K.C.G., 1964-1966, dl. I, Diplomatische inleiding).

(121) wat o.m. ook blijkt uit het feit dat steeds weer andere *virii* als oorkonders optreden.

achtige lieden. Het fenomeen van oorkonding voor erfachtige lieden blijkt bijgevolg logisch en verantwoord, gezien de binding tussen hen en de magistraat¹²².

De inhoudelijke en formeel diplomatische vergelijking tussen de akten van vrijwillige rechtspraak gepasseerd voor erfachtige lieden en voor schepenen van de Keure heeft ons toegelaten wat meer te weten te komen over de *virii* in het begin en de loop van de XIVe eeuw. Uit de studie van de oorkonding blijkt dat de keuze van de oorkonden niet enkel een juridische kwestie is, maar ook een optie met een sociale dimensie. Krachtens de bevoegdheden en de zekere specificiteit die zich aftekent met betrekking tot de aard van de partijen en van de transakties, kunnen we gewagen van een duidelijke stratificatie: de erfachtige lieden wenden zich essentieel tot hun standgenoten, de gewone Gentse burgers tot de schepenen van de Keure; ook geestelijke instellingen hebben een uitgesproken voorkeur voor de erfachtige lieden, die hier diverse functies vervullen.

Heeft de democratisering golf een bres geslagen in het monopolie der *virii*, toch blijft dit instituut na 1300 bestaan. Het wordt wel toegankelijk voor een heterogene groep stedelijke grondbezitters, maar het behoudt een waaier van politieke, sociale en gerechtelijke bevoegdheden, uitlopers van de XIIIe eeuwse alleenheerschappij. We kunnen dus stellen dat de erfachtige lieden in de eerste helft van de XIVe eeuw een exclusieve groep grondbezitters vormen, die bindingen heeft met de magistraat en met de geestelijke instellingen. De leden van deze Gentse burgerij wenden zich bij voorkeur tot hun standgenoten en zijn dus bewust van hun exclusiviteit. Ook versagen ze niet in hun poging om de verloren gegane plutokratie een andere gestalte te geven. Uit de politieke tribulaties van de XIVe eeuw blijkt hun konstante bekommernis om medezeggenschap in de magistraat te behouden. Een prosopografische studie zou wellicht deze binding duidelijk aantonen. In 1360 wordt hun medebestuur trouwens geïnstitutionaliseerd. Belangrijk is echter dat de erfachtige lieden in de eerste helft van de eeuw een selecte groep vormen, bewust van hun prerogatieven en bekommerd om deze te behouden.

(122) Vergelijken we maar P. ROGGHE, *o.c.*, blz. 135-164; ID. *De samenstelling der Gentse schepenbanken in de 2e helft der 14de eeuw en één en ander over de Gentse poorterie*, in: *H.M.G.O.G.*, nieuwe reeks, dl. IV, afl. 2 (1949-50), blz. 22-31; V. FRIS, *Les origines de la réforme constitutionnelle de Gand de 1360-1369*, Gent, 1907, met N. DE PAUW-J. VUYLSTEKE, *o.c.*, en met het *Memorieboek der stad Ghent*, (Vereniging van Vlaamsche Bibliophielen), uitgegeven P.C. Vander Meersch, dl. I, Gent 1859.

HET GENTSE MEERSENIERSAMBACHT (1305-1540)

door

E. VAN DER HALLEN

Van de 53 kleine neringen die Gent althans vanaf het einde van de 14de eeuw telt, werd er tot nu toe slechts één uitvoerig bestudeerd, namelijk dat van de schippers¹. Gezien het belang van de kleine neringen als lid van de stadsbevolking, naast dat van de weverie en de poorterie², leek het ons interessant ons, in het licht van een licentiaatsverhandeling³, te verdiepen in de studie van een van die neringen, in de hoop hiermee een bijdrage te leveren tot de kennis van het Gentse ambachtswezen en de sociaal-economische structuren van de stad in het algemeen. Onze voorkeur ging meer bepaald naar het ambacht der meerseniërs, en dit om verschillende redenen. Vooreerst is dit ambacht een van de weinige waarover voldoende bronnenmateriaal voor de middeleeuwen bewaard is gebleven. Bovendien dateren de eerste keuren reeds van 1305, dus kort na de democratiseringsgolf die de ambachten hun autonomie verleende⁴. Tevens is in twee studies over hun Antwerpse⁵ en Luikse⁶ collega's gebleken dat zij als kleinhandelaars in de meest uiteenlopende produkten, een belangrijke plaats innamen onder de ambachten van die steden. Ze omvatten daar,

(1) F. CORRIJN, Het schippersambacht te Gent (1302-1492), in: *H.M.G.O.G.*, nieuwe reeks, dl. I, 1944, p. 165-204.

(2) V. FRIS, Les origines de la Réforme Constitutionnelle de Gand de 1360-69, in: *Fédération archéologique et historique de Belgique. Annales du XXe Congrès*, Gand, 1907, dl. II, p. 450.

(3) O.l.v. Prof. Dr. W. Prevenier, RUG, 1975-76.

(4) Binnen het lid van de 53 kleine neringen neemt het meerseniërsambacht de 31e plaats in (SAG, 156, f° 1, f° 82, 84, 85). In 1305 ontvangen de meerseniërs 2 keuren. Ze zijn beide opgesteld in het schependom van Boudin van der Hameyden en Jan Utendale. Een van beide is gedateerd op 10 november 1305 (SAG, 178/5, f° 3 v°-4, uitgegeven in F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijden tot beden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, dl. VI, Gent, s.d., p. 447, nt. 1). De andere (SAG, nr. 1 uit de dozen „Chartes des francs-merciers”, voortaan aangeduid als FM, nr ...) eveneens uitgegeven in F. DE POTTER, *o.c.*, dl. VI, pp. 550-552. De transcriptie is echter niet steeds nauwkeurig daar de auteur een 18de-eeuws afschrift (SAG, 178/5, f° 1-3) gebruikt heeft; draagt geen nauwkeuriger datering. Daar de ambtstermijn van de schepenen begint op 15 augustus (P. ROGGHE, Het Gentsche Stadsbestuur van 1302 tot 1345 en een en ander betreffende het Gentsche Stadspatriciaat, in: *H.M.G.O.G.*, nieuwe reeks, dl. I, 1944, p. 136), kunnen we deze datum als *terminus a quo* voor het uitvaardigen van deze keure stellen. In beide ordonnanties vinden we een onderling verschillende vaststelling van het inkomgeld: de som die bepaald wordt in de keure van 10 november is degene die we in latere schuldbekentnissen terugvinden, zodat de andere keure van vroegere datum moet dateren, en 10 november dus als *terminus ad quem* beschouwd moet worden.

(5) E. GEUDENS, *Het Hoofdambacht der Meerseniërs*, 2 dln., Antwerpen, 1903-1904.

(6) E. PONCELET, Le bon métier des Merciers de la cité de Liège, in: *Bulletin de la société liégeoise de littérature wallonne*, dl. L, 1908, p. 35-78.

evenals in Bergen op Zoom en Namen, naast de eigenlijke meerseniërs ook nog uitoefenaars van andere, meestal aanverwante beroepen ⁷.

Toen we de studie van het Gentse meerseniërsambacht aanvatten, bleek al vlug dat het eveneens verschillende afdelingen onder zich verenigde. Dit bleek uit een statische ledenlijst van 1484-85 ⁸ die gevolgd wordt door jaarlijkse aanvullingen met opgave van de namen van de dekens, gezwoeren en nieuwe leden van de nering. Deze lijst is ingedeeld in vijf reeksen namen, elk voorafgegaan door de omschrijving van de afdeling waarvan ze deel uitmaken. In het register komen de afdelingen respectievelijk voor als volgt: *Dled van den Coornaerde*, *Dled van den Wasse*, *Dled van den mesmakers*, *Dled van den sceemakers* en *Dled van der Maerct*. Twee ervan verraden dadelijk het bedoelde beroep, nl. de mesmakers en de schedemakers. De betekenis van de tweede groep, nl. *Dled van den Wasse*, wordt ons duidelijk als we het artikel 14 van de ordonnantie van 1305 lezen, dat bepaalt dat al wie *wassine kersen ofte stallichte* maakt of verkoopt, lid van het ambacht moet zijn ⁹. Met deze afdeling worden dus de waskaarsmakers bedoeld. Moeilijker wordt het de betekenis van de twee overige benamingen, *Dled van den Coornaerde* en *Dled van der Maerct*, te begrijpen. In tegenstelling tot de vorige aanduidingen gaat het hier duidelijk om toponiemen. De eerste slaat uiteraard op de Koornmarkt, de tweede duidt de Vrijdagmarkt aan ¹⁰. Het is moeilijk deze twee benamingen aan een beroep te koppelen. Het feit dat de eigenlijke meerseniërs als voornaamste groep van de nering ongetwijfeld in de ledenlijst moeten opgenomen zijn, doet ons vermoeden dat deze twee overige groepen, of minstens één van beide, de meerseniërs betreffen. Vermits echter de bonnetmakers sedert 20 oktober 1460 ook in het ambacht zijn opgenomen ¹¹, mag deze afdeling geenszins over het hoofd gezien worden. Nader onderzoek heeft echter uitgewezen dat beide toponiemen de eigenlijke meerseniërs aanduiden. Uit

(7) Dit schijnt een voor dit ambacht vrij algemeen voorkomend verschijnsel te zijn. In Antwerpen maken in 1422 onder andere de tinnenpotgieters, witleder-touwers, handschoenmakers, perkamentmakers en waskaarsmakers deel uit van het ambacht (E. GEUDENS, *o.c.*, dl. I, p. 23, 25 en dl. II, 1bis, p. 127). Gedurende de daarop volgende eeuwen breidt de *Meersse* zich daar uit tot alle typen van kleinhandel waarvoor geen bijzonder ambacht openstaat (*ibid.*, dl. I, p. 42-47). In Luik zijn de belangrijkste afdelingen naast de eigenlijke meerseniërs, depassementwerkers, leerbereiders, ijzerkramers, en hoedenmakers (E. PONCELET, *o.c.*, p. 257). In Bergen op Zoom: de apothekers, olieslagers, blauwververs, en makers van koffers, tafels en scheden (C. SLOOTMANS, *De verhouding Antwerpen-Bergen-op-Zoom in het verleden*, in: *Sinte Geertruydsbronne*, dl. X, 1933, p. 58-59). In Namen verenigt het meerseniërsambacht in 1415 onder andere de tinnenpotgieters, zadelmakers, schilders, touwslagers en witledertouwers (J. BORGNET en S. BORMANS, *Cartulaire de la Commune de Namur*, dl. II, Namen, 1873, p. 301-302), een lijst die naderhand nog uitbreiding neemt (J.G. GOETSTOUWERS, *Les métiers de Namur sous l'ancien régime. Contribution à l'histoire sociale*, Leuven; Parijs, 1908, p. 14 en 184).

(8) SAG, 178/1, f° 1-4 v°.

(9) SAG, F.M., nr. 1.

(10) G. DES MAREZ, *Etude de la propriété foncière dans les villes du Moyen-Age et spécialement en Flandre avec plans et tables justificatives* (Université de Gand; Recueil de travaux publiés par la faculté de philosophie et lettres, 20° fasc.), Gent; Parijs, 1898, p. 336, 375.

(11) SAG, F.M., nr. 21.

het document dat de beslissing tot de aanhechting van de bonnetmakers bevat, blijkt dat ze geen volwaardige leden van de nering zijn: ze betalen slechts 1/4 van het normale inkomgeld en moeten niet tussenkomen in de bijzondere lasten enerzijds, doch anderzijds kunnen ze geen taak in het bestuur waarnemen. Het feit dat de bonnetmakers geen deken of gezworenen kunnen zijn, sluit dadelijk de mogelijkheid uit dat één van de twee toponiemen deze groep zou aanduiden. Immers, aan de hand van de ledenlijst van 1484-85 kunnen we, althans voor de daarop volgende 30 jaar, nagaan uit welke onderafdelingen de leden van het bestuur afkomstig zijn. Zo worden twee gezworenen van 1485, nl. Pieter de Muenc en Arend van der Houven vernoemd onder de hoofding *Dled van der Maerct*. De deken van datzelfde jaar, Jan Dullaert vinden we terug onder *Dled van den Coornaerde*¹². Aangezien de bonnetmakers geen bestuurlijke functie kunnen uitoefenen, behoren deze personen dus tot een andere groep, nl. de meerseniërs zelf¹³. Een tweede element dat onze bewering staft is het volgende: we vinden in het Jaarregister van de Keure van 1486-87 een verklaring door Denys Versaren, deken van de nering, die inhoudt dat hij Lievin Sneys heeft opgenomen in de afdeling van de bonnetmakers¹⁴, en een zelfde soort akte in het Jaarregister van 1504-05 betreffende Bouwijn de Vildere f. Ghijsselbrechts¹⁵. In tegenstelling met Heindric van Kemele, alias van Meessene, die in 1486-87 tot de nering toetreedt als meerseniër¹⁶ en wiens naam we onder de nieuwe leden van dat jaar aantreffen¹⁷, zijn de twee bonnetmakers niet weer te vinden in het ledenregister. Pas na een belangrijke ordonnantie van 9 augustus 1505¹⁸, specifiek voor het lid van de bonnetmakers bestemd, komen we in de ledenlijst namen tegen van personen die het beroep uitoefenen¹⁹. Naar wij menen heeft vóór 1505 voor de bonnetmakers een afzonderlijke lijst bestaan, juist omwille van hun afwijkend statuut binnen de nering.

Dit verschijnsel van vereniging van verschillende beroepen in één ambacht komt meer voor. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk. Soms voegt men kleinere groepen, die meestal onderling enige verwantschap vertonen, samen in een ambacht om een eenheid te vormen die bruikbaar is voor militaire doeleinden²⁰. Een kwantitatief onbelangrijke

(12) SAG, 178/1, f° 5. Jan Dullaert komen we in de ledenlijst tegen op f° 1. Pieter de Muenc en Arend vander Houven op f° 4 v°.

(13) Het feit dat deze twee groepen het grootste aantal personen onder zich verenigen, nl. 91 voor *Dled van der Maerct* en 128 voor *Dled van den Coornaerde*, wijst er o.i. ook wel op dat het om de meerseniërs, tenslotte de belangrijkste groep, gaat. De reden waarom ze met deze 2 toponiemen worden aangeduid is ons onbekend. Mogelijk gaat het om de markt waar die bepaalde meerseniërs gewoonlijk met hun kraam staan.

(14) SAG, 301/59, f° 42 (27 oktober 1486).

(15) SAG, 301/68, f° 71 (18 april 1505 n.s.).

(16) SAG, 301/59, f° 47 (9 november 1486).

(17) SAG, 178/1, f° 5 v°.

(18) SAG, 178/6, nr. 1.

(19) De eerste vermelding van een bonnetmaker dateert van 1511-12 en betreft een zekere Jan van den Hecke (SAG, 178/1, f° 12 v°).

(20) J.B. AKKERMAN, *Het ontstaan der ambachtsgilden*, Amsterdam, 1919, p. 112.

beroepsgroep, zoals bijvoorbeeld de Brusselse rademakers, die op zichzelf te zwak is om de lasten, meegebracht door het corporatieve leven, te dragen, zoekt gemakkelijk contact met een aanverwant ambacht, in casu de timmerlui²¹. Het komt ook voor dat een beroep dat oorspronkelijk zelfstandig georganiseerd is, zich na verloop van tijd, omwille van achteruitgang van haar industriële bedrijvigheid, gedwongen ziet aan te sluiten bij een andere nering²². Zulke verenigingen uiten zich meestal op alle vlakken van het ambachtsleven en gebeuren over het algemeen tussen aanverwante beroepen, d.w.z. beroepen wier bedrijvigheid enigszins bij elkaar aansluit. In de volgende paragraaf zullen we de verschillende afdelingen van het Gentse meerseniersambacht afzonderlijk bespreken. Naderhand komen we nog even terug op de redenen van deze samenvoeging.

DE SAMENSTELLING VAN HET MEERSENIERSAMBACHT

Reeds in de ordonnantie van 1305 wordt bepaald dat wie *wassine kerssen ofte stallichte* maakt of verkoopt, tot de nering van de meerseniers moet behoren²³. Op het eerste gezicht kan het verwonderlijk lijken dit beroep onder het meerseniersambacht aan te treffen, doch het is geen alleenstaand voorbeeld: ook in Antwerpen²⁴, Bergen op Zoom²⁵ en Luik²⁶ is dit het geval. Bovendien worden was en waskaarsen in verscheidene steden door de meerseniers verhandeld²⁷.

In 1485 telt het lid *van den wasse* 48 aangesloten personen²⁸ of 13,58 % van het totaal aantal leden van gans de nering, namelijk 324²⁹. Wat dit

(21) G. DES MAREZ, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle*, Brussel, 1904, p. 32-33.

(22) N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, 's-Hertogenbosch, s.d., p. 46.

(23) SAG, F.M., nr. 1, art. 14.

(24) E. GEUDENS, o.c., dl. I, p. 25, 31 en dl. II, p. 127.

(25) C.J.F. SLOOTMANS, Jaarmarktvrijheid en ambachtskeure te Bergen-op-Zoom, in: *Sinte Geertruydsbronnen* (fotocopies seminarie RUG), p. 142.

(26) E. PONCELET, o.c., p. 333.

(27) Was in Doornik (L. VERRIEST, *Les luttes sociales et le contrat d'apprentissage à Tournai jusqu'en 1424*, Brussel, 1912, p. 6, nr. 1), Rijsel, (R. MARQUANT, *La vie économique à Lille sous Philippe le Bon*, Parijs, 1940, p. 195), St.-Omer (A. GIRY, *Histoire de la ville de Saint-Omer et de ses institutions jusqu'au XIVe siècle*, Parijs, 1877, p. 365), Luik (E. PONCELET, o.c., p. 258), 's-Hertogenbosch (N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *De Ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen*. (Werken der vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, reeks 3, nr. 13), dl. II, Utrecht, 1946, p. 533, art. 4), Parijs (G. FAGNIEZ, *Documents relatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce en France*, dl. II, Parijs, 1898-1900, p. 304, art. 5) en Chartres (G. ACLOCQUE, *Les corporations, l'industrie et le commerce à Chartres du XIe siècle à la révolution*, New York, 1967, p. 24, nt. 1 en p. 181). Waskaarsen in 's-Hertogenbosch (N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *ibid.*) en Parijs (G. FAGNIEZ, o.c., dl. II, p. 303, art. 3). In Languedoc behoort alle werk van was tot de handelsbevoegdheid van de meerseniers (L. D'ALAUZIER, *Statuts des merciers du Languedoc en 1395*, in: *Annales du Midi*, dl. LXII, 9, 1950, p. 55).

(28) SAG, 178/1, f° 2-2v.

(29) SAG, 178/1, f° 1-4v. Hier zijn de bonnetmakers, van wie we geen aantallen kennen, uiteraard niet bijgeteld.

getal in het geheel van de kleine neringen betekent, kunnen we bij gebrek aan gegevens niet nagaan, maar in relatie tot de door ons bestudeerde nering lijkt het een redelijk groot aantal³⁰. Ook vrouwen³¹, en zelfs een priester³² oefenen het beroep van waskaarsmaker uit. De Antwerpse waskaarsmakers treden overigens tegelijkertijd op als begrafenisonderneemers³³. Mogelijk is dit ook in Gent het geval: de keure van 10 november 1305 geeft het verband met uitvaartplechtigheden trouwens uitdrukkelijk aan³⁴.

Jaarlijks treffen we in een aantal uitgaveposten van de stadsrekeningen waskaarsmakers aan. De stad voorziet zich bij hen van wassen standaarden en ander verlichtingsmateriaal, gebruikt bij processies, en kantoorbehoeften zoals kaarsen en zegelwas³⁵. Een aantal personen treden hier regelmatig als leveranciers op: dit is onder andere het geval voor Claeis Weytins. Het feit dat deze meermaals deken is, en politieke functies bekleedt, zal wel niet vreemd zijn aan die veelvuldige leveringen³⁶.

(30) Dit cijfer is ook niet representatief voor het totaal aantal producenten van kaarsen in de stad Gent, aangezien er ook nog een nering van kaarsgieters bestaat, die roet als grondstof gebruikt en waarvoor we geen cijfers in ons bezit hebben. Voor een gedeelte van Brugge in de jaren 1394-96 is er wel zulk een berekening voorhanden. Daar vertegenwoordigen de kaars- en waslichtmakers samen 2,27 % van het totaal aantal geïdentificeerde beroepen, terwijl het totaal van de sector van de producenten van de meubilering en gebruiksvoorwerpen 12,69 % daarvan bedraagt. Het aantal van de producenten van kaarsen is hier dus redelijk groot. Zie I. DE MEYER, *De sociale structuren te Brugge in de 14de eeuw*, in: *Standen en Landen*, LIV, 1971, dl. 1, p. 22-23, 28. Hier dient echter voorbehoud gemaakt, aangezien de auteur slechts van een vrij laag aantal personen het beroep kent en slechts 3 van de 6 wijken behandeld zijn. Zie W. PREVENIER, *Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw*, in: *Album Charles Verlinden*, Gent, 1975, p. 290. Aangezien waskaarsen minstens 2-maal en meestal zelfs 3 tot 4-maal duurder zijn dan roetkaarsen (E. SCHOLLIERS, *Prijzen en lonen te Antwerpen en in het Antwerpse (16e-19e eeuw)*, in C. VERLINDEN e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, dl. II, B, p. 820-827) (voortaan afgekort als *Dok*); B. GOFFIN en E. SCHOLLIERS, *Prijzen en lonen te Aalst (16de eeuw)*, in C. VERLINDEN e.a., *Dok*, dl. III, p. 194-195) kunnen we redelijk veronderstellen dat deze laatste meer gekocht worden en er in deze nering dus meer personen werkzaam zijn.

(31) Bijvoorbeeld Kateline van Meessinne, SAG, 301/16, f. 71 (29 januari 1401, n.s.).

(32) Namelijk Jan van den Herk, SAG, 156/16, f. 35 (3 mei 1385). Hier wordt trouwens uitdrukkelijk gezegd: *...de neeringbe van den wassinen keersmakers toebehorende ende aneclievende der neeringben van den meersseniers...*

(33) E. GEUDENS, o.c., dl. II, p. 127.

(34) *...kerssen, stallichten van wassche, dats te verstaene dat ten huutvaerden toebehoort...* SAG, 178/5, f. 3^v-4. Het eerste deel van art. 14 van de ordonantie van 1305, spreekt bovendien over personen die *gulden cleedere, of camecaet, of sindael, of bockraen, dats te verstaene dat ten huutfeerden toebehoort* verkopen of verhuren (SAG, F.M., nr. 1).

(35) Zie hierover H. VAN WERVEKE, *De Gentsche stadfinanciën in de Middeleeuwen* (Koninklijke Academie van België, Afdeling Letteren, dl. XXXIV, 2de reeks), Brussel, 1934, p. 245-246, 248-249 en 250-253.

(36) Voor de leveringen, zie o.a. SAG, 400/19, f. 22^v (1457-58); 400/19, f. 270^v (1459-60); 400/19, f. 397 (1460-61); 400/20, f. 27^v (1463-64); 400/21, f. 26^v (1465-66); 400/21, f. 1144 (1466-67). Bij deze laatste gelegenheid levert hij kaarsen en was gebruikt bij de uitvaartplechtigheid van hertog Filips de

Verordeningen, specifiek in verband met de waskaarsmakers, vinden we in de laatste twee artikels van de keure van de meerseniërs van 19 juli 1456³⁷. Op 5 maart 1464 (n.s.)³⁸ verschijnt eveneens een ordonnantie die in haar geheel betrekking heeft op deze geleding. We vinden hierin bepalingen over de verhouding was/garen voor de verschillende soorten kaarsen, de zuiverheid van de was, de lengte van de kaarsepit en gebruik van juiste gewichten. Deze bepalingen hebben duidelijk tot doel de bescherming van de consument en de uitschakeling van oneerlijke concurrentie onder de producenten. Was is immers een duur produkt³⁹, zodat een producent, door het aanwenden van bijvoorbeeld hars, grotere winsten zou kunnen boeken⁴⁰. Toezicht hierop wordt uitgeoefend door de deken en gezworenen. Om de controle te vergemakkelijken moet iedere waskaarsmaker vanaf 1464 zijn teken of merk aanbrengen op de schacht van de door hem vervaardigde kaarsen. Bij eventuele klachten van kopers kan men door middel van dit „meesterteken” gemakkelijk bepalen uit wiens atelier de slechte kaarsen afkomstig zijn⁴¹. Op overtredingen zijn geldboeten vastgesteld.

In beide keuren van 1305 wordt bepaald dat wie scheden en kokers verkoopt, lid van het ambacht moet worden⁴². Dit geldt ondermeer ook

Goede. Claeis Weytins is deken van half augustus 1448 tot half augustus 1455. Hij is tweede schepen van Gedele in 1450 en 1460, twee schepen van de Keure in 1453, vijfde schepen van de Keure in 1457 en vierde schepen van de Keure in 1463. Zie *Memorieboek der stad Ghendt van 't jaar 1301 tot 1793*. (Maatschappij der Vlaamsche bibliofielen, 2de reeks, nr. 15) uitgegeven door P.C. VAN DER MEERSCH, dl. I, Gent, 1852, p. 231, 240, 248, 254 en 261.

(37) SAG, F.M., nr. 9 en SAG, 156/1, f. 117^v-118. Uitgegeven (met een aantal kleine fouten) bij F. DE POTTER, o.c., dl. VI, p. 552-555.

(38) SAG, 301/47, f. 55. Bepalingen in verband met de kwaliteit van de kaarsen vindt men ook in de ordonnantie van 1422 voor de Antwerpse meerseniërs (E. GEUDENS, o.c., dl. I, p. 25 en dl. II, p. 127) evenals in de keure voor de Brugse waslichtmakers (A. VAN DE VELDE, *Het ambacht der stoeldraaiers, zeef- en waslichtmakers te Brugge*, in: *Société d'émulation de Bruges, Mélanges*, dl. II, 1908, p. 47-50).

(39) Cfr. supra.

(40) Was mag echter wel gemengd worden met hars voor de vervaardiging van *songien* en zegelwas (SAG, 301/47, f. 55). *Songie* of het franse *sougnie* is een lange waskaars, gebruikt in de kerk (E. GODEFROY, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous les dialectes du IXe au XVe siècle*, dl. VII, Parijs, 1880, p. 440 kolom 3). Het mengsel van was en hars geeft een meer schitterende vlam (R. MARQUANT, o.c., p. 191). Ook zegelwas heeft geen zuivere samenstelling, namelijk 4 delen was en 1 deel Venetiaanse terpentijn (A. VAN WERVEKE, *Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders*, (Uitgave van het Willemsfonds, nr. 171), Gent, 1936, p. 202).

(41) In Roeselare treedt men op dit punt preventief op: vooraleer de kaarsen te koop worden geboden, moet de waskaarsmaker de personen ontbieden die belast zijn met de kwaliteitscontrole. Zie A. ANGILLIS, *Collection des Keuren ou statuts de la ville de Roulers*, in: *Annales de la société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, dl. XIII, 2e reeks, nr. 1, 1864-65, p. 172.

(42) In het Vlaamse *Livre des mestiers*, frans-vlaamse dialogen, in de 14de eeuw door een Brugs schoolmeester opgesteld, worden scheden en kokers vernoemd onder de waren door de meerseniërs verkocht. Zie G. FAGNIEZ, o.c., dl. II, p. 180, nr. 81.

voor Antwerpen⁴³, Bergen op Zoom⁴⁴ en Luik⁴⁵. In 1485 telt de afdeling van de schedemakers 33 leden⁴⁶. In geen enkele ordonnantie vinden we bepalingen die specifiek op hen van toepassing zijn.

In tegenstelling tot de 2 vorige afdelingen, wier aansluiting bij het meerseniërsambacht blijkbaar zonder moeilijkheden plaatsvindt, is dit niet het geval voor de mesmakers en de bonnetmakers. Het feit dat we mesmakers, die reeds een afdeling van het smedenambacht vormen, terugvinden in het ledenregister van de meerseniërs, is het gevolg van een aantal artikels uit de ordonnantie van 1305 die bepalen dat smeden geen meerseriëwaar mogen verkopen; meer in 't bijzonder wordt hen verboden messen of scheden te kopen met de bedoeling ze verder te verkopen⁴⁷. Van de talrijke geschillen die hiertoe aanleiding moeten gegeven hebben, zijn er ons 3 bewaard⁴⁸. Het gaat steeds om dezelfde overtreding: de deken van de meerseniërs beschuldigt een mesmaker ervan scheden gekocht te hebben bij een meerseniër of schedemaker, met de bedoeling ze samen met zijn messen te verkopen. In de eerste twee processen luidt de uitspraak dat de mesmaker in kwestie, en eventuele navolgers, lid moeten worden van de nering van de meerseniërs, zoals het de gewoonte schijnt te zijn.

In 1484-85 zijn 24 mesmakers lid van het meerseniërsambacht⁴⁹.

De aanwezigheid van dit beroep in het meerseniërsambacht komt echter tot een einde op 18 mei 1511, datum waarop het laatste proces tussen de meerseniërs en de smeden plaatsvindt. De beslissing valt nu totaal anders uit: voortaan mogen de smeden hun messen verkopen samen met scheden, bij de Gentse meerseniërs gekocht⁵⁰.

Het lid van de bonnetmakers bezorgt het ambacht de grootste moeilijkheden. Bonnetten worden in geen van beide keuren van 1305 onder de meerseriëwaren vernoemd. Wel is er sprake van het meer algemene *hoof-*

(43) E. GEUDENS, *o.c.*, dl. I, p. 46.

(44) C. SLOOTMANS, *De verhouding ...*, p. 59.

(45) E. PONCELET, *o.c.*, p. 258, 339.

(46) SAG, 178/1, f. 3^v.

(47) SAG, F.M., nr. 1, art. 23, 25, 26.

(48) Het origineel van het eerste proces (23 maart 1426) (n.s.) bezitten we niet, maar het wordt woordelijk geciteerd in dat van 7 april 1469 (SAG, 156/1, f. 125-125^v en 173/2, 80^v-81). Het derde geschil dateert van 18 mei 1511, SAG, 173/2, f. 71-74^v.

(49) SAG, 178/1, f. 3. Dit aantal omvat dus enkel dié mesmakers die ook scheden verkopen. We kunnen vermoeden dat ze niet allen lid worden van het meerseniërsambacht, want binnen het smedenambacht vormen de mesmakers, althans in 1477, de talrijkst bevolkte afdeling. Om die reden wordt immers op 14 augustus van dat jaar, met het oog op de verkiezing van het bestuur, beslist dat in hun lid drie kiezers geloot zullen worden, in tegenstelling tot de andere geledingen die er slechts 2 zullen hebben. Zie SAG, 173/2, f. VIII.

(50) SAG, 173/2, f. 71-74 v°. In dat jaar hebben de mesmakers, zoals gewoonlijk, nog een gezworene in het ambachtsbestuur, namelijk Jan van Hoolbeke; in de volgende jaren echter is dit klaarblijkelijk niet meer het geval. In een geschrift van de overste en de twee gezworenen van de nering, daterend uit de periode na de Carolijnse Concessie (1540), gericht aan baljuw en schepenen, wordt alleszins, bij het vermelden van de geledingen, waaruit de nering voor die tijd bestond, die van de mesmaekers niet vernoemd. Zie SAG, 178/6, nr. 2, f. 1.

*cleedre*⁵¹ en wordt er ook verordend dat alwie goederen verkoopt *die men binnen Ghend over meerse veronghelt*, d.w.z. waarvoor men in Gent als meerserie ongeld betaalt, lid moet worden van het ambacht⁵². Wanneer het bonnetmaken, dat in Parijs reeds in de 14de eeuw als handwerk beoefend wordt⁵³, rond het midden van de 15de eeuw in Gent opkomt, wordt deze bepaling door de meerseniërs als argument gebruikt in het proces dat ze op 24 januari 1458 (n.s.) op gang brengen om de bonnetmakers te dwingen bij de nering aan te sluiten. Dit geschil komt pas tot een einde voor de Grote Raad van Mechelen op 20 oktober 1460⁵⁴.

Kort geschetst komt het verloop van het proces op het volgende neer: de deken van de meerseniërs dient een klacht in tegen een bonnetmaker die zijn bonnetten in het klein verkocht heeft. Aangezien men van oudsher voor bonnetten ongeld moet betalen als meerserie, schendt hij dus zo het voorrecht van de meerseniërs en moet hij de gebruikelijke 20 lb. par. betalen⁵⁵. De beschuldigde is van mening dat hij in zijn recht is omdat hij de bonnetten zelf maakt. De schepenen van de keure wijzen de aanklacht van de meerseniërs van de hand aangezien het bonnetmaken een nog jonge bedrijvigheid is, waar reeds veel mensen hun brood mee verdienen en die nog verder verspreid moet worden en tevens omdat in Parijs, Rouen, Doornik en Brugge het iedereen toegelaten is bonnetten te maken en in het klein te verkopen. De meerseniërs die uiteraard met deze beslissing geen vrede nemen, brengen de zaak voor de Grote Raad van Mechelen. Ondertussen krijgen de Gentse meerseniërs bericht van de proost en gezworenen van Doornik, die op hun verzoek de ordonnanties van het plaatselijk meerseniërsambacht hebben nagekeken, waaruit blijkt dat niemand daar mutsen of bonnetten mag maken of verkopen zonder lid te zijn van het ambacht⁵⁶. De uitspraak van de Grote Raad draait dan

(51) SAG, F.M., nr. 1, art. 21 en SAG, 178/5, f. 3^v-4. Bonnetten worden overigens wel in de meeste steden als meerserie beschouwd: o.a. in Rijsel (R. MARQUANT, *o.c.*, p. 194), Haarlem (J.G. VAN DILLEN, *Het economisch karakter der middeleeuwse stad. De theorie der gesloten stad-huishouding*, Amsterdam, 1914, p. 162), Luik (E. PONCELET, *o.c.*, p. 258, 328), Chartres (G. ACLOBE, *o.c.*, p. 24, nt. 1 en p. 181) en Parijs (G. FAGNIEZ, *o.c.*, dl. II, p. 307).

(52) SAG, F.M., nr. 1, art. 7 en SAG, 178/5, f. 3^v-4. Het „ongeld” is een indirecte belasting op handelswaren. Zie hierover H. VAN WERVEKE, *o.c.*, p. 27-29 en 197-220.

(53) G. FAGNIEZ, *Etudes sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIIIe siècle*, Parijs, 1877, p. 49.

(54) De verschillende stukken in verband hiermee zijn: SAG, F.M., nr. 11, nr. 12 (1, 2), nr. 14, nr. 15, nr. 17, nr. 18, nr. 20 en nr. 21. Aangezien een onderzoek naar een eventueel vervolg in J. Th. DE SMIDT, E. I. STRÛBBE e.a., *Chronologische lijst van de geëxtendeerde sententie- en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, 2 dln., s.l., 1966, niets opleverde, blijkt deze datum wel degelijk het eindpunt van deze twist te zijn.

(55) Dit is het bedrag dat in artikel 4 van het privilegie, door hertog Filips de Goede aan de Gentse neringen op 27 januari 1433 (n.s.) verleend, wordt vastgesteld als boete op het uitoefenen van een ambacht, waarvan men geen lid is. Zie A.E. GHELDOLF, *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Coutume de la ville de Gand*. (Recueil des anciennes coutumes de la Belgique), dl. I, Brussel, 1868, p. 614, art. 4.

(56) SAG, F.M., nr.

ook in het voordeel van de meerseniërs uit: wie voortaan bonnetten maakt of verkoopt, moet lid worden van het meerseniërsambacht. Het inkomgeld voor de bonnetmakers bedraagt echter slechts 1/4 van het normale bedrag⁵⁷. Uiteraard is aan deze toegeving van de kant van de meerseniërs wel een nadeel verbonden: de bonnetmakers kunnen geen functie in het bestuur waarnemen. Ze moeten niet tussenkomen in de bijkomende kosten van de nering⁵⁸, maar kunnen dan ook niet genieten van de voordelen. De bonnetmakers mogen alle soorten en kleuren van bonnetten die ze zelf gemaakt of gelijk waar dan ook gekocht hebben, zowel in 't klein als in 't groot verkopen. Het is hen echter niet toegestaan andere meerseriërs waar te verkopen, tenzij ze volwaardig lid worden. Dit kunnen ze door de resterende 3/4 van het inkomgeld bij te betalen⁵⁹.

Wijzen we tenslotte nog op een uitgebreide ordonnantie specifiek voor de bonnetmakers, uitgevaardigd op 9 augustus 1505⁶⁰. Op uitzondering van een aantal artikels na, die verder in dit betoog nog ter sprake komen, heeft deze ordonnantie het vooral over de te gebruiken wol en garen, de plaats waar deze gekocht moeten worden, de voorwaarden waaraan de bonnetten van bepaalde prijscategorieën moeten voldoen, en het verpakken van de goederen.

Nu we de samenstelling van de nering geschetst hebben, lijkt het ons interessant nog even terug te komen op de mogelijke oorzaken van deze samenvoeging.

De bonnetmakers, schedemakers en waskaarsmakers⁶¹ staan in voor de productie van goederen die algemeen als meerseriërs waar beschouwd worden, en zijn dus enigszins verwant aan de meerseniërs. Het proces met de bonnetmakers verschaft ons een aantal interessante inlichtingen. De meerseniërs zijn blijkbaar vóór het verschijnen van bonnetmakers in Gent gewoon geweest bonnetten van elders in te voeren en in het klein te verkopen. Als de bonnetmakerij, rond het midden van de 15de eeuw, in de stad zelf opkomt en een redelijke verspreiding kent, voelen ze zich bedreigd in hun voorrecht en willen ze kost wat kost aan de bonnetmakers de kleinhandel in de eigen producten — tegen het algemeen principe in — verbieden, of hen tenminste dwingen zich bij de nering aan te sluiten. Zoals we gezien hebben, eindigt het conflict met hun aansluiting. Enerzijds wordt hun bevoegdheid beperkt tot de vervaardiging van en handel in bonnetten, doch anderzijds genieten ze daarenboven als „gedeeltelijke” meerseniërs ook het voorrecht bonnetten te mogen verkopen die ze zelf niet

(57) Cfr. infra.

(58) Uitzondering wordt gemaakt voor de *halfvastenwake*, waar de bonnetmakers ook 1/4 van de normale bijdrage betalen.

(59) Zo wordt bijvoorbeeld in 1515 Joes van der Moere *vrij in de drie vierendelen mids dat hij int vierendeel vrij was* (SAG, 178/1, f. 13^v).

(60) SAG, 178/6, nr. 1.

(61) We laten hier de mesmakers buiten beschouwing, aangezien ze, zoals gezegd, slechts als individuen (namelijk enkel diegenen die ook scheden verkopen) en niet als groep opgenomen worden, en hun aanwezigheid nauw samenhangt met die van de schedemakers.

gemaakt hebben, maar ingevoerd uit andere steden ⁶².

We zien duidelijk hoe de meerseniërs erop uit zijn de handelsbevoegdheid van een jonge industrietak te beperken tot de groothandel. Ze worden in deze aanmatiging gesteund door het feit dat zij, vóór de bedrijvigheid zich heeft ontwikkeld in de stad, de enigen waren die de produkten, door haar afgeleverd, mochten invoeren ⁶³.

De aanwezigheid van de waskaarsmakers en schedemakers ⁶⁴ is ongetwijfeld ook te wijten aan deze houding van de meerseniërs tegenover nieuwe bedrijvigheden in de stad. We weten niet of hun aanhechting met dezelfde moeilijkheden gepaard is gegaan, vermoedelijk echter waren ze in de periode van hun aansluiting ⁶⁵ net als op het moment van het opstellen van de ledenlijst, niet talrijk genoeg om een afzonderlijk ambacht te kunnen vormen. Hun aansluiting was voor hen waarschijnlijk een welkome gelegenheid om ook van de corporatieve voordelen te kunnen genieten. Waarschijnlijk hebben zij, evenals de bonnetmakers, als leden van de nering het recht verkregen vreemde goederen die met hun beroep te maken hebben in te voeren.

Mogelijk hebben de meerseniërs aanvankelijk ook tegenover andere groepen, zoals bijvoorbeeld de riemmakers, deze houding aangenomen. Als dit zo is geweest, kan als verklaring voor hun zelfstandigheid vooropgesteld worden dat de riemmakers, in tegenstelling tot de waskaarsmakers en schedemakers, waarschijnlijk belangrijk en talrijk genoeg waren om zich met sukses te kunnen verweren en hun onafhankelijkheid bewaren ⁶⁶.

Tot slot dient vermeld dat sedert de hervorming van de Gentse instellingen door de Carolijnse Concessie (30 april 1540), waarbij de 53 kleine neringen verdeeld werden over 21 groepen, het ambacht van de meerseniërs, verenigd is met die van de riemmakers, hoedenmakers en schilders ⁶⁷.

(62) Dit in tegenstelling met de meeste andere ambachten, waar het aan de leden verboden is, producten van vreemd fabricaat in te voeren (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 493; E. PONCELET, *o.c.*, p. 259). Over de voorrechten van de meerseniërs op dit gebied, cfr. infra.

(63) Hetzelfde merken we in Augsburg, waar de meerseniërs druk uitoefenen op de riemmakers en handschoenmakers en hen verbieden hun eigen produkten in het klein te verhandelen. Ook hier houden ze vast aan het alleenrecht van kleinhandel dat aan hen voorbehouden was toen deze handwerken in Augsburg zelf nog niet bestonden, en zij de enigen waren die deze produkten mochten importeren. Zie H. ECKERT, *Krämer und Krämerzunft in süddeutschen Städten (Augsburg, Ulm, Strassburg, Worms) bis zum Ausgang des Mittelalters*, Berlijn; Leipzig, 1909, p. 20-21.

(64) We laten hier de mesmakers buiten beschouwing, aangezien ze, zoals gezegd, slechts als individuen (nl. enkel diegenen die ook scheden verkopen) en niet als groep opgenomen worden, en hun aanwezigheid nauw samenhangt met die van de schedemakers.

(65) We hebben geen juiste gegevens omtrent de tijd waarop ze deel begonnen uit te maken van het ambacht. We vermoeden echter dat ze reeds in het begin van de XIVe eeuw werden opgenomen. Zoals we reeds zagen, wordt het lidmaatschap van de waskaarsmakers verplicht door de keuren van 1305, en worden scheden daarin als merseriewaar vernoemd.

(66) De riemmakers vormen alleszins reeds in 1336 een zelfstandige nering (N. DE PAUW en J. VUYLSTEKE, *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde. 1336-1349*, dl. I, Gent, 1874, p. 32).

DE NERING IN HET MARKTWEZEN

Elke ambacht bezit een specifieke bevoegdheid, namelijk de productie en verkoop van bepaalde goederen. Binnen het ambacht wordt concurrentie tussen de leden onderling zoveel mogelijk uitgeschakeld door strenge reglementering, o.a. betreffende de aankoop van grondstoffen, de verdeling van de arbeidskrachten, de arbeidsduur en de verkoop op de markt. De leden van de nering moeten echter ook beschermd worden tegen mededinging van buitenstaanders, niet-leden van het ambacht die toch dat bepaalde beroep uitoefenen. Aangezien die personen geen hinder onder vinden van de reglementering, kunnen ze naar eigen believen produceren en verkopen en bedreigen aldus door oneerlijke concurrentie de voorrechten van diegenen die wel aangesloten zijn. Daarom wordt ieder die een bepaald beroep uitoefent, verplicht toe te treden tot het ambacht, of zijn activiteiten stop te zetten en een boete te betalen. Dit aspect van het gildewezen noemen we gildedwang. Deze gildedwang beschermt de leden ook tegen die van andere, aanverwante neringen, die elk hun specifieke bevoegdheid bezitten. Aangezien beroepsgrenzen dikwijls moeilijk te trekken zijn en met de tijd kunnen evolueren, komt het geregeld voor dat een of meerdere leden van een bepaald ambacht in de uitoefening van hun bedrijf het terrein van een aanverwante nering betreden. Meestal spant de benadeelde partij een proces in, waarvan de uitspraak de respectievelijke bevoegdheidssferen duidelijker omschrijft. In geval van individuele overtredingen wordt de beschuldigde meestal veroordeeld tot een boete, die hij eventueel kan ontwijken door lid te worden van het aanverwante ambacht. Dit verschijnsel, namelijk dat een persoon van twee neringen tegelijk deel uitmaakt, noemen we het dubbele lidmaatschap. Het komt vrij regelmatig voor. Blijkbaar sluiten ambachtsslieden die in de uitoefening van hun bedrijf nauw aan een aanverwante nering raken, zich vrijwillig aan bij dat tweede ambacht, om eventuele geschillen te vermijden. Ze verkrijgen daardoor meestal tevens het recht dit tweede ambacht uit te oefenen⁶⁸.

Als we het bronnenmateriaal en de literatuur in verband met het meerseniersambacht doornemen valt het onmiddellijk op dat processen met andere neringen voor hen verre van uitzonderlijk zijn, wat zonder twijfel een gevolg is van hun ruime handelsbevoegdheid⁶⁹. Het principe van de gildedwang vinden we geformuleerd in artikel 10 van de ordonnantie

(67) A. D UBOIS en L. DE HONDT, *Coutume de la ville de Gand*, dl. II, Brussel, 1887, p. 170.

(68) In Utrecht is dit gebruik in 1502 zo algemeen geworden, dat het stadsbestuur besluit, dat personen die tot een tweede ambacht toetreden, slechts de helft van het inkomgeld hoeven te betalen (S. MÜLLER, *De gilden en het regeeringstoezicht op handel en nijverheid in de middeleeuwen*. Overdruk uit *De Gids*, dl. VI, 1897, p. 15).

(69) Dit veelvuldig voorkomen van processen bij de meerseniers is een algemeen verschijnsel voor dit ambacht. Zie E. PONCELET, *o.c.*, p. 258-259, 320 e.v.; E. GEUDENS, *o.c.*, dl. I en II, passim; J.-B. GOETSTOUWERS, *o.c.*, p. 196; J. VERHAVERT, *Het ambachtssleven te Leuven*, Leuven, 1940, p. 76.

van 1305, en in het korte privilegie van 10 november van datzelfde jaar⁷⁰. De boete op overtreding hiervan wordt in het privilegie, op 27 januari 1433 (n.s.) door hertog Filips de Goede aan de Gentse neringen verleend, vastgesteld op 20 lb. par.⁷¹ Het dubbel lidmaatschap schijnt vrij veel voor te komen. Eerder zagen we reeds het voorbeeld van een aantal mesmakers die zowel van het smedenambacht als van het meerseniërsambacht lid zijn. We zullen in de volgende bladzijden nog op een aantal dergelijke gevallen wijzen.

De handelsbevoegdheden van de meerseniërs bestrijken een zeer uitgebreid terrein en omvatten een breed spectrum van verschillende soorten goederen. Zelf beschrijven ze, in antwoord op een enkwest van 30 september 1784, uitgaande van de Oostenrijkse regering, hun handelsbevoegdheid als volgt: *...alle imaginerelycke mercerye goederen, quinquaillerye, maillerye, goud ende silverwercken...*⁷².

Aan de hand van vermeldingen in de bronnen⁷³, hebben we een aantal categorieën van goederen opgesteld die een getrouwe weerspiegeling van hun activiteiten vormen. Voor elke categorie wordt gewezen op eventuele betwistingen en geschillen hieromtrent met andere neringen. Aangezien het meestal over geïmporteerde produkten gaat, wordt tevens de mogelijke herkomst van die soorten goederen aangegeven. Hier komen uiteraard leemten in voor, doch het was geenszins onze bedoeling exhaustief te zijn, gezien dit ons te ver van het eigenlijke doel zou geleid hebben.

Een eerste categorie goederen zijn de metaalwaren. Het betreft vooral messen en spelden, dikwijls nog aangevuld door allerlei kleine metaalwaren, de zogenaamde *maelgerie* of *maillerie* en huishoudelijke artikelen, zoals spijkers, naalden, sleutels, scharen, tin- en koperwerk⁷⁴. Het feit dat veel van deze produkten door de meerseniërs in de stad ingevoerd worden, heeft uiteraard dikwijls een gespannen verhouding met het smedenambacht

(70) SAG, F.M., nr. 1: *Item wie hem ghebeurt binnen Ghent met merserien ende met datter toebehoort hij moet helpen draeghen de kosten van der neeringhen voors.* (SAG, 178/5, f° 3v.4).

(71) A.E. GHELDOLF, *ibid.*

(72) SAG, 156/7, f. 182.

(73) SAG, F.M., nr. 1, 16, 47 en SAG, 178/5, f. 3v.4.

(75) In het Vlaamse *Livre des Mestiers* worden vermeld: spelden, naalden, messen, priemen en elzen (G. FAGNIEZ, *Documents...*, dl. II, p. 180, nr. 81); in Brugge: „maellerie” en koperwerk (A. DUCLOS, *Bruges. Histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, p. 399); in Doornik: messen (L. VERRIEST, *ibid.*); in Rijsel: spelden, naalden, messen, scharen, wapens, onderdelen van wapenuitrusting, werken uit koper, tin, wit ijzer en alle andere metalen. De fabrikanten van deze waren vormen trouwens een afdeling van het meerseniërsambacht (E. PONCELET, *o.c.*, p. 258, 342-343); Languedoc: messen (L. D'ALAUZIER, *ibid.*); zelfs zeisen en sikkels in Metz (J. SCHNEIDER, *Recherches sur la vie économique de Metz au XVe siècle. Le Livre de Comptes des Merciers Messins Jean Le Clerc et Jacquemin de Moyeuve (1460-1461)*, Nancy, 1951, p. 28); verder zijn er talrijke voorbeelden van verkoop van scharen, sloten, messen, spelden, spijkers, tin- en koperwerk door meerseniërs in Noordnederlandse steden (J.G. VAN DILLEN, *o.c.*, p. 174-176). De meerseniërs schijnen meer bepaald ook in de wapenhandel een opmerkelijke plaats in te nemen (C. GAIER, *L'industrie et le Commerce des Armes dans les Anciennes Principautés belges du XIIIe à la fin du XVe siècle*, Parijs, 1973, p. 159-160).

tot gevolg. Met wisselend succes probeert dit ambacht vanwege de overheid maatregelen te verkrijgen die de bevoegdheden van de meerseniërs op dit vlak beperken ⁷⁵. Wat de meerseniërs betreft, weten we het volgende: de invoer van vreemde messen en de aankoop van messen, in de stad zelf gemaakt, met de bedoeling ze voort te verkopen, komt uitsluitend aan hen toe ⁷⁶. Vanaf 1511 geldt deze beperking dat ze alle soorten messen, in Gent vervaardigd, slechts mogen verkopen boven het dozijn ⁷⁷. Ook de invoer en verkoop van vreemde spelden is een voorrecht van de meerseniërs: dit wordt uitdrukkelijk vermeld in een ordonnantie van de nering van de riëmmakers, waarvan, naast de speldemakers onder andere ook de schaalmakers, rijgnaaldmakers, bellemakers en trompetmakers deel uitmaken ⁷⁸.

Terwijl de handel in metaalwaren, op een aantal beperkingen na, aan de meerseniërs wordt toegestaan, is de vervaardiging ervan hen verboden. Dit blijkt althans uit een geschil tussen de nering van de riëmmakers, en de meerseniër Justaes Schietcatte die ervan beschuldigd wordt ronde ijzeren gespen gemaakt te hebben, terwijl *...haerlieder neeringhe* (nl. van de meerseniërs) *niet anders en was dan coopen en vercoopen...* De schepenen van de keure stellen de riëmmakers in het gelijk: het vervaardigen van gespen, zonder gebruik van een smidse, is een voorrecht van de riëmmakers. De vervaardiging door middel van een smidse komt toe aan de smeden en wapenmakers ⁷⁹.

De metaalwaren kunnen de meerseniërs zich voor verdere verkoop aanschaffen bij de Gentse producenten zelf. Doch, zoals we reeds zegden, worden ze voor een groot deel ook ingevoerd. Deze invoer kan gebeuren door vreemde meerseniërs die ten allen tijde hun waren in de stad in het groot mogen verkopen ⁸⁰. Een andere mogelijkheid tot bevoorrading zijn

(75) Aan de Brugse meerseniërs wordt in 1522 verboden nog langer nagels, zagen, hamers, tangen en dergelijke te verkopen (J. GAILLIARD, *De ambachten en neringen of beschrijving hunner opkomst, bloei, werkzaamheden, gebruiken en voorregten*, Brugge, 1854, p. 189). In 's-Hertogenbosch wordt in 1510 tussen de twee ambachten een minnelijke schikking getroffen: de meerseniërs mogen voortaan slechts op vrije week- en jaarmarkten messen verkopen, tenzij ze gemaakt zijn in de stad zelf, of van Brussel, Leuven, Mechelen of Antwerpen afkomstig zijn (N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *o.c.*, dl. II, p. 445-446). Meestal betreffen zulke beperkende maatregelen enkel de verkoop van grof ijzerwerk en spijkers boven een bepaalde grootte; de handel in kleine metaalwaren en wapens blijft vrijwel altijd tot de bevoegdheid van de meerseniërs behoren (J.G. VAN DILLEN, *o.c.*, p. 176).

(76) Het is hier, dus evenals in de meeste andere steden, aan de mesmakers verboden messen te verkopen die ze niet zelf vervaardigd hebben: zie voor Luik E. PONCELET, *o.c.*, p. 259 en voor Brussel G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 494-495; de Antwerpse smeden die voorwerpen verkopen die ze niet zelf gemaakt hebben, moeten lid worden van het meerseniërsambacht (E. GEUDENS, *o.c.*, dl. II, p. 33).

(77) SAG, 173/2, f. 74^v.

(78) Dit geldt dus ook voor de andere produkten die door deze verschillende beroepen vervaardigd worden. SAG, 161/1, art. XVI, XVIII, XX en XXVI en 161/2, art. 8 en 18 (ordonnantie van 1477). Deze ordonnantie is gedeeltelijk uitgegeven in F. DE POTTER, *o.c.*, dl. VI, p. 558-562. Ook in Brussel is de invoer van deze produkten voorbehouden aan de meerseniërs (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 494).

(79) SAG, 161/5, nr. 3 (4 maart 1465, n.s.).

(80) SAG, F.M., nr. 1, art. 3.

de talloze Vlaamse en Brabantse jaarmarkten en grote handelscentra zoals Brugge en Antwerpen. Zo worden door de Hanze-kooplui grote hoeveelheden Westduitse metaalwaren aangevoerd in Brugge⁸¹ en de Brabantse jaarmarkten⁸². Deze invoer behelst o.a. naalden en messen⁸³. De bekende Milanese naalden die in Antwerpen o.m. aan meerseniers van deze stad en van Bergen op Zoom verkocht worden⁸⁴, vindt men tevens in Doornik, waar ze ingevoerd worden door kooplui van Toulouse. Vanuit Doornik worden ze verder verspreid over de rest van de Nederlanden⁸⁵. Voor metaalwaren zijn onze gebieden echter geenszins afhankelijk van het buitenland. Zo is Luik alom bekend voor haar nagelmakerij en wapenfabricage, terwijl in Dinant de kopernijverheid een grote bloei kent en van daaruit verspreid wordt over gans de Nederlanden⁸⁶. De bekende spijkers en messen van 's-Hertogenbosch worden verkocht op de markten van Brugge, Antwerpen en Bergen op Zoom⁸⁷. Ook de speldenmakers van die stad, die bijna uitsluitend voor de export werken, vinden we op die markten terug⁸⁸. Tenslotte zijn ook de Brusselse mesmakers en spoormakers en de Mechelse speldenmakers in grote groepen op de jaarmarkten van Bergen op Zoom vertegenwoordigd, naast afzonderlijke verkopers van „maelderie”, messen en nagels⁸⁹.

Bewijzen van een belangrijke handel in edelmetaalwaren door de meerseniers worden geleverd door de talrijke betwistingen die in de meeste steden tussen de nering van de meerseniers en die van de goudsmiden in verband met elkaars bevoegdheid voorkomen⁹⁰, en de steeds weerke-

(81) W. BRULEZ, Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw: een tegenstelling?, in: *T.v.G.*, dl. LXXXIII, 1970, p. 16.

(82) G. ASAERT, *De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen*, Brussel, 1973, p. 292.

(83) G. ASAERT, *o.c.*, p. 293.

(84) G. ASAERT, *o.c.*, p. 293 en nt. 463.

(85) J. GODARD en PH. WOLFF, Un courant commersial à travers la France au début du XVe siècle: de Toulouse aux Pays-Bas, in: *Revue du Nord*, dl. XXXII, nr. 125, 1950, p. 30-31. Toulouse schijnt voor meerseriwaar en zijden stoffen een belangrijk redistributiecentrum te zijn (PH. WOLFF, *Commerces et marchands de Toulouse (vers 1350-vers 1450)*, Parijs, 1954, p. 139).

(86) J.A. VAN HOUTTE, *Schets van een economische geschiedenis van België*, Leuven, 1943, p. 62-64; J.A. VAN HOUTTE, Nijverheid en Landbouw, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. IV, p. 213.

(87) N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden...*, p. 374-376.

(88) N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *o.c.*, p. 389-391; de spelden van 's-Hertogenbosch vinden we, naast die van Brussel, vermeld in de rekeningen van twee meerseniers van Metz (J. SCHNEIDER, *o.c.*, p. 62).

(89) C.J.F. SLOOTMANS, Les marchands brabançons et, plus spécialement, les marchands bruxellois aux Foires de Berg-op-Zoom, d'après les données des archives de Berg-op-Zoom, in: *Cabiers Bruxellois*, dl. VIII, 1963, p. 55-64, (tabellen A-H).

(90) A. DUCLOS, *o.c.*, p. 396-397; C. SLOOTMANS, *De verhouding...*, p. 60; C.J.F. SLOOTMANS, *Les marchands brabançons...*, p. 24; A.-M. BONENFANT-FEYTMANS, *La corporation des orfèvres de Bruxelles au moyen âge*, in: *B.C.R.H.*, dl. CXV, 1950, p. 104; D. SCHLUGLEIT, *De zilverhandel van de Meerseniers en de Ordonnantien van de Goudsmiden te Antwerpen in de Zestiende Eeuw*, in: *B.T.G.*, dl. XXX, 1939, p. 39-61; D. SCHLUGLEIT, *De Antwerpse goud- en zilversmiden in het corporatief stelsel (1382-1798)*, Wetteren,

rende vermeldingen van het meerseniërsambacht in ordonnanties betreffende het keuren van het goud en zilwerwerk⁹¹. Uit dit alles blijkt dat deze neringen nauw aan elkaar grenzen, wat hun respectievelijke bevoegdheid betreft.

Op 3 augustus 1415 heeft een proces plaats tussen de meerseniërs en de goudsmiden⁹². De aanklacht van deze laatsten luidt dat de meerseniërs dagelijks met goud en zilwer versierde voorwerpen in Gent invoeren en verkopen. Deze invoer wordt aan beperkingsmaatregelen onderworpen. Tevens wordt aan de meerseniërs verboden zelf bewerkingen, ondermeer het polijsten van oude riemen, uit te voeren of te doen uitvoeren, tenzij door Gentse goudsmiden. Uit dit proces blijkt dat de meerseniërs een groot aantal voorwerpen die niet tot hun bevoegdheid behoren, invoeren, en daardoor de goudsmiden oneerlijke concurrentie aandoen. De maatstaf die gehanteerd wordt om hen de verkoop van bepaalde waren wel en van andere niet toe te laten is onduidelijk. Een mogelijke verklaring is, dat die goederen die ze wel mogen verkopen, algemeen als meerseriëwaar beschouwd worden⁹³. Andere zoals knopen, hebben te maken met kleding, wat ook door de meerseniërs verkocht wordt⁹⁴, of worden mogelijk in Gent niet vervaardigd zoals voorwerpen in email. Een grens is in elk geval moeilijk te trekken én kunstmatig, aangezien ze door geen van beide partijen nauwkeurig gerespecteerd wordt. Het verwondert ons dan ook geenszins dat dubbel lidmaatschap bij deze neringen regelmatig voorkomt. Aangezien er een ledenlijst van de goudsmiden voorhanden is, is het ons mogelijk geweest dit te onderzoeken⁹⁵. Van een eventuele vermindering van

1969, p. 11, 236-237; C. WYMANS, *Les orfèvres de Mons et les premiers statuts de métier (1258-1415)*, in: *B.C.R.H.*, dl. CXXIX, 1963, p. 203; J. SCHNEIDER, *o.c.*, p. 33. De goudsmiden van Parijs stellen in de loop van de 14de eeuw een verslag op voor het Parlement waarin een zeer uitgebreide lijst voorkomt van waren die zowel door henzelf als door de meerseniërs verkocht worden. Ze willen hiermee verkrijgen dat men voor die produkten geen taksakzijs meer moet betalen aan de *pachters van de meerserie*, maar wel aan die van de goudsmiden (G. FAGNIEZ, *o.c.*, p. 268, 382-384).

(91) Cfr. *infra*.

(92) SAG, dozen „corporation des orfèvres” (hierin bevinden zich niet genummerde enveloppen. Voortaan aangeduid als C.O.) en 182/2, 3^v-4^v.

(93) Dit geldt onder andere voor lederen en zijden riemen (cfr. *infra*) en ringen (E. PONCELET, *o.c.*, p. 328; G. FAGNIEZ, *Documents...*, dl. II, p. 308 en L. D'ALAUZIER, *ibid.*).

(94) Cfr. *infra*.

(95) We geven hier een aantal voorbeelden:

	Ledenregister van de meerseniërs: (SAG, 178/1)	Ledenregister van de goudsmiden: (SAG, 182/1)
Bertram Ackaert	f° 1	f° 38 ^v
Kristoffel van den Hove	f° 4	f° 30
Goessin van der Scuere	f° 1	f° 25
Justaes Willemets	f° 1	f° 36 ^v
Jan Lachengoan	f° 1	f° 28 ^v
Pauwels Dullaert	f° 1 ^v	f° 26 ^v
Gillis Vileyn	f° 1 ^v	f° 29 ^v
Antheunis Libbe	f° 1 ^v	f° 29 ^v

Ditzelfde doet zich o.a. ook voor in Luik (E. PONCELET, *o.c.*, p. 320, nt. 2) en Metz (J. SCHNEIDER, *o.c.*, p. 33-34).

het inkomgeld bij een tweede lidmaatschap is ons echter niets bekend⁹⁶.

Voor de bevoorrading in deze luxevoorwerpen kunnen de meerseniërs onder andere terecht op de jaarmarkten van Gent zelf: kooplui en meerseniërs van Antwerpen, Brugge en Ieper blijken daar o.m. juwelen te verkopen⁹⁷. In Engeland schijnen de Vlaamse edelsmeedkunst en juwelen overigens erg geapprecieerd te worden⁹⁸. Uit een akte van het jaarregister van de Keure van 1365-66 weten we dat ook kooplui uit Parijs en Doornik geregeld de Gentse jaarmarkten met hun sieraden bezoeken⁹⁹. Brugge schijnt in de tweede helft van de XVe eeuw voor juwelen de belangrijkste markt van de Nederlanden geworden te zijn¹⁰⁰. Ondermeer de Genuezen die deze stad lange tijd als verblijfplaats hebben, voeren produkten van de edelsmeedkunst in¹⁰¹. Emailwerk wordt in Brugge soms door de Hanseaten geïmporteerd¹⁰². Ook andere steden in onze gewesten vervullen op dit gebied een belangrijke rol: in Leuven schijnt de handel in met koraal opgesmukte sieraden uit edel metaal van internationaal belang te zijn geweest¹⁰³. Op de markten van Bergen op Zoom worden gouden en zilveren voorwerpen zowel door juweliërs in een daartoe bestemde galerij — het juweliërspand genoemd — als door meerseniërs verkocht¹⁰⁴. Ook wordt er handel gedreven in paternosters uit koraal en amber¹⁰⁵. Deze laatste worden o.a. vervaardigd in Brugge en Lübeck¹⁰⁶ en vermoedelijk ook — evenals kammen — vanuit Toulouse over Doornik in de Nederlanden verspreid¹⁰⁷.

Lederwaren zoals scheden, riemen, tassen, beurzen, handelsschoenen, nestels en rijgsnoeren worden algemeen door de meerseniërs verhandeld¹⁰⁸. De nering van de riemmakers en de bij hen horende afdelingen die een deel van deze produkten vervaardigen, hebben uiteraard ook het recht deze

(96) Waarschijnlijk is van zulke vermindering geen sprake: bij de opname in de nering van de goudsmid Fransoys van de Walle in 1523-24 wordt er alleszins geen melding van gemaakt (SAG, 178/1, f° 16v).

(97) SAG, F.M., nr. 42.

(98) M.-R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre. 1435-1467*, Brussel, 1966, p. 239-240.

(99) SAG, 301/2, f° 59v.

(100) O. MUS, *De Brugse Compagnie Despars op het einde van de XVe eeuw*, in: *A.S.E.B.*, dl. CI, 1964, p. 81.

(101) J. FINOT, *Etude historique sur les relations commerciales entre la Flandre et la République de Gênes au moyen âge*, p. 284.

(102) A. DUCLOS, *o.c.*, p. 396.

(103) R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw*, Brussel, 1961, p. 422.

(104) C.J.F. SLOOTMANS, *o.c.*, p. 21-24.

(105) K. SLOOTMANS, *Bosschenaren op de Bergen-op-Zoomse vrije jaarmarkten*, in: *Varia Historica Brabantica*, dl. II, p. 53.

(106) J.A. VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 155.

(107) J. GODARD en Ph. WOLFF, *o.c.*, p. 29, 32-33, 43.

(108) Zie tal van voorbeelden in J.G. VAN DILLEN, *o.c.*, p. 167-169; L. VERRIEST, *ibid.*; E. PONCELET, *o.c.*, p. 258; L. D'ALAUZIER, *ibid.* Een aantal van deze produkten, zoals bijvoorbeeld riemen, kunnen uiteraard ook uit andere stoffen, zoals zijde, vervaardigd worden. In Luik maken alle handwerkers, wier bedrijvigheid verband houdt met leerbereiding, deel uit van het meerseniërs-ambacht (E. PONCELET, *o.c.*, p. 257, 337-341).

te verkopen, tenminste voor zover ze die zelf gemaakt hebben. De invoer en verdere verkoop komt enkel toe aan de meerseniers, met uitzondering van de drie toegdagen tijdens de halfvastenmarkt¹⁰⁹. De riemmakers hebben zich hier blijkbaar neergelegd bij een toestand die een honderdtal jaren voordien tot een konflikt leidde tussen hen en de meerseniers. De overdeken van de kleine neringen besliste toen dat de meerseniers de tassen en riemen, die ze in Gent invoeren, mogen verkopen in hun kraam en huis, zonder ze echter voor klederen te hangen¹¹⁰. Waarschijnlijk wordt hen deze beperking opgelegd om te voorkomen dat ze te sterk bevoordeeld zouden zijn ten opzichte van de riemmakers, vermits ze op die manier hun waren beter zouden kunnen presenteren. Zo zou een kandidaat koper van een kledingstuk kunnen veronderstellen dat de riem of tas bij het kledingstuk hoort en ze samen verkocht worden. Het feit dat de respectievelijke bevoegdheden van deze twee neringen aan elkaar grenzen, heeft uiteraard weer dubbel lidmaatschap tot gevolg¹¹¹.

Als quasi-natuurlijk aanhangsel van de lakennijverheid is de lederbewerking in onze streken sterk ontwikkeld¹¹². Onder andere de Leuvense handschoenmakers kennen een grote bloei; hun produkten worden uitgevoerd naar Engeland en Frankrijk¹¹³. Deze uitvoer is noodzakelijk want als vervaardiger van luxeprodukten moet de lederbewerker trachten een zo breed mogelijk afzetgebied te bestrijken om voldoende koopkrachtige afnemers te vinden¹¹⁴.

Zo treffen we de Brusselse riemmakers en vooral de nestelmakers in grote aantallen op de jaarmarkten van Bergen op Zoom, naast afzonderlijke verkopers van beurzen, nestels, kokers en riemen¹¹⁵. Ook de handschoenmakers, riemmakers, tasmakers, buidelmakers en vooral de nestelmakers van 's-Hertogenbosch bezoeken jaarlijks deze markten¹¹⁶.

(109) SAG, 161/1, art. XVIII, XX (niet gefolieerd, ordonnantie die waarschijnlijk dateert van ±1477). Hetzelfde geldt ook in Brussel: alleen de meerseniers en de riemmakers, die lid geworden zijn van het meerseniersambacht, maar dit beroep niet uitoefenen, mogen riemen e.d. van vreemde oorsprong in de stad invoeren en in het klein verkopen (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 494 (24 maart 1466)).

(110) SAG, F.M., nr. 5 (12 augustus 1388). Deze beslissing wordt op 24 maart 1430 (n.s.) nogmaals genoteerd en bevestigd, aangezien de riemmakers hun afschrift verloren hebben (SAG, 156/2, nt. gefolieerd). Ook in Utrecht wordt in 1418, na een twist tussen de riemsnijders en meerseniers, beslist dat deze laatsten het recht hebben veters, snoeren, buidels, handschoenen e.d. te verkopen (J.G. VAN DILLEN, *o.c.*, p. 168).

(111) Ondanks het ontbreken van een ledenlijst van de riemmakers hebben we toch een aantal aanwijzingen hiervoor gevonden: Justaes Scietcatte, deken van de riemmakers in 1477 (SAG, 161/2), vinden we terug in de ledenlijst van de meerseniers (SAG, 178/1, f° 4); Gillis Sage, gezworene van de riemmakers in hetzelfde jaar (SAG, F.M., nr. 34) staat eveneens in die ledenlijst (SAG, 178/1, f° 4); Lancelot van den Hove, deken van de riemmakers in 1482 (SAG, F.M., nr. 34) is tevens lid van het meerseniersambacht (SAG, 178/1, f° 1v).

(112) Nadat de wol van de schapenvachten afgeschoren is, worden deze gelooïd (J.A. VAN HOUTTE, *Schets...*, p. 60-61).

(113) R. VAN UYTVEN, *o.c.*, p. 404.

(114) R. VAN UYTVEN, *o.c.*, p. 400.

(115) C.J.F. SLOOTMANS, *Les marchands brabançons...*, p. 55-64 (tabel A-H).

(116) N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *o.c.*, p. 385-386; K. SLOOTMANS, *Boschenaren...*, p. 38, 78-92 (tabellen A-H).

Een vierde categorie waren wordt gevormd door textielwaren en kledingstukken: zijden of half-zijden stoffen (o.a. satijn en fluweel) eventueel met goud doorwerkt en met ingeweven figuren, katoen, garenfranjes, saai, lijnwaad, met goud bestikte of geborduurde klederen, uit zijde geweven gordels, riemen en haarsnoeren, hoeden en mutsen. Ze vormen zo wat overal een belangrijk en vast bestanddeel van de handel van de meerseniërs¹¹⁷. Voor deze produkten, vooral de zijden, satijnen en fluwelen stoffen en kledingstukken zijn de voornaamste cliënten de adel, de geestelijkheid en de rijke poorters¹¹⁸. Ze schijnen ook vooral gebruikt te worden bij begrafenisplechtigheden en andere religieuze aangelegenheden. Ze worden door de meerseniërs zowel verkocht als verhuurd¹¹⁹.

Ook op dit terrein van de handel komen de meerseniërs regelmatig in conflict met andere neringen: zo klagen de viltmakers hen aan wegens het verkopen van hoeden uit Doornik, gemaakt in fluweel¹²⁰ met binnenin vilt. Het vonnis luidt dat ze voortaan geen vilten hoeden meer mogen verkopen. Uitzondering hierop wordt gemaakt voor de hoeden uit bevervel, waar wel vilt aan te pas komt, doch die ze van oudsher gewoon zijn te verkopen¹²¹. Een van de leden van het ambacht, die tegelijkertijd *scepper* (kleermaker) is, komt in het vaarwater van de oudkleerkopers en de bont-

(117) G. FAGNIEZ, *Documents...*, dl. II, p. 180, nr. 81; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *ibid.*; E. PONCELET, *o.c.*, p. 257-258; E. GEUDENS, *o.c.*, dl. I, p. 25-26; N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden... Rechtsbronnen...*, dl. II, p. 532; R. MARQUANT, *o.c.*, p. 194; J.-B. GOETSTOUWERS, *Les métiers de Namur sous l'ancien régime. Contribution à l'histoire sociale*, Leuven, Parijs, 1908, p. 184; G. ESPINAS, *La vie urbaine de Douai au Moyen Age*, dl. II, Parijs, 1913, p. 549; G. ACLOQUE, *o.c.*, p. 181; L. D'ALAUZIER, *ibid.*; *Règlements sur les arts et métiers de Paris rédigés au XIIIe siècle et connus sous le nom de Livre des métiers d'Etienne Boileau*, ed. G.-B. DEPPING, Parijs, 1837, p. LXXIV en 192, nt. 1; P. BOISSONNADE, *Essai sur l'organisation du travail en Poitou depuis le XIe siècle jusqu'à la Révolution*, dl. I, Parijs, 1900, p. 287; J.G. DILLEN, *o.c.*, p. 86-90, 160-162.

Op verschillende plaatsen maken beroepen, die gespecialiseerd zijn in de vervaardiging en verkoop van kledingstukken — zoals de bonnetmakers in Gent en Doornik — deel uit van het meerseniërsambacht: de hoedenmakers tot 1582 in Brussel (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 35 en nt. 4), Antwerpen (E. GEUDENS, *o.c.*, dl. I, p. 31 en dl. II, p. 54), Namen (J.-B. GOETSTOUWERS, *o.c.*, p. 14 en 184) en Luik (E. PONCELET, *o.c.*, p. 257); de passamentwerkers in Antwerpen (E. GEUDENS, *o.c.*, dl. II, p. 86-87), Bergen-op-Zoom (C. SLOOTMANS, *De verbouding...*, p. 60) en Luik (E. PONCELET, *o.c.*, p. 258, 320).

(118) R. DE ROOVER, *La communauté des marchands lucquois à Bruges de 1377 à 1404*, in: *A.S.E.B.*, dl. LXXXVI, 1949, p. 32.

(119) Bij de opsomming van deze kledingstukken wordt dit uitdrukkelijk vermeld. Zie SAG, F.M., nr. 1, art. 14. Aan de stad worden bijna jaarlijks zijden stoffen verkocht die gebruikt worden ter vervaardiging van een kap voor het Onze Lieve Vrouwbeeld dat meegedragen wordt in de processie van Doornik, waaraan de stad jaarlijks deelneemt. De handel in kerksieraden of -gewaden schijnt een exclusief voorrecht van de meerseniërs te zijn: SAG, 301/40, f. 106^v.

(120) Doornik is een oud centrum van fluweelweverij. Zie A.K.L. THIJS, *De Zijdenijverheid te Antwerpen in de zeventiende eeuw*, (Pro Civicate; Historische Uitgaven, Reeks in-8°, nr. 23), s.l., 1969, p. 51; J. KALF, *Bijdrage tot de geschiedenis der middeleeuwse kunstweverij in Nederland*, in: *Verslag van het St. Bernulpbusgilde over 1900*, Utrecht, 1901, p. LI-LIII.

(121) SAG, 156/1, f. 51 (26 november 1407).

werkers wegens het verkopen van oude kledingstukken die bovendien met bont gevoerd zijn, en wordt hiervoor gestraft¹²². Dankzij een proces dat de meerseniërs voeren tegen een goudsmid maken we kennis met een exclusief voorrecht van de beide dekens van de meerseniërs en de goudsmiden: enkel zij mogen met goud en zilver versierde zijden gordels verkopen. Gewone zijden gordels mogen enkel door de meerseniërs verkocht worden¹²³. Een kleermaker wordt gestraft voor het verkopen van kledingstukken op de markt: zij mogen enkel klederen op bestelling vervaardigen en verkopen¹²⁴.

Als de lakennijverheid, eens de bloeiendste industrie van onze gewesten, in de 14de eeuw in verval geraakt en op het einde van de 15de en de 16de eeuw de ondergang nabij is, is dit deels ook te wijten aan de opkomende mode van zijden en fluwelen stoffen, die voorwerp zijn van een belangrijke importhandel en die de afzet van laken bij het welgestelde cliënteel doet slinken¹²⁵. In de Nederlanden zelf is de zijdenijverheid, misschien op Doornik na, vóór 1500 nog van geen belang. De satijnweverij is in 1496 in Brugge reeds voldoende verspreid om de beoefenaars ervan toe te laten een nering te vormen, maar het gaat hier om stoffen van een minderwaardige kwaliteit, de zogenaamde *kaffa* (halfzijden weefsel¹²⁶). Een van de middelen om te verhelpen aan de verminderde afzet van laken, zijn ordonnanties, die verbieden zijden of fluwelen kleding te dragen. Op 20 oktober 1497 vaardigt Filips de Schone een eerste plakkaat in die zin uit: het dragen van satijn, zijde of fluweel wordt alleen nog toegelaten aan de vrouwen en dochters van de ridders van het Gulden Vlies, barons en baronessen. De handelaars die betrappt worden op verkoop van die stoffen worden beboet en hun waren verbeurd verklaard¹²⁷. Gelijkwaardige ordonnanties volgen nog op 7 oktober 1531, 30 januari 1545 en 27 mei 1550¹²⁸. Ondertussen schijnt deze mode reeds over bredere bevolkingslagen verspreid te zijn, want ook aan ambachtslui en dorpslui wordt het verbod uitdrukkelijk opgelegd. Uitzonderingen worden echter steeds gemaakt voor de hogere adel en het ambtenarenkorps. Alles bij mekaar blijken deze ordonnanties heel weinig uitwerking te hebben. Veel nadeel zullen de meerseniërs er dan ook niet van ondervonden hebben.

Vóór 1500 worden de zijden en fluwelen stoffen hier geïmporteerd. Zijde is een van de essentiële produkten van de Brugse handel en wordt vooral door Italianen maar ook door Catalanen en Portugezen ingevoerd. In Antwerpen — althans rond het midden van de 16de eeuw — vormt het de belangrijkste invoerpost¹²⁹. De Italiaanse steden, o.a. Lucca, Bo-

(122) SAG, 3 stukken uit enveloppen „Oudkleerkopers” (1480-81), niet genummerd.

(123) SAG, i.o. (16 juli 1464).

(124) SAG, F.M., nr. 47 en 48 (afschrift) (16 juli 1519); A. SCHOUTEET, Het ambacht van de oudkleerkopers te Brugge, in: *A.S.E.B.*, dl. CVII, 1970, p. 51.

(125) J.A. VAN HOUTTE, *Nijverheid...*, p. 202.

(126) E. DUBOIS, *Le tissage des étoffes de luxe dans les Pays-Bas au moyen âge, d'après une étude récente*, in: *Bulletin der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, jrg. X, 1902, p. 87-88.

(127) Uitgegeven in L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. VI, p. 480-481.

(128) *Placcaert van Vlaanderen*, dl. I, Gent, 1685, p. 693-697, 763 en 784.

(129) W. BRULEZ, *o.c.*, p. 16, 25, 27.

logna, Venetië, Florence en Genua zijn belangrijke centra van zijdenijverheid¹³⁰. Uit deze laatste stad worden o.a. ook versierde zijden gordels naar Brugge gevoerd¹³¹. Behalve Brugge en Antwerpen worden uiteraard ook de jaarmarkten van Bergen op Zoom door de Italianen bezocht¹³². Mogelijk bereiken deze luxe-stoffen ons ook vanuit Toulouse, een belangrijk verdelingscentrum voor zijden stoffen. Ook de jaarmarkten van Genève en Lyon, die door Vlamingen bezocht worden, zijn belangrijke centra voor de handel¹³³. Fustein wordt vooral in Zuid-Duitsland (Augsburg, Ulm) en Noord-Italië, maar ook in Brugge vervaardigd¹³⁴. De Zuid-Duitsers zijn reeds van het begin van de XIVe eeuw in Brugge actief; ze drijven tevens handel op de Brabantse jaarmarkten¹³⁵. Ook katoen is afkomstig van Zuid-Duitsland en Italië¹³⁶. Saai wordt sinds de XIVe eeuw in Hondshoote vervaardigd; in de XVIe eeuw wordt deze nijverheid in de Nederlanden verder verspreid¹³⁷. Ook lijnwaad wordt in onze gewesten gefabriceerd; het is vooral een plattelandsindustrie. De landelijke linnenwevers brengen hun produkten naar de grote markten zoals Gent, Oudenaarde, Aalst en Lokeren¹³⁸. Op de markten van Bergen op Zoom wordt verder linnen verhandeld uit andere streken zoals Hoog-Bourgondië, het land van Luik en Westfalen¹³⁹.

Uit deze uiteenzetting blijkt duidelijk dat de meerseniers in verschillende takken van de kleinhandel bedrijvig zijn: tot de door hen verhandelde goederen behoren zowel alledaagse gebruiksvoorwerpen als luxe-goederen. Meestal worden deze produkten van elders ingevoerd. Waar het voorwerpen betreft die ook in Gent zelf vervaardigd worden, komen ze regelmatig in conflict met andere neringen. Ten opzichte van de leden van die andere neringen zijn de meerseiers vaak bevoorrecht in die zin dat enkel zij de produkten die tot de bevoegdheid van die neringen behoren, in de stad mogen invoeren en verkopen. In tegenstelling tot hun ruime handelsbevoegdheid is de productie zelf hun verboden. In Frankrijk noemt men hen trouwens „marchands de tout, faiseurs de rien”¹⁴⁰. Zelf gaan ze er prat op dat hun beroep geen handwerk is¹⁴¹. Dit alles heeft

(130) R. DE ROOVER, *o.c.*, p. 26; J. HEERS, *Gènes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, s.l., 1961, p. 236; J. FINOT, *Etude historique... république de Gènes*, p. 284.

(131) J. HEERS, *o.c.*, p. 248.

(132) R. DE ROOVER, *o.c.*, p. 35.

(133) Ph. WOLFF, *o.c.*, p. 139, 232; M. BRESARD, *Les Foires de Lyon aux XVe et XVIe siècles*, Parijs, 1914, p. 22, 172, 213.

(134) M.R. THIELEMANS, *o.c.*, p. 231-232; J.A. VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 207.

(135) W. BRULEZ, *o.c.*, p. 31.

(136) M.R. THIELEMANS, *o.c.*, p. 254, 263.

(137) J.A. VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 206.

(138) E. DUBOIS, *Le dernier état de la réglementation du marché des voiles à Gand*, in: *Bulletijn der maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, jrg. VIII, 1900, p. 309.

(139) K. SLOOTMANS, *Bosschenaren...*, p. 56-57.

(140) A. FRANKLIN, *Dictionnaire historique des arts, métiers et professions exercés dans Paris depuis le 13^eème siècle*, Parijs, Leipzig, 1906, p. 949.

(141) E. COORNAERT, *Les corporations en France avant 1789*, Parijs, 1941, p. 282.

tot gevolg dat dubbel lidmaatschap, vrijwillig of onder dwang, regelmatig voorkomt: leden van andere neringen schrijven zich tevens in in het meerseniersambacht, en omgekeerd.

Als kleinhandelaars nemen de meerseniers uiteraard in grote mate deel aan de marktactiviteiten die een stevige organisatie en strikte reglementering vergen. Door die marktwetgeving worden de ambachtslieden zowel beschermd als in hun vrijheid beperkt. Eerst en vooral zijn de meerseniers actief op de markten in Gent zelf. Een eerste reeks verordeningen in de marktwetgeving betreft maten en gewichten. Naast een aantal artikels in de keure van 1305¹⁴² en een voorgebod van 31 augustus 1338¹⁴³ die het gebruik van juiste maten en gewichten opleggen, zijn er 2 ordonnanties uitgevaardigd die specifiek over dit probleem handelen: de el die de meerseniers in hun winkel gebruiken moet geijkt zijn en getekend met een echtheidsteken van de stad¹⁴⁴. Aanvankelijk schijnen de meerseniers met hun kramen op de Koornmarkt te staan¹⁴⁵, doch vanaf 1338 wordt hen een plaats toegewezen op de Vrijdagmarkt voor het huis *den Wulf*¹⁴⁶. Het wordt hen uitdrukkelijk verboden kramen te zetten op de 's Gravenburg¹⁴⁷, doch ze kunnen daar wel kraampjes huren van de stad¹⁴⁸. Een aantal reglementen hebben tot doel ieder gelijke kansen te bieden: de maximum grootte van de kramen is vastgesteld op 7 voet, niemand mag meer dan één kraam hebben, of buiten zijn huis toeg maken¹⁴⁹. Volgens de ordonnantie van 1456 mogen zij die een *huusekin* hebben¹⁵⁰, dat maar 7 voet lang is, ook in hun huis handel drijven, in tegenstelling tot diegenen met een *huusekin* met een lengte van 7 tot 9 voet.

Alwie vrijdagvoormiddag en zaterdagmiddag op de markt wil staan, moet zijn *huusekin* sluiten, onafgezien van de grootte. Wie winkel houdt in zijn huis mag niet nog ergens anders in dezelfde straat toeg maken, tenzij hij zijn huis sluit. De meerseniers die wonen tussen het huis *den Wulf* op de Vrijdagmarkt en de Veldstraat, langs de Lange Munt, en tussen het Schepenhuis en het Gravensteen mogen voor hun huis geen toeg opstellen.

Wie vrijdagvoormiddag en zaterdagmiddag op de markt staat, mag niet tegelijkertijd ergens anders voor zijn rekening doen verkopen¹⁵¹. De

(142) SAG, F.M., nr. 1, art. 16 en 20.

(143) N. DE PAUW, *De Voorgeboden der stad Gent in de XIVde eeuw.* (1337-1382). (Maatschappij der Vlaamsche bibliofielen, 4de reeks, nr. 5), Gent, 1885, p. 24 (31 augustus 1338).

(144) SAG, F.M., nr. 16 (23 december 1458) en nr. 23 (18 maart 1465, n.s.).

(145) SAG, F.M., nr. 1, art. 13 en 28.

(146) N. DE PAUW, *ibid.*

(147) SAG, F.M., nr. 4 (6 juli 1386).

(148) De huursom wijzigt naargelang de ligging. In 1493-94 betaalt men voor de eerste plaats aan het Groot Vleeshuis 20 s.gr. (SAG, 400/31, f. 253^v), voor de 10de plaats bedraagt de som 10 s.gr. (SAG, 400/31, f. 256). De huurtermijn is 3, 6 of 9 jaar.

(149) SAG, F.M., nr. 1, art. 2 en 4.

(150) De juiste betekenis van *huusekin* is ons niet bekend, doch uit het artikel 5 van de ordonnantie van 19 juli 1456 blijkt dat het niet hetzelfde is als een kraam of stal (SAG, F.M., nr. 9, art. 5).

(151) SAG, F.M., nr. 9, art. 1, 2, 3, 4, 5.

plaatsen op de markt zelf worden verloot onder de leden¹⁵². Uiteraard geldt ook voor het meerseniersambacht het algemene verbod handel te drijven op zondagen, kerkelijke feestdagen en vigiliatedagen, tenzij deze op vrijdag valt¹⁵³.

Aan vreemde meerseniers is het toegestaan ten allen tijde hun waren te komen verkopen in het groot¹⁵⁴. De Gentse jaarmarkten worden onder andere bezocht door meerseniers, juweliers, goudsmiden en riemmakers van Parijs, Doornik, Antwerpen, Brugge en Ieper¹⁵⁵. Samen met de Gentse meerseniers zijn zij op die dagen ontslagen van het stalle- of kraamgeld, op voorwaarde dat ze op de hun aangewezen plaatsen staan en hun kramen niet hoger of groter zijn dan vastgesteld is¹⁵⁶. Bij het reizen van de ene stad naar de andere worden de kooplui uiteraard ook geconfronteerd met de verplichte takstarieven aan de stadsgrens, namelijk het ongeld, een onrechtstreekse belasting op de productie, invoer en verkoop in de stad, die meestal verpacht werd¹⁵⁷. Op 21 maart 1350 (n.s.) wordt door de Gentse stadsoverheid een voorgebod uitgevaardigd dat de verplichting oplegt alle meerseriewaren die in de stad worden ingevoerd, aan te geven aan de *pachter van de meerserie*¹⁵⁸.

Sinds 1366 zijn alle kooplui die de markten van St.-Pieters en de Halfvastenmarkt bezoeken met juwelen e.d. van deze belasting ontslagen¹⁵⁹.

De Gentse meerseniers bezoeken zelf ook tal van jaarmarkten, ondermeer die van Ieper¹⁶⁰, St.-Jan ten Steene¹⁶¹, Kaprijke¹⁶², Kortrijk¹⁶³, St.-Lievenshoutem¹⁶⁴ en Aardenburg¹⁶⁵. Uiteraard proberen ze op deze markten de meest gunstige plaatsen te bezetten, wat hen in de meeste gevallen ook lukt¹⁶⁶.

(152) SAG, F.M., nr. 1, art. 1.

(153) SAG, F.M., nr. 1, art. 5; N. DE PAUW, *ibid.*

(154) SAG, F.M., nr. 1, art. 3.

(155) SAG, 301/2, f. XXIII^v (16 maart 1366, n.s.) en F.M., nr. 42 (17 maart 1502, n.s.).

(156) Verschillende uitspraken in die zin zijn ons bewaard. Zie SAG, F.M., nr. 19 (18 augustus 1459), nr. 34 (14 maart 1482, n.s.), nr. 41 (29 maart 1498, n.s.) en nr. 42 (17 maart 1502, n.s.).

(157) Zie hierover H. VAN WERVEKE, *o.c.*, p. 27-29 en 197-220.

(158) N. DE PAUW, *o.c.*, p. 43, 46. De pachter van de meerserie was ondergeschikt aan de *pachters van de poorten*. Zie hierover SAG, 301/2, f. XXIII^v (16 maart 1366, n.s.). Over de *pachters van de poorten*, zie H. VAN WERVEKE, *o.c.*, p. 205-206. Een andere soort *ongeld*, de zgn. *vier ommegangen*, enkel geheven in 1288, woog enkel op de productie en verkoop in de stad: de meerseniers werden hierdoor belast per uitstalraam en per stal. Zie H. VAN WERVEKE, *o.c.*, p. 207-208.

(159) SAG, 301/2, f. XXIII^v.

(160) SAG, F.M., nr. 26.

(161) SAG, F.M., nr. 40.

(162) SAG, F.M., nr. 44.

(163) SAG, F.M., nr. 49.

(164) SAG, F.M., nr. 52.

(165) SAG, F.M., nr. 52.

(166) Dit is aanleiding tot verscheidene betwistingen tussen de meerseniers van Gent en die van andere steden. Ondermeer in Ieper, St.-Jan ten Steene, St.-Lievenshoutem en Aardenburg lopen deze geschillen af in het voordeel van de Gentse meerseniers.

Samen met de Gentse olieslagers en witledertouwers worden ze bovendien in 1486 ontslagen van de tol van Axel¹⁶⁷.

Wat de Gentse bonnetmakers betreft, wier productie, zoals die van 's-Hertogenbosch, vrij sterk op de export afgestemd lijkt¹⁶⁸, zij zijn onder andere aanwezig op de jaarmarkten van Bergen op Zoom, die samen met die van Antwerpen, de belangrijkste afzetmarkt voor bonnetten zijn¹⁶⁹.

In 1495 bedraagt hun aantal slechts twee, doch geleidelijk aan neemt de groep uitbreiding¹⁷⁰.

DE LEDEN VAN DE NERING

In de ambachten wordt onderscheid gemaakt tussen drie categorieën handwerkers: de leerlingen, de knapen of gezellen en de meesters¹⁷¹. De eerste twee categorieën of stadia zijn — althans in principe — van tijdelijke aard. In theorie vormen zij de opleiding, noodzakelijk voor het bereiken van het eindstadium, het meesterschap. Onze bronnen verschaffen ons voor elk van deze stadia enkel inlichtingen omtrent de respectievelijke bijdragen die ze dienen te betalen, tenminste voor wat betreft de eigenlijke meerse-niers, waskaarsmakers en schedemakers¹⁷². Slechts voor het lid van de bonnetmakers beschikken we over een uitgebreide regeling in verband met deze stadia en de overgang van het ene naar het andere. In de volgende bladzijden wordt onze aandacht dan ook vooral op hen toegespitst.

De enige bepaling die we in verband met de leerlingen aantreffen voor de meerseniërs, de waskaarsmakers en de schedemakers heeft betrekking op de financiële verplichtingen van deze categorie: elk „leerkind” betaalt 10 s.gr.¹⁷³. Het volgende artikel leert ons echter al dat dit enkel geldt voor hen wier vader geen meester in de nering is; later wordt deze categorie uitgebreid tot de meesterkinderen die geboren zijn vóór hun vader het meesterschap verwierf. We zullen hierop verder ingaan in een afzonderlijke paragraaf.

De duur van de leertijd¹⁷⁴, die verschilt van beroep tot beroep, naar-

(167) RAG, Archief van de Raad van Vlaanderen, nr. 8658 en 8659.

(168) In de ordonnantie van 1505 is alleszins een aantal keren sprake van vreemde kooplui. Zie SAG, 178/6. Voor 's-Hertogenbosch, zie N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden...*, p. 387-388.

(169) Volgens N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *ibid.*, worden ze daar grotendeels opgekocht door Hanzeaten. De handel in bonnetten op de jaarmarkten van Bergen-op-Zoom overtreft overigens in grote mate deze in hoeden.

(170) C. SLOOTMANS, *Les marchands brabançons...*, p. 56-64 (tabel B-H).

(171) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 43; E. COORNAERT, *o.c.*, p. 194.

(172) Aangezien de opleiding van de mesmakers zich voltrekt binnen het smedenambacht en ze enkel in de kwaliteit van meester met de meerseniërs-nering te maken hebben, laten we ze, alleszins bij de eerste twee stadia, buiten beschouwing.

(173) SAG, F.M., nr. 1, art. 8.

(174) Voor de eigenlijke leertijd heeft de kandidaat-leerling dikwijls recht op een proeftijd van gemiddeld 15 dagen, die hem de mogelijkheid moet bieden zich beter rekenschap te geven van het ernstig karakter van zijn roeping (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 46). Bij de Luikse meerseniërs duurt deze proeftijd 3 weken (E. PONCELET, *o.c.*, p. 282).

gelang van de moeilijkheidsgraad, wordt meestal vastgesteld in de ambachtsstatuten. Het gaat hier echter om een minimum dat, indien nodig, overschreden kan worden¹⁷⁵. In het Luikse meerseniersambacht, wordt de duur van de leertijd niet overal bij voorbaat in de statuten bepaald: dit is het geval voor die onderafdelingen die zich niet met fabricatie bezig houden maar enkel met de handel, zoals de eigenlijke meerseniers. Hier is de leertijd afhankelijk van de overeenkomst tussen de betrokken partijen zelf¹⁷⁶. Naar onze mening is dit ook het geval bij de Gentse meerseniers. In die richting wijst overigens een artikel van een ordonnantie van 7 mei 1611¹⁷⁷, dat bepaalt dat men voortaan geen personen meer in de nering zal mogen opnemen, alvorens ze een leertijd van 2 jaar doorgemaakt hebben. Ook voor de waskaars- en schedemakers hebben we geen gegevens gevonden omtrent de duur van deze periode: mogelijk laat men hier ook de vrije keuze aan de partijen of bestaat hier een stilzwijgende overeenkomst die door allen strikt wordt nageleefd¹⁷⁸. Voor de bonnetmakers is de leertijd vastgesteld op 3 jaar¹⁷⁹. Voor de verplichte registratie van de datum van opname en verdere voorwaarden betaalt de leerling 20 gr. aan de *warderers*.

Dikwijls wordt een beperking opgelegd van het aantal leerlingen dat een meester tegelijkertijd in zijn atelier mag hebben. Dit om concentratie van de produktie in de handen van enkele meesters te vermijden, en de goede kwaliteit van de opleiding te waarborgen. Ze is er tevens op gericht een te grote toename van nieuwe handwerkers tegen te gaan. Deze maatregel komt ook ten goede aan de categorie van de knapen: de leerling werkt immers gratis of tegen een zeer geringe vergoeding, en is dus een goedkope arbeidskracht, in tegenstelling tot de „knaap” die wel bezoldigd is. Hoe meer werkjes de meester dus door de leerlingen kan laten opknappen, hoe minder hij de „knaap” moet betalen¹⁸⁰.

Zowel de Gentse als de Doornikse¹⁸¹ bonnetmakers mogen maar één leerling in hun atelier te werk stellen. Op die regel wordt soms wel een uitzondering gemaakt, in die zin dat een meester naast een vreemde leerling tegelijkertijd een of meer eigen kinderen mag opleiden¹⁸². Zo is het aan de Gentse bonnetmakers toegelaten hun kinderen samen met een vreemd kind in lering te hebben.

(175) E. COORNAERT, *o.c.*, p. 201.

(176) E. PONCELET, *ibid.* Bij de Brusselse meerseniers is de leertijd vastgesteld op 2 jaar (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 50-51).

(177) SAG, F.M., nr. 58.

(178) Voor de Brugse schedemakers is de leertijd vastgesteld op 3 jaar (P. ALLOSSERY, *o.c.*, p. 27).

(179) SAG, 178/6, nr. 1 (9 augustus 1505): de voor deze paragraaf gebruikte artikels zijn 30, 33, 34 en 35. Hetzelfde aantal jaren geldt voor de Doornikse bonnetmakers, die tevens een proeftijd van 15 dagen krijgen (SAG, F.M., nr. 17, art. 1). De leertijd in 's-Hertogenbosch duurt slechts 2 jaar (N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden... Rechtsbronnen...*, dl. I, p. 362, art. 2).

(180) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 53; B. GEREMEK, *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe-XVe siècles. Etude sur le marché de la main-d'œuvre au Moyen-Age*, Parijs; Den Haag, 1962, p. 30.

(181) SAG, F.M., nr. 17, art. 1.

(182) E. COORNAERT, *o.c.*, p. 22; G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 54.

Als een leerling zijn meester gedurende de leertijd verlaat, mag deze geen ander kind aannemen alvorens de drie jaar, volgens de gegevens in het register, verstreken zijn. De leerling zelf mag nergens in Gent werken voordat hij zijn kontrakt volledig nagekomen is. In zulk geval is het de taak van de *cnape* van de nering of van een van de *warderers* de andere meesters hiervan op de hoogte te brengen. Wie de weggelopen leerling dan toch werk geeft, wordt beboet met 20 gr.

Bepalingen omtrent vlucht van leerlingen komen algemeen voor. Dikwijls worden hierbij zware boeten opgelegd, zowel aan de voortvluchtige leerling, als aan de meester die de gezworenen hiervan niet op de hoogte brengt en de meester die de leerling ondanks het verbod toch werk geeft¹⁸³. Dit wijst er wel op dat in veel gevallen de leerling als goedkope werkracht gebruikt wordt, vooral daar waar hij verplicht wordt de schade veroorzaakt door zijn afwezigheid aan de meester te vergoeden¹⁸⁴.

Soms kan de leerling dadelijk na het beëindigen van de leertijd het meesterschap verwerven¹⁸⁵. Over het algemeen echter is deze mogelijkheid voorbehouden aan de meesterskinderen, die, zoals we zullen zien, veel voorrechten op dit gebied kennen. De meeste leerlingen immers zijn na het voltooiën van hun leerjaren financieel niet in staat zich onmiddellijk tot het meesterschap op te werken, zodat ze verplicht zijn gedurende een tijd als gesalarieerden aan de kost te komen. Ze worden door een patroon aangeworven per dag, week, maand of jaar, tegen een loon dat bepaald wordt in overeenkomst met de meester of door de ambachtsstatuten¹⁸⁶. In principe gaat het hier dus om een overgangsfase: als de knaap of gezel op financieel en technisch gebied ver genoeg staat, kan hij het einddoel — het meesterschap — bereiken. In de praktijk echter loopt het dikwijls anders af: veel knapen blijven in dit stadium van loonarbeider steken en worden nooit meester. Naast het dikwijls hoog toegangsgeld, is vooral ook de vergaring van de financiële middelen, nodig voor het aanschaffen van het materiaal om zelfstandig te kunnen werken, voor velen een onoverkomelijke hinderpaal. Ook de meesterproef maakt de toegang tot het laatste stadium voor velen onmogelijk. Daarbij wordt soms een beperking opgelegd wat betreft het aantal meesters dat per jaar aangenomen mag worden. Bij al deze toegangsvoorwaarden wordt dan nog, vooral vanaf het einde van de middeleeuwen, een verschillende houding aangenomen ten opzichte van meesterskinderen en buitenstaanders, uiteraard in het voordeel van deze laatsten¹⁸⁷. Dit alles heeft tot gevolg dat het aantal knapen sterk toeneemt, in vergelijking met de meesters. Het uiteengroeien

(183) Onder andere ook bij de bonnetmakers van Doornik (SAG, F.M., nr. 17, art. 2, 3 en 4); zie ook G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 56-57; N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *De ambachtsgilden...*, p. 69-71; E. PONCELET, *o.c.*, p. 283.

(184) B. GEREMEK, *o.c.*, p. 34.

(185) P. ALLOSERY, *o.c.*, p. 38; G. ESPINAS, *Les origines de l'association. I. Les origines du droit d'association dans les villes de l'Artois et de la Flandre française jusqu'au début du XVIe siècle*, dl. I, Rijsel, 1942, p. 505-506, 780.

(186) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 61.

(187) E. SCHOLLIERS, *Loonarbeid en Honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960, p. 96-99; G. GEREMEK, *o.c.*, p. 39-40; P. BOISSONNADE, *o.c.*, dl. II, p. 93-98; H. VAN WERVEKE,

van de belangen van deze twee groepen brengt de knapen er soms toe zich te organiseren in zogenaamde „compagnonnages” of „Gesellenverbände”, ter verdediging van hun rechten¹⁸⁸.

Om de status van knaap te verwerven, volstaat het over het algemeen een bewijs voor te leggen dat men zijn leerjaren doorlopen heeft, eventueel gekoppeld aan een of meer geldelijke bijdragen¹⁸⁹. Zo gaat het waarschijnlijk in zijn werk bij de Gentse meerseniërs. In de statuten van 1305 wordt het recht, door de knaap te betalen, vastgesteld op 1 lb. gr.¹⁹⁰. Zoals voor de leerlingen vinden we verder geen inlichtingen omtrent de status van de knapen.

Voor de bonnetmakers daarentegen is de toegang tot het knapenschap moeilijker: artikel 30 van de ordonnantie van 1505¹⁹¹ bepaalt dat de leerling, na het beëindigen van zijn leertijd, een proefstuk moet maken om het bewijs te leveren van zijn technische bekwaamheden. Als dit goedgekeurd wordt, wordt zijn naam te boek gesteld en mag hij op alle winkels gaan werken. Voor de registratie betaalt hij 4 groten, aan de nering 20 groten en voor het oordeel van de *warderers* 12 groten. Deze knapenproef kent geen algemene verspreiding, maar komt, vooral vanaf het einde van de XVe en het begin van de XVIe eeuw, toch ook elders voor¹⁹². Van het al dan niet welslagen van deze proef hangt veel af: in Leuven wordt het loon soms vastgesteld in verhouding tot het resultaat van de proef¹⁹³. Ook bij de Brusselse scheerders is dit het geval¹⁹⁴. In zekere zin geldt dit ook voor de Gentse bonnetmakers: wie in zijn proef mislukt, moet in daghuur gaan werken, d.w.z. hij kan slechts per dag door een patroon in dienst genomen worden en dus geen kontrakten van lange duur aangaan, wat hem een groot deel van zijn bestaanszekerheid ontnemt. Deze toestand verandert pas als hij wel in de proef slaagt. Door deze knapenproef wordt uiteraard de weg naar het meesterschap nog meer bemoeilijkt.

Het volgende artikel stelt wel een probleem: alle *weerghestellen* in dienst van een meester, zowel degenen die reeds lang gewerkt hebben als degenen die nog zullen beginnen, moeten, als de *warderers* hun eed afgelegd hebben, op hun uitnodiging komen. De *warderers* zullen hen een werkstuk opleggen. Als dit goedgekeurd wordt, moeten ze zich laten in-

Ambachten en erfelijkheid, (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België - Klasse der Letteren en der Moreele- en Staatkundige Wetenschappen, jg. 4, nr. 1), Antwerpen; Brussel; Gent; Leuven, 1942, p. 8-9.

(188) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 60; E. COORNAERT, *o.c.*, p. 237 e.v.; B. GEREMEK, *o.c.*, p. 112.

(189) J. VERHAVERT, *o.c.*, p. 107; P. BOISSONNADE, *o.c.*, dl. II, p. 54.

(190) SAG, F.M., nr. 1, art. 8.

(191) Voor deze paragraaf maakten we gebruik van SAG, 178/6, nr. 1, f° 4, 5^v, 6, art. 29, 30, 31, 32, 44, 45, 46, 49, 50.

(192) Ondermeer bij de Brusselse helmmakers, zwaardvegers en wapenmakers in 't algemeen en de scheerder (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 62-63); in Antwerpen zijn onder andere de timmerlui en lakenbereiders eraan onderworpen (E. SCHOLLIERS, *Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de 16de eeuw*, in: B.G.N., dl. XI, afl. 4, 1956, p. 288-291).

(193) J. VERHAVERT,

(194) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 63.

schrijven. Buiten 4 groten voor de registratie betalen ze 12 groten voor het oordeel van de *warders* en een jaarlijkse bijdrage aan de nering van 7 groten. Zij die geen volwaardig lid zijn van de nering van de meerseniers¹⁹⁵ moeten jaarlijks slechts 2 groten storten. Als aan dit alles voldaan is, mogen de knapen op alle winkels gaan werken. Het gaat hier dus om een proefstuk voor *weercghesellen*. De moeilijkheid is nu de status van deze arbeiders te bepalen. Het feit dat aan hun proefstuk een afzonderlijk artikel wordt besteed, wijst er immers op dat we hen moeten onderscheiden van de knapen, tenminste voor wat betreft de periode die aan de proef voorafgaat. Deze *weercghesellen* hebben blijkbaar geen leerjaren doorlopen. We weten niet of hun proef dezelfde is als die wordt opgelegd aan de leerknappen. Het is echter wel duidelijk dat beide groepen, na in de proef geslaagd te zijn, dezelfde rechten bezitten, nl. op alle winkels te kunnen werken. Met dat verschil echter dat de som, aan de nering verschuldigd, kleiner is (7 of 2 gr.) voor de *ex-weercghesellen* dan voor de *ex-leerlingen* (20 gr.), doch blijkbaar betalen de eerstgenoemden deze som jaarlijks, in tegenstelling tot de laatstgenoemden. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat de *weercghesellen* voordien geen leergeld betaald hebben. Een mogelijke reden voor het niet doormaken van de leerjaren is dat deze *weercghesellen* al te oud zijn of dringend geld nodig hebben, en daarom onmiddellijk in loondienst treden, om dan achteraf, na in de proef geslaagd te zijn en hun inkomgeld betaald te hebben, op dezelfde voet te komen als de knapen die hun leertijd wel volbracht hebben. Volgens H. HAUSER¹⁹⁶ bestaat deze mogelijkheid om gezet te worden, zonder de vereiste leerjaren doorlopen te hebben, in meerdere ambachten. Ze hebben zelfs de kans om het meesterschap te verwerven, op voorwaarde echter een langere periode als gezet door te maken.

In tegenstelling tot het aantal leerlingen, wordt voor het aantal knapen die een meester in dienst heeft geen beperking opgelegd: elke meester mag zoveel „vrije” knapen¹⁹⁷, die te boek staan, in dienst nemen als hij wenst. Voor de XVe eeuw is de afwezigheid van beperkende maatregelen wat het aantal gezellen per meester betreft, vrij algemeen. In de XVIe eeuw echter komen zulke beperkingen wel voor: vanwege de inkringing van het stedelijk arbeids- en afzetgebied wil men zo veel mogelijk vermijden dat de productie geconcentreerd geraakt in de handen van een klein aantal meesters, bij wie de tendens aanwezig is zich tot ondernemer op te werken¹⁹⁸. Anderzijds is het zo dat het ambacht, dat dus aanvankelijk nog de kleine meesters wil beschermen, zich meer en meer gedwongen ziet

(195) D.w.z. zij die slechts 1/4 van de normale bijdrage van een meerseniër leveren.

(196) H. HAUSER, *Ouvriers du temps passé. XVe-XVIe siècles*, Parijs, 1927, p. 21.

(197) Met „vrije” knapen bedoelt men knapen die hun leertijd goed volbracht hebben en in de knapenproef geslaagd zijn. Ook de *weercghesellen* die de proef met succes hebben doorstaan behoren tot deze categorie van gekwalificeerde arbeiders. De „onvrije” knapen daarentegen hebben geen leertijd doorgemaakt, zijn niet gekwalificeerd en behoren niet tot het ambacht (E. SCHOLLIERS, *o.c.*, p. 289).

(198) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 64; N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *o.c.*, p. 81.

toegevingen te doen aan de ondernemers en het maximum aantal knapen per atelier te verhogen¹⁹⁹. De meester moet bij het in dienst nemen van knapen, de vrije knapen voorrang geven boven de onvrije, behalve als hij er een geldige reden voor heeft. Deze verplichting wordt geformuleerd omdat de onvrije knapen, die niet gekwalificeerd zijn, een aanlokkelijke groep vormen voor de meester, daar ze tegen een lager loon werken. Ze vormen een arbeidsreserve die normaal enkel in geval van overmacht mag aangesproken worden, bijvoorbeeld als alle vrije knapen reeds onder contract staan. Bij de Antwerpse lakenbereiders mag de meester ze echter ook aanwerven in minder drukke periodes, als de vrije gezellen weigeren te werken aan het opgelegde loon²⁰⁰. Een andere manier om goedkope arbeidskrachten te gebruiken, is het inschakelen van huisbedienden in de productie. In dit licht moeten we waarschijnlijk het artikel in de ordonantie van de meerseniërs van 19 juli 1456²⁰¹ begrijpen, dat bepaalt dat elk meerseniër in zijn huis of winkel slechts één dienstmeisje mag hebben om hem te helpen²⁰².

Een *wandelende gheselle* (een knaap die na zijn leertijd van stad tot stad trekt) mag door een meester slechts gedurende één maand in dienst genomen worden. Als hij langer blijft, wordt de meester beboet, tenzij de vreemde gezel zich aan het proefstuk wil onderwerpen en vrije knaap worden²⁰³.

Zoals reeds vroeger gezegd, is het stadium, dat de ambachtsman als knaap doormaakt, in principe een overgangsfase die uiteindelijk tot het meesterschap leidt. De toetreding hiertoe wordt echter bemoeilijkt door hinderpalen van financiële aard, nl. het vaak hoge inkomgeld en de geldmiddelen nodig voor de uitrusting van een zelfstandige onderneming. In de loop van de 15e eeuw komt hier in de meeste steden ook nog een voorwaarde van technische aard bij: de kandidaat-meester moet langs een wettelijk omschreven meesterproef bewijzen over de nodige capaciteiten te beschikken²⁰⁴. Voor de meerseniërs schijnt deze meesterproef over het algemeen niet te bestaan²⁰⁵. Het inkomgeld dat door de meester-meerseniër

(199) E. SCHOLLIERS, *o.c.*, p. 286.

(200) Deze soort arbeiders komt vooral voor in het bouwbedrijf en de textielindustrie (E. SCHOLLIERS, *o.c.*, p. 285, 289; B. GEREMEK, *o.c.*, p. 70-73).

(201) SAG, F.M., nr. 9, art. 21. (Ook SAG, 156/1, f° 118).

(202) Zie ook B. GEREMEK, *o.c.*, p. 73; een gelijkaardige bepaling vinden we in de statuten van de nering van de schilders, goudslagers en glazenmakers van Brussel van 2 november 1387: wie een dienstmeid of knecht heeft mag haar geen werk laten doen dat tot de nering behoort, uitgezonderd het bereiden van de verf (F. FAVRESSE, *Les premiers statuts connus des métiers bruxellois du duc et de la ville et notre sur ces métiers*, in: B.C.R.H., dl. CXI, 1947, p. 78, art. 6).

(203) Zulke vreemde gezellen mogen over het algemeen slechts gedurende twee weken in dienst blijven, zoals bijvoorbeeld bij de Brusselse meerseniërs en Doornikse bonnetmakers. Meestal moet hij geen bewijs van zijn leertijd voorleggen, maar de meester die hem in dienst wil nemen, moet soms wel vooraf toestemming vragen aan de deken en gezworenen van de nering (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 121-122; SAG, F.M., nr. 17, art. 6).

(204) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 95; J.-B. GOETSTOUWERS, *o.c.*, p. 33; M.H.L. VAN DEN HEUVEL, *o.c.*, p. 89.

(205) In antwoord op een onderzoek omtrent de ambachten, uitgaande van de Oostenrijkse regering, verklaren de Gentse meerseniërs dat ze niet aan een

betaald dient te worden, wordt in de keure van 1305 vastgesteld op 2 lb. gr. torn.²⁰⁶. Slechts korte tijd later, op 10 november van datzelfde jaar, wordt deze betaling reeds gewijzigd: voortaan betaalt een meester 4 lb. 10 s.gr, een zilveren schaal met een gewicht van 1 Troyse mark²⁰⁷, waarvan de boord en de bodem beschilderd is met het wapen van de nering, en een maaltijd aan de deken en gezworenen die maximum 10 lb. gr. mag kosten²⁰⁸. Deze betalingen in nature zijn een algemeen verschijnsel bij ambachten; in Gent bestaat ze meestal uit zulk een zilveren schaal en een maaltijd²⁰⁹. In schuldbekentenissen in verband met het inkomgeld, daterend van de 15de eeuw, wordt over deze maaltijd niet gesproken²¹⁰; mopelijk is dit gebruik dan niet meer in voege. Uit deze documenten weten we eveneens dat de aflossing van het toegangsrecht in jaarlijkse afbetalingen kan gebeuren; de schaal moet over het algemeen op half augustus e.k. geleverd worden.

Ditzelfde inkomgeld geldt ook voor de mes-, schede- en waskaarsmakers. Over een eventuele meesterproef voor deze afdelingen vonden we geen gegevens.

De bonnetmakers betalen, zoals we reeds zegden, als ze volwaardige leden van het ambacht willen worden, het volledige inkomgeld, anders slechts 1/4²¹¹. De meesterproef die in beide gevallen afgelegd moet worden, wordt blijkbaar ingesteld met de ordonnantie van 9 augustus 1505; immers de bonnetmakers die vóór deze datum het ambacht hebben uitgeoefend of in hun opdracht doen uitoefenen, mogen dit blijven doen, ook al kunnen ze geen werkstuk maken. Voortaan echter moet de kandidaatmeester zich bij de *warderers* aanmelden met 2 pond wol, waarvan hij, bij één van de *warders thuis*, drie hem opgedragen werkstukken moet maken. Als hij de proef tot een goed einde brengt, mag hij als zelfstandige een winkel openen, op voorwaarde dat hij de leeftijd van 18 jaar bereikt heeft²¹². Als een vreemd meester zich in Gent als bonnetmaker wil vestigen, moet hij door een werkstuk aan de *warderers* bewijzen over de nodige technische kwaliteiten te beschikken. Buiten het inkomgeld moet hij nog

meesterproef onderworpen worden (SAG, 156/7, f° 183); zie ook E. PONCELET, *o.c.*, p. 282, 286; J.-B. GOETSTOUWERS, *o.c.*, p. 34; E. COORNAERT, *o.c.* p. 282.

(206) SAG, F.M., nr. 1, art. 7.

(207) De mark van Troyes vertegenwoordigde een gewicht van 244,753 gr. (J.H. MURO, *Wool, Cloth and gold. The struggle for Bullion in Anglo-Burgundian Trade, 1340-1478*, Brussel, 1973, p. 14, nt. 10).

(208) SAG, 178/5, f° 3v°-4.

(209) Onder andere bij de schilders (SAG, 183/1, f° 2) en de tijkwevers (SAG, 301/37, f° 78 v°). In andere steden, zoals Brussel, levert de nieuwe meester, naast een bepaalde som geld, een zekere hoeveelheid wijn aan de gezworenen (G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 75-76).

(210) Zie o.a. SAG, F.M., nr. 27, 29, 30.

(211) Voor deze paragraaf maakten we gebruik van SAG, 178/6, nr. 1, art. 25, 26, 27, 28, 36, 37, 38, 39.

(212) Terwijl in Gent de meesterproef enkel door de *warderers* beoordeeld wordt, gebeurt dit bij de Doornikse bonnetmakers, alleszins rond het midden van de 15de eeuw, door de gezworenen en de keurmeesters (*eswars*), bijgestaan door twee meesters en knapen, die hun advies uitbrengen (SAG, F.M., nr. 17, art. 7).

een bijkomende som betalen, terwille van het feit dat hij zijn leertijd elders heeft doorgemaakt.

We wezen vroeger reeds even op de verschillende behandelingen van meesterkinderen en kinderen van niet-leden. Terwijl de laatsten een leertijd en een periode als knaap moeten doorlopen, telkens met een daaraan verbonden bijdrage, vooraleer ze door betaling van het inkomgeld het meesterschap kunnen verwerven, kan elk meesterkind tegen betaling van 5 s.par. en een kan wijn aan het ambachtsbestuur, in de nering opgenomen worden ²¹³. Uit de ledenlijst kunnen we opmaken dat dit zowel voor jongens als voor meisjes geldt ²¹⁴. Terwijl dit voorrecht in het begin van de 14de eeuw voor alle kinderen zonder onderscheid schijnt te gelden blijkt uit de ledenlijsten dat het later beperkt wordt tot de kinderen die geboren zijn nadat hun vader het meesterschap heeft verworven ²¹⁵. Anderzijds worden, alleszins vanaf 1484-85, natuurlijke kinderen die aan dezelfde voorwaarden qua tijdstip van geboorte voldoen, eveneens tot de bevoorrechten gerekend ²¹⁶.

De begunstiging van meesterkinderen treffen we vrijwel overal aan. Ze beantwoordt aan het streven, om de beschikbare arbeidsgelegenheid, die vanaf de XVde eeuw, wegens het slechts licht stijgende of zelfs stagnerende bevolkingsaantal, niet meer verruimt of zelfs inkrimpt, zoveel mogelijk aan de nakomelingen voor te behouden ²¹⁷. Deze begunstiging uit zich op verscheidene manieren. Soms, zoals bij de Gentse meerseniers het geval is, wordt het meesterskind vrijgesteld van elke beroepsopleiding ²¹⁸ of worden de rechten door de leerling te betalen ten gunste van het meesterskind verlaagd of afgeschafte en de te doorlopen leertijd ingekort ²¹⁹. Zoals bij de Gentse bonnetmakers, mag een meester soms zoveel eigen kinderen als hij wil, tegelijk opleiden, terwijl het aantal vreemde leerlingen bij een meester beperkt wordt. Zowel in de knapenproef als in de meester-

(213) SAG, F.M., nr. 1, art. 9. In het ledenregister (SAG, 178/1) worden ze bij de registratie van nieuwe leden onderverdeeld in 2 rubrieken, nl. *ontfaen* of *vrije meesterskinderen* en (*ontfaen*) *bij cope*.

(214) In 1487 worden als meesterskinderen opgenomen: Joanna van Brewaen, f. Lievin, Margeriete van Arends, f. Pieter en Margriete Huusins, f. Gillis (SAG, 178/1, f° 6). De nering van de meerseniers blijkt dus, in tegenstelling tot vele andere ambachten, ook open te staan voor leden van het vrouwelijk geslacht (vroeger wezen we reeds op het voorbeeld van een waskaarsmaakster, cf. p.). In de ordonnantie van 19 juli 1456 sprak men overigens steeds van een *mersenier* oft *mersiersterigghe* (SAG, F.M., nr. 1). Zie ook J.-B. GOETSTOUWERS, *o.c.*, p. 65; E. PONCELET, *o.c.*, p. 284.

(215) Dit blijkt uit vermeldingen zoals *Boudin de Peistere heeft enen zone niet vrij zijnde om dat hij voor dien tijt gheboren was, ghebeeten Jan* (SAG, 178/1, f° 1).

(216) Dit is waarschijnlijk nog niet het geval in de 14de eeuw. Het is immers pas vanaf het einde van de middeleeuwen dat men tegenover natuurlijke kinderen een iets inschikkelijker houding aanneemt (E. COORNAERT, *o.c.*, p. 191). Enkele voorbeelden: Casin van West, *bastard*, f. Antheunis (SAG, 178/1, f° 5 v°) en Fransoys Brandins, *bastart*, f. Jans (ibid. f° 6).

(217) H. VAN WERVEKE, *Ambachten en erfelijkheid*, p. 7, 8.

(218) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 80-81; E. SCHOLLIERS, *Loonarbeid...*, p. 97.

(219) Dit is ook het geval bij de Luikse meerseniers (E. PONCELET, *o.c.*, p. 50, 52).

proef kan men de meesterskinderen op verschillende manieren begunstigen, onder andere door hen ervan te ontslagen, tussen verschillende proeven te laten kiezen of voor hen de minimumleeftijd te verlagen. Een partijdige houding in de beoordeling kan ook de meesterskinderen bevoordelen ²²⁰. Ook langs het toegangsgeld kan men op een eenvoudige manier ongewensten weren en anderzijds meesterskinderen begunstigen. Immers ondanks verhogingen van het inkomgeld blijven de voorrechten van meesterskinderen op dit gebied, namelijk vermindering of ontslag, stand houden ²²¹.

HET AMBACHTSBESTUUR

Met de democratisering golf, kort na 1302, verwerven de Vlaamse ambachten geleidelijk autonomie. De precorporatieve fase, gedurende dewelke het ambacht door de overheid in het leven geroepen en gebruikt wordt ter controle van handel en nijverheid, wordt hiermee afgesloten en moet plaats ruimen voor het corporatieve stadium, waarin het ambacht zelfbestuur verwerft en uitoefent. In tegenstelling tot de vorige fase worden de ambachtshoofden door de leden van de nering zelf uit hun midden gekozen ²²². Voor een aantal ambachten, waaronder de Gentse meerseniers, heeft deze ommekeer reeds plaats tussen 1302 en 1306 ²²³. In de keure voor de meerseniers van 1305 wordt immers reeds gesproken van een deken en gezworenen die hun ambacht verliezen en van kiezers van deken en gezworenen ²²⁴.

We behandelen deken en gezworenen samen, aangezien er tussen beide geen essentieel onderscheid te maken valt: de deken is slechts de eerste onder de gezworenen; zijn titel levert hem enkel prestige op, geen reële macht ²²⁵. Ze worden jaarlijks, rond half augustus ²²⁶ verkozen door leden van de nering. Over de juiste manier waarop die verkiezing bij de meerse-niers gebeurt, is ons niets bekend. Waarschijnlijk heeft elke geleding, met

(220) P. BOISSONNADE, *o.c.*, dl. II, p. 93-97.

(221) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 80-81; E. SCHOLLIERS, *Loonarbeid...*, p. 97.

(222) Zie hierover o.a. H. VAN WERVEKE, *De medezeggenschap van de knapen (gezellen) in de middeleeuwse ambachten*, (Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jrg. 5, nr. 3), Antwerpen, Utrecht, 1943, p. 20-21; C. WYFFELS, *o.c.*, p. 23-24 en passim.

(223) C. WYFFELS, *o.c.*, p. 24.

(224) SAG, F.M., nr. 1, art. 27 en 32. Dit in tegenstelling tot de ambachtshoofden uit de precorporatieve periode die door de schepenen worden aangeduid en zelf niet tot het ambacht behoren (C. WYFFELS, *o.c.*, p. 63-66).

(225) F. CORRIJN, *o.c.*, p. 171. De deken geniet wel vaak een aantal voorrechten, zoals bijvoorbeeld het alleenrecht op verkoop van met goud en zilver versierde riemen, cfr. supra.

(226) F. DE VIGNE, *Mœurs et usages des corporations de métiers de la Belgique et du Nord de la France, pour faire suite aux recherches historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations de métier, etc.*, Gent, 1857, p. 10.

uitzondering van de bonnetmakers ²²⁷, één of meer kiezers ²²⁸, in verhouding tot haar belang.

Uit de jaarlijkse vermelding van de deken en gezworenen in de ledenlijst blijkt dat deze in totaal met 6 zijn. Aangezien de statische ledenlijst van het jaar 1484-85 verdeeld is in 5 onderafdelingen, die we geïdentificeerd hebben als de eigenlijke meerseniërs (*Maerct en Coornaerde*), waskaarsmakers, schedemakers en mesmakers, kunnen we tot ±1510-11 het merendeel van de leden van het bestuur in een van die onderverdelingen situeren ²²⁹. Dit onderzoek levert het volgende op: de meeste dekens behoren tot de eigenlijke meerseniërs ²³⁰, wat uiteraard als het meest normale beschouwd mag worden, aangezien het om de talrijkste en belangrijkste groep gaat. Gedurende de jaren 1487-92 wordt het dekenschap bekleed door Willem de Vleeschauwere, waskaarsmaker. Een ander waskaarsmaker is deken van 1506 tot 1508. Het verwondert ons geenszins ook leden van deze onderafdeling als deken van de nering aan te treffen. Ze vormen immers de talrijkste en belangrijkste groep na de eigenlijke meerseniërs. De gezworenen op hun beurt zijn uit alle onderafdelingen afkomstig. Blijkbaar worden dus, zoals het meestal gebeurt ²³¹, de vertegenwoordigers van de verschillende geledingen van een ambacht gekozen in verhouding tot hun belang binnen de nering ²³².

Om te vermijden dat de bestuurlijke functies een erfelijk karakter zouden krijgen en als een familiebezit beschouwd worden, zijn de deken en gezworenen na een ambtstermijn van één jaar uitgesloten voor deelname aan het bestuur voor een periode van 2 jaar ²³³. Niettegenstaande dit verbod komt het meermaals voor dat leden van het bestuur gedurende twee jaar en langer die functie vervullen ²³⁴, ook is het verboden aan deken en gezworenen tegelijkertijd pachter van het meerserie-ongeld te zijn ²³⁵.

De deken en gezworenen schijnen wel enigszins een wetgevende bevoegdheid te bezitten: ook al hebben ze zelf geen ordonnanties uitgevaardigd, dan zijn sommige reglementen en statuten die geheel over de inwendige werking van het ambacht gaan, toch van hen uitgegaan ²³⁶. De uitvoerende bevoegdheid houdt onder meer de opname van nieuwe meesters

(227) We zagen vroeger reeds dat de bonnetmakers die slechts 1/4 van het normale inkomgeld betalen, geen functie in het bestuur van de nering kunnen waarnemen.

(228) Vóór 1456 kregen deze kiezers een vergoeding in geld en natura. Zie SAG, F.M., nr. 9, art. 11.

(229) SAG, 178/1, f° 1-12.

(230) Namelijk voor de jaren 1485-87, 1492-1506, 1508-10.

(231) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 167.

(232) De afdeling van de schedemakers en die van de mesmakers schijnen qua belang nauw aan elkaar te grenzen. In 1424 zijn ze het oneens omtrent de voorrang van hun respectievelijke gezworenen, zowel in de kapel als bij de kiezing. De beslissing luidt dat ze elk om beurten voorrang zullen genieten (SAG, 178/5, f. 79v-80).

(233) SAG, F.M., nr. 1, art. 12.

(234) Zie de lijst van dekens achteraan.

(235) SAG, F.M., nr. 1, art. 11.

(236) Bijvoorbeeld SAG, 301/47, f° 54 (1463-64). Dekens en gezworenen hebben zelf de hierin voorkomende bepalingen aan de schepenen voorgesteld.

in de nering²³⁷ en verpachting van de bezittingen van het ambacht in²³⁸. Tot hun rechterlijke bevoegdheid behoort de controle op het gebruik van de juiste maten en gewichten²³⁹, het inkopen van gestolen goederen²⁴⁰, de kwaliteit van waskaarsen²⁴¹ en zijde²⁴². In geval van overtreding door leden van de nering mogen zij deze bestraffen. Zij ontvangen 1/3 van de boeten²⁴³. Bij het neerleggen van zijn functie moet de deken rekenschap geven van het beheer en de financiële toestand van het ambacht²⁴⁴.

Van een *huismeester* is in onze bronnen slechts eenmaal sprake²⁴⁵. Meestal schijnen er meerdere *huismeesters* te zijn die elk op bepaalde bezittingen van het ambacht toezicht houden. Ze zijn de plaatsvervaarders van de deken en gezworenen in de hun toegewezen gebouwen²⁴⁶.

Ook over de *autaermeester* wordt slechts eenmaal gerept. Het is een leek die vooral belast is met het beheer van de altaargelden, het aanschaffen van kaarsen en het onderhoud van de altaarkleding en de altaarsieraden²⁴⁷.

De *cnape*²⁴⁸ is een soort loopjongen die allerlei kleine karweitjes opknapt voor het bestuur, zoals het brengen van boodschappen, uitnodiging tot begrafenisplechtigheden en processies en dergelijke²⁴⁹.

Een *cnape* maakt ook deel uit van een commissie die verder bestaat uit

(237) SAG, F.M., nr. 39; SAG, F.M., nr. 1, art. 27.

(238) Zie verder.

(239) SAG, F.M., nr. 1, art. 16.

(240) SAG, F.M., nr. 1, art. 29.

(241) SAG, 301/47, f° 54.

(242) SAG, F.M., nr. 1, art. 15. Volgens het artikel 17 van de keure van 1305 komt hem ook de controle van zilver toe. Omtrent dit punt ontstaan echter talrijke geschillen met de goudsmiden, aan wie het keuren van het goud- en zilverwerk toevertrouwd is in een voorgebod van 1338 (N. DE PAUW, *o.c.*, p. 31-34). De beslissingen in die twisten komen steeds op hetzelfde neer; de controle blijft in handen van de *warderers*, leden van de nering der goudsmiden, die ook de kramen en winkels van de meerseniërs mogen bezoeken. Het bestuur van de nering van de goudsmiden moet de meerseniërs op de hoogte stellen van de vereiste kwaliteit van het goud- en zilverwerk (SAG, F.M., nr. 2 en 3, SAG, C.O., 13 februari 1445, n.s., SAG, C.O., 27 februari 1456, n.s.). Gelijkaardige geschillen en bepalingen treffen we in de meeste steden aan, ondermeer in Brussel (A. BON-ENFANT-FEYTMANS, *o.c.*, p. 104-105, 128, 137-140), Antwerpen (D. SCHLUGLEIT, *De Antwerpse goud- en zilvermeden...*, p. 179 en D. SCHLUGLEIT, *De zilverhandel...*, p. 31-40) en Leuven (R. VAN UYTVEN, *o.c.*, p. 422). Blijkbaar is deze reglementering een enorme hinderpaal voor de meerseniërs, die, zoals we reeds zegden, die produkten van elders invoeren. Mogelijk wordt het keuringsrecht door de goudsmiden wel eens gebruikt om die invoer te beperken.

(243) SAG, F.M., nr. 1, art. 33. Over de evolutie van het systeem van verdeling der boeten, zie: H. VAN WERVEKE, *De Gentsche Stadsfinanciën...*, p. 185-189 en R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Verhandeling nr. 19), Brussel, 1954, p. 214-223.

(244) SAG, F.M., nr. 37.

(245) SAG, 178/5, f° 79v°-80.

(246) F. CORRIJN, *o.c.*, p. 169, 174.

(247) SAG, F.M., nr. 1, art. 7; J. VERHAVERT, *o.c.*, p. 110; N.H.L. VAN DEN HEUVEL, *o.c.*, p. 250-251.

(248) SAG, 178/6, nr. 1, art. 18.

(249) J. VERHAVERT, *ibid.*; F. CORRIJN, *o.c.*, p. 176.

4 *warderers* en een *vermaendre* ²⁵⁰. Ze staan in voor de controle van de kwaliteit van de bonnetten. Voor het samenstellen van die commissie moet de nering van de meerseniers jaarlijks rond 22 augustus de namen van 10 personen, namelijk 6 bonnetmakers-meerseniers (bonnetmakers die het volledige inkomgeld betaald hebben) en 4 bonnetmakers (die dus slechts 1/4 van het toegangsrecht betaald hebben) bezorgen aan de baljuw en de schepenen. Ze moeten minstens reeds 3 jaar meester zijn. Baljuw en schepenen onder wier beheer ze staan ²⁵¹ kiezen dan uit de lijst 1 *vermaendre* en 4 *warderers* ²⁵², die zelf op hun beurt een *cnape* benoemen. De *warderers* moeten toezicht houden op de gebruikte grondstof en de kwaliteit van de bonnetten. De afdrukken van de merken van de meesters, die sedert 1505 moeten aangebracht worden op de produkten, worden door hen bewaard ²⁵³. Ze beoordelen tevens de knapen-, *weercghesellen*-, en meesterproef. Alle boeten boven 20 gr. worden in 3 verdeeld: 1/3 voor de baljuw, 1/3 voor de stad en 1/3 voor de *warderers*. Dit laatste deel dient als loon voor de *warderers* zelf, de *vermaendre* en de *cnape*. Daarnaast trekken de *warderers* nog een deel van het inschrijvingsgeld en een vergoeding voor hun oordeel over de proefstukken.

Na de Carolijnse Concessie worden, zoals reeds gemeld ²⁵⁴ de 53 neringen over 21 groeperingen verdeeld die elk onder controle van een *hueverste*, d.w.z. een toezichter, geplaatst worden. Deze worden door de magistraat onder de gegoede burgers gekozen en oefenen zelf dit beroep niet uit. In elke groepering blijven de oude neringen nog een zekere zelfstandigheid behouden, aangezien ze geplaatst worden onder het gezag van gezworenen, die wel onder de medeleden worden aangeduid ²⁵⁵.

DE BEZITTINGEN VAN HET AMBACHT

Uiteraard streeft de nering naar sociale bevestiging, aanzien en prestige. Dit komt onder andere tot uiting in het bezit van een ambachtshuis en een kapel, en deelname aan stedelijke en religieuze feesten.

Het meerseniershuis is zeker in de jaren 1446-1447 tot 1534 gelegen in de Koningstraat, tegenover de Kammerstraat. In 1534 verhuizen ze naar de Vrijdagmarkt in een steen, dat aanvankelijk toebehoorde aan het

(250) Tot oprichting van deze commissie wordt besloten in de ordonnantie van 9 augustus 1505 (SAG, 178/6, nr. 1).

(251) Het feit dat deze commissie onder het gezag van baljuw en schepenen staat, en niet onder dat van het ambachtsbestuur, is waarschijnlijk een gevolg van de moeilijkheden die zich voordeden bij de aanhechting van de bonnetmakers. Mogelijk hebben de schepenen dit recht tot inspraak opgeëist in ruil voor de toegeving die ze bij dit proces deden (cfr. supra).

(252) Een *warderer* die volwaardig meersener is en ook als gezworene van de nering gekozen wordt, mag beide functies tegelijkertijd uitoefenen.

(253) De meesters mogen geen winkel openen voor ze hun merk aan de *warderers* hebben overgedragen. Dit merk mag nadien niet meer veranderd worden of door een ander meester nagebootst worden.

(254) Cfr. supra, p. 10.

(255) H. VAN WERVEKE, *Het ambachtswezen te Gent*, in: *Miscellanea Mediaevalia*, Gent, 1968, p. 313.

geslacht uten Hove²⁵⁶. Na de Carolijnse Concessie wordt dit huis, evenals de andere ambachtshuizen verkocht²⁵⁷.

De kapel van de meerseniërs, wier patroon, zoals in de meeste andere steden St.-Niklaas is²⁵⁸, is gelegen in de kerk, aan diezelfde heilige opgedragen. Uit een testament van een meerseniër blijkt dat ze die reeds in 1403 bezitten²⁵⁹. Het altaar van deze kapel wordt rond 1483 gebeeldhouwd door Willem Huughe²⁶⁰. Hier vierden ze hun patroonsfeest en de jaarlijkse ambachtsmissen. Het religieuze leven van het ambacht omvat verder deelname aan de uitvaartplechtigheden van medeleden²⁶¹ en processies van de St-Niklaasparochie, zoals die van het Heilig Sacrament²⁶².

Niet enkel een voorwaarde voor sociaal aanzien, doch tevens een reële sociale voorziening, namelijk een bron van inkomsten en bevoorrading in slechte tijden, betekent het bezit van onroerende goederen buiten de stad. De pacht in natura van een stuk grond kan in perioden van hongersnood en schaarste de leden van de nering uit de nood helpen indien hun bedrijf tijdelijk zou lamgelegd worden. Voorbeelden hiervan voor de Gentse meerseniërs hebben we teruggevonden in de jaarregisters van de Keure²⁶³. Zo wordt op 31 augustus 1481 een pachtcontract afgesloten tussen de nering van de meerseniërs als verpachters, en Gheerolf Huughe als pachter, aangaande het goed „ter Warande”, gelegen in de parochie van Machelen. De grond wordt hem verpacht voor 9 jaar tegen een jaarlijks bedrag van 9 lb. 16 s.gr. en een betaling in natura, nl. rijshout. Hij gaat tevens een lening van 7 lb.gr. aan bij de nering, die over dezelfde termijn loopt, tegen een jaarlijkse terugbetaling van 15 s. 7 d.gr. 8 d. par.; uit het contract blijkt dat op het goed verschillende gebouwen staan²⁶⁴. Andere verpachtingen betreffen het goed „te Velde” en gronden in de parochie van Zegelsem²⁶⁵. De betalingen in natura omvatten hier onder

(256) F. DE POTTER, *o.c.*, dl. VI, p. 427-430.

(257) M. GACHARD, *Relation de troubles de Gand sous Charles-Quint par un anonyme; suivie de trois cent trentes documents inédits sur cet événement*, Brussel, 1846, p. 493, 512, art. 27.

(258) F. DE VIGNE, *Recherches historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations des métiers*, Gent, 1847, p. 48, 54.

(259) SAG, 330/12, f° 278.

(260) SAG, 178/5, f° 80-81.

(261) Dit blijkt uit twee testamenten van meerseniërs: SAG, 330/11, f° 107 v° en 330/12, f° 278.

(262) In verband met deze processie rijst in 1429 een geschil tussen de neringen van de meerseniërs, viskopers, kruideniërs, kaaskopers, fruiteniërs, wijn- en korenmeters, aangaande de plaats die ze elk in die processie innemen. Ze zijn er alle uiteraard op uit de meest voornamelijk plaats toegewezen te krijgen (SAG, 172/12, nr. 4). Dergelijke onderlinge twisten omtrent voorrang worden meestal opgelost naar analogie met de vaste plaats die de ambachten sinds de 15de eeuw innemen binnen het lid van de kleine neringen (H. VAN WERVEKE, *ibid.*).

(263) Via A. DE VOS, *Inventaris der landbouwpachten in de Gentsche jaarregisters van de Keure*, (Oostvlaams verbond van de Kringen voor Geschiedenis-Inventarissen, nr. 3), dl. I, Gent, 1958, p. 160, dl. II, p. 19, 31, 58.

(264) SAG, 301/56, f° 6.

(265) SAG, 301/75, f° 4 (25 augustus 1518), 301/76, f° 4 (23 augustus 1519), 301/83, f° 2 (22 augustus 1527) en 301/92, f° 146 v° (22 februari 1538, n.s.).

andere erwten²⁶⁶ en tevens wordt als voorwaarde gesteld dat de pachter bij zijn vertrek een bepaalde oppervlakte laat staan bezaaid met bijvoorbeeld koren²⁶⁷.

Een andere bron van inkomsten is het kopen van renten ten voordele van de nering: zo wordt op 27 augustus 1484 in de jaarregisters van de Keure de koop van een rente door deken Jan de Runtere geregisteerd²⁶⁸. Op 7 augustus 1498 verkoopt de deken van de goudsmiden een rente aan Olivier de Cleerc, optredend in naam van de nering der meerseniërs, tegen de som van 20 lb.gr.²⁶⁹.

DEELNAME AAN MILITAIRE AANGELEGENHEDEN

De mobilisatie voor militaire expedities wordt georganiseerd op basis van de ambachtsstructuur. De in de stadsrekeningen opgenomen mobilisatiecijfers geven echter meestal slechts de globale aantallen op voor de vrij grote groepen waarin de ambachten zijn ingedeeld, nl. de groep der wevers, deze der volders, de groep der afhankelijke ambachten van de wolnijverheid en deze der kleine neringen. Een uitzondering hierop vormt een krijgstoct in 1356-57: in dat jaar zijn van de kleine neringen 4834 strijdende mannen aanwezig op een totaal van 6549 voor de 4 groepen samen²⁷⁰. Per ambacht dat van deze groep deel uitmaakt, wordt het aantal deelnemers aan de krijgstoct opgegeven, zodat het mogelijk is, het procentuele aandeel van het meerseniërsambacht in het totaal van de kleine neringen te berekenen. Op het totaal van 4834 leveren de meerseniërs 96 deelnemers²⁷¹. Aangezien het totaal aantal ambachten binnen de groep van de kleine neringen 53 bedraagt, is het gemiddeld aantal deelnemers per ambacht: $4834 : 53 = \pm 91$ personen. De meerseniërsnering ligt dus even boven het gemiddelde. Nu stelt zich de vraag op welke basis het aantal strijders gerecruteerd wordt. Op basis van het aantal leden, meesters, op basis van hun belangrijkheid? We kunnen ons hierover niet uitspreken. In een tweede expeditie van 1357 is het aantal deelnemers, uit de kleine neringen gestegen tot 5237 en werd het aantal weerbare mannen uit deze groep waarschijnlijk maximaal benut. Waarschijnlijk heeft hier het aantal meesters in de neringen het aantal bepaald²⁷².

Ook voor de krijgstoct naar Spierē in 1476-77 vinden we in de stadsrekeningen een lijst van de ambachten met vermelding van het aantal

(266) SAG, 301/76, f° 4.

(267) SAG, 301/83, f° 2.

(268) B. REUSENS, *Verkoop en berenting van huizen te Gent, 1483-1493. Bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, RUG, 1976-77, dl. II, bijlage 2 (o.l.v. Prof. Dr. W. Prevenier).*

(269) SAG, C.O. (7 augustus 1498).

(270) W. PREVENIER, *o.c.*, p. 270-271.

(271) A. VAN WERVEKE, *Gentse stads- en baljuwsrekeningen (1351-1364)*, (KG.C.), Brussel, 1970, p. 296-297.

(272) H. VAN WERVEKE, *Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de 14de eeuw. Een laatste woord?*, in: *Album Charles Verlinden*, p. 451, 458.

(273) SAG, 400/25, f° 426-432 v°.

strijders dat ze elk leveren, en de betaalde soldij. De meerseniërs zijn hier vertegenwoordigd met 15 personen wat in vergelijking met de andere neringen een hoge middelmaat betekent²⁷³. We weten echter ook hier niet volgens welke criteria deze aantallen zijn vastgesteld. Een tweede post in verband met diezelfde krijgstoct vermeldt de strijders met naam²⁷⁴. Na vergelijking van deze lijst met de ledenlijst van de nering (1484-85) vonden we een aantal namen terug onder de afdeling *Maerct, Coornaerde* en de mesmakers. Een aantal andere namen konden we, waarschijnlijk wegens het tijdsverschil, niet identificeren. We menen echter te mogen aannemen dat ook de overige geledingen in deze lijst, en bij elke mobilisatie, aanwezig zijn.

Dat een geestelijke die lid is van een ambacht, soms wordt vrijgesteld van krijgscdienst, blijkt uit een geschil tussen de priester-waskaarsmaker Jan van den Kerk en het bestuur van het meerseniërsambacht. De overdeken van de kleine neringen beslist dat de priester wordt ontslagen van deelname, zowel aan de krijgstoct als in de kosten ervan. Als tegenprestatie moet hij echter in tijd van oorlog bidden voor het heil van de overige leden van de nering die wel gemobiliseerd zijn²⁷⁵.

SOCIALE STATUS

Tenslotte zouden we onze aandacht willen richten naar de sociale status van de leden van het meerseniërsambacht. Behoren zij tot de gegoeden, de armen of de middenklasse van de stad, of vinden we hen in alle klassen terug?

Vooraleer we deze vragen trachten te beantwoorden voor Gent zelf, kijken we hoe de situatie in een aantal andere steden is.

In Rijsel behoort het gros van de meerseniërs tot de middenklasse, toch slagen sommigen erin hoge toppen te scheren²⁷⁶. Het ambacht wordt hier algemeen tot de welstellende groepen gerekend²⁷⁷. In Luik is het een van de machtigste, rijkste en belangrijkste neringen. Toch zijn alle sociale klassen erin vertegenwoordigd²⁷⁸. In Bergen zijn de individuele verschillen in vermogen het grootst bij de meerseniërs²⁷⁹. In Brugge zijn de meerseniërs de rijksten onder de handelaars, die op hun beurt het grootste aandeel vertegenwoordigen in de topklasse²⁸⁰. De waslichtmakers komen voor vanaf de hoge klasse²⁸¹, de schede- en mesmakers vinden we slechts in de lage klasse²⁸².

(274) SAG, 400/25, f° 436 v°.

(475) SAG, 156/1, f° 3 5 (3 mei 1385).

(276) G. SIVERY, *Histoire économique et sociale*, in: *Histoire de Lille*, dl. I, *Des origines à l'avènement de Charles Quint*, Rijsel, s.d. p. 262.

(277) R. MARQUANT, o.c., p. 221.

(278) E. PONCELET, o.c., p. 250.

(279) R. VAN UYTVEN, *Bronnen en methoden voor de studie van de vermogensgroepen in de steden (14de-16de eeuw)*, in: *Handelingen van het XXVI Vlaams Filologencongres*, Gent, 1967, p. 391.

(280) I. DE MEYER, *De sociale structuren te Brugge in de 14de eeuw*, in: *Standen en Landen*, dl. LIV, 1971, p. 60-61.

(281) I. DE MEYER, o.c., p. 68.

(282) I. DE MEYER, o.c., p. 74, 76.

De bronnen die ons ter beschikking staan voor een sociale stratificatie van het ambacht, zijn drie belastingdocumenten van het einde van de 15de eeuw, bedoeld om de boete te betalen die opgelegd was in de vredesverdragen van Tours, Kadzand en Sluis. Twee ervan zijn bewerkt en uitgegeven door M. BOONE²⁸³. Het eerste betreft de verplichte lening van 1492²⁸⁴. Het tweede is het *conestable bouck* dat betrekking heeft op twee wijken buiten de eigenlijke stad, meer bepaald buiten de Dendermondse poort en buiten de St.-Jorispoort²⁸⁵. Het zou opgesteld zijn tussen de tweede helft van 1492 en 1494²⁸⁶. Het derde door ons gebruikte belastingdocument werd bestudeerd door W. BLOCKMANS²⁸⁷ en heeft enkel betrekking op de St.-Jakobsparochie.

Welk is nu de waarde van deze documenten? Wat de verplichte lening betreft, hierdoor worden zowel de rijken als de armeren belast, doch niet de laagste sociale groepen, de paupers. Uit een confrontatie met de Staten van Goed blijkt dat het geleende bedrag heel dikwijls niet in juiste verhouding ligt tot het reële vermogen. Die „verplichte” lening blijft uiteindelijk altijd nog enigszins vrijwillig, met dit gevolg dat een groot deel van de gegoeden helemaal geen of een, relatief gezien, lage bijdrage heeft geleverd²⁸⁸. Toch blijft de bron, als men met deze beperkende kenmerken rekening houdt, haar waarde behouden. Het *conestable bouck* is een rechtstreeks evenredige belasting op een geschatte waarde van huizen in eigendom en in huur en rentenbezit. De armen worden hier niet belast, maar, in tegenstelling tot de lening, wel met naam vermeld²⁸⁹. Ook het door W. BLOCKMANS ontlede document betreft een directe evenredige belasting evenwel zonder vermelding van de armen, ondersteund door de H. Geesttafels²⁹⁰. De 2 laatste bronnen werden eveneens geconfronteerd met de Staten van Goed: door het feit dat deze belastingen geïnd worden per parochiale omschrijving worden de grootste vermogens altijd onder hun werkelijke mogelijkheden getaxeerd. Zij zijn immers meestal gekenmerkt door een verspreid bezit zowel in de ruimte (in verschillende wijken in de stad en op het platteland) als naar de aard (lenen, eigendommen, verpachte gronden, renten e.d.). De bron is dus vollediger voor

(283) M. BOONE, *Sociale structuren te Gent op het einde van de XVde eeuw*, 2 dln., onuitgegeven licentiaatsverhandeling, RUG, 1976-77 (o.l.v. Prof. Dr. W. Prevenier).

(284) SAG, 20/14. Dit document is onvolledig (M. BOONE, o.c., dl. I, p. 56).

(285) SAG, 20/15; M. BOONE, o.c., dl. I, p. 75.

(286) M. BOONE, o.c., dl. I, p. 77.

(287) SAG, 20/18. Zie W. BLOCKMANS, *Peilingen naar de sociale structuren te Gent tijdens de late 15de eeuw*, in: *Standen en Landen*, dl. LIV, 1971, p. 217-262 en W. BLOCKMANS, *De vermogensstructuur in de Sint-Jakobsparochie te Gent in 1492-94*, in: *Standen en Landen*, dl. LXIII, 1973, p. 141-198. Ook dit document is echter onvolledig.

(288) Men wist bovendien niet met zekerheid of dit „geleende” bedrag zou terugbetaald worden. Zie M. BOONE, o.c., dl. I, p. 139-140. Eigenaars van huizen en renten worden voor de helft van de geschatte waarde belast, huurders van huizen dubbel zo zwaar.

(289) Achter de naam van een arme vindt men de vermelding *pauper* (M. BOONE, o.c., dl. I, p. 81-83).

(290) W. BLOCKMANS, *Peilingen...*, p. 231.

minder begoeden dan voor eerder welstellenden ²⁹¹. Verder zullen we hiervan enkele voorbeelden geven.

Onze werkwijze was de volgende: alle namen van belastingsbetalers werden samen met het betaalde of geleende bedrag door beide auteurs uitgegeven ²⁹². We vergeleken de namen uit onze ledenlijst van 1484-85 met deze alfabetische naamlijsten. De resultaten werden per afdeling van het ambacht en per belastingsinning in tabel gebracht. Ook de personen over wie we geen gegevens vonden, werden hierin opgenomen. Bij sommige namen vindt men voor een belasting meerdere bedragen, eventueel in verschillende waarde-categorieën, vermeld. Dit is een gevolg van het feit dat we niet weten welke van die sommen bij dat bepaald ambachtslid hoort. Tevens bestaat de mogelijkheid dat een persoon meerdere bedragen heeft betaald, als hij in meerdere parochies of wijken bezittingen heeft. Hier dient nog op een beperking gewezen: aangezien in geen van de belastingsdocumenten een beroep vermeld wordt kunnen we, wegens het regelmatig voorkomen van homoniemen in de middeleeuwen, niet met zekerheid zeggen of het ambachtslid en de belastingbetaler met dezelfde naam ook werkelijk dezelfde persoon zijn ²⁹³. Elke belastingsinning wordt onderverdeeld in vijf klassen, voorgesteld door W. BLOCKMANS ²⁹⁴ en tevens gebruikt door M. BOONE ²⁹⁵. Voor de lening is daar nog een categorie aan toegevoegd, nl. van bedragen die door de personen in kwestie geschonken zijn en die men dus niet verwacht terugbetaald te krijgen ²⁹⁶. Alle bedragen zijn uitgedrukt in d.gr. VI.

In onze ledenlijst van 1484-85 ontbreekt zoals we reeds gezegd hebben de afdeling van de bonnetmakers. De enige aanduiding die we hebben omtrent hun sociale status is van kwalitatieve aard, doch veelzeggend: in 1505 is het bonnetmaken uitgegroeid tot *brootwinninghe van vele scamelen insetenen van Gent* ²⁹⁷.

(291) W. BLOCKMANS, *De vermogensstructuur...*, p. 141, 147; M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 139.

(292) W. BLOCKMANS, *o.c.*, 150-198; M. BOONE, *o.c.*, dl. II, bijlage D en C, p. 64-149.

(293) De eventuele aanvulling met f. (*filius*) is afkomstig uit de ledenlijst en komt niet voor in de belastingsdocumenten. Als in het ledenregister twee personen als broers bestempeld worden, wordt dit tussen haakjes vermeld. Als in de tabellen enkel voornamen vernoemd worden, wil dit zeggen dat die personen kinderen zijn van de voorgaande, die ook lid zijn van het ambacht.

(294) W. BLOCKMANS, *Peilingen...*, p. 228.

(295) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 58.

(296) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 56.

(297) SAG, 178/6, nr. 1.

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
79						
136	36	—	—	—	—	151
136	—	168	—	—	—	151
98						
81						
105, 131, 145	—	—	275	—	—	163
109	—	—	—	1020	—	150
69						
136						
98						
109	—	360	—	—	—	154
115						
108						
72, 94, 126						
82	—	385	—	—	—	167
136						
83, 94						
72						

COORNAERDE

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC					
	- 120'	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
LE, Lievin VAN												
LENNOET, Jan DE												
LIBBE, Anthonis	—	—	—	—	1440	—						
LUDEKE, Jacop VAN	—	—	—	576	—	—						
Jacop												
Gillis												
Joes												
Lievin												
MAES, Jacop												
MAEYE, Danneel	—	—	480 ²⁹⁸	—	—	—						
Baven												
Jan												
MOENKIN, Claeis												
MOERE, Pieter VAN DER							—	—	360	—	—	
Ghiselbrecht	—	240	—	—	—	—						
MOERSLACH, Stevin	—	—	480	—	—	—						
Jan												
Lievin												
PAPPAL, Jeronimus												
PATTEEL, Joris												
PEISTERE, Boudin DE												
PEISTERE, Jan DE	—	—	—	720	—	—	—	—	—	—	1440	
PEISTERE, Oste De							—	—	360	—	—	
Omaer												
POSTELE, Dieter VAN												
<i>(alias dat tellic niet)</i>												
ROYEN, Olivier VAN												
SAGE, Gillis												
SCUERE, Ghiselbrecht	—	—	—	960	—	—						
VAN DER	—	240	480	—	—	—						
Pieter												
Jan												
SCUERE, Goesin VAN DER												
TIJLMAN, Jan												
TOLNEERE, Willem DE	120	—	—	—	—	—						
Reynout												
Willem												
VLAMYNC, Lowic, f. Jan												
Goveert												

(298) Betaald door zijn weduwe.

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
110 107						
105						
119, 139 100 105	23/6 ²⁹⁹	—	—	—	—	151
107, 148 139	98	—	—	—	—	151
109 100, 106	—	—	—	1044	—	150
91						

(299) Het bedrag achter de schuine streep is uitgedrukt in d. par.
(W. BLOCKMANS, *De vermogensstructuur...*, p. 149).

COORNAERDE

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
VYLEYN, Gillis											
WILDE, Jan DE							—	—	480	—	—
WILDE, Lauwereins De, broers,											
WILLEBEKE, Reynout VAN Jan Loy Renoudyn Willem											
WILLEBRANT, Jan, f. Jan											
WILLEMETS, Karel Kerstiaen Justaes Pieter											
WINNANT, Jan											
ZOETERS, Pieter Willem											
ZONNEMARE, Gillis VAN	—	—	320	—	—	—					

MAERCT

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
ACKERE, Jan VAN DEN	—	—	—	—	1496	—					
ARENS, Pieter VAN											
ARENS, Segher VAN											
BAEYE, Ector											
BAKE, Joes DE Michiel	—	160	—	—	—	—	—	—	360	—	—
BAKERROOT, Jan VAN											
BAREN, Jan VAN	—	240	—	—	—	—					
BEEUS, Lievin, f. Nicasis											
BEKE, Joos VAN DER f. Reynout	80,120	—	—	—	—	—					
BEKE, Pieter VANDER, f. Ioos											
BENNINS, Martin Claeis											
BEYS, Casin							—	—	—	720	—

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	- 120	GLOB.	BEL.	BEZ.	- 1200	+	W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
144							
103							

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	- 120	GLOB.	BEL.	BEZ.	- 1200	+	W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
110							
93, 137	—	—	—	675	—		191, 194
98							
81, 88							
81, 88							
144	—	—	480	—	—		160

MAERCT

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
BLECKERE, Mattheus DE Lievin	20,60,120	—	—	—	—	—					
BOSSCHAERT, Cornelis BOSSCHE, Lievin VANDEN	—	160	—	—	—	—	—	—	—	960	—
BOVET, Boudin Justaes Jacop Jan Pieter							—	240	—	—	—
BRAEMT, Jan VANDER											
BRAKELE, Gillis VAN	120	—	—	—	—	—					
BRAKELE, Martin VAN											
BRANDINS, Jan BRANDINS, Lauwereyns (broer)											
BRUNE, Jan DE, f. Jacop	120	160	320 ³⁰⁰	—	—	—					
BRUNE, Joes DE (tsente Baefs)							—	240	—	—	—
CALLAES, Lievin VAN											
CLEERC, Anceel DE COLINS, Toussain COREMAN, Anthonis Jan											
COSTERE, Bertelmeeus DE											
COUBRAKE, Pieter CRABBERE, Joes DE	40	—	—	—	—	—	—	—	480	—	—
CUENINC, Adriaen DE DANCKAERT, Adriaen	40	—	—	—	—	—	—	240	—	—	—
DAPPERE, Jacop DE EBBRECHT, Adriaen EBBRECHT, Jan EERWEGHE, Jan VAN							—	240	—	—	—

(300) Betaald door zijn weduwe.

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
66, 78, 88	—	240	—	—	—	151
93						
147	—	—	—	—	1440	150
131						
88						
	—	240	—	—	—	195
	120	—	—	—	—	154
88, 93						
102						
132						
70, 142						
70, 132	—	180	—	—	—	184
133						

MAERCT

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
EERWEGHE, Jan VAN f. Lievin											
EERWEGHE, Pieter VAN											
EERWEGHE, Willem VAN Lievin Lauwereyns											
GHEENT, Jan DE Pieter							—	—	360	—	—
GROTE, Adriaen DE							—	—	—	—	960
HAUMAN, Jan	40	—	—	—	—	—					
HEEKEN, Jan VAN DER	80,120	148	—	—	—	—	—	—	360,480	—	—
HEINDERICKX, Fransoeyts							—	—	480	—	—
HEYNDERICX, Omaer											
HEYNDERICX, Willem											
HOUWEN, Arend VAN DER Pieter							—	—	480	—	—
HOVE, Jan VAN DEN Jan Kerstoffels							—	—	—	960 ³⁰¹	—
HOVE, Lanceloot VAN DEN	—	240	—	—	—	—					
HOYEN, Lievin VAN DER											
INGHELBIJN, Jan	—	132	—	—	—	—					
KATHELINEN, Jan VAN DER Lievin Jan Pieter Jacop							120	240	—	—	—
LEENEERE, Segher DE Joos	40,120	—	—	—	—	—					
LEGHE, Anthonis DE Joes	80	—	—	—	—	—					
LELYEN, Lievin VAN DER	—	—	—	—	720	—	—	—	384	—	—

(301) Betaald door zijn weduwe.

M. BOONE, *o.c.*,
dl. II, p.

GLOB. BEL. BEZ.
- 120 - 240 - 480 - 1200 +

W. BLOCKMANS,
De vermogensstructuur, p.

138						
148						
71						
82, 89,	—	—	—	—	1248	158
92, 138,						
142.						
142	—	—	288	—	—	167
	—	220	—	—	—	174
142						
148						
99						
92						
127, 133	—	—	280	—	—	159
72, 89	24	—	—	—	—	151
83						
141	36	—	—	—	—	155
107						

MAERCT

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
MALENIP, Clais											
MARTINS, Jan, f. Jacop	92	—	284	—	—	—	120	—	—	—	—
MEERSCH, Jacop	—	160	—	—	—	—					
VAN DER											
MOOR, Jan DE	—	240	—	—	—	—					
MUENC, Pieter DE											
Pieter											
NIEUWENHUUS, Jan							60	—	—	—	—
VAN											
NIEUWENHUUS, Lievin	40	—	—	—	—	—					
VAN											
PAPE, Clais DE							—	240	—	—	—
PLASSCHE, Gheeraerd											
VAN DER											
Bertelmeeus											
Gheeraerd											
Joris											
Jan	40	—	—	—	—	—					
Lievin											
PLASSCHE, Jacop											
VAN DER											
PLOUVIER, Jan	—	240	—	—	—	—					
Jan											
POELE, Jan VAN DER,	40	160	—	—	—	—					
f. Martin											
PREYM, Jan											
f. Franchois											
QUANTSUUS, Jan,											
f. Arend											
RAEDT, Pieter DE											
(ber)											
RANTERE, Jan DE											
RUDDERE, Pieter DE,	80	—	—	—	—	—	—	240	—	—	—
f. Lodewyc											
SAREN, Denijs VANDER											
Joes	—	—	—	496	—	—					
SCEPPER, Luuc DE											
SCEPPER, Omaer DE											
SCEPPER, Bernaert DE											
(broers)											
SCIETCATTE, Justaes											
Augustijn	—	160	—	—	—	—					

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
86, 101, 128 94						
100						
122	—	216	—	—	—	178
74						
134						
74						
100						
74, 95						
84, 134	30	—	—	—	—	155
106	—	—	—	704	—	168
95						

MAERCT

NAAM	VERPLICHTE LENING					CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+ bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
Pieter SPEYBROUC, Jan (<i>ber</i>)						120	—	—	—	—
SPEYE, Gheeraerd VAN DER STOVERE, Jan DE STOVERE, Lievin DE (broers)						—	—	360	—	—
STRAETSAET, Joris STRATEN, Jacop VAN DER	92	—	—	—	—					
SYMOENS, Lievin TOEBAST, Jan Lievin	—	159	—	—	—	—	—	360	—	—
TOLLIN, Adriaen UTENDALE, Jacop Arend Jacop Lievin	—	—	480	—	—					
VRIJERE, Heynderic DE YMPIN, Jacop	—	—	480	—	—					
ZEGHERS, Bonifacius ZEGHERS, Michiel Kerstiaen Michiel										
ZWANDIN, Jan						—	—	336	—	—

WASKAARSMAKERS

NAAM	VERPLICHTE LENING					CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+ bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
ARIAENS, Pieter BACKERE, Dieric DE	52,									
Joris	120	—	—	—	—					
Jan	80,									
BAERS, Gheeraerd BEELAERT, Arend	120	—	—	—	—	60	—	360	—	—
	40	—	—	—	—	—	—	480	—	—

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
129						
140						
86						
140						
92						
106						
105						
137						

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
78, 88						
80, 88 68, 119, 137 141	—	—	477	—	—	162

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	- 120	GLOB. - 240	BEL. - 480	BEZ. - 1200	+	W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
66, 67						
66, 105						
132						
82, 88, 93, 98,						
113, 114						
82, 93						
145						
94						
94						
105						
94						
86						
115, 148	—	—	446	—	—	188
100						
137	—	—	384	—	—	180
106						
106						

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
95, 140						
85						
77						

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
93						
145						
109, 110						
89						

MESMAKERS

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
PIET, Gillis VANDER Gillis Jan	40	—	—	—	—	—					
QUAREMONT, Gheeraerd	40	—	—	—	—	—					
WINTERE, Claeis DE											
ZOMERE, Jan DE Pieter Jan	—	—	320	—	—	—	—	—	312	720	—
							—	—	312	—	—

SCHEDEMAKERS

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
ABEELE, Lievin VANDEN Lievin Olivier							0 ³⁰²	—	—	—	—
ABEELE, Melcior VANDEN Ariaen											
BRANT, Mattheus											
CAELMAN, Jacop Joes											
CANEGHEM, Gheerolf VAN Jan	—	160	—	—	—	—	—	—	300	—	—
CUEVELEERE, Lievin de	40,80	—	—	—	—	—					
HELLINS, Fransoeyts, f. Justaets											
IANS, Pieter							—	240	—	—	—
LUKIN, Adriaen VAN											
MARTINS, Jan (<i>ber</i>)	92	—	284	—	—	—	120	—	—	—	—
MATTHIJS, Jacop f. Jan							—	—	384	—	—
MEEREZONE, Jan											
MEESTERE, Cornelis DE Lievin Pauwel											

(302) *pauper.*

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
74						
74						
73						
103, 146						
136						

M. BOONE, <i>o.c.</i> , dl. II, p.	GLOB. BEL. BEZ.					W. BLOCKMANS, <i>De vermogensstructuur</i> , p.
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	
118						
93, 136	—	—	360	—	—	151
70, 81						
133						
86, 101, 128 141	78	—	—	—	—	164

SCHEDEMAKERS

NAAM	VERPLICHTE LENING						CONESTABLE BOUC				
	- 120	- 240	- 480	- 1200	+	bet.	- 120	- 240	- 480	- 1200	+
MEESTERE, Jan DE	—	200	—	—	—	—					
MEESTERE, Jan DE, f. Joris											
MEESTERE, Joris DE f. Robbrecht											
MEESTERE, Mattheus DE Lievin Jacop Jan											
MEESTERE, Robbrecht DE											
MEYERE, Michiel DE	40	—	—	—	—	—					
MEYERE, Anthonis DE, f. Anthonis											
PERRE, Pieter VANDER											
TEMMERMAN, Arend	—	140	—	—	—	—					
ZEELANDERE, Jan DE	—	160	—	—	—	—					

M. BOONE, *o.c.*,
dl. II, p.

GLOB. BEL. BEZ.
- 120 - 240 - 480 - 1200 +

W. BLOCKMANS,
De vermogensstructuur, p.

97

74

92

95

Bekijken we eerst de resultaten voor de verplichte lening van 1492.

Voor de afdeling *Coornaerde* kunnen we het volgende besluiten: van de 91 aangesloten leden vonden we er, onafgezien van Laureins Dullaert die een bedrag schenkt ³⁰³, 23 (25,27 %) terug. Wegens het voorkomen van meerdere bedragen voor één persoon hebben we verschillende medianen moeten berekenen. De eerste mediaan werd berekend op basis van de alleenstaande bedragen én de kleinste waarde uit de groep bedragen voor één persoon. De tweede mediaan weer op basis van de alleenstaande bedragen én de tweede kleinste waarde uit de groepen, enz. De aldus berekende medianen voor de *Coornaerde* zijn 240 en 320. Als we deze vergelijken met de algemene mediaan, berekend door M. BOONE, nl. 80 ³⁰⁴ vallen ze dus bijzonder hoog uit.

Een volgende bewerking was de verdeling van de leners over de verschillende klassen. We hielden hier enkel rekening met de personen voor wie slechts één bedrag vermeld werd of voor wie de verschillende mogelijke bedragen in dezelfde klasse zaten. We vergeleken dit in volgende tabel met de resultaten van M. BOONE voor alle leners ³⁰⁵.

KLASSE	totaal aantal personen	%	leden van de Coornaerde	%
A tot 120 gr.	1334	67,04	6	30
B 121-240 gr.	394	19,80	3	15
C 241-480 gr.	160	8,04	4	20
D 481-1200 gr.	74	3,72	6	30
E 1201 gr. en meer	28	1,41	1	5
	1990	100,—	20	100

De meerseniers van de *Coornaerde* zijn duidelijk over alle klassen verspreid. De laagste klasse wordt geëvenaard door de tweede hoogste. In vergelijking met de procenten voor alle leners, kunnen we het volgende besluiten: de dalende vertegenwoordiging van lage naar hoge klasse wordt niet gevolgd door de *Coornaerde*. De twee laagste klassen zijn relatief minder sterk, de hogere klassen beter vertegenwoordigd dan in de algemene verdeling. Opvallend is de belangrijke aanwezigheid in de klasse D (30 % t.o.v. 3,72%).

Van de 128 leden van de afdeling *Maerct* hebben we 31 personen teruggevonden in de lening van 1492 (24,22 %). De verschillende medianen zijn 120 en 160 tegenover 80 als algemene mediaan. De verdeling van de leners in klassen geeft de volgende resultaten:

(303) Hierop komen we verder nog terug.

(304) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 64.

(305) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 58.

KLASSE	leden van de Maerct	%
A tot 120 gr.	12	42,86
B 121-240 gr.	10	35,71
C 241-480 gr.	3	10,71
D 481-1200 gr.	2	7,14
E 1201 gr. en meer	1	3,75

28

Weerom verspreiding over alle klassen dus. In tegenstelling met de afdeling *Coornaerde* constateren we hier wel een dalende aanwezigheid van de laagste naar de hoogste klassen. De tweede klasse is, in vergelijking met de algemene procenten en die van de *Coornaerde*, heel wat sterker vertegenwoordigd.

Aangezien de afdeling van de *Coornaerde* en die van de *Maerct*, zoals we vroeger reeds zegden, de eigenlijke meerseniërs groeperen, hebben we een tabel opgesteld waarin de twee groepen samengebracht zijn:

KLASSE	Maerct + Coornaerde	%
A tot 120 gr.	18	37,5
B 121-240 gr.	13	27,08
C 241-480 gr.	7	14,58
D 481-1200 gr.	8	16,67
E 1201 gr. en meer	2	4,17

48

De dalende lijn wordt hier slechts onderbroken door de klasse D die een iets hoger percentage bevat dan de voorgaande. In vergelijking met de algemene cijfers zijn de meerseniërs minder vertegenwoordigd in de laagste klasse; hun aanwezigheid in de hogere klassen is daarentegen sterker.

Richten we onze aandacht nu naar de waskaarsmakers.

Voor 19 van de 48 aangesloten personen hebben we inlichtingen omtrent geleend en/of betaald bedrag (39,58 %) ³⁰⁶.

De verschillende medianen zijn respectievelijk 85 en 160, m.a.w. ongeveer gelijk aan het dubbel van de algemene mediaan 80. De procentuele verdeling over de klassen ziet er als volgt uit:

KLASSE	Waskaarsmakers	%
A tot 120 gr.	7	46,67
B 121-240 gr.	5	33,33
C 241-480 gr.	3	20
D 481-1200 gr.	—	—
E 1201 gr. en meer	—	—

15

(306) Er zijn twee personen die een bijdrage schenken. Voor een van hen echter hebben we ook gegevens over mogelijke geleende bedragen.

In tegenstelling tot de vorige afdelingen, zijn de waskaarsmakers dus niet vertegenwoordigd in de twee hoogste klassen: de dalende lijn vanaf de laagste klasse mondt uit in een vrij brede middengroep.

Van de 33 schedemakers vonden we er 7 terug (21,21 %). De mediaan van de geleende bedragen is 150, ongeveer het dubbel van de algemene mediaan. Verdeling in klassen geeft het volgende resultaat:

KLASSE	Schedemakers	%
A tot 120 gr.	2	33,33
B 121-240 gr.	4	66,67
C 241-480 gr.	—	—
D 481-1200 gr.	—	—
E 1201 gr. en meer	—	—

6

De laagste klasse is hier duidelijk minder vertegenwoordigd dan in de algemene verdeling. De procentuele aanwezigheid in de laagste klasse aldaar (67,04 %) is ongeveer gelijk aan die van de schedemakers in de klasse B.

Op 24 aangesloten mesmakers zijn er 7 teruggevonden (29,17 %). De mediaan is 120. De procentuele verdeling is:

KLASSE	Mesmakers	%
A tot 120 gr.	4	66,67
B 121-240 gr.	1	16,67
C 241-480 gr.	1	16,67
D 481-1200 gr.	—	—
E 1201 gr. en meer	—	—

6

In tegenstelling tot de vorige afdeling is de laagste klasse hier even sterk vertegenwoordigd als in de algemene verdeling. Naast een beperking door het geringe aantal gegevens is er nog een beperking door het niet opnemen in deze tabel van een persoon met twee mogelijke gekende bedragen, nl. Lievin Goele die 960 of 1440 d.gr. leent, twee bedragen die respectievelijk thuishoren in categorie D en E. Deze hoge bedragen die men misschien niet zou verwachten van een mesmaker, wekken minder onze verwondering als we bedenken dat de mesmakers ook een afdeling vormen binnen het smedenambacht, dat soms, samen met de wapenmakers, onder de meer gegoede ambachten aangetroffen wordt³⁰⁷.

Komen we nu even terug op de personen die een bedrag schenken in plaats van de lenen, namelijk Jan Dullaert van de afdeling *Coornaerde*

(307) R. VAN UYTVEN, *o.c.*, p. 388-389.

met 240 d.gr. en de waskaarsmaker Pieter Diericx³⁰⁸ en Willem Pipe met respectievelijk 40 en 120 d.gr. In totaal zijn er 149 personen die een som betalen in de verplichte lening. De mediaan van deze bedragen is 40³⁰⁹, en wordt dus in sterke mate overtroffen door Jan Dullaert en Willem Pipe. Het feit zelf dat deze personen een bijdrage schenken, pleit reeds voor een groot vermogen.

Voor het *Conestable bouc* bekomen we de volgende resultaten.

Van de afdeling *Coornaerde* vonden we slechts 10 namen terug (10,99 %). De medianen van de door deze personen betaalde bedragen zijn 336 en 348 en horen dus thuis in de middengroep (241-480 gr.), in tegenstelling tot de algemene mediaan 240³¹⁰. De procentuele verdeling van de betalers over de klassen geeft ons het volgende resultaat:

KLASSE	<i>totaal aantal personen</i> ³¹¹	%	<i>leden Coornaerde</i>	%
A tot 120 gr.	693	46,35	1	11,11
B 121-240 gr.	228	15,25	—	—
C 241-480 gr.	396	26,49	7	77,78
D 481-1200 gr.	144	9,63	—	—
E 1201 gr. en meer	34	2,27	1	11,11
	1495		9	

Wegens het geringe aantal teruggevonden namen zijn onze besluiten uiteraard zeer hypothetisch. Toch kan hier gewezen worden op de zeer sterke aanwezigheid in de klasse C.

Van de afdeling *Maerct* vonden we een groter aantal namen terug, nl. 24 van de 128 (18,75 %). De mediaan hier is 360: duidelijk hoger dus dan de algemene mediaan 240. De procentuele verdeling ziet er als volgt uit:

KLASSE	<i>leden van de Maerct</i>	%
A tot 120 gr.	3	13,04
B 121-240 gr.	6	26,09
C 241-480 gr.	10	43,48
D 481-1200 gr.	4	17,39
E 1201 gr. en meer	—	—

23

Opvallend is hier weer de grote vertegenwoordiging in de middengroep en de relatief gezien zwakke aanwezigheid in de laagste klasse. Ook de klasse D is vrij goed bevolkt.

(308) Er zijn alleszins meer personen met die naam: 2 ervan schenken een som van 40 d.gr. en 4 lenen een bedrag (zie tabel I). Uiteraard weten we niet met zekerheid dat de waskaarsmaker een van die twee schenkers is.

(309) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 57.

(310) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 86.

(311) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 84.

De 2 afdelingen samen geven het volgende resultaat:

<i>KLASSE</i>	<i>Maerct + Coornaerde</i>	<i>%</i>
A tot 120 gr.	4	12,5
B 121-240 gr.	6	18,75
C 241-480 gr.	17	53,13
D 481-1200 gr.	4	12,5
E 1201 gr. en meer	1	3,13

32

De aanwezigheid in de laagste klasse is dus gelijk aan die in de, op één na, hoogste. De middengroep is zeer talrijk.

Voor de waskaarsmakers hebben we deze maal minder gegevens: slechts 7 personen vonden we terug (21,21 %). De mediaan van de betaalde sommen is 360.

Ondanks het geringe aantal personen geven we toch een procentuele verdeling van de betalers over de klassen.

<i>KLASSE</i>	<i>Waskaarsmakers</i>	<i>%</i>
A tot 120 gr.	—	—
B 121-240 gr.	1	16,67
C 241-480 gr.	3	50
D 481-1200 gr.	1	16,67
E 1201 gr. en meer	1	16,67

6

Het enige wat we hieruit met enige zekerheid kunnen besluiten is weer de sterke vertegenwoordiging in de middengroep.

Ondanks het nog beperkter aantal gegevens voor de schede- en mesmakers, geven we toch de resultaten. We vonden vijf schedemakers terug (15,15 %). De mediaan hier is gelijk aan de algemene mediaan 240. De procentuele verdeling geeft als resultaat:

<i>KLASSE</i>	<i>Schedemakers</i>	<i>%</i>
A tot 120 gr.	2	40
B 121-240 gr.	1	20
C 241-480 gr.	2	40
D 481-1200 gr.	—	—
E 1201 gr. en meer	—	—

5

Voor de mesmakers is het aantal teruggevonden namen nog kleiner, nl. 3 (12 %).

De mediaan ligt zeer hoog, nl. 720.

KLASSE	Mesmakers	%
A tot 120 gr.	—	—
B 121-240 gr.	—	—
C 241-480 gr.	1	33,33
D 481-1200 gr.	2	66,67
E 1201 gr. en meer	—	—

3

Het voorkomen van twee personen in de klasse D wijst in de richting van het voorbeeld van Lievin Goele uit de verplichte lening³¹². De, in vergelijking met de verplichte lening, sterkere aanwezigheid in de middengroep die we voor alle afdelingen kunnen constateren, en ook in de algemene procentuele verdeling, wordt door M. BOONE als volgt verklaard: het gaat hier deels om een schijntegenstelling. Angezien de verplichte lening immers geen paupers bevat, kon wie daar tot de laagste klassen behoorde, in werkelijkheid in de middengroep thuishoren, als daar de armsten wel zouden zijn in opgenomen. De in de verplichte lening betaalde sommen hebben bovendien een meer willekeurig karakter dan de bedragen betaald in deze directe belasting³¹³.

Ten slotte richten we onze aandacht naar het laatste belastingsdocument, de rechtstreekse evenredige belasting in de St.-Jakobsparochie. De teruggevonden namen zijn hier nog geringer in aantal. We geven daarom alle gegevens in een tabel.

KLASSE	aant. bet. ³¹⁴	%	Coornaerde	%	Maerct	%
A tot 120 gr.	217	42,55	3	33,33	4	25
C 241-480 gr.	140	27,45	1	11,11	5	31,25
B 121-240 gr.	99	19,41	3	33,33	3	18,75
D 481-1200 gr.	48	9,41	2	22,22	2	12,5
E 1200 en meer	6	1,18	—	—	2	12,5
	510		9		16	

KLASSE	C+M	%	Waskaars	%	Schede	%	Mes	%
A tot 120 gr.	7	28	—	—	1	50	—	—
B 212-240 gr.	6	24	—	—	—	—	—	—
C 241-480 gr.	6	24	3	100	1	50	—	—
D 481-1200 gr.	4	16	—	—	—	—	—	—
E 1200 en meer	2	8	—	—	—	—	—	—
	25		3		2		—	

(312) Cfr. supra, p.

(313) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 86, 88.

(314) W. BLOCKMANS, *Peilingen...*, p. 229.

Uit deze tabel blijkt dat het voor de afdeling *Coornaerde*, waarvan slechts 9 namen zijn teruggevonden (9,89 %), de laagste klassen minder vertegenwoordigd zijn dan bij de algemene verdeling. De aanwezigheid in klasse C en D is daarentegen sterker.

In de afdeling *Maerct* (12,5 % teruggevonden) zijn de klassen D en E sterker vertegenwoordigd dan voor gans de parochie; in iets mindere mate geldt dit ook voor de klasse B. Het tegengestelde is waar voor de laagste klasse.

Reeds eerder is gezegd dat deze belastingsdocumenten getoetst zijn aan de Staten van Goed. Vier van de personen waarvoor dit gebeurd is, zijn leden van het meerseniensambacht. Hieruit blijkt dat Jan De Peystere, lid van de afdeling van de *Coornaerde*, tevens lid is van de nering van de goudsmiden³¹⁵. Zoals in de verplichte lening het geval is, komt hij ook hier naar voor als meergegoede: hij is o.a. bezitter van 3 huizen³¹⁶. Jacop Vanden *Ecke*, eveneens lid van de afdeling *Coornaerde*, bezit delen van 2 huizen, en een stuk grond in Zevergem³¹⁷. Lievin Vande Nieuwenhuus, die wij tegenkomen als lid van de afdeling *Maerct*, schijnt tevens lid te zijn geworden van de nering van de riemmakers. Ook hij is bezitter van een volledig en gedeeltelijk huis en grond buiten de stad. Het bedrag dat hij leende in 1492, nl. 40 d.gr., lijkt niet in verhouding met zijn reëel bezit³¹⁸.

Tenslotte is er nog de waskaarsmaker Willem Pipe die een huis en tal van landeigendommen bezit³¹⁹.

Een andere bron die in aanmerking komt voor sociale stratificatie zijn de jaarregisters van de Keure, die hoofdzakelijk transacties op onroerende goederen, verleden voor de stadsmagistraat, bevatten. De transacties met betrekking op verkoop van huizen in Gent gelegen, en van renten verkocht en gekocht door inwoners van Gent, zijn voor de jaren 1483-93 bestudeerd door B. REUSENS³²⁰. In tegenstelling tot de hiervoor besproken fiscale bronnen wordt in de schepenregisters soms het beroep van de betrokken partijen vermeld. Het is echter duidelijk dat dit slechts occasioneel en eerder willekeurig gebeurt, zodat we uit het afwezig blijven van beroepsopgave niet kunnen besluiten dat die persoon in kwestie geen beroep uitoefent³²¹. Er zijn ongetwijfeld meer meerseniens betrokken bij de koop en verkoop van onroerende goederen dan het eerder kleine aantal, dat de schepenregisters als dusdanig vermelden, doet vermoeden³²². De volgende tabel bevat de namen van de meerseniens die volgens bijlage 2 van voornoemde verhandeling een huis verkopen³²³.

(315) Voor het dubbel lidmaatschap, cfr. p. 11, 15, 17, 21.

(316) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 125.

(317) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 138.

(318) M. BOONE, *o.c.*, dl. I, p. 125.

(319) W. BLOCKMANS, *De vermogensstructuur...*, p. 146.

(320) B. REUSENS, *o.c.*

(321) B. REUSENS, *o.c.*, dl. I, p. 135.

(322) Daar vertegenwoordigers van de andere afdelingen van het ambacht heel weinig of helemaal niet vermeld worden, laten we hen hier buiten beschouwing.

(323) B. REUSENS, *o.c.*, dl. II, bijlage 2, pp. 11-12.

<i>Naam</i> ³²⁴	<i>Huis</i>	<i>Verkoopprijs</i> ³²⁵	<i>Ligging</i>
DULLAERT, Jan	1/2	2032	St. Lievensstraat
HEEREN, Jan VAN DER	1	2586	Veerstraat
SCHUERE, Ghyssebrecht VAN DER	1	18474	Lange Munt
WILLAEYS, Gillis	1	—	Brabantdam
ZOMERE, Jan DE	1	8704	Onderstraat

Meerseniërs die een huis kopen zijn:

<i>Naam</i>	<i>Huis</i>	<i>Koopprijs</i>	<i>Ligging</i>
BOCHOUTE, Lievin VAN	1	9094	Brabantstraat
BUC, Jacop DE	1/2	13008	Lange Munt
DULLAERT, Laureins	dl.	—	Lange Munt
FEYPIN, Pieter	1	45280	Lange Munt
GROETE, Willem DE	dl.	—	Lange Munt

De categorieën van huizen, opgesteld door B. REUSENS ³²⁶ zijn de volgende:

<i>Categorie in d.gr. Vl.</i>	<i>karakter</i>
1. 0- 5000	goedkoop
2. 5000-10000	bescheiden
3. 10000-15000	vrij duur
4. 15000-20000	duur
5. 20000+	zeer duur

Als we dit vergelijken met de vorige tabellen, bekomen we het volgende resultaat: 2 meerseniërs zitten in de laagste categorie, 2 bovenaan de tweede, 1 in de derde (doch het gaat hier slechts om 1/2 huis), 1 in de vierde en 1 in de vijfde categorie. Bij vergelijking met de gemiddelde huisprijs (mediaan) in de jaren 1483-93 in Gent, nl. tussen 4000 en 5000 d.gr. Vl., en rond 5800 d.gr. Vl. in 1489-91 ³²⁷ valt op dat de prijzen der huizen ge- en verkocht door de meerseniërs hier over het algemeen ver boven liggen.

Tevens blijkt uit die tabellen dat tal van meerseniërs een huis of een deel ervan bewonen of althans bezitten in de Lange Munt. Als we ook de renteverkopen, waarbij de rente bezet wordt op de bezitting(en) van de verkoper, en de aanduidingen van burens, bekijken, vinden we nog

(324) De namen die we niet terugvinden in de hierboven gegeven lijst zijn personen die pas na 1484-85, opstellingsdatum van de statische ledenlijst, tot het ambacht toetreden.

(325) Uitgedrukt in d.gr. Vl. Waar geen (ver)koopprijs vermeld wordt, kon deze niet berekend worden.

(326) B. REUSENS, *o.c.*, dl. I, p. 61.

(327) B. REUSENS, *o.c.*, dl. I, p. 63.

5 meerseniers die dezelfde straat bewonen, nl. Lievin van Basselaere, Lievin van de Bossche, Jan vanden Hove, Jan de Stovere en Jan de Smet³²⁸. In de topografische repartitie van de welvaart, door B. REUSENS doorgevoerd aan de hand van de huisprijs, komt deze straat naar voor als één van de welvarendste straten van Gent³²⁹. De talrijke aanwezigheid van meerseniers in deze straat kan op twee manieren verklaard worden. Locale concentratie van bepaalde ambachten is een veel voorkomend verschijnsel dat meestal nauw samenhangt met de benodigdheden voor het door hen uitgeoefend bedrijf: zo treft men volders bijvoorbeeld meestal in de buurt van water aan. Kleinhandelaars, zoals de meerseniers, vestigen zich bij voorkeur in de nabijheid van hun concurrenten, daar kooplustigen zich meestal naar die plaatsen begeven waar de keuze van de aangeboden producten het grootst is³³⁰. Wat meer in het bijzonder de Lange Munt betreft, deze straat is de verbindingsweg tussen twee belangrijke marktplaatsen, nl. de Vrijdagmarkt en de Koornmarkt, en heeft dus voor de meerseniers, en andere handelaars, een zeer gunstige ligging.

Alhoewel de gegevens, verzameld voor het meerseniersambacht zeer onvolledig zijn, en met het besef dat kwantitatieve gegevens niet volstaan om een volmaakt beeld te vormen van de reële sociale positie van de leden van de nering — een gevaar waar B.H. SLICHER-VAN BATH³³¹ en J. HANNES³³² terecht op wijzen: ook aanzien en uitstraling naar buiten, prestige en verantwoordelijkheid, eerder kwalitatieve elementen dus, spelen hierin een rol — menen we toch met zekerheid reeds een en ander te kunnen besluiten.

Uit de tabellen blijkt dat de eigenlijke meerseniers in alle fiscale klassen vertegenwoordigd zijn. In vergelijking met de algemene verdeling van alle leners en belastingsbetalers en met de gemiddelde huisprijs schijnt hun aanwezigheid over het algemeen bovendien groter in de hogere dan in de lagere klassen. Uit een aantal voorbeelden uit de Staten van Goed blijken sommige onder hen talrijke bezittingen te hebben, doch tegelijkertijd ook nog van een andere ambacht lid te zijn. We wezen vroeger reeds op het vaak voorkomen van dubbel lidmaatschap bij de meerseniers³³³. Dit is een factor waarmee we rekening moeten houden³³⁴; het is immers mogelijk dat een meerseniër zijn inkomsten en rijkdom niet enkel in kwaliteit van meerseniër, maar ook als uitoefenaar van een tweede beroep vergaard heeft.

Wat de waskaarsmakers betreft, zij lijken minder vertegenwoordigd in de hoogste klasse, doch we moeten hier rekening houden met uitzonde-

(328) B. REUSENS, *o.c.*, dl. II, bijlage 2, p. 11-12.

(329) B. REUSENS, *o.c.* dl. I, p. 98, nr. 81.

(330) C. WYFFELS, *o.c.*, p. 117.

(331) B.H. SLICHTER VAN BATH, *Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden*, in: *T.v.G.*, jrg. 84, afl. 2, 1971, p. 152.

(332) J. HANNES, *De woning als statussymbool. Een bespreking*, in: *T.v.G.*, jrg. 84, afl. 2, 1971, p. 361.

(333) Cfr. *supra*, p. 21.

(334) Zie ook R. VAN UYTVEN en W. BLOCKMANS, *De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis. Het voorbeeld van de Zuidnederlandse steden in de late middeleeuwen*, in: *T.v.G.*, jrg. 84, afl. 2, 1971, p. 282.

ringsgevallen, zoals Willem Pipe. Ook mesmakers treffen we soms in de hogere klassen aan. De schedemakers schijnen armer: een van hen, Lievin vanden Abeele, is trouwens pauper³³⁵.

Nu we gezien hebben dat in het meerseniersambacht alle sociale geleidingen van de maatschappij vertegenwoordigd zijn, rest ons de vraag in hoeverre het ambacht zich inlaat met de zorg voor haar behoeftige leden. De enige concrete inlichting waarover we hieromtrent beschikken, is dat het ambacht alleszins vanaf 1430 voorkomt onder de lijst van instellingen die jaarlijks vanwege de stadsmagistraat aalmoezen, meestal onder de vorm van wijn, haring en turf, krijgen³³⁶. Van een degelijk georganiseerd liefdadigheidssysteem zoals dat bij de meerseniersambachten van Antwerpen³³⁷, Brussel³³⁸, en Leuven³³⁹ het geval is, hebben we echter geen sporen gevonden.

BESLUIT

Het door ons gebruikte dossier over het meerseniersambacht laat ons toe te besluiten dat het een niet onbelangrijke plaats inneemt in het Gentse ambachtswezen: de meerseniers spelen een voorname rol in de bevoorrading van de stadsbewoners in zeer gevarieerde producten, meestal van vreemd fabricaat. Deze vaststelling leidt noodzakelijk tot de vraag welke hun juiste plaats is in het marktwezen. Alleszins zijn ze bedrijvig in het lokale en interregionale handelsverkeer. Of ze ook aan internationale handel deelnemen blijft een open vraag: om deze te beantwoorden is het voorhanden zijnde bronnenmateriaal ontoereikend.

Het dossier leert ons meer over de innerlijke structuur van het ambacht, de samenstelling, reglementering, de opleiding en het bestuur. Duidelijk komt hierin het exclusivistisch en monopolistisch streven, eigen aan het ambachtswezen, tot uiting.

Tenslotte verstrekt de vergelijking van namen uit het ledenregister met andere bronnen zoals de fiscale documenten en akten van vrijwillige rechtspraak, ons enige informatie over de materiële situatie van de leden van het ambacht en hun plaats als groep in de maatschappij. Het is pas langs deze moeizame weg van systematische vergelijking van alle namen uit diverse interessante dossiers dat we fundamentele informatie kunnen verzamelen op ruimere schaal over de sociale status van de groep.

(335) Cfr. supra, p. 58, noot 302.

(336) Zie over deze aalmoezen vanwege de stad: W.P. BLOCKMANS en W. PREVENIER, *Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: Bronnen en Problemen*, in: *T.v.G.*, jrg. 88/4, 1975, p. 520-521. Enkele voorbeelden van aalmoezen aan het *meerseniershuus* uit de stadsrekeningen: SAG, 400/14, f° 178 (1430-31), f° 267 v° (1431-32), 400/15, f° 19 (1435-36), 400/16, f° 84 v° (1441-42), 400/17, f° 11 (1449-40), 400/18, f° 34bis v° (1454-55).

(337) E. GEUDENS, *o.c.*, dl. I, p. 86.

(338) G. DES MAREZ, *o.c.*, p. 462; E. HUYS, *Duizend jaar mutualiteit bij de Vlaamse gilden*, Kortrijk, s.d., p. 237, 242, 244.

(339) J. VERHAERT, *o.c.*, p. 61.

BIJLAGE ³⁴⁰*Lijst van de door ons in de bronnen teruggevonden dekens
van de nering der meerseniers*

1356-57	Jan Sickelvoet
1398-99	Mattheus de Backere
1414-15	Janne van Bouchoute
1424-26	Lievin Papal
1427-28	Jan Caubrake
1429-30	Jan van Bouchaute
1445-46	Jan Pappal
1446-48	Gillis Pappal
1448-55	Claeys Weytins
1455-56	Jan Scaep
1457-58	Henricke Papal
1461-62	Cornelis de Bloc
1463-65	Cornelis de Bloc
1465-66	Willem Brandins
1469-70	Arend Huevic
1472-74	Cornelis de Bloc
1478-79	Osten Papal
1479-81	Ghysselbrecht van der Schuere
1481-84	Jan de Rantere
1484-85	Jan Dullaert
1485-87	Denys Versaren
1487-92	Willem de Vleeschauwere
1492-93	Gillis van Zonnemare
1493-94	Pieter van der Schuere
1494-97	Jan Plouvier
1497-1503	Olivier de Cleere
1503-05	Lievin Toebast
1505-06	Pieter van der Schuere
1506-08	Joris van Overwale
1508-09	Kristoffel van Hove
1509-10	Lauwereyns Dullaert
1510-12	Jan van Caneghem
1512-13	Pieter van der Schuere
1513-14	Joris de Backere
1514-17	Joris van Overwale
1517-20	Willem de Grootte
1520-21	Pieter Terlync
1521-23	Kristoffel van den Hove
1523-24	Jan van Caneghem
1524-25	Pieter van der Schuere

(340) SAG, 156/1; 172/12; 178/1, 5; 182/2; 301/29, 56; C.O.; F.M. *Memorieboek der stad Ghent van 't jaar 1301 tot 1737*, dl. II, p. 151.

1525-27	Willem de Grootte
1527-32	Willem de Grootte
1527-32	Willem van der Kene
1532-34	Lievin Dhooghe
1534-37	Dieric de Backere
1537-39	Lauwereyns van den Heerweghe
1539-40	Olivier Tyncke

LEVENSTANDAARD EN TEWERKSTELLING IN VLAANDEREN (17e - 18e EEUW)

door

C. VANDENBROEKE

De evolutie van de levensstandaard op het einde van het Ancien Regiem werd reeds herhaaldelijk in vraag gesteld. Zowel in binnen- als buitenland werden hieromtrent heftige discussies gevoerd, zonder dat ergens een beslissende argumentering kon opgebouwd worden. Gebrek aan voorstudies en het geheel of gedeeltelijk ontbreken van bruikbare (betrouwbare) statistische informatie verhinderen immers in menig opzicht een objectieve omschrijving van deze probleemstelling. Opvallend is tevens de eenzijdigheid van de meeste benaderingen, in die zin dat veruit de meeste aandacht toegespitst blijft op de stedelijke centra, op het onderling vergelijken van prijs- en loonreeksen of op het doorlichten van de hulpverlening en het exciperen van okkasideel aangelegde en tijdsgebonden armenlijsten¹. Zelden werd daarentegen aandacht opgebracht voor de levensomstandigheden van de plattelandsbevolking. Ook al wordt courant voorgehouden dat er een functionele relatie bestaat tussen de tewerkstellingsmogelijkheden op het platteland en de industrialisatie, eerder uitzonderlijk wordt deze wisselwerking nader toegelicht². Zo ook werd tot hiertoe nog al te weinig ingegaan op de omvang van de binnenlandse kapitaalvorming en het spaarvermogen als essentiële verklaringselementen voor een industriële doorbraak. Alvast van de kant van de historici werden verrassend weinig inspanningen opgebracht om de nagenoeg algemeen aanvaarde link tussen „net capital formation” en industrialisatie met kwantitatieve gegevens te verduidelijken en regionaal te differentiëren³.

Met onderhavig artikel willen we, althans tot op zekere hoogte, in deze lacunes helpen voorzien. Reeds een tiental jaar geleden werd immers als één der voornaamste doelstellingen van het sociaal-historisch onderzoek voorgehouden: „maintenant que les grandes respirations de la conjoncture économique sont bien connues, surtout à partir des prix et de quelques

(1) In dit verband kan bijvoorbeeld worden verwezen naar het overigens rijk gedocumenteerde themanummer in het „Tijdschrift voor Geschiedenis” (jrg. 88, 1975) i.v.m. het pauperisme.

(2) Terecht stipte P.K. O'BRIEN onlangs nog in die zin aan: „given the present state of knowledge and the paucity of relevant data the connexions between agriculture and industry are extraordinarily difficult to quantify” („Agriculture and the Industrial Revolution”, in „Economic History Review”, 1977, p. 172).

(3) Zeker voor wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, werd deze probleemstelling nog maar zelden aangesneden. Het belang en de noodzaak van een agrarische omwenteling werd niettemin reeds, zij het dan in een hoofdzakelijk kwalitatief geïnspireerd artikel, door J. CRAEYBECKX toegelicht („De agrarische wortels van de industriële omwenteling”, in „Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis”, 1963).

indices commerciaux, il va falloir se résigner à les rapprocher des hommes, à voir les choses de très près, socialement et régionalement. Bref, essayer de saisir patiemment, dans le concret, les divers types de revenus ruraux. Avec beaucoup de précautions, ce n'est pas impossible..."⁴.

Bij het nastreven van een dergelijk studieobject, zullen we het onderzoek vooral toespitsen op de huidige provincie Oost-Vlaanderen. Vrij recent werden voor dit gebied een aantal kwantitatieve bronnenreeksen doorgenomen, waarvan de voornaamste resultaten in een eerste (voorlopige) synthese kunnen samengebundeld worden. Als uitgangspunt zullen we ons verlaten op enkele karakteristieken m.b.t. de bedrijfs- en bezitsstructuur sinds de tweede helft van de 16e eeuw. Voor de 17e en 18e eeuw beschikken we verder over voldoende aanduidingen betreffende de prijs-evolutie en de omzet in de agrarische sektor, zodat enkele meer algemene ramingen van de eventuele winstmarges mogelijk worden. Nadien kunnen deze hypotesen dan aangevuld en gecontroleerd worden door het onderzoek uit te breiden tot bepaalde nevenssectoren (zoals de bevolkingsmobiliteit, de levensverwachting, het sterfterisico, de vruchtbaarheid, enz...). In de mate van het mogelijke zullen bovendien enkele vergelijkingen voor het buitenland worden opgenomen ten einde de representativiteit van sommige ramingen op hun betrouwbaarheid te testen. We zijn er ons immers van bewust dat de bekomen resultaten, o.m. door de frekwente extrapolaties en het dispaaraat karakter van de informatie die bij de huidige stand van het onderzoek beschikbaar is, vaak met het nodige voorbehoud geïnterpreteerd dienen te worden. Aangenomen echter dat de tekortkomingen bij een louter descriptieve benadering nog veel moeilijker zijn te omzeilen en onvermijdelijk tot een vergaande impasse van het historisch onderzoek moeten leiden, menen we een dergelijke aanpak op zijn minst verantwoord. Een al te kortzichtige bronnenkritiek en de traditioneel ingeroepen onvolkomenheden in het kwantitative materiaal zijn nl. niet langer als een geldig excuus voor het uitblijven van makro-evaluaties te aanvaarden.

Alvorens de evolutie van de levensstandaard op het platteland in Vlaanderen uit te schetsen, moeten nog enkele beperkingen worden benadrukt. Hoger wezen we er reeds op dat het onderzoek in hoofdzaak zal beperkt blijven tot Oost-Vlaanderen. Om de benaderingen zo waarheidsgetrouw mogelijk te houden, zullen we bij de omrekeningen zoveel mogelijk uitgaan van een zgn. type-bedrijf van 1 ha. De sterk overheersende positie van het kleinbedrijf, vooral dan in Zuid- en Binnen-Vlaanderen, werd trouwens reeds in meerdere lokale monografieën bevestigd en blijkt afdoende uit volgend samenvattend overzicht:

(4) J. GOUBERT, „Recherches d'histoire rurale dans la France de l'ouest, 17-18e siècles”, in „Bulletin de la Société d'Histoire Moderne”, 1965. Dit artikel werd heruitgegeven in „Clio parmi les hommes”, Parijs-Den Haag, 1976, pp. 36-50.

EVOLUTIE VAN DE BEDRIJFSSTRUKTUUR IN
OOST-VLAANDEREN, 16e-18e EEUW. PROCENTUEEL AANDEEL
VAN BEDRIJVEN KLEINER DAN 1 HA

Regio	Data	- 1 ha	Regio	Data	- 1 ha	Regio	Data	- 1 ha
Pollare (Z. Aalst)	1571	55,1%	Lede (W. Aalst)	1540	46,1%	St.-Kornelis- Horebeke (O. Oude- naarde)	1572	47,1
	1674	28,3		1571	38,2		1650	41,3
	1762	37,5		1658	39,2		1670	41,2
Meigem (W. Aalst)	1571	26,6	Welle (Z. Aalst)	1571	46,8		1690	40,2
	1631	19,2		1701	36,0		1709	44,2
	1673	22,3		1751	36,4		1718	46,3
	1765	17,1		1791	48,8		1731	41,0
	1787	25,5					1750	32,4
Denderleeuw (Z. Aalst)	1571	46,2				1770	47,7	
	1672	23,0				1790	57,8	
	1750	35,7						
Schorisse (Z.O. Oudenaarde)	1571	48,0						
	1651	52,7						
	1669	58,5						
	1691	55,1						
	1711	48,6						
	1729	50,8						
	1750	52,1						
1770	57,4							
1790	65,9							

Op grond van de weerhouden regio's en lokaliteiten kan worden besloten dat gemiddeld 40 à 45 % van de bedrijven minder dan 1 ha omvatten. De mediaanwaarde voor de bedrijfsoppervlakte zou er overigens 1 à 1,5 ha hebben bedragen en over langere termijn beschouwd kan zelfs een toenevende versnippering onderkend worden tegen het einde van de 18e eeuw⁵. Belangrijk is verder dat de direkte exploitatie door eigengeërfden een overheersende positie inneemt voor de meeste streken in Oost-Vlaanderen. Meer in het bijzonder geldt dit voor de kasselrij Oudenaarde, de Oudburg, het Land van Aalst en het grootste deel van de Landen van Waas en Dendermonde⁶. Doorgaans was er zelfs 1/2 tot 3/4 van de bodem in handen van de plaatselijke bevolking.

Ook voor de areaalbezetting moeten enkele restricties in overweging worden genomen. Het zal immers duidelijk zijn dat we onmogelijk kunnen

(5) Onder de voornaamste auteurs die zich de laatste jaren hebben toegelegd op het reconstrueren van de bezits- en bedrijfsstructuren in Oost-Vlaanderen, dienen alvast volgende namen weerhouden: M. BOVYN, J. DE BROUWER, P. DEPREZ, C. DE RAMMELAERE, A. DE VOS, H.A. ENNO VAN GELDER, E. ELIAS, L. PEE, M. SCHEPENS en R. VAN DEN ABEELE. De meeste bijdragen werden overigens in tijdschriften met een overwegend regionale verspreiding opgenomen, zoals „Annalen Oudheidkundige Kring van Dendermonde”, „Land van Aalst” en „Handelingen van de maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”.

(6) Cfr. P. DEPREZ, „De boeren in de 16e, 17e en 18e eeuw”, in „Flandria Nostra”, dl. I, Antwerpen, 1957.

ingaan op de vergaande differentiëring in het produktieproces⁷. Ook hier dringt zich een sterke vereenvoudiging op, in die zin dat uitsluitend met roggewinning zal worden rekening gehouden. Die keuze lijkt te verantwoorden daar dit gewas veruit de grootste verspreiding kende met ca. 20 tot 25 % van het kultuurland. In de mate van het mogelijke zullen we anderzijds wel rekening houden met de opkomst van de aardappelteelt doorheen de 18e eeuw, te meer daar hierdoor een belangrijke aanpassing in de voedingsgewoonten werd bekomen⁸.

Minder degelijk zijn we daarentegen ingelicht over de veeteelt. De statistische informatie die tijdens de Franse overheersing werd ingezameld, toont niettemin voor Zuid- en Binnen-Vlaanderen een zeer grote bezetting per oppervlakte-eenheid aan en dit als gevolg van de intensieve landbouwbeoefening en het frekwent gebruik van stalvoeding. Per 100 ha zouden in het Departement van de Schelde omstreeks 1800 35 à 40 stuks grootvee zijn voorgekomen; uitgedrukt per ha weiland loopt de verhouding zelfs op tot 300 à 400 eenheden. Het is echter vrij moeilijk zich een precies beeld te vormen van de evolutie van de veestapel over langere termijn. Vast staat niettemin dat de toename van het aantal stuks grootvee zeker niet in overeenstemming was met de bevolkingsexpansie, o.m. door het opbreken van de laatste gemene gronden, door het scheuren van weiland en als gevolg van de aanhoudende bedrijfsversnippering⁹. Alleen voor de varkensstapel zou, mede door de spektakulaire verspreiding van de aardappelteelt, een wezenlijke aangroei zijn opgetreden tijdens de 18e eeuw¹⁰. Het zal dan ook niet overdreven zijn om, per type-bedrijf, minstens de aanwezigheid van 1 tot 2 varkens te veronderstellen. Het voorkomen van paarden op de dwergbedrijven is daarentegen te verwaarlozen. Voortgaande op de veelvuldige aanduidingen in de staten van goed voor keuterbedrijven, mag aangenomen worden dat vooral arbeidsintensieve technieken (spade!) gebruikelijk waren. In ruil voor de aangeboden hulp tijdens het „hoogseizoen”, kon men bovendien steeds de paardekraft van de grote bedrijvers ontlenen. De overbezetting van paarden op de grote hoeven moet trouwens in niet geringe mate worden gezien als een middel om de keuters aan zich te binden!

Beter zijn wij ingelicht over de produktiviteit van de graanbouw in Oost-Vlaanderen. De gemiddelde opbrengsten sinds het begin van de 17e eeuw werden onlangs berekend voor het Land van Aalst en zullen, samengevat per periode van 10 jaar, als voldoende representatief worden be-

(7) Voor de zuiver technische aspecten van de bedrijfsvoering, vgl. P. LINDEMANS, „Geschiedenis van de landbouw in België”, Antwerpen, 1952.

(8) C. VANDENBROEKE, „L'agriculture et l'alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens”, Gent-Leuven, 1975, hoofdstukken II en III.

(9) Ibidem, hoofdstuk IV.

(10) Op grond van het aantal vermeldingen in de boedelbeschrijvingen, konden voor het Aalsterse volgende procentuele verhoudingen worden berekend (J. DE BROUWER, „De staten van goed als bron voor het leefmilieu gedurende de 17e en 18e eeuw te Haaltert en Kerksken”, in „Het Land van Aalst”, XXIX, 1977, p. 25): 1640-79 = 34,2 %; 1680-1719 = 24,8 %; 1720-39 = 40,2 %; 1740-59 = 29,7 %; 1760-89 = 47,9 %; 1790-95 = 63,1 %.

schouwd voor heel de provincie¹¹. Onderlinge vergelijking met de opbrengstcijfers die (weliswaar nog al te sporadisch) voor andere regio's bekend zijn, tonen trouwens de geldigheid van een dergelijke veralgemeening aan¹². Voor het bepalen van de nominale bruto-omzet op een bedrijf van 1 ha dat integraal met rogge was bezaaid, werd verder beroep gedaan op de Brusselse merkuriale¹³. Voor de Oostvlaamse centra zijn immers voor de 17e en 18e eeuw geen doorlopende reeksen van marktprijzen beschikbaar¹⁴. Een voorafgaande controle van de fragmentarisch bewaarde en gepubliceerde graanprijzen uit het Aalsterse toonde evenwel aan dat de afwijkingen werkelijk te verwaarlozen zijn (max. 1 %).

Een samenvatting van deze eerste aanduidingen, brengt ons meteen tot de bijgaande rekonstruktie (zie volgende blz.).

Het zou ons te ver leiden dit overzicht al te zeer in detail te willen bespreken. Duidelijk wordt evenwel het vrij stabiel karakter van de graanopbrengsten over langere termijn. Vergeleken met het midden van de 17e eeuw kan de toename op maximum 30-35 % worden bepaald voor het derde kwart van de 18e eeuw. Vooral tijdens het decennium 1776-85 werd de hoogste omzet gerealiseerd. Tegen het einde van de 18e eeuw zal echter, mede door de minder gunstige meteorologische omstandigheden en de politieke verwickelingen, een nieuwe terugval intreden. Ook tijdens de eerste jaren van de 19e eeuw stegen de gemiddelde opbrengsten nauwelijks uit boven het niveau dat reeds bij het begin van de 17e eeuw was bereikt.

Over kortere termijn beschouwd, moet vooral de terugval tijdens de tweede helft van de 17e eeuw worden benadrukt. Een absoluut laagtepunt in de graanomzet trad aldus op tijdens de decennia 1686-95 (misooogsten in 1692-94) en 1706-15 (misooogsten in 1709-10). Een duidelijke cesuur treedt anderzijds op vanaf 1710-20, wanneer de gemiddelde omzetcijfers op een hoger niveau komen te liggen. Frappant is bovendien het uitblijven van bruuske schommelingen doorheen de 18e eeuw, zodat voortaan regelmatig in de bevoorrading kon worden voorzien. Slechts tegen het einde van de eeuw zullen zich, om hogergenoemde redenen, nieuwe bevoorradingstoornissen aankondigen. Dit zal zich tevens weerspiegelen in enkele markante prijsstijgingen en hongeropstanden kort vóór de eeuwwisseling.

(11) Voor een gedetailleerde voorstelling van deze evaluaties, verwijzen we naar onze bijdrage in het themanummer van de *Studia Historica Gandensia* i.v.m. de landbouwproductiviteit (ter perse).

(12) J. HANNES-W. VANDERPIJPEN, „Teeltplan, produktie en produktiekosten. De landbouw in enkele gemeenten van de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen, begin 19e eeuw”, in „Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis”, 1973, pp. 67-108.

(13) Gepubliceerd door J. CRAEYBECKX in dln. I en II van de „Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant”, Brugge, 1959-65.

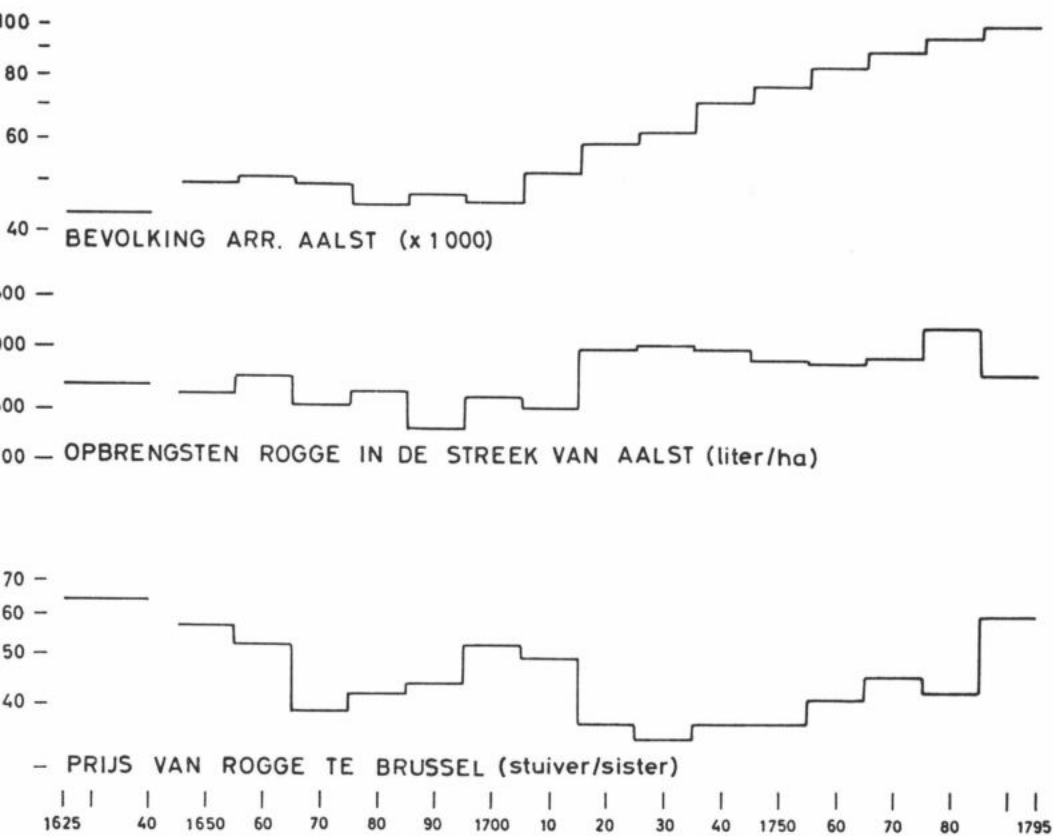
(14) Voor de evolutie van de graanprijzen te Aalst in de periode 1729-1802, vgl. A. WYFFELS, in „Dokumenten”, dl. I, pp. 115-120. Eventueel zou voor Gent, Deinze en Oudenaarde (Ename) beroep kunnen gedaan worden op spijkerprijzen (gepubliceerd door P. DEPPEZ en J. VERMAUT, *ibidem*, dl. I).

ARRONDISSEMENT AALST: BEVOLKINGSEVOLUTIE, OPBRENGSTEN EN PRIJZEN VAN ROGGE

<i>Periode</i>	<i>Opbrengst in liter/ba</i>	<i>Indices (1646-55=100)</i>	<i>Prijs in stuiver per sister (Brussel)</i>	<i>Indices (1646-55 =100)</i>	<i>Nominale Bruto Omzet (st.)</i>	<i>Indices (1646-55=100)</i>	<i>Bevolking Arr. Aalst ¹⁵</i>	<i>Indices (1645-55= 100)</i>
1626-40	1684	105,0	64,5	113,3	2172	119,0	43.500	88
1646-55	1603	100,0	56,9	100,0	1824	100,0	49.500	100
1656-65	1729	107,8	51,9	91,2	1795	98,4	50.500	102
1666-75	1526	95,2	38,3	67,3	1169	64,1	49.500	100
1676-85	1622	101,2	41,6	73,1	1350	74,0	45.000	91
1686-95	1370	85,5	43,7	76,8	1197	65,6	47.000	95
1696-05	1594	99,4	51,5	90,5	1642	90,0	45.500	92
1706-15	1499	93,5	48,8	85,8	1463	80,2	52.000	105
1716-25	1959	122,2	36,4	63,9	1426	78,2	59.000	119
1726-35	1993	124,3	34,3	60,2	1367	74,9	62.000	125
1736-45	1973	123,1	36,4	63,9	1436	78,7	71.000	143
1746-55	1876	117,0	36,5	64,1	1369	75,1	76.000	153
1756-65	1842	114,9	40,7	71,5	1499	82,2	83.000	168
1766-75	1887	117,7	44,9	78,9	1695	92,9	89.000	180
1776-85	2150	134,1	41,7	73,2	1793	98,3	95.000	192
1786-95	1719	107,2	58,8	103,3	2022	110,9	99.000	200

(15) J. DE BROUWER, „Demografische evolutie van het land van Aalst,1570-1800”, Brussel, 1968, p. 116.

(7) LEVENSTANDAARD EN TEWERKSTELLING IN VL. 17e-18e eeuw 157

Zowel door Trautmansdorff, gevlmachtigd minister onder het Oostenrijks Bewind, als door de Franse bezetters moest zelfs op een strenger gereglementeerde graanhandel worden overgeschakeld¹⁶. Ook het afkondigen van maximumprijzen werd voortaan opnieuw gebruikelijk om de duurte te bestrijden en de gemoederen te kalmeren.

Dit alles sloot evenwel niet uit dat de graanprijzen lange tijd een vrij stabiel karakter hadden vertoond. Veel minder dan in het buitenland waren, althans doorheen de 18e eeuw, in Vlaanderen nog bruuske prijschommelingen en/of -aanpassingen aan de orde¹⁷. De bevolkingstoename was er nochtans minstens even uitgesproken. Specifiek voor het Arrondissement Aalst kenmerkte de beschouwde periode zich zelfs door een verdubbeling van het bevolkingscijfer. Dit zou m.a.w. betekenen dat voldoende alternatieve mogelijkheden openstonden om de toenemende bevolkingsdruk op te vangen. Aanpassingen in de interregionale graanhandel kunnen hierbij slechts in beperkte mate ter verklaring worden ingeroepen. Ook de aanpassingen in de graanomzet door de hogere produktiviteit enerzijds of door uitbreiding van het areaal anderzijds (max. ca. 5 à 10 %) bieden geen voldoende tegenwicht voor de snel stijgende behoeften. Deze partiële aanpassingen, gekombineerd met een snelle verspreiding van de aardappelwinning ($\pm 10\%$ van het bouwland omstreeks 1800), volstonden niettemin als oplossing voor de bevoorrading tot en met het einde van het Ancien Régim.

Typerend tenslotte is wel de vaststelling dat het de bevolkingsgroei is geweest die als motor schijnt gefungeerd te hebben voor enkele wezenlijke aanpassingen in de economische (agrarische) sektor. De hausse-beweging m.b.t. het bevolkingscijfer zou immers voor het zuiden van de provincie Oost-Vlaanderen gestart zijn vanaf 1706-15, terwijl de cesuur voor de graanopbrengsten zich een decennium later manifesteerde.

Aansluitend bij bovenstaande evaluaties, kunnen we thans trachten de „leefbaarheid” van een agrarisch bedrijf te meten. Gelijktijdig zal dan worden nagegaan in welke mate het voor spekulanten en/of voor bedrivers interessant was om in onroerende goederen te investeren. Voor twee regio's in Oost-Vlaanderen (Land van Nevele en Land van Dendermonde) beschikken we namelijk, vanaf de 16e eeuw, over doorlopende reeksen verkoop- en pachtprizen, zodat tevens de evolutie van de grondrente over langere termijn kan worden gevolgd¹⁸. Voor het bepalen van de netto-

(16) H. VAN HOUTTE, „La législation annonaire des Pays-Bas à la fin de l'Ancien Régime et la disette de 1789 en France”, in „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, X, 1912, pp. 96-119 en 384-410; G. BIGWOOD, „Joseph II et la liberté du commerce des grains”, in „Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique”, II, 1909, pp. 795-830; C. VANDENBROEKE, op. cit. pp. 189-193.

(17) M. MORINEAU, „Histoire sans frontière: prix et révolution agricole”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1969, pp. 403-423.

(18) Voor ons overzicht namen we het gemiddelde van de verkoopprijzen van akkerland in beide regio's. De basisgegevens hiertoe werden eerder samengebracht door P. DEPREZ („De verkoopprijs van akkergrond in de heerlijkheid Nevele”, in „Bijdragen tot de Prijsengeschiedenis”, III, 1958, pp. 121-132) en F. DE WEVER („Pacht en verkoopprijzen in Vlaanderen. Bijdrage tot de conjunctuur-

opbrengsten in de primaire sektor moet anderzijds rekening worden gehouden met een moeilijk te definiëren reeks onkosten waaronder o.m. het zaaizaad, de tienden, de heerlijke en fiskale lasten, het aflossen van hypothekaire leningen evenals bepaalde investeringen en afschrijvingen ressorteren. Het is uiteraard uitgesloten om deze rubrieken precies te willen vastleggen. Voldoende aanwijzingen liggen niettemin in de basisliteratuur vervat, om ook in dit verband tot een te weerhouden orde van grootte te komen. Voor de gebruikte hoeveelheid zaaizaad per oppervlakte-eenheid werd aldus een konstante waarde van 125 liter/ha aangenomen. De gewoonte om dichter te zaaien, die overal tegen het einde van het Ancien Regiem en het begin van de 19e eeuw voorkwam, werd derhalve volledig buiten beschouwing gelaten. De afwijkingen die hieruit eventueel kunnen voortvloeien, zijn overigens van ondergeschikt belang¹⁹. De tiendenheffing werd, ook al kwam ze niet overal noch in dezelfde mate voor, over heel de beschouwde periode op 10 % van de bruto-opbrengsten geraamd²⁰. Ook het aandeel van de heerlijke rechten is uiteraard niet met zekerheid te omschrijven. Een licht afnemende druk schijnt niettemin aannemelijk voor wat het platteland in Vlaanderen betreft en dit zowel t.a.v. de jaarlijkse als de meer okkasideel te innen rechten²¹. Het aandeel van deze rubriek in de globale onkosten moet in elk geval trouwens vrij beperkt geweest zijn tegen het einde van het Ancien Regiem. Volgens sommige auteurs kan het niveau immers, vergeleken met de bruto-opbrengsten, niet meer dan 3 tot 5 % hebben bedragen²². Het sluit nochtans niet uit dat ze, zuiver menselijk beschouwd, als enorm zwaar en vernederend werden ervaren. Overeenkomstig de geldbehoeften voor militaire doeleinden, werden aldus maximale bedragen van ca. 200 stuiver per ha geheven tijdens

studie", ter perse. Volledigheidshalve moeten wel enkele afwijkingen tussen beide prijsreeksen worden aangestipt. Opmerkelijk in die zin is het beduidend lager prijsniveau voor de 17e eeuw in de streek ten N.W. van Gent evenals de veel snellere ineenstorting van de prijzen. Het zou interessant zijn om deze tendens in verband te brengen met bv. de impact van de krijgsverrichtingen. Voor de 18e eeuw daarentegen moet vooral de beduidend snellere hausse voor het Land van Nevele worden benadrukt. Eerder reeds kon door P. DEPREZ de versnelde bevolkingsexpansie in deze streek worden aangetoond.

(19) Een hoeveelheid zaaizaad van 125 liter per ha vertegenwoordigt gemiddeld 7 à 7,5 % van de bruto-omzet. In de veronderstelling dat 150 tot 200 liter wordt uitgezaaid, zoals gebruikelijk werd tegen het einde van de 18e-begin 19e eeuw, wordt een niveau bereikt van ± 10 %.

(20) Ter vergelijking kan hierbij worden aangestipt dat de tiendenheffing ca. 13 % bedroeg in Henegouwen, 8 % in Artesië en de streek van Beauvais en 9 % in Limburg.

(21) P. DEPREZ, „Evolution économique et mouvements paysans en Belgique à la fin du 18e siècle”, in „Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis”, 1973, pp. 49-66.

(22) S. DONTENWILL, „Une seigneurie sous l'ancien régime. L'Etoile' en Brionnais du XVIe au XVIIIe siècle (1575-1778)”, Lyon, 1973, p. 90; id., „Situation des paysans français à la fin de l'ancien régime”, in „Histoire des paysans français du XVIIIe siècle à nos jours” (o.l.v. J.-P. HOUSSEL), Roanne, 1976, p. 51; J. DUPAQUIER, „La propriété et l'exploitation foncières à la fin de l'ancien régime dans le Gâtinais septentrional”, Parijs, 1956, p. 184.

de periode 1686-1715²³. Omgerekend in functie van de bruto-nominale opbrengsten, vertegenwoordigt dit reeds een belastingsdruk van 15 à 20 %. Ook tijdens de jaren '40 van de 18e eeuw (Oostenrijkse Successieoorlog) zou een vrij hoog niveau van 11 à 12 % bereikt zijn, terwijl voor het tweede en derde kwart van de 17e eeuw een kwote van ca. 8 à 10 % ten opzichte van de bruto nominale opbrengsten aannemelijk lijkt. Heel wat gunstiger liggen de verhoudingen opnieuw voor de 18e eeuw met een gemiddelde van ± 3 à 5 %. De laatste jaren van het Ancien Régime laten niettemin reeds een nieuwe verzwaring uitschijnen²⁴. Dit alles nu biedt ons echter slechts een minimale indruk omtrent de fiskale druk. Wanneer ook de buitengewone belastingen, naast en samen met de lokale en/of provinciale lasten, zouden in aanmerking worden genomen, moeten deze eerste ramingen nog verder opgetrokken worden. In vergelijking met Frankrijk vallen deze fiskale lasten niettemin relatief gunstig uit²⁵. Dit geldt in het bijzonder voor de 18e eeuw, wanneer de omrekeningen per capita zouden uitgedrukt worden en/of wanneer de verhoogde landbouwproductiviteit in aanmerking wordt genomen. Nagenoeg compleet onwetend blijven wij tenslotte omtrent de eventuele afschrijvingen en investeringen. Naar alle waarschijnlijkheid zullen deze posten echter weinig omvattend geweest zijn. Tevens mogen we aannemen dat hiertoe alleen werd overgegaan, wanneer de pachtprijs en de overige onkosten aan de lage kant bleven²⁶. Vandaar dan ook dat voor de verdere evaluaties een globale en nagenoeg konstante onkostenrubriek, pachtprijs uitgezonderd, van 30 % ten opzichte van de bruto-omzet in rekening zal worden gebracht²⁷. Het is ten andere de pachtprijs die, zoals verder nog zal blijken, veruit de zwaarste aantasting (gemiddeld 25 à 30 %) van het zuiver agrarisch inkomen vertegenwoordigde. Zoals eerder reeds door P. Goubert voor N.-Frankrijk werd gesteld, kunnen we voor het pachtbedrijf in Vlaanderen herhalen: „il est impossible de soutenir que la rente propriétaire ne mangeait pas la majeure partie du produit brut”²⁸.

(23) Voor de Oostenrijkse Nederlanden zou, aldus P. HARSIN („Les finances publiques belges sous l'Ancien Régime”, dl. I, p. 6) zelfs 2/5 van de belastingsomzet voor militaire doeleinden zijn aangewend.

(24) Omgerekend aan de hand van de belastingskwotes in H. VAN GASSEN, „Geschiedenis van Ninove”, Ninove, 1960, passim.

(25) Samenvattend kunnen we stellen dat het aandeel van de fiskaliteit in de bruto-omzet voor Frankrijk door P. GOUBERT, A. POITRINEAU, G. FRECHE, P. DE SAINT JACOB, R. ROBIN en S. GRUZINSKI op gemiddeld 10 à 25 % wordt geschat. Hogere verhoudingen van een orde van 15 à 30/40 % worden o.m. door E. LE ROY LADURIE vooropgesteld. Zie ook C.E. LABROUSSE, „Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle”, Parijs, 1932, boek VII.

Een aanslagvoet, in de zin zoals deze voor Vlaanderen werd teruggevonden, was anderzijds ook kenmerkend voor het Luikse (cfr. I. DELATTE, „Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle, Luik-Parijs, 1945, p. 208).

(26) Ook voor de mestbevoorrading op de kleine bedrijven hebben we aangenomen dat, behoudens uitzonderingen, geen aankopen dienden verricht te worden.

(27) Vgl. o.m. de ramingen die door A. SOBOUL voor diverse regio's in Frankrijk werden samengebracht („Problèmes paysans de la révolution, 1789-1848”, Parijs, 1976, pp. 104-108).

(28) P. GOUBERT, „L'ancien régime. I. La société”, Parijs, 1969, p. 109.

Rekening houdend met bovenstaande restrikties, kunnen we thans trachten de netto-opbrengsten en de natuurlijke grondrente af te leiden. De basisinformatie, tot tienjaarlijkse gemiddelde herleid, laat zich als volgt samenvatten (zie volgende blz.).

Uiteraard moet deze rekonstruktie, zoals aangestipt, met het nodige voorbehoud worden benaderd. Behalve de absolute waarden verdienen trouwens de periodieke aanpassingen en de trendlijnen minstens evenzeer onze aandacht.

Een eerste vaststelling betreft de grondtransakties die eventueel met spekulatieve doeleinden zouden verricht zijn en waarbij de evolutie van de grondrente (verhouding pachtprijs/grondwaarde) uitsluitel kan geven²⁹. Twee fasen zijn hierbij te onderscheiden, met name de tweede helft van de 17e eeuw die gekenmerkt is door een hoge en langzaam toenemende grondrente (3,5 à 4,5 %) en de 18e eeuw, die een ineenstorting zal kennen van de grondrente tot minder dan 2 %. Essentieel in dit verband is uiteraard de typische bedrijfs- en bezitsstructuur in Vlaanderen, waar kleine en eigengeërfde bedrijvers die veelal ook nog een nevenactiviteit uitoefenen de meerderheid vormen. De verspreiding van de aardappel en het feit dat men voortaan zelfs op minuskule bedrijfjes in het onderhoud kon voorzien, heeft de „landhonger” nog verder geactiveerd en de grondprijs (en in iets minder mate de pachtprijs) tot een waanzinnig niveau laten stijgen. Ogenschijnlijk was het opkopen van grond m.a.w. minder rendabel geworden voor „spekulanten”. Uit tal van overwegingen bleven zij niettemin in immobiliën geïnteresseerd. Duidelijk zal dit aan het licht komen bij de verkoop van de nationale goederen omstreeks de eeuwwisseling, waarvan zij zich het leeuwenandeel toeëigenden³⁰. Afgezien van zuiver sociaal-ekonomische factoren, moet deze konstante beleggingsdrag in gronden door vermogenden stellig ook vanuit psychologisch standpunt („prestige”) worden begrepen. Verder zullen hierbij ook de geldontwaarding en de gevoelige daling van de intrestvoet op de geldmarkt een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld³¹.

Belangrijker nog dan een studie van het gedragspatroon van allerlei spekulanten, lijkt ons een evaluatie van de leefbaarheid van het agrarisch bedrijf zelf. Een eerste benadering is mogelijk door het bepalen van de (benaderende) netto-opbrengst. Voor zover onze berekeningen een reëel karakter aannemen, laten zich opnieuw twee fasen onderscheiden. Overeenkomstig de prijzevolutie en de landbouwproduktiviteit, valt namelijk een vrij uitgesproken daling van de waarde-omzet te noteren tijdens de tweede helft van de 17e eeuw. Deze vaststelling sluit evenwel niet uit dat deze

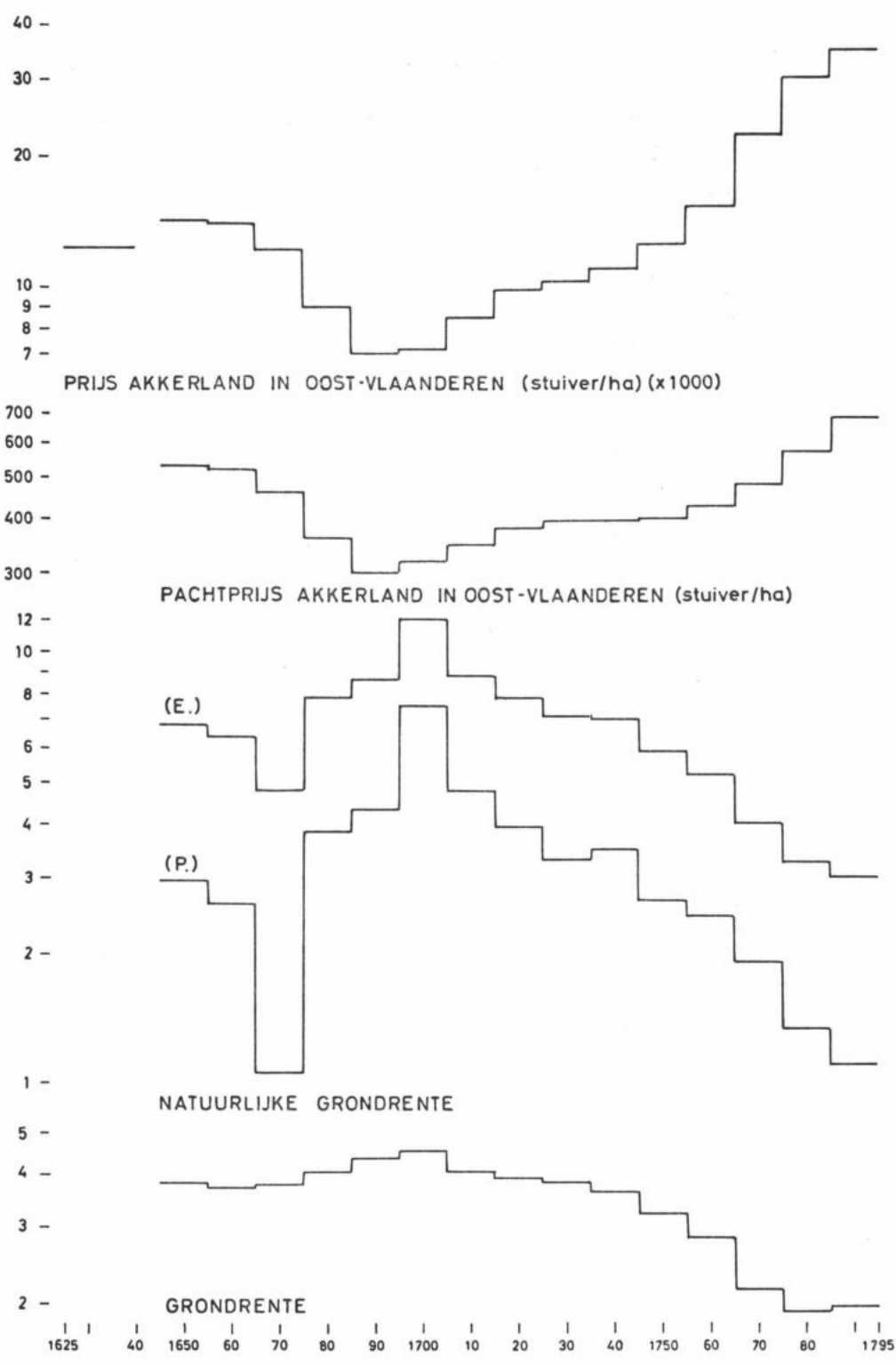
(29) Voor een overzicht van de evolutie der grondtransakties zelf over langere termijn, vgl. F. DE WEVER, op. cit.

(30) J. LAMBERT, „Het aandeel van de landbouwers in de koop van Nationale Goederen in België (1796-1821)”, in „Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”, 1969; G. LEFEBVRE, „Les paysans du Nord pendant la révolution française”, Rijsel, 1924, p. 495.

(31) P. LEON, „Economies et sociétés pré-industrielles. II. 1650-1780”, Parijs, 1970, p. 64.

EVOLUTIE VAN DE GRONDWAARDE, GRONDRENTEN EN NETTO-OPBRENGSTEN IN VLAANDEREN

Periode	Nominale bruto omzet (st.)	Grondwaarde (st/ha)	Pachtprijs (st/ha)	Grondrente (%)	Totaal Onkosten		Netto omzet (st)		Natuurlijke Grondrente		Aandeel Pacht in Bruto omzet
					met pacht	zonder pacht	Pacht	Eigendom	Pacht	Eigendom	
1626-40	2172	12.206	417	3,42	1447	1030	725	1142	5,94	9,36	19,2
1646-55	1824	14.039	535	3,81	1406	871	418	953	2,98	6,80	29,3
1656-65	1795	14.000	526	3,75	1429	903	366	892	2,61	6,37	29,3
1666-75	1169	12.168	460	3,78	1042	582	127	587	1,04	4,82	39,3
1676-85	1350	8.930	361	4,04	1005	644	345	706	3,86	7,91	26,7
1686-95	1197	7.050	306	4,34	894	588	303	609	4,30	8,64	25,6
1696-05	1642	7.117	321	4,51	1107	786	535	856	7,51	12,03	19,5
1706-15	1463	8.595	347	4,04	1054	707	409	756	4,75	8,80	23,7
1716-25	1426	9.745	380	3,90	1043	663	383	763	3,93	7,83	26,6
1726-35	1367	10.302	396	3,84	1029	633	338	734	3,28	7,13	29,0
1736-45	1436	10.921	396	3,63	1062	666	374	770	3,43	7,06	27,6
1746-55	1369	12.425	399	3,21	1038	639	331	730	2,66	5,88	29,1
1756-65	1499	15.254	427	2,80	1129	702	370	797	2,43	5,23	28,5
1766-75	1695	22.399	479	2,14	1270	791	425	904	1,90	4,04	28,3
1776-85	1793	30.090	571	1,90	1392	821	401	972	1,33	3,23	31,8
1786-95	2022	34.829	687	1,97	1643	956	379	1066	1,09	3,06	34,0

1625 40 1650 60 70 80 90 1700 10 20 30 40 1750 60 70 80 1795

trend, als gevolg van de menigvuldige misoogsten en bruuske prijsstijgingen, meermaals zal onderbroken worden. Vanaf het begin van de 18e eeuw valt dan een licht herstel te noteren (uitzondering gemaakt voor de enorme meerwaarde die in 1696-1705 optrad), dat na omstreeks 1750-66 tot een snelle stijging zal worden omgebogen. Dit geldt dan alleen voor de eigengeërfd. De enorme toename van de pachtprizen tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw, in die mate zelfs dat voortaan ca. 30 à 35 % van de bruto-opbrengsten voor het grondgebruik („rente propriétaire”) moesten afgedragen worden, had voor gevolg dat de winsten van niet-eigenaars nagenoeg volledig werden uitgehold. Meer dan ooit werden zij derhalve tot grondverwerving aangezet! In die optiek moet anderzijds ook het systematisch verzet tegen allerlei vormen van onteigening en verlies van „kollektieve” gebruiksrechten (gemene gronden) tegen het einde van het Ancien Regim worden begrepen³².

De preciese dimensie van de „waaninnige” landhonger, die zó kenmerkend was voor de Vlaamse landbouw, wordt bijzonder scherp geïllustreerd bij het bepalen van de natuurlijke grondrente (verhouding netto-opbrengst t.g.o. de grondwaarde). Voor een eigenaar-gebruiker bedroeg deze, steeds in de optiek van 1 ha roggeteelt, ca. 6 à 8 % tijdens de tweede helft van de 17e-begint 18e eeuw. Nadien trad evenwel een bestendige daling in, zodat de natuurlijke grondrente tegen het einde van het Ancien Regim nog nauwelijks 3 % bedroeg. Voor een pachter werd zelfs een terugval tot ± 1 % genoteerd omstreeks 1780-90.

Een belangrijk nevenaspect dat nog kan afgeleid worden uit bovenstaande evaluaties, heeft betrekking op de loonkosten van (inwonende) knechten en meiden. Normaal zou hiertoe een nieuw schema moeten opgesteld worden met een variërend areaal dat minimaal 3 à 5 ha beslaat. De probleemstelling betreft evenwel niet zozeer de bezetting met personeel per oppervlakte-eenheid, dan wel de relatieve lasten die inherent zijn aan een bedrijfsvoering met personeel. Essentieel is vooral de vraag of men er al dan niet baat bij had het areaal uit te breiden mits aanwerving van bijkomend personeel en in de tweede plaats of men rationeler kon werken met uitwonend en/of part-time personeel? Om hierop te antwoorden hebben wij twee soorten loonkontrakten onderscheiden. Bij een eerste voorbeeld zou een inwonende knecht of meid tewerkgesteld zijn tegen een dagloon van 4 stuiver en een voedingspakket ter waarde van 1,5 liter rogge (type I). Een tweede mogelijkheid gaat uit van een uitwonend personeelslid dat, eksklusief zijn onderhoud, bestendig (250 dagen) actief is tegen 6 à 7 stuiver per dag (type II).

Uitgedrukt in funktie van de netto-opbrengsten die bij roggewinning mogelijk waren, geeft dit volgende verhoudingen voor de loonlasten:

(32) Bedoeld zijn hier de hervormingsprojekten met het oog op een zeer individueel georiënteerde bedrijfsvoering, die in de meeste Westeuropese landen vanaf de jaren '50-'60 van de 18e eeuw werden afgekondigd.

Meer bepaald voor het Vlaamse land kon o.m. reeds genoteerd worden dat alvast vanuit de streek van Oudenaarde zeer heftig werd geprotesteerd tegen dergelijke onteigeningen en/of vervreemdingen van kollektieve gronden (cfr. C. VANDENBROEKE, op. cit., hoofdstuk I).

LOONLASTEN VAN INWONEND EN UITWONEND PERSONEEL

Periode	Netto omzet in st. per ha		Loonlasten type I (st.)	Loonlasten type II (st.)	Areaalequivalentie type I		Areaalequivalentie type II		Loonlasten type I/type II
	Pacht	Eigend.			Pacht	Eigendom	Pacht	Eigendom	
1646-55	418	953	2083	1625	5,0	2,2	3,8	1,7	128 %
1656-65	366	892	2028	1625	5,5	2,3	4,4	1,8	124 %
1666-75	127	587	1879	1625	14,8	3,2	12,8	2,7	115 %
1676-85	345	706	1915	1625	5,6	2,7	4,7	2,3	117 %
1686-95	303	609	1939	1625	6,4	3,2	5,3	2,6	119 %
1696-05	535	856	2024	1625	3,8	2,4	3,0	1,9	124 %
1706-15	409	756	1994	1625	4,9	2,6	3,9	2,1	122 %
1716-25	383	763	1859	1625	4,8	2,4	4,2	2,1	114 %
1726-35	338	734	1836	1625	5,4	2,5	4,8	2,2	113 %
1736-45	374	770	1859	1625	5,0	2,4	4,3	2,1	114 %
1746-55	331	730	1860	1625	5,6	2,5	4,9	2,2	114 %
1756-65	370	797	1906	1625	5,2	2,4	4,3	2,1	117 %
1766-75	425	904	1952	1625	4,6	2,2	3,8	1,8	120 %
1776-85	401	972	1917	1625	4,8	2,0	4,0	1,6	117 %
1786-95	379	1066	2104	1625	5,6	2,0	4,2	1,5	129 %

De landbouwkrisis van de late 17e eeuw wordt eens te meer bij dit overzicht in het licht gesteld. Vooral tijdens de periode 1666-95 moet de personeelslast bijzonder zwaar in het landbouwersbudget hebben doorgewogen. Bedrijfsstop moet op dat ogenblik zelfs vaak de enige uitkomst zijn geweest, meer bepaald dan bij de zgn. middelgrote bedrijven³³. Ook voor het buitenland kon reeds een analoge eliminatie van de middengroepen aangetoond worden³⁴. Tussen eigengeërfden en pachters treedt anderzijds een duidelijk verschil op voor wat de evolutie over langere termijn betreft. Na een relatief gunstige situatie te hebben gekend bij het begin van de 18e eeuw, werd laatstgenoemde groep opnieuw extra zwaar getroffen tegen het einde van het Ancien Régime. Hier vooral zal het dan ook aangewezen geweest zijn om op een meer rationele bedrijfsvoering over te schakelen en op part-time arbeid beroep te doen³⁵. Voor de eigengeërfden was dit probleem daarentegen minder urgent, gezien het afnemend belang van de loonkosten in vergelijking met de produktiviteitsstijging. De hausse der graanprijzen tegen het einde van de eeuw maakte het niettemin ook voor hen aantrekkelijker om meer en meer op loonarbeid terug te vallen. Het progressief overschakelen op „salarisatie” is trouwens één van de belangrijkste mutaties die de plattelandsgemeenschap op het einde van het Ancien Régime zal kenmerken³⁶.

Na deze uitweiding omtrent de bedrijfsvoering, kunnen we thans verder ingaan op de sociale status van de landbouwbevolking en dit steeds in functie van een type-bedrijf van 1 ha dat integraal met rogge is bezaaid. Hoger berekenden we reeds, nominaal, de netto-opbrengsten die door eigengeërfden en pachters te realiseren waren. Bij een omzetting in reële waarden, zullen thans de equivalenties in liter graan (rogge) worden bepaald. Daarbij aansluitend moeten tevens de gemiddelde graanbehoeften per gezin of huishouden in aanmerking worden genomen. Om deze omrekeningen

(33) Zeer duidelijk werd deze problematiek o.m. uitgewerkt voor Veurne-Ambacht door D. DALLE, „De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17e en de 18e eeuw”, Brussel, 1963.

(34) Vgl. G. DUBY-A. WALLON (éd.), „Histoire de la France rurale. II. L'âge classique des paysans, 1340-1789”, Tours, 1975, pp. 264-275; J. JACQUART, „Société et vie rurale dans le sud de la région parisienne du milieu du XVIIe siècle au milieu du XVIIIe siècle”, Rijsel, 1973, p. 976; A. SOBOUL, „La France à la veille de la Révolution”, Parijs, 1966, pp. 156-161. Specifiek voor Engeland, cfr. H.J. HABAKKUK, „English landownership, 1680-1740”, in „Economic History Review”, 1940; G.E. MINGAY, „The size of farms in the eighteenth century”, *ibidem*, 1961-72.

(35) Zie de bevindingen van P.M.M. KLEP, „Het huishouden in westelijk Noord-Brabant: structuur en ontwikkeling, 1750-1849”, in „A.A.G. Bijdragen”, 18, 1973, pp. 74-79; E.J. HOBBSAWM, „Les soulèvements de la campagne anglaise, 1780-1850”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1968, p. 22.

(36) F. BRAUDEL-C.E. LABROUSSE (éd.), „Histoire économique et sociale de la France. I. Des derniers temps de l'âge seigneurial aux préludes de l'âge industriel”, Parijs, 1970, p. 494; E.L. JONES (éd.), „Agriculture and economic growth in England, 1650-1815”, Londen, 1967, pp. 22-23.

Opvallend in deze kontekst is ook het doordringen van het „tijdsbesef” binnen de plattelandsgemeenschap in Vlaanderen na het midden van de 18e eeuw. Ter illustratie kan hierbij worden verwezen naar het frekwent voorkomen van uurwerken in de boedelbeschrijvingen.

niet eindeloos te fragmenteren, zullen we ons hierbij voor de hele periode beperken tot een type-gezin van 5 personen. In werkelijkheid houdt dit dan wel een lichte onderschatting der behoeften in, daar de grootste dichtheid precies tegen het einde van het Ancien Regiem en bij het begin van de 19e eeuw werd bereikt³⁷. Met betrekking tot de graankonsumptie worden evenwel twee mogelijkheden opengelaten, namelijk een konstant verbruik van ca. 1 liter per persoon/dag en een geleidelijk afnemende graankonsumptie door het opnemen, sinds 1710-20, van aardappelen in het voedingspakket. Eerder kon immers worden aangetoond dat de gemiddelde hoofdelijke graanbehoefte tegen het einde van het Ancien Regiem van ca. 1 liter op 0,6 liter per dag was teruggevalen³⁸. Verder ingaand op deze benaderingen, kan dan het graantekort worden omschreven evenals de kostprijs van de ontbrekende calorieën op basis van graan. Dit brengt ons meteen tot de bijgaande weergave (zie volgende blz.).

Op deze basis krijgen we reeds een meer reële kijk op de sociale status van de plattelandsbevolking tijdens de 17e-18e eeuw. Zowel voor kleine pachters als eigengeërfde dwergbedrijvers, veruit het gros van de bevolking in Zuid- en Binnen-Vlaanderen, kan aldus een gunstige evolutie onderkend worden tijdens het derde kwart van de 17e eeuw. De menigvuldige misoogsten en de scherpe prijsfluctuaties zullen deze trend niettemin bij herhaling onderbreken, zodat tijdens het laatste kwart van de 17e en het eerste decennium van de 18e eeuw opnieuw in sterke mate moest „bijgepast” worden om de ontoereikende produktie aan te vullen. Vanaf 1710-20 treedt niettemin een markant breukpunt in als gevolg van de hogere opbrengsten en de stabiele (relatief lage) graanprijzen. Ook naderhand kunnen de ontbrekende calorieën tegen „schappelijke” prijzen worden aangekocht, doordat men steeds meer op aardappelen ging overschakelen⁴⁰. De fenomenale stijging van de pachtprijzen enerzijds en het optrekken van de graanprijzen anderzijds zorgden evenwel voor een nieuwe verslechtering tegen het einde van het Ancien Regiem. Meer in het bijzonder door de kleine pachters moest voortaan weerom meer uitgegeven worden om de tekorten aan te vullen. Scherper nog zou dit tot uitdrukking komen bij het in aanmerking nemen van de hogere bezetting per gezin of huishouden. Weliswaar begon zich ook voor de eigengeërfden en al wie niet in het

(37) Voor een overzicht van de dichtheid per huishouden in Vlaanderen over langere termijn, vgl. onze bijdrage „Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen”, in „Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” te Brugge”, CXIII, 1976, pp. 7-13.

(38) C. VANDERBROEKE, „L'agriculture...”, op. cit. pp. 256-260.

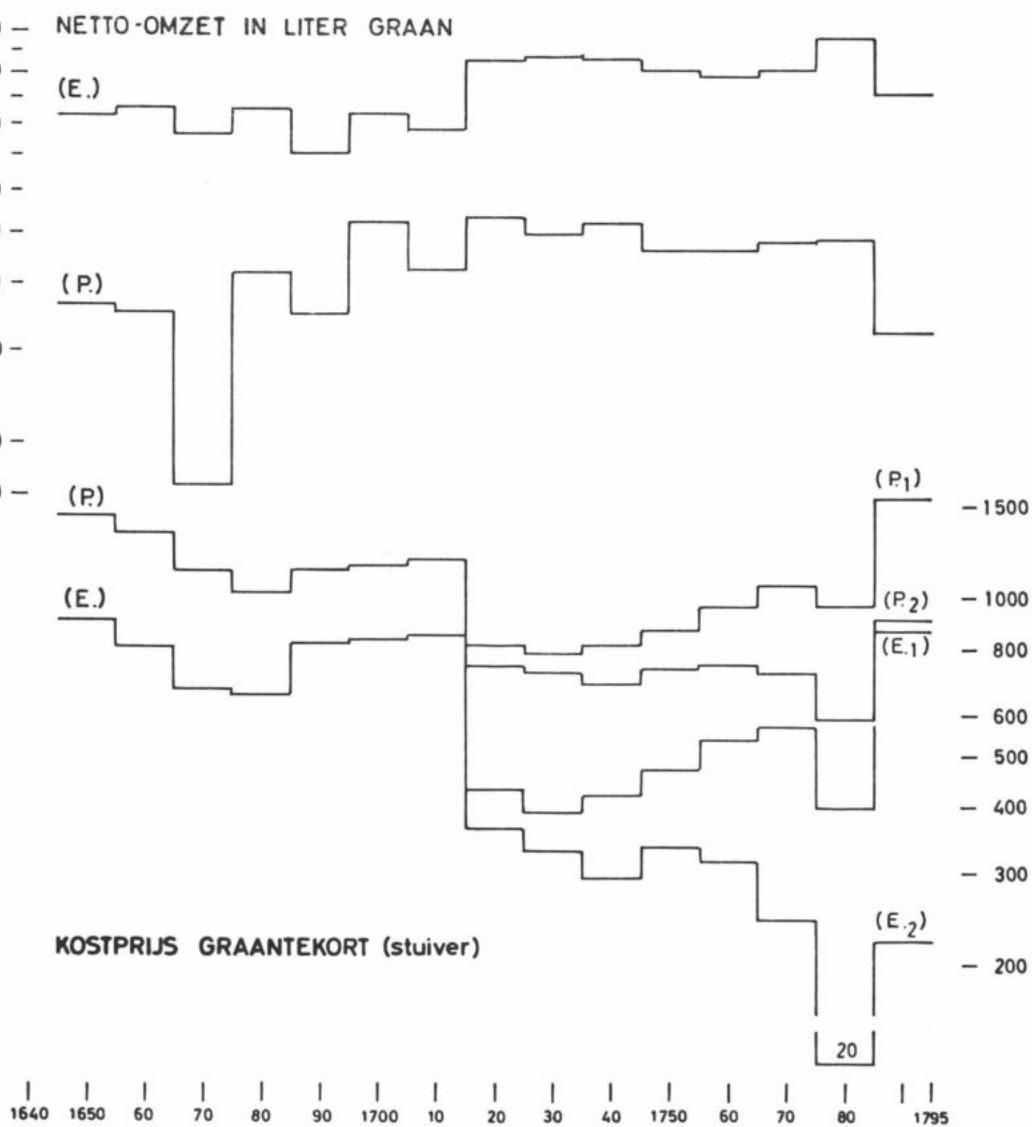
(39) Hierbij werd uitgegaan van een progressief toenemend aardappelverbruik, dat aanvankelijk (1710-50) vrij geleidelijk verliep om na 1750-60 in een versnelde ontwikkeling over te gaan.

(40) Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de aardappelteelt, in het weerhouden benaderingsmodel, niet tot een reductie van het met graan bezaaide areaal heeft geleid. De behoeften voor familiaal gebruik konden immers op een zeer beperkte oppervlakte worden gewonnen. Anderzijds kon reeds eerder worden aangetoond dat de opname van deze teelt in het commercieel circuit eerst tegen het einde van de 18e-begin 19e eeuw plaats vond.

EVOLUTIE VAN DE GRAANBEHOEFTE EN KOSTPRIJS VAN HET GRAANTEKORT

Periode	Graanequivalentie van netto-omzet (liter)		Graanbehoefte zonder met aardappelen ⁹⁹		Graantekort (liter)				Kostprijs graantekort (st.)			
	Pacht	Eigendom	zonder aardappelen	met aardappelen	Pacht zonder aardappelen	met aardappelen	Eigendom zonder aardappelen	met aardappelen	Pacht zonder aardappelen	met aardappelen	Eigendom zonder aardappelen	met aardappelen
1646-55	367	837	1642	1642	1275	1275	805	805	1450	1450	916	916
1656-65	353	859	1642	1642	1289	1289	783	783	1338	1338	813	813
1666-75	166	766	1642	1642	1476	1476	876	876	1130	1130	671	671
1676-85	415	849	1642	1642	1227	1227	793	793	1021	1021	660	660
1686-95	347	697	1642	1642	1295	1295	945	945	1132	1132	826	826
1696-05	519	831	1642	1642	1123	1123	811	811	1157	1157	835	835
1706-15	419	775	1642	1642	1223	1223	867	867	1194	1194	846	846
1716-25	526	1048	1642	1551	1116	1025	594	503	812	746	432	366
1726-35	493	1070	1642	1551	1149	1058	572	481	788	726	392	330
1736-45	514	1058	1642	1460	1128	946	584	402	821	689	425	293
1746-55	453	1000	1642	1460	1189	1007	642	460	868	735	469	336
1756-65	455	979	1642	1369	1187	914	663	390	966	744	540	317
1766-75	473	1007	1642	1277	1169	804	635	270	1050	722	570	242
1776-85	481	1165	1642	1186	1161	705	477	21	968	588	398	18
1786-95	322	906	1642	1095	1320	773	736	189	1552	909	866	222

(19) LEVENSSANDAARD EN TEWERKSTELLING IN VL. 17e-18e eeuw 169

eigen onderhoud kon voorzien opnieuw een verslechtering van de sociale status af te tekenen; hier waren de verschillen echter veel minder uitgesproken!

Een verder doorgedreven bewerking van onze voorlopige ramingen moet er thans op gericht zijn de arbeidsprestaties en/of de verdoken werkloosheid in het onderzoek te betrekken. Het ligt voor de hand dat dit een vrij delikate aangelegenheid is en dat hieromtrent slechts weinig echt betrouwbare en preciese ramingen te verwachten zijn. Ook in dit verband lijkt het niettemin mogelijk om enkele benaderende waarden af te leiden die vrij dicht bij de realiteit aansluiten. Allereerst kan namelijk worden nagerekend hoeveel dagen supplementaire arbeid moesten opgebracht worden om in de tekorten te voorzien. Bij wijze van voorbeeld kan hiertoe uitgegaan worden van een gemiddelde dagverdienste van 12 stuiver per gezin⁴¹. Aansluitend bij deze omrekeningen kunnen we dan meteen het aantal vrije dagen bepalen. Voor een bedrijfje van 1 ha en een type-gezin van 5 personen mogen we immers redelijkerwijze aannemen dat stellig gedurende 100 Mandag niet op het eigen bedrijf hoefde gewerkt te worden⁴². Zelfs in de veronderstelling dat men uitermate arbeidsintensief te werk gaat bij de grondbewerking (spitten, ploegen, bemesten, zaaien) en de vruchtverzorging (wieden) en dat alle nevenactiviteiten (met dorsen als meest tijdrovende) ter plaatse gebeuren, dan nog lijkt deze schatting eerder aan de lage kant. Hoe dan ook, door onderlinge vergelijking van de voorgaande gegevens, worden we thans in staat gesteld om de beschikbare tijd voor alternatieve bezigheden en bijverdiensten approximatief te omschrijven.

Voor zover de lezer ons bij het uitwerken van deze hypothese nog wil volgen, zouden volgende resultaten te weerhouden zijn:

(41) Ter vergelijking kunnen we aanstippen dat in een weversgezin, waar het ganse gezin zich full-time met spinnen en weven inliet, de dagverdiensten maximaal 15 tot 20 stuiver konden bedragen. Zie hieromtrent F.F. MENDELS, „Agriculture and Peasant Industry in eighteenth century Flanders”, in „European Peasants and their markets. Essays in agrarian economic history” (o.l.v. W.N. PARKER-E.L. JONES), Princeton, 1975.

(42) Vgl. de omschrijvingen van de arbeidsprestaties die, voor het begin van de 19e eeuw, per gewas en per oppervlakte-eenheid in de kadastrale expertises vervat liggen. Heel wat informatie ligt verder opgeslagen in de agronomische literatuur van de late 18e-begin 19e eeuw. Meer in het bijzonder voor Oost-Vlaanderen, zie o.m. J.F. DE LICHTERVELDE, „Mémoire sur les fonds ruraux du département de l'Escaut”, Gent, 1815.

Voor meer algemene vergelijkingen betreffende arbeidsprestaties in de primaire sektor, cfr. B.H. SLICHER VAN BATH, „Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe Occidentale”, in „A.A.G. Bijdragen”, XII, 1965, pp. 3-46; id., „Le développement de la productivité des travaux agricoles”, ibidem, 1967, pp. 72-90; J. FOURASTIE, „Le grand espoir du XXe siècle”, Parijs, 1964.

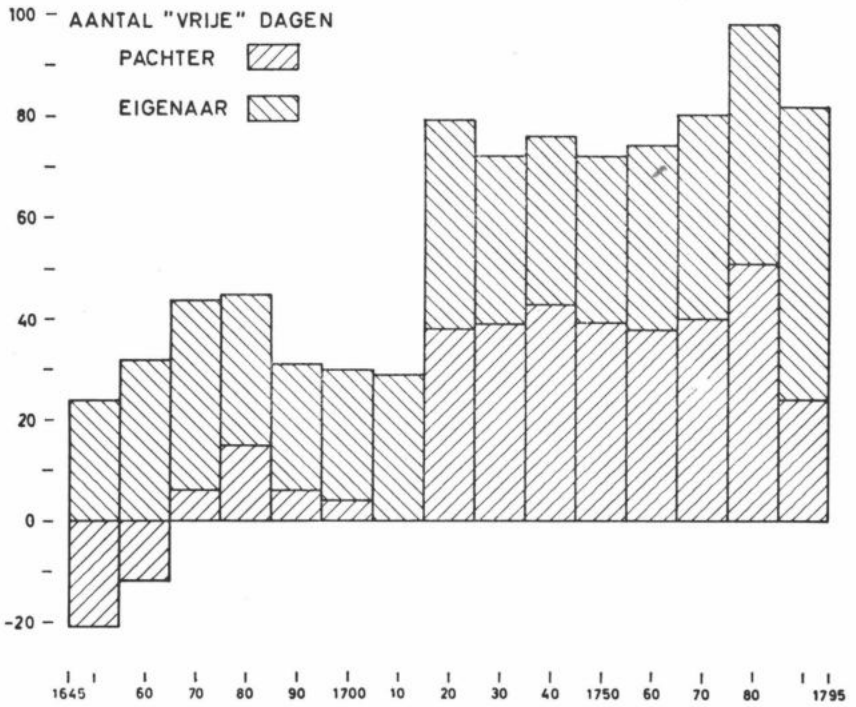
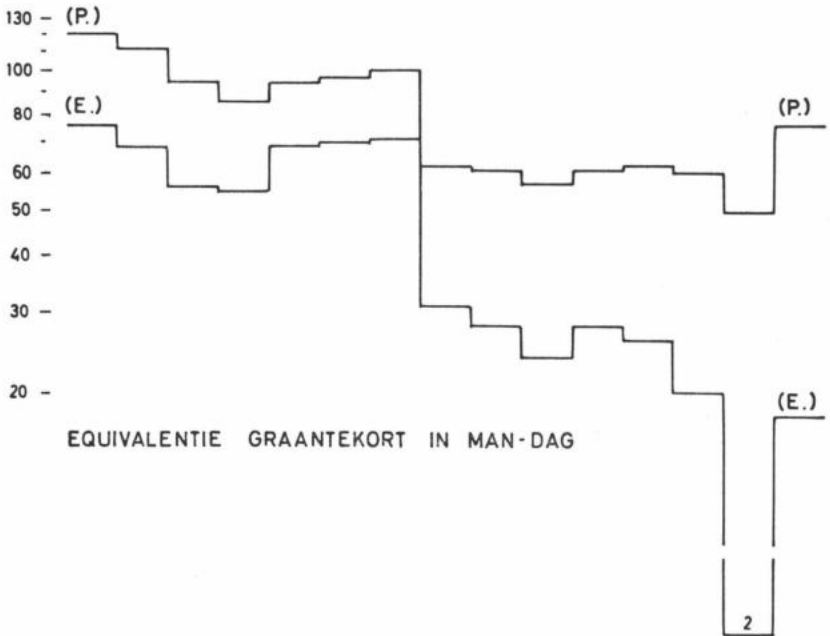
VRIJE TIJD EN ALTERNATIEVE WERKZAAMHEDEN
OP HET PLATTELAND IN VLAANDEREN

Periode	Kostprijs (st) v.b. graantekort (afnemend verbruik)		Equivalentie Man-Dag (12 st)		Aantal «vrije» dagen	
	Pacht	Eigendom	Pacht	Eigendom	Pacht	Eigendom
1646-55	1450	916	121	76	—	24
1656-65	1338	813	112	68	—	32
1666-75	1130	671	94	56	6	44
1676-85	1021	660	85	55	15	45
1686-95	1132	826	94	69	6	31
1696-05	1157	835	96	70	4	30
1706-15	1194	846	100	71	—	29
1716-25	746	366	62	31	38	79
1726-35	726	330	61	28	39	72
1736-45	689	293	57	24	43	76
1746-55	735	336	61	28	39	72
1756-65	744	317	62	26	38	74
1766-75	722	242	60	20	40	80
1776-85	588	18	49	2	51	98
1786-95	909	222	76	18	24	82

Aan de hand van deze waarden kunnen we ons thans een meer verantwoord beeld vormen van de evolutie van de levensstandaard op het platteland in Vlaanderen. Duidelijk blijkt eens te meer het breukpunt bij het begin van de 18e eeuw. Nooit voorheen werd blijkbaar een gunstiger situatie bereikt. Een absoluut hoogtepunt, met maximale mogelijkheden tot het aanleggen van een spaarkwote situeert zich trouwens tijdens de periode 1760-80. Dit „optimistisch” beeld moet echter wel enigszins afgezwakt worden door het optreden van veepestepidemieën tegen het einde van de jaren '60-begin van de jaren '70. Vast staat echter dat de verliezen in de Zuidelijke Nederlanden, o.m. door het frekvent voorkomen van stalvoeding en een specifieke bestrijdingstechniek („tuerie”) aan de lage kant bleven⁴³. De laatste jaren van de 18e eeuw laten daarentegen reeds een nieuwe verslechtering uitschijnen, ofschoon het aantal vrije dagen dat men volledig voor zichzelf kon werken nog steeds een veelvoud betekende in vergelijking met de 17e eeuw. Meer bepaald voor de groep der niet-eigenaars van dwerg- en middelgrote bedrijven moet het toen immers courant zijn voorgekomen dat zij zich financieel niet langer konden behelpen, schulden maakten en uiteindelijk hun bedrijf verlieten. Met bovenstaand model krijgen we meteen een nieuwe statistische bevestiging voor het „abandonneren” van hele wat gronden en voor de frekvent aangeklaagde vlucht naar de anonimiteit van de stad.

Nu we weten in welke mate de plattelandsbevolking over vrije tijd beschikte en eventueel voor zichzelf kon werken, stelt zich met name de vraag welke alternatieve werkzaamheden in aanmerking kwamen en tot welk niveau de spaarkwotes konden oplopen? We weten echter geenszins

(43) R. DE HERDT, „Bijdrage tot de geschiedenis van de veeteelt in Vlaanderen, inzonderheid tot de geschiedenis van de rundveepest (1769-85)”, Gent-Leuven, 1970.

op welke wijze noch in welke mate men aldus aan de slag kon. Slechts voor enkele bedrijfstakken beschikken we in dit verband over enige informatie. Het in dienst gaan als knecht of meid zal tot op zekere hoogte tot de mogelijkheden hebben behoord, althans tot en met het derde kwart van de 18e eeuw. Voor het einde van het Ancien Regiem lijkt dit heel wat minder aannemelijk, gezien de dalende opbrengsten en het hoger aangehaalde rationaliseringsproces⁴⁴. Bovendien moet, door de daling van de (kinder)sterfte, ook met een hoger kindertal op de grote agrarische bedrijven zelf rekening worden gehouden.

Een tweede mogelijkheid tot het leveren van bijkomende prestaties zal in de bouwsector hebben gelegen. Alleen al om de bevolkingsgroei bij te houden moet de woningvoorraad per jaar met gemiddeld 0,65 % zijn uitgebreid. Specifiek voor het Aalsterse bijvoorbeeld moesten aldus jaarlijks ca. 90 à 100 nieuwe woonegelegenheden worden opgericht. Meerdere bronnen laten bovendien uitschijnen dat tijdens de 18e eeuw een enorm aantal verbouwingen, en dit zowel in de stad als op het platteland, werden doorgevoerd. De ervaringen van B.J. Holvoet in het Leiedepartement lieten hem alvast opmerken: „à mesure que les baux des terres ont augmenté les propriétaires ont donné plus d'attention à la construction des maisons de ferme et il s'en est suivi une amélioration sensible dans les habitations tant pour l'utilité que pour la commodité et l'agrément du fermier”⁴⁵. Op grond van onze statistische evaluaties m.b.t. de levensstandaard zou evenwel een bouwstop op het platteland tegen het einde van de 18e eeuw meer dan aannemelijk zijn. Daarbij komt nog dat ook de bevolkingsgroei afnam en dat steeds meer werd uitgeweken naar de stad (cfr. verder).

Een laatste en, stellig voor Oost-Vlaanderen, wellicht meest toegepast alternatief brengt ons tot de textielindustrie. Recente opzoeken die voor deze sektor doorgevoerd werden, laten eveneens een duidelijke expansie uitschijnen tijdens het derde kwart van de 18e eeuw. Ook hier zou evenwel, uitgaande van de omzetcijfers die op de Vlaamse markten (o.m. Gent en Roeselare) werden gerealiseerd, vanaf de jaren '80 tot een kontrakctie moeten besloten worden⁴⁶. Samenvattend betekent dit m.a.w. dat de hoger gesuggereerde daling van de levensstandaard tegen het einde van het Ancien Regiem wellicht nog in ruime mate onderschat is door uit te gaan van full-time en maximale nevenprestaties. Een controle van de alternatieve

(44) In de streek van Amiens blijkt aldus dat tegen het einde van de 18e eeuw slechts 1/3 van het zgn. landbouwproletariaat een alternatieve job vond in de primaire sektor en 1/4 in de textielindustrie (F. GAUTHIER, „La voie paysanne dans la révolution française, L'exemple picard”, Parijs, 1977, pp. 39-41).

(45) J. MERTENS-W. VANDERPIJPEN, „Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18e-begin 19e eeuw. Het rapport van B.J. Holvoet en zijn belang voor de „Mémoire Statistique du département de la Lys”, in „Handelingen van het Genootschap „Sociétés d'Emulation' te Brugge”, CVII, 1970, p. 292.

Ook in het buitenland wordt overigens courant een zeer intense bouwactiviteit waargenomen.

(46) J. VERMAUT, „Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800)”, in „Rollariensia. Jaarboek van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Roeselare en Ommeland”, VI, 1974, pp. 147-159.

werkgelegenheid noopt ons reeds om dit beeld enigszins af te zwakken. Meer nog zal dit het geval zijn wanneer ook het aanbod van werkkrachten op de arbeidsmarkt van meer nabij wordt onderzocht.

Voorlopig laten we deze restrikties m.b.t. de alternatieve mogelijkheden van tewerkstelling buiten beschouwing. In de veronderstelling dat allerlei nevenactiviteiten bestendig openstonden en bijvoorbeeld 12 stuiver per Man-Dag opbrachten, kan een eerste stap worden gezet tot het bepalen van het gemiddeld gezinsinkomen. Tevens moet hierbij de omzet van de vleesen zuivelbereiding in aanmerking worden genomen evenals de eventuele meeropbrengsten die worden bekomen bij het winnen en/of verwerken van handelsgewassen (cfr. verder). Daartegenover staan dan een aantal supplementaire onkosten zoals uitgaven voor kleding, verlichting, verwarming, huisvesting en eventuele reparaties die op ca. 1/3-1/4 van de kostprijs van de graanbehoefte zijn te schatten (en dit in de optiek van een konstant verbruik van 1 liter per persoon en per dag)⁴⁷. Veelal was het op het platteland nochtans gebruikelijk dat dergelijke onkosten geheel of gedeeltelijk werden gedekt met de winsten van de veeteelt of de omzet van de handelsgewassen. Hiermee zullen we dan ook in de mate van het mogelijke rekening houden bij het schatten van het spaarvermogen en/of van het deficit binnen de plattelandsgemeenschap in Vlaanderen.

Samengevat geeft dit bijgaande approximatieve waarden (zie vgl. blz.).

Afgezien van enkele overschattingen voor de laatste jaren van het Ancien Regiem, kunnen we derhalve een fundamentele stijging van de levensstandaard in het vooruitzicht stellen. Vooral tijdens de jaren 1720-1780 zou er een zeer gunstige situatie zijn opgetreden, wanneer zelfs door kleine bedrijvers en pachters een spaarkwote van ca. 3-5 à 8-10 % t.o.v. de bruto nominale omzet werd bereikt. Voor niet-eigenaars komt evenwel, door de enorme stijging van de pachtprijs, tegen het einde van de 18e eeuw een einde aan deze gunstige situatie. Meer dan ooit leek het derhalve aangewezen zijn spaarcenten in onroerende goederen te beleggen, zodat slechts weinig ruimte werd gelaten voor produktieve investeringen in de primaire sektor. In menig opzicht heeft de excessieve landhonger en de ermee verband houdende areaalversnippering trouwens een verdere doorbraak van een „agrarische revolutie” belet!

Dit alles sluit echter niet uit dat de binnenlandse vraag naar allerlei verbruiksgoederen sterk moet toegenomen zijn tijdens het tweede en derde kwart van de 18e eeuw en dit zowel als gevolg van de bevolkingsstijging als van het hoger per capita inkomen. Ongetwijfeld moet hiervan een sterke prikkel zijn uitgegaan voor het op gang komen van het industrialiseringsproces. Ook al is deze wisselwerking niet altijd even duidelijk te volgen, de plotse heropbloei van de meeste stedelijke centra in de Zuidelijke Nederlanden kort na het midden van de 18e eeuw is stellig niet los te zien

(47) Voor een summier overzicht van de budgetuitgaven, zie o.m. de bijlagen opgenomen door E. SCHOLLIERS („De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen”, Antwerpen, 1960) en G. AVONDTS-P. SCHOLLIERS („De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw”, Brussel, 1977).

EVALUATIE VAN HET SPAARVERMOGEN OP HET PLATTELAND IN VLAANDEREN

Periode	Aantal vrije Man - Dagen		Max. realiseerbare bijverdiensten (fl.)		Supplementaire onkosten (fl.)		Approximatief spaarvermogen		Nominale omzet per huishouden (fl.)	Max. spaarverm. (%) t.o.v. bruto inkomen		Type-situatie (%)	
	Pacht	Eigend.	Pacht	Eigend.	100%	50%	Pacht	Eigend.		Pacht	Eigend.	A.	B.
1646-55	(-21)	24	(-12)	14	23	11,5	(-35)(-23,5)	à (-9)/2,5	234	-/-	à -/1,0	(-6,9)	(-4,1)
1656-65	(-12)	32	(-7)	19	21	10,5	(-28)(-17,5)	à 2/8,5	248	-/-	à 0,8/3,4	(-3,5)	(-0,7)
1666-75	6	44	3	26	16	8	(-13)(-5)	à 10/18	226	-/-	à 4,4/8,0	1,1	3,6
1676-85	15	45	9	27	17	8,5	(-8)(0,5)	à 10/18,5	236	-/0,2	à 4,2/7,8	2,2	4,0
1686-95	6	31	3	18	18	9	(-15)(-6)	à 0/9	209	-/-	à -/4,3	(-1,4)	0,3
1696-05	4	30	2	18	21	10,5	(-19)(-8,5)	à (-3)/7,5	233	-/-	à -/3,2	(-2,4)	(-1,5)
1706-15	0	29	0	17	20	10	(-20)(-10)	à (-3)/7	223	-/-	à -/3,1	(-2,9)	(-0,9)
1716-25	38	79	23	47	15	7,5	8/15,5	à 32/39,5	273	2,9/5,6	à 11,7/14,4	8,6	10,8
1726-35	39	72	23	43	14	7	9/16	à 29/36	277	3,2/5,7	à 10,4/13,0	8,1	9,9
1736-45	43	76	26	45	15	7,5	11/18,5	à 30/37,5	275	4,0/6,7	à 10,9/13,6	8,8	10,5
1746-55	39	72	23	43	15	7,5	8/15,5	à 28/35,5	264	3,0/5,1	à 10,6/13,4	8,2	10,0
1756-65	38	74	23	44	17	8,5	6/14,5	à 27/35,5	260	2,3/5,5	à 10,3/13,6	7,9	9,9
1766-75	40	80	24	48	18	9	6/15	à 30/39	265	2,2/5,6	à 11,3/14,7	8,4	10,7
1776-85	51	98	30	59	17	8,5	13/21,5	à 42/50,5	294	4,4/7,3	à 14,2/17,1	10,5	13,2
1786-95	24	82	14	49	24	12	(-10)/2	à 25/37	247	-/0,8	à 10,1/14,9	5,4	8,9

(48) Hierbij wordt onderscheid gemaakt volgens de bezitsstructuur, in die zin dat type A verwijst naar 50 % eigenbezit en type B naar 75 % eigenbezit.

14 -

- RAMING VAN HET SPAARVERMOGEN (%)

12 -

TYPE A

TYPE B

10 -

8 -

6 -

4 -

2 -

0 -

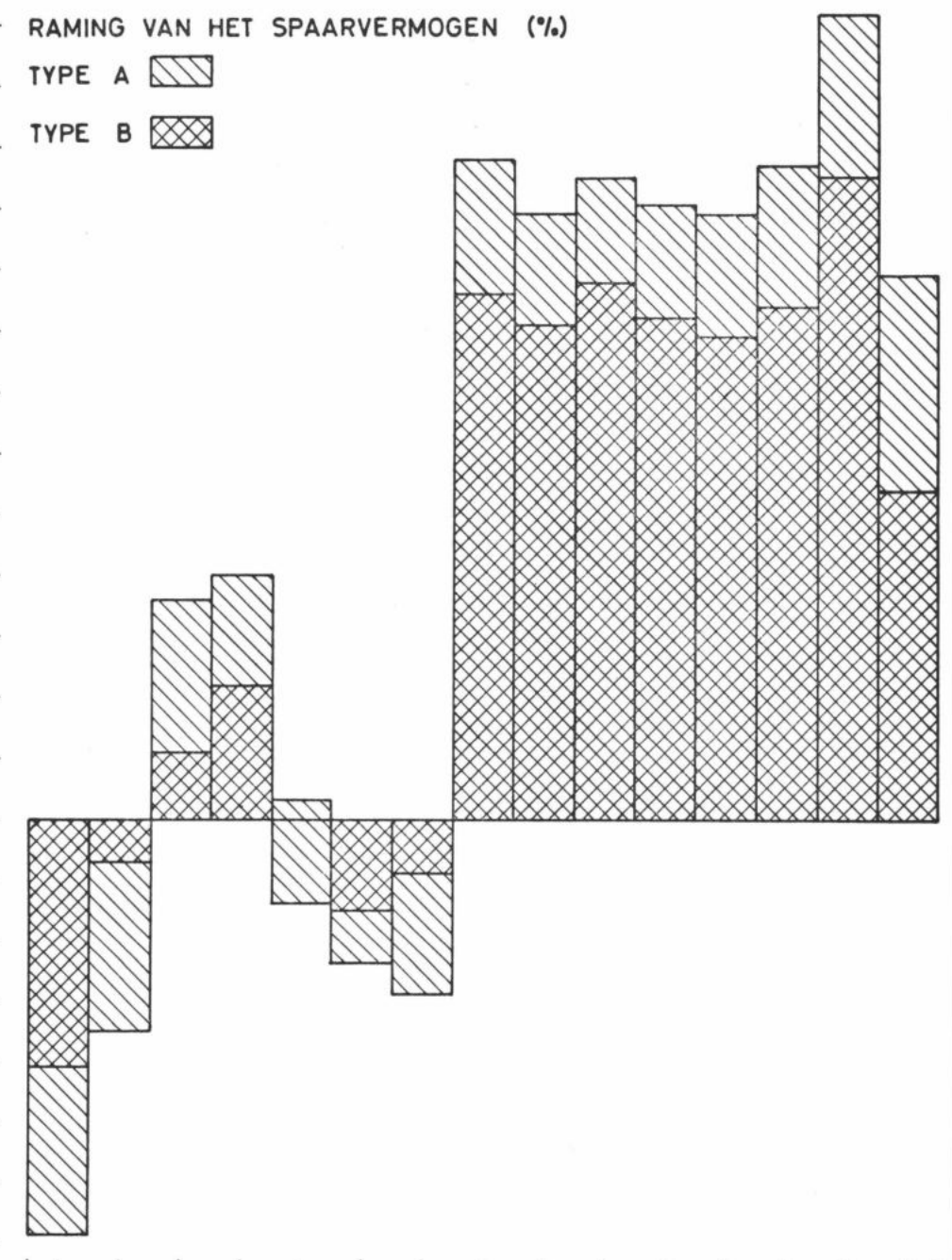
2 -

4 -

6 -

7 -

1645 60 70 80 90 1700 10 20 30 40 1750 60 70 80 1795

van een voorafgaande expansie in de primaire sektor en een uitbreiding van de afzetmogelijkheden binnen de plattelandsgemeenschap waar nog steeds 4/5 van de bevolking gehuisvest was⁴⁹. De door ons weerhouden kapitaalreserve voor het midden van de eeuw lijkt overigens van dezelfde orde van grootte als voor Engeland waar ze aan de vooravond van de industrialisatie opliep tot 5 à 7 %⁵⁰. Dit zou derhalve betekenen dat ook in het Vlaamse land de noodzakelijk geachte voorbereidingsfase tot de industrialisatie zich in optimale omstandigheden had voltrokken. Onze bevindingen bevestigen tevens het verklaringsmodel van P. Bairoch, die voorhoudt: „il apparaît... que la révolution industrielle a dû commencer dans ce pays (Belgique) avant le début du XIXe siècle et non dans les années 1820-30 comme on le suppose généralement”⁵¹. De komplette doorbraak naar een industriële maatschappij zal in Vlaanderen echter veel moeizamer verlopen en misschien zelfs tijdelijk afgebroken worden, te meer daar de binnenlandse vraag (en het spaarvermogen) opnieuw zeer ernstig werd aangetast tegen het einde van de eeuw. Daarbij komt nog dat ook de output van de inheemse landbouwproductie niet langer meer was opgewassen tegen de aanhoudende bevolkingsgroei⁵².

(49) Een karakteristieke omschrijving is o.m. te vinden in H. COPPEJANS-DESMEDT, „Economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden”, in „Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, VIII, pp. 261-288; id., „Bijdrage tot de studie van de goeude burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw”, Brussel, 1952.

(50) R.M. HARTWELL (éd.), „The causes of the Industrial Revolution in England”, Londen, 1967, p. 18. Iets hogere verhoudingen werden voor de late 18e eeuw zelfs voorgehouden door S. POLLARD-D.W. CROSSLEY, „The wealth of Britain, 1085-1966”, Londen, 1968, pp. 181-197. Omgekeerd zouden dan de omrekeningen voor de late 17e eeuw enigszins kunnen overtrokken zijn. Volgens P. Deane en W.A. Cole (pp. 303-305) lijkt een binnenlandse spaarreserve van ca. 3 % voor het midden van de 17e eeuw alvast meer aanneemelijk.

(51) P. BAIROCH, „Niveaux de développement économique de 1810 à 1910”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1965, p. 1111.

Betreffende de voorbereidende fase in Engeland merkte A. JOHN („Aspects of English Economic Growth in the first half of the eighteenth century”, in „Economica”, 1961) o.m. op: „in the century after the Restoration there was a rise of internal demand which permanently affected the level of expectations of most classes in English society... One might say that the appetite for mass-consumption had been roused”. De fundamentele betekenis van de toename van het per capita inkomen werd er door R.M. HARTWELL („The Industrial Revolution and Economic Growth”, Londen, 1971, pp. 152-153) als volgt omschreven: „this increase in real wages owed much to agricultural improvements which date back well into the seventeenth century, and to a series of good harvests after 1730, both of which increased the disposable money income of the mass of Englishmen at a crucial stage of development”.

(52) Ook Engeland werd trouwens met een gelijkaardige „bottle-neck” en een tijdelijke economische stagnatie gekonfronteerd bij het begin van de 19e eeuw. Cfr. E.J. HOBSBAWM die o.m. voorhoudt: „the poverty of the British was in itself an important factor in the economic difficulties of capitalism, for it placed narrow limits upon the size and expansion of the home market for British products. This is obvious when we contrast the sharply rising per capita consumption of some goods of general use after the 1840s with the stagnation in their consumption earlier” („Industry and Empire. An economic history of Britain since 1750”, Londen, 1968, p. 55).

Eerder hebben we reeds laten uitschijnen dat de weergave van de levensstandaard tot op zekere hoogte werd overschat door een full-time tewerkstelling in allerlei nevensektoren te suggereren. Vandaar dan ook dat het aangewezen is om het statisch beeld, dat tot hertoe werd gehanteerd, verder te nuanceren door gelijktijdig het globale arbeidsoverschot in het onderzoek te betrekken. Weliswaar ontbreekt ook in dit verband alle benodigde basisinformatie; op grond van enkele lokale monografieën die voor Zuid-Vlaanderen werden uitgewerkt, kunnen we ons niettemin een benaderend beeld van deze problematiek vormen. Mikro-onderzoek lijkt hier alvast aangewezen om tot zeer gefundeerde besluiten te komen. Vandaar dan ook dat alle omrekeningen, bij wijze van steekproef, tot de streek van Oudenaarde zullen beperkt blijven. Vrij gedetailleerde voorstudies werden er immers reeds doorgevoerd betreffende de evolutie van de bedrijfsstructuur over langere termijn ⁵³.

Meer bepaald interesseren ons hierbij de dwergbedrijven van 1 ha en minder die zich kenmerken door allerlei vormen van personeeloverschot en verborgen werkloosheid. Uitgaand van een normaal benodigde arbeidsprestatie binnen dergelijke bedrijfjes kunnen bijgevolg de noodzakelijke alternatieve bezigheden om in het onderhoud te voorzien, worden geschat. Gelijktijdig kan bovendien het aantal „Man-Dagen” worden bepaald waarop eventueel voor een „surplus” zou kunnen gezorgd worden. Eerder reeds werd, in het kader van een type bedrijf van 1 ha, het aantal onbenutte Man-Dagen op 100 gesteld. Voor dwergbedrijfjes van nauwelijks 0,25 ha werd dit, naar analogie en rekening houdend met de arbeidsintensieve grondbewerking, op ± 225 Man-dagen geschat ⁵⁴. Op grond nu van de lokale omzet, de huishoudelijke behoeften en de toename van marginale bedrijven, zouden uiteindelijk volgende verhoudingen te weerhouden zijn: (zie volgende blz.).

Deze evaluaties laten op manifeste wijze de vermenigvuldiging van het aantal vrije dagen uitschijnen, waarop naar alternatieve werkzaamheden kon worden uitgekeken. Omgerekend zou dit zelfs op een gemiddelde toename van 1,2 % per jaar neerkomen voor geheel de beschouwde periode of een verdubbeling van de benodigde arbeidsplaatsen om de 55 à 60 jaar. Het leidt dan ook weinig twijfel dat een zulkdanige aanwas ver uitstijgt boven de beperkte economische groei van de primaire sektor in zijn ruimste betekenis genomen en tot allerlei spanningen moet hebben geleid. Bijzonder frappant is bovendien de acceleratie die na 1760-70 inzet, in die mate zelfs dat de curve van het arbeidsaanbod binnen de plattelandsgemeenschap werkelijk exponentiële allures gaat aannemen. In werkelijkheid blijven onze extrapolaties trouwens nog aan de lage kant, daar gelijktijdig een verhoogde bezetting binnen de huishoudens moet worden aangenomen met

(53) C. DE RAMMELAERE, „Bijdrage tot de landbouwgeschiedenis in Zuid-Oostvlaanderen”, in „Handelingen Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent”, XVI, 1962, pp. 21-40.

(54) Aangestipt moet worden dat bij deze evaluatie opnieuw een konstante bezetting per huishouden werd aangenomen. Het lijkt evenwel aannemelijk dat bij de laagste sociale klassen, door oversterfte en latente uitstoting van jongeren, een geringere bezetting voorkwam.

RAMING VAN DE TEWERKSTELLINGSGRAAD EN VERDOKEN WERKLOOSHEID

— Test-case : Schorisse

<i>Data</i>	<i>Bedrijven gemid. ca 1/4 ha</i>	<i>Bedrijven gemid. ca. 1 ha</i>	<i>Benodigde Man-Dagen voor het onderhoud</i>		<i>Aantal vrije Man-Dagen</i>		<i>Totaal Vrije dagen</i>	<i>Aandeel vrije Man-Dagen</i>
			<i>1/4 ha</i>	<i>1 ha</i>	<i>1/4 ha</i>	<i>1 ha</i>		
1651	64	105	9.088	10.290	5.312	1.260	6.572	25,3%
1669	87	143	8.526	10.725	11.136	3.575	14.711	43,3%
1691	82	171	9.020	14.022	9.430	3.078	12.508	35,2%
1711	68	153	7.956	13.158	7.344	2.142	9.486	31,0%
1729	74	142	5.476	6.390	11.174	7.810	18.984	61,5%
1750	97	167	7.566	7.515	14.259	9.185	23.444	79,9%
1770	153	182	12.546	7.280	21.879	10.920	32.799	62,3%
1790	178	196	16.376	9.212	23.674	10.388	34.062	57,1%

een oververtegenwoordiging van jong-actieven die geacht worden de hoogste arbeidsproductiviteit te bereiken ⁵⁵.

Daartegenover staat dan anderzijds de kontrakctie in de economische sektor tegen het einde van het Ancien Regiem. De plattelandsgemeenschap was m.a.w. in een relatief korte tijdspanne in een complete impasse geraakt waaraan slechts moeizaam was te ontkomen ⁵⁶. Verdere integratie van de jongeren was zo goed als uitgesloten en op een reeds beperkte en overbezette arbeidsmarkt kwamen zij onder elkaar in concurrentie zodat het loonniveau werd neergehaald en/of zich stabiliseerde ⁵⁷. Op het platteland blijven betekende dat men als vrijgezel een zee van tijd had die slechts sporadisch door het opknappen van enkele onderbetaalde karweitjes werd onderbroken. Een alternatief was de bedelstaf en de leegloperij, te meer daar ook het schoollopen blijkbaar in belang ging afnemen ⁵⁸. In vele gevallen konden de „verarmde” plattelandsgemeenschappen immers niet langer de middelen opbrengen om de noodzakelijke infrastructuur voor scholenbouw en onderwijs te financieren. Het ligt in de aard der feiten dat een dergelijke structurele crisis moest leiden tot allerlei uitpattingen zoals bendevoorming, jeugdmisdadigheid en seksuele frustraties ⁵⁹. Het is niet onze bedoeling om voor elk van deze sectoren de krisissituatie toe te lichten. Terloops kunnen we evenwel opmerken dat tijdens de tweede helft van de 18e eeuw, zelfs in het „katholieke” Vlaanderen, het aantal onwettige geboorten en prenuptiale concepties meer dan verdubbelde. Dat ook een

(55) Voor wat de gunstige economische leeftijdsopbouw aan het einde van de 18e eeuw betreft, volgende vergelijkingen:

	Zuid-Vlaanderen	Algerije	Burundi	België
	1796	1962	1962	1972
% 65 jaar of meer	4,5	4,6	4,6	15,8
% 15 jaar of minder	34,8	46,3	46,2	22,1
Seniliteitsindex	0,13	0,10	0,10	0,7
Vervangingsindex	7,83	9,9	9,9	1,4
Pressatindex	1,89	2,3	2,1	1,1
Last passieven	0,64	1,0	1,0	0,6

(56) Dit beeld sluit zeer goed aan bij de tegenwoordige crisis in de derde wereld waar de toename van de werkloosheid en/of verdoken werkloosheid veelal op 15 tot 30 % van het beschikbare arbeidspotentieel wordt berekend (L.R. BROWN, „In the human intrest. A strategy to stabilize world population”, Oxford, 1976, pp. 122-124).

Ter vergelijking voor het einde van het Ancien Regiem kan verder worden aangestipt dat bvb. in de streek van Amiens ongeveer 30 à 40 % van het landbouwproletariaat van bezitlozen en/of zeer kleine boeren nagenoeg compleet werkloos was (F. GAUTHIER, op. cit., pp. 39-41).

(57) Voor de evolutie van de lonen op het platteland in Vlaanderen, vgl. E. SCHOLLIERS, in „Dokumenten” II.

(58) Ook hier staat het onderzoek echter nog in de kinderschoenen, zodat het moeilijk is om de evolutie reeds over langere termijn te volgen. Enkele voorlopige steekproeven laten niettemin een afname van de alfabetisering tegen het einde van de 18e-begin 19e eeuw uitschijnen. Bepaalde aanwijzingen tonen bovendien een vergrootte achterstand in Zuid- en Binnen-Vlaanderen aan.

(59) Vgl. in dit verband de herhaalde behandeling van deze problematiek in de publikaties van J.-L. FLANDRIN; zie ook G. GOUBERT, „Le monde des errants, mendians et vagabonds...”, in „Clio parmi les hommes”, op. cit., pp. 265-278.

verdere toename van de gezinslast met de dag ondraaglijker werd, blijkt uit het frekwenter voorkomen van vondelingen en/of verlaten kinderen⁶⁰. Niet minder bekend zijn anderzijds de hervormingsplannen van de overheid t.a.v. het ontspanningsleven en de controle van de vrijetijdsbesteding (aanschaffen en/of beperken van het aantal kermissen; beperkingen opgelegd bij het uitbaten en/of bezoeken van herbergen, enz...). Het meest in het oog springend is evenwel de uitbouw van het repressie-apparaat en de controle van de bijstandsverlening. Op grond van onze statistische bevindingen, die de aanvang van de structurele crisis laten situeren omstreeks 1770-80, is het stellig geen toeval te noemen dat meer bepaald tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw tot een gesystematiseerde uitbouw van de controlemechanismen werd overgegaan⁶¹. Het lijkt evident dat de rol van de stedelijke burgerij bij deze mutaties ingrijpend moet geweest zijn. Niet enkel werden zij thans geconfronteerd met een hernieuwde bevolkingsmobiliteit en allerlei vormen van landvlucht, door de enorme winsten die zij de laatste jaren hadden gemaakt waren zij meer dan ooit geneigd om dit arbeidsaanbod voor verdere exploitatie om te buigen. Ten dele konden zij zich hiertoe verlaten op de meer honkvaste elementen uit het plattelandsproletariaat dat zij volledig in hun macht kregen (o.m. als grondbezitter, geldschieder en verdeler-afnemer van grondstoffen en afgewerkte producten). Met het op gang komen van de bevolkingsmobiliteit beschikten ze bovendien over een gemakkelijk te manipuleren reserveleger voor hun stedelijke bedrijfsconcentraties. Vóór het tweede kwart van de 19e eeuw, d.i. zo lang als het industrialiseringsproces nog niet voldoende uitgebouwd was en dat ook de grondbelangen nog een ruim deel van hun inkomsten bleven uitmaken, zullen zij niettemin een nauwgezet toezicht op de interne migraties blijven uitoefenen⁶².

Bovenstaande evaluaties lieten toe te besluiten tot een verhoging van de levensstandaard op het platteland tijdens het tweede en derde kwart van de 18e eeuw (tot 1770-80), gevolgd door een nieuwe structurele crisis tegen het einde van het Ancien Regiem. In het navolgende zullen we thans trachten deze bevindingen te relateren met enkele aanvullende indicatoren. Een eersterangsbron, die echter nog al te zelden in het historisch onderzoek wordt betrokken, betreft de boedelbeschrijvingen. Expliciet komt hierin de toegenomen welvaart omstreeks het midden van de 18e eeuw tot uiting.

(60) M. BLOM-VERLINDEN, „Vondelingen en bestede kinderen te Gent en te Antwerpen, 1750-1815”, in „Annalen Hospitaalgeschiedenis”, X, 1972, pp. 77-129.

(61) Zie hieromtrent C. LIS-H. SOLY, „Verarming en sociale politiek tijdens twee versnellingsfasen in de kapitalistische ontwikkeling (ca. 1450-1550; ca. 1750-1850)”, in „Handelingen van het XXXe Vlaams Filologencongres, Gent, 1975”, pp. 243-246; C. LIS, „Sociale politiek in Antwerpen (1779)”, in „Tijdschrift Sociale Geschiedenis”, 5, 1976, pp. 146-166.

(62) Analoge problemen stelden zich blijkbaar in Engeland. E.J. HOBBSAWM (op. cit., p. 84) merkt hieromtrent op: „the best that can be said for it is, that since industry could not yet absorb the rural surplus, something had to be done to maintain them in the village... It was an attempt—a last, inefficient, ill-considered and unsuccessful attempt—to maintain a traditional rural order in the face of the market economy”.

De vermenigvuldiging van het aantal pro Deo-inventarissen tegen het einde van het Ancien Regiem wijst daarentegen ontegensprekelijk op het verarmingsproces dat een groot deel van de plattelandsgemeenschap zal treffen. Specifiek voor Ertvelde blijkt aldus dat in 1646-75 60,5 % van de bevolking over een roerend vermogen beschikte van minstens 600 fl; in 1676-1705, de crisisperiode bij uitstek, was deze verhouding gedaald tot 41,7 %. Heel wat gunstiger spaarreserves werden daarentegen bereikt in 1706-35 en 1736-75, wanneer opnieuw respectievelijk 52,5 % en 59,3 % van de bevolking bij het overlijden over een roerend vermogen van minstens 600 fl beschikte. Tijdens de laatste jaren van de 18e eeuw daalde deze verhouding opnieuw, en dit niettegenstaande de inflatie, tot ca. 50 %⁶³.

Een betere indikator wellicht nog voor de omschrijving van de tewerkstellingsmodaliteiten op het platteland vinden we terug in de bevolkingsmobiliteit. Een benaderend inzicht in deze problematiek kunnen we bekomen door een vergelijkend onderzoek van de bevolkingsgroei voor het platteland en de stedelijke centra. Gegroepeerd per kwarteeuw werd de beschikbare basisinformatie voor Vlaanderen in onderstaande tabel verwerkt. Meer in het bijzonder is hiertoe uitgegaan van de approximatieve bevolkingscijfers voor Gent en Brugge en voor de streek van Oudenaarde, het N.W. van Gent, het Land van Aalst, het Ambacht Assenede-Boekhoute en het Meetjesland:

BEVOLKINGSEVOLUTIE EN BEVOLKINGSMOBILITEIT IN VLAANDEREN

Tijdstip	Platteland: weerhouden waarden	Jaarlijkse percentuele groei	Steden Gent-Brugge	Jaarlijkse percentuele groei	TOTAAL	Aandeel stedelijke bevolking ⁶⁴
1630	103.058	—	71.020	—	174.078	40,8
1650	117.794	0,62	80.314	0,60	198.108	40,5
1675	119.522	0,05	88.051	0,38	207.573	42,4
1700	116.434	-0,10	89.205	0,05	205.639	43,4
1725	141.563	0,78	74.680	-0,70	216.243	34,5
1750	174.608	0,84	67.540	-0,38	243.148	27,9
1775	205.797	0,65	72.773	0,30	278.570	26,1
1790	222.011	0,50	82.941	0,89	304.952	27,2

Dit overzicht, dat zich richt tot ongeveer 1/4 à 1/3 van de bevolking in Vlaanderen, laat enkele fundamentele tegenstellingen uitschijnen. Duidelijk wordt nl. dat tijdens de fasen van laagconjunctuur, en vooral dan bij de aanvangsfase van een B-fase, het bevolkingscijfer gunstiger verloopt in

(63) Omgerekend naar de cijfergegevens in A. De VOS, „Geschiedenis van Ertvelde”, 1971, pp. 503-504.

(64) Het aandeel van de stedelijke bevolking moet hierbij uiteraard alleen worden gezien in relatie tot de weerhouden regio's. Hierbij komt een oververtegenwoordiging van de stadsbevolking voor, daar voor het begin van de 19e eeuw gemiddeld ca. 25 % van de bevolking in de centra was gehuisvest. Belangrijker evenwel dan het bepalen van het aandeel, waren de periodische en conjunctuurgebonden fluktuaties.

de centra dan op het platteland. De totale bevolkingsevolutie kenmerkt zich evenwel door stagnatie en/of door een vertraagde groei. Een snelle bevolkingsexpansie treedt daarentegen op tijdens een periode van hoogconjunctuur en ditmaal is het, vooral bij de aanloopfase, het platteland dat veruit het sterkst profiteert van de herwonnen vitaliteit. Deze globale indrukken komen duidelijk tot uitdrukking bij een opsplitsing van de gegevens per periode⁶⁵. Typerend is aldus de snelle bevolkingsgroei voor de eerste helft van de 17e eeuw, waarbij de trend aanvankelijk duidelijk in het voordeel van het platteland verliep. Een compleet tegengesteld beeld treedt daarentegen op tijdens het derde kwart van de eeuw met een stagnatie van het platteland en een vertraagde groei in de stad. Merkwaardig is wel dat de stedelijke bevolking nog steeds met ca. 0,3 à 0,4 % per jaar blijft aangroeien en dit niettegenstaande het optreden van de laatste pestepidemieën in 1666-67. Gezien het feit dat de centra praktisch niet zelfstandig kunnen aangroeien („villes-tombeaux”), kan ter verklaring enkel worden gedacht aan een massale inwijking. Eerder konden wij trouwens reeds op de onderbreking van het economisch élan op het platteland wijzen. De ongunstige conjunctuur in de agrarische sektor zou trouwens kulmineren tegen het einde van de 17e eeuw, zodat het allesbehalve verwonderlijk is dat ook de bevolkingsevolutie een absoluut dieptepunt bereikt in 1675-1700. De „exode rural” is zelfs van die aard dat het reëel accres negatief wordt. In de steden daarentegen, die zich nog geruime tijd zullen blijven kenmerken door oversterfte, kon door de latente immigratie nog een lichte aangroei onderkend worden⁶⁶.

Sterk konstrasterend wordt het beeld na de eeuwwisseling, wanneer een formidabele aangroei (0,7-0,8 %) optreedt van de plattelandsbevolking. Van enige vorm van landvlucht kan op dat ogenblik geen sprake geweest zijn, te meer daar de stedelijke economie met een zware crisis werd gekonfronteerd. De bevolking zou er zelfs met gemiddeld 0,7 % per jaar zijn afgenomen. Een aanloeg beeld is ook voor het tweede kwart van de 18e eeuw aannemelijk. Tijdens deze fase, die een echte bloei van de primaire sektor inluidde, nam het groeiritme van de plattelandsbevolking nog verder toe; ook voor de steden was het eindpunt van de crisis blijkbaar in zicht.

De eerste symptomen van een zich wijzigend demografisch en sociaal-economisch patroon, manifesteren zich vanaf het derde kwart van de 18e eeuw. Blijkbaar werd de rurale sektor reeds gekonfronteerd met de problemen van oververzadiging, hetgeen tot uitdrukking komt in een gemilde bevolkingsgroei. Deze tendens schijnt overigens eerder en sterker in Zuid-

(65) De meeste van de basisgegevens werden in de loop van de jaren zestig vooropgesteld, uitgaande van de kommunikantencijfers en/of het gemiddeld aantal geboorten en huwelijken. De weerhouden publikatis waren door volgende auteurs uitgewerkt: J. DE BROUWER (Land van Aalst), P. DEPREEZ (N.W. Gent), C. DE RAMMELAERE (streek van Oudenaarde), A. DE VOS (Meetjesland), G. VAN LAERE (Ambacht Assenede Boekhoute), H. VAN WERVEKE (Gent) en A. WIJFFELS (Brugge).

(66) Een lichte onderschatting van de bevolkingscijfers in de stedelijke centra lijkt ten andere voor het einde van de 17e eeuw aannemelijk, zoals bleek uit een onderzoek van de verbruiksbelastingen. Blijkbaar was onvoldoende met tijdelijke-okkasionale migraties rekening gehouden.

Vlaanderen aan de orde te zijn geweest. Het is ook tegen het einde van het derde kwart van de eeuw dat een nieuwe toename van de sterftcijfers waarneembaar wordt, o.m. door het voorkomen van enkele vrij hevige epidemieën van dysenterie en tyfus. Verder moet reeds met een beperkte vorm van landvlucht worden rekening gehouden. Deze trend zal zich nog veel scherper doorzetten tijdens de laatste decennia van het Ancien Regiem, wanneer de structurele crisis op het platteland met de dag duidelijker werd. De uittocht naar de stad, die in het verleden steeds als een probaat middel bij overbezetting en kontraktie op het platteland had gegolden, werd thans bemoeilijkt door het feit dat de verzorgingscentra voor het eerst ook zelf een spontane en autonome groei kenden⁶⁷. Ook in dit opzicht werd m.a.w. de crisis en de overbezetting op het platteland verergerd en bestendig. Meer dan ooit voorheen stond de jeugd er voor een muur, zonder toekomst, zonder uitzicht op een lotsverbetering en dit terwijl hun gedragingen in toenemende mate en te pas en ten onpas werden gecontroleerd. Zelf waren zij trouwens allesbehalve geneigd om het vertrouwde milieu van het platteland spontaan te verlaten of zich bereidwillig te onderwerpen aan de nieuwe eisen die het centrale (militaire) gezag en de burgerlijke (industriële) instanties wensten op te leggen. Bij hun latent verzet zullen zij zich overigens in menig opzicht kunnen verlaten op de medewerking van de geestelijkheid, wiens positie eveneens aan het wankelen werd gebracht en die de plattelandsvlucht ten allen koste wenste tegen te gaan.

Bovenstaande bevindingen m.b.t. de evolutie van de levensstandaard op het platteland in Vlaanderen, worden eveneens bevestigd bij een controle van meer specifieke indicatoren zoals de sterfterisico's, het definitief celibaat, de evolutie van de huwelijksleeftijd en de huwelijksvruchtbaarheid. Het zou ons te ver leiden om voor elk van deze sectoren in detail te willen treden. Enkele summiere aanduidingen m.b.t. de recent ingewonnen bevindingen lijken niettemin aangewezen⁶⁸. Voor de mortaliteit kunnen we ons overigens beperken tot de groep der jongeren en jong-volwassenen, daar deze leeftijdsklassen veruit het gevoeligst zijn voor eventuele wijzigingen t.a.v. de levensomstandigheden, de hygiëne en de huisvesting. Weliswaar zijn in dit verband nog maar enkele fragmentarische aanduidingen beschikbaar; op grond hiervan kan reeds tot een terugval van de sterftequotiënten 5q5 en 5q10 worden besloten voor de geboortekohorten 1710/20-1750/60. Alleen omstreeks 1735-45 kwam, mede onder invloed van de graanduurte, de Oostenrijkse Successieoorlog en een belangrijke griepedemie bij het begin van de jaren veertig, nog en tijdelijke heropflakking van het sterfterisico onder kinderen en jongeren voor. Aan deze gunstige trend zal

(67) Dit zou meteen verklaren waarom bij de beginnende industrialisatie te Gent, de rekrutering van arbeidskrachten tot de stad zelf kan beperkt blijven (vgl. J. DHONDT, „De opkomst van een arbeidersstand. Gent in de Franse tijd”, in „Geschiedkundige opstellen”, Antwerpen, 1963, pp. 153-171). Voor de impact van de immigratie bij het begin van de 19e eeuw, vgl. J. MOKYR, „Industrialization in the Low Countries, 1795-1850”, Londen, 1976, pp. 37-39.

(68) Voor een samenvattend overzicht en verdere bibliografische verwijzingen, zie „Prospektus...”, op. cit.

evenwel een einde komen vanaf de jaren '70 wanneer zich, zoals eerder reeds gesteld, opnieuw enkele epidemieën van dysenterie en tyfus gaan manifesteren⁶⁹. De laatste epidemieën van die aard waren geleden van de late 17e en het begin van de 18e eeuw (o.m. in 1676, 1701 en 1719-21).

Analoge vaststellingen dringen zich op voor de fecunditeit. Ook al bemoeilijken specifieke registratiemoeilijkheden en aanpassingen in het voedingspatroon (al dan niet toepassen van borstvoeding en tijdsduur der laktatieperiode) hier in menig opzicht het onderzoek, vergeleken met de 17e eeuw en de eerste helft van de 19e eeuw kunnen voor de 18e eeuw duidelijk gunstiger waarden onderkend worden. Het optrekken van de vitaliteit en de daling van de mortaliteit zullen dan ook tegen het einde van de eeuw verder bijdragen tot een overbezetting van de groep der jongeren. Gezien de ontoereikende afzetmogelijkheden op het platteland moest dit uiteraard resulteren in een verhoging van de huwelijksleeftijd en een toename van het definitief celibaat.

De hierboven in detail uitgewerkte benaderingen m.b.t. de omzet in de primaire sektor, kunnen thans worden aangewend en uitgebreid met het oog op het bepalen van het Bruto Nationaal Produkt en het gemiddeld inkomen, per gezin of per persoon, op het einde van het Ancien Regiem. Hiertoe dienen echter alle resultaten, die tot hertoe gemakshalve werden aangeduid per ha, lichtjes te worden aangepast. Het mediaanbedrijf in Oost-Vlaanderen bedraagt immers 1,25 ha en leverde, met graanbouw, een gemiddelde bruto-omzet op ter waarde van 2.350 à 2.400 stuiver tijdens het laatste kwart van de eeuw. Daar hogere inkomsten te bereiken waren door ook handelsgewassen in het produktieproces op te nemen, hebben wij deze omzet met 10 à 20 % opgetrokken tot 2.800 stuiver. De veebezetting, herleid tot 0,5 stuks grootvee en 2 varkens kon maximaal, met inbegrip van de zuivelbereiding, 3.000 à 3.500 stuiver opleveren. Aangenomen echter dat de commercialisatie voor de varkenskweek 100 % per jaar bedroeg en voor rundvee 50 %, krijgen we een herleiding tot ca. 2.500-2.600 stuiver of een aandeel van 45-50 % van de vlees- en zuivelbereiding binnen het agrarisch vermogen⁷⁰. Verder nog rekening houdend met een volledige participatie in allerlei nevenactiviteiten zou het gemiddeld gezinsinkomen op het platteland in Vlaanderen op ± 270-280 fl. worden geraamd of 55 fl per persoon. Een gelijkaardige omrekening op basis van

(69) Voor een recent en uitstekend overzicht m.b.t. de terugval van de mortaliteit als gevolg van gunstiger „environmental factors” kan worden verwezen naar T. McKEOWN, „The modern rise of population”, Londen, 1976.

(70) Omstreeks het midden van 19e eeuw was ca. 42 % van de waarde afkomstig van voedings- en voedergewassen, 6 à 7 % van handelsgewassen en 51 à 52 % van vlees- en zuivelbereiding (J. GADISSEUR, „Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913”, in „Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis”, 1973, p. 20).

Normaal wordt voor grootvee slechts een commercialisatiegraad van ca. 25 % vooropgesteld (P. BAIROCH, op. cit., p. 1093). Daar we echter niet in het minst rekening konden houden met het aandeel van (duur) kleinvee en/of gevogelte, werd deze verhouding bewust opgetrokken.

de provinciale gemiddelden die door Faipoult tijdens het Franse Bewind werden ingezameld laat, exclusief de secundaire sektor, een per capita inkomen van ca. 80 fl uitschijnen ⁷¹. Hierin menen we dan ook een aanwijzing te mogen zien voor de betrouwbaarheid van de meeste van onze ramingen.

Een vergelijking van deze waarden met de aanduidingen die voor het buitenland bekend zijn, vereist evenwel het doorvoeren van enkele bijkomende extrapolaties. Voor het bepalen van het bruto inkomen per hoofd van de bevolking werd de omzet in de primaire sektor stricto sensu dan ook geschat op 50-60 % ⁷². Vergeleken met de buitenlandse waarden, die steeds tot florijnen werden herleid, geeft ons dit volgend overzicht:

EVALUATIE VAN HET PER CAPITA INKOMEN
IN N.W. EUROPA (FL.)

	Tijdstip	Primaire sektor		Totaal inkomen	
		per gezin	per hoofd	per gezin	per hoofd
Engeland ⁷³	ca. 1690	—	—	400	(80)
	1770	—	—	525	(105)
	1812	—	—	(885)	177
Frankrijk ⁷³	1789	—	—	(440)	88
	1805	—	(90)	(750)	(156)
	1810	—	—	(775)	155
	1815	—	—	(640)	128
Oost-Vlaanderen	ca. 1650	243	(49)	(423)	(85)
	1700	223	(45)	(388)	(77)
	1750	270	(54)	(469)	(94)
	1770	265	(53)	(461)	(92)
	1785	275	(55)	(475)	(95)
	1805	(400)	80	(695)	(139)

De interpretatie van deze weergave wordt in menig opzicht bemoeilijkt door de tijdsverschillen en het heterogeen karakter der evaluaties. Allerlei storende factoren (o.m. de fiskale druk en de impact van de inflatie) zouden alvast moeten geëlimineerd worden. Het feit dat alle aanduidingen tegen marktprijzen zijn opgenomen, verhindert bovendien in menig opzicht het bepalen van het jaarlijks groeiritme. Vooral tegen het einde van de 18e eeuw wordt de interpretatie aldus sterk verstoord door de galopperende prijsrevolutie. Enkele vergelijkingen laten zich niettemin afleiden voor het

(71) FAIPOULT, „Mémoire statistique du département de l'Escaut”, Parijs, 1805 (heruitgegeven door P. DEPREZ).

(72) Hiertoe baseerden wij ons op de verhoudingen die voor Frankrijk bekend zijn voor het einde van de 18e-begin 19e eeuw. Vgl. J. MARCZEWSKI, „Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913”, in „Cahiers de l'I.S.E.A.”, IV; J.-C. TOUTAIN, „Le produit de l'agriculture française”, ibidem.

(73) P. DEANE, „The industrial revolution and economic growth: the evidence of early British National Income Estimates”, in „The causes of the Industrial Revolution...”, op. cit., pp. 90-92; J. SPENGLER, „Population change, modernization and welfare”, Prentice-Hall, 1974, p. 48; J.A. LESOURD-C. GERARD, „Histoire économique, XIXe-XXe siècles”, Parijs, 1963, dl. I, p. 53 en dl. II, p. 395. Specifiek voor Frankrijk, zie ook de aanduidingen in J. MARCZEWSKI en J.-C. TOUTAIN, op. cit.

Ancien Regiem. Opvallend is aldus het gunstige groeiritme dat zowel voor Engeland (0,34 % in 1690-1770 en 1,25 % in 1770-1812) als voor Vlaanderen (respektievelijk 0,25 en 1,02 %) wordt genoteerd. De lichte voor-sprong in de economische groei voor Engeland op het einde van de 17e en eerste helft 18e eeuw is overigens ten dele misleidend, daar de eerste inkomens die voor Vlaanderen zijn vooropgesteld stellig overschat zijn ⁷⁴. Gunstige verhoudingen laten zich anderzijds ook aflezen bij het interpreteren van het gemiddeld gezinsinkomen zelf. Weliswaar komt Engeland steeds op de eerste plaats, tot en met het derde kwart van de 18e eeuw bedraagt de achterstand voor Vlaanderen echter nauwelijks 5 tot 10 %. Tegen het einde van de 18e eeuw waren de afwijkingen voor Frankrijk daarentegen reeds van een orde van 20 %. Opmerkelijk is echter ook de vertraagde groei die Vlaanderen opnieuw (tijdelijk) zal kennen tegen het einde van het Ancien Regiem.

Een essentiële vaststelling betreft anderzijds de relatief hoge levensstandaard die in N.W. Europa bereikt was aan de vooravond van de industriële omwenteling. Dit blijkt reeds uit een vergelijking met bijvoorbeeld Polen, waar het per capita inkomen tegen het einde van de 16e eeuw slechts 11 tot 12 zloty (fl) bedroeg ⁷⁵. Een analoog besluit dringt zich op wanneer, voor het begin van de 19e eeuw, het overzicht tot geheel het continent wordt uitgebreid ⁷⁶. Vast staat trouwens dat N.W. Europa op dat ogenblik een niveau had bereikt dat gevoelig uitstijgt boven de gangbare waarden die thans in de derde wereld voorkomen ⁷⁷.

Dat dit alles echter uitermate relatief is en zeker niet tot misplaatste veralgemeningen of overschattingen mag leiden, moge blijken uit de totale ontreddering die de Westerse maatschappij tijdens de transitieperiode van de late 18e-eerste helft 19e eeuw zal kenmerken. De hoger aangehaalde evaluaties m.b.t. het nationaal inkomen en het intern spaarvermogen waren er immers vooral op gericht om het op gang komen van de industrialisatie te helpen verklaren. Maar kijken we nu, tot besluit, nog even in concreto de sociale relevantie van onze bevindingen na voor het platteland in Vlaanderen. Voor zover onze benaderingen het nodige krediet genieten, zou een maximale spaarreserve zijn bereikt omstreeks of kort na het midden van de 18e eeuw. Tegen het einde van het Ancien Regiem - begin 19e eeuw werden deze gunstige verhoudingen evenwel volledig omgebogen, zodat de plattelandsgemeenschap in een uitzichtloze krisissituatie verzeild geraakte. Terloops hebben we er ook reeds op gewezen dat de ontoereikende vestigingsmogelijkheden en de ermee gepaard gaande nuptialiteitskrisis ont-

(74) Ook voor de late 17e en begin 18e eeuw werd immers aangenomen dat reeds 40 à 45 % van het bruto produkt uit de secundaire sektor afkomstig was.

(75) A. WYCZANSKI, „Revenu national en Pologne au XVIIe siècle: premiers résultats”, in „Annales. Economies-Sociétés-Civilisations”, 1971, pp. 105-113.

(76) P. BAIROCH, „Europe's Gross National Product: 1800-1975”, in „The Journal of European Economic History”, 1976, pp. 273-340.

(77) J. SPENGLER, op. cit., p. 164; R.M. HARTWELL, „The industrial revolution and economic growth”, Londen, 1971, p. 10.

Dit blijkt eveneens wanneer een vergelijking van het gemiddeld voedingspakket wordt uitgewerkt (vgl. C. VANDENBROEKE, „L'agriculture...”, op. cit., pp. 592-605).

aardde in allerlei vormen van jeugddelinkwentie, bendeforming en/of zedelijke ontaarding. Een beter inzicht in deze krisissituatie krijgen we wanneer de berekende spaarreserves gerelateerd worden met allerlei vormen van bezitsverwerving. Duidelijk wordt dan namelijk welke kolossale (en onmogelijk) inspanningen voortaan waren vereist om tot eender welke vorm van sociale promotie te komen; of anders gesteld: hoe onvermijdelijk het werd dat de armen verder degenereerden tot een „gevaarlijke” groep marginalen. Zelfs voor een minuskuul lapje grond van nauwelijks 1/4 ha en waarvan de kwaliteit soms zeer twijfelachtig was, moest tijdens het laatste kwart van de 18e eeuw immers ongeveer 20 jaar worden gespaard! Het in pacht nemen van een bedrijfje van 1 ha voor één van de kinderen veronderstelde anderzijds dat het totale spaarvermogen van 1 tot 2 jaar werd ingezet. Vandaar dan ook de onoverkomelijke vestigingsmogelijkheden voor al wie niet van huize was begoed en/of met grond bedeed ⁷⁸. Voor de onvermogenen onder de jongeren op het platteland, die toch wensten te huwen, was nog slechts een vermenigvuldiging in de armoede weggelegd. Ofwel konden zij en lapje grond gaan pachten en zich verder als dagloner verhuren of een bijverdienste zoeken in de huisnijverheid, hetgeen meteen een bestending van hun sociale afhankelijkheid betekende. Ook de tweede mogelijkheid, met uitzicht op grondverwerving, dreef hen regelrecht in de armen van financiers en woekeraars. Grondaankoop was voor hen immers alleen mogelijk tegen afsluiting van een hypothecaire lening die zij, gezien de aanhoudende daling van de natuurlijke grondrente, op enkele uitzonderingen na nooit meer konden aflossen ⁷⁹. Bepaalde zgn. sociale hervormers, die de onvermogene jongeren bij het begin van de 19e eeuw tot het celibaat wilden verplichten, hadden blijkbaar niet al het ongelijk met hun extreme voorstellen! Het voorhouden van een dubbele moraal, gekenmerkt door tienerhuwelijken en seksueel genot voor de rijken en een ascetisch gedrag voor de paupers, is alvast niet in tegenspraak met onze kwantitatieve benaderingen.

Na deze talrijke uitweidingen kan ons besluit bepaald kort zijn. Essentieel is namelijk dat de konjunkturbeweging doorheen de 17e en 18e eeuw zeker niet als een rechtlijnig proces en/of een voortdurende verslechtering moet worden gezien. Veeleer het tegendeel is waar, in die zin dat maximale inkomsten en een relatief gunstig spaarvermogen bereikt werd tijdens het tweede en derde kwart van de 18e eeuw. Het is tevens duidelijk dat de expansie in de agrarische sektor ook de stedelijke burgerij nieuwe impulsen heeft gegeven die bepalend waren voor het op gang komen

(78) Analoge vaststellingen werden reeds voor Picardië aangestipt (F. GAUTHIER, op. cit., p. 34): „il semble possible de considérer que le prolétariat rural, en tout cas, n'avait guère de chances d'accéder à l'exploitation, sous l'Ancien Régime, et que c'était une catégorie sociale qui semblait définitivement chassée de la terre, subissant un phénomène de déculturation par le fait qu'elle se trouvait coupée peu à peu des techniques agricoles et des connaissances proprement paysannes”.

(79) Daarbij komt immers dat de hypothecaire leningen frekwent tegen echte woekerintresten van 10 tot 15 % werden afgesloten (A. SOBOUL, „Problèmes paysans...”, op. cit. p. 301).

van de industrialisatie. Gezien de toename van hun inkomsten uit de grondbeleggingen enerzijds en de grotere en rijkere afzetmarkt die in het binnenland (tijdelijk) was tot stand gekomen, moet immers een massale geldaanvoer in de regionale verzorgingscentra bewerkstelligd zijn tijdens de tweede helft van de 18e eeuw. Het mobiel worden van de plattelandsbevolking tegen het einde van het Ancien Régime, wanneer zich een moeilijk te doorbreken „bottle-neck” steeds scherper ging aftekenen, droeg er toe bij dat de machtsgreep van de burgerij op het omliggende platteland sterker werd dan ooit voorheen. Sinds de jaren '70 was immers, na een halve eeuw van relatieve welstand, het verarmingsproces binnen de plattelandsgemeenschap opnieuw tegen een versneld ritme op gang gekomen. Na een periode van relatieve rust (1720/30-1770/80) zal dit opnieuw leiden tot meerdere oproerige bewegingen tegen het einde van de eeuw⁸⁰. Vergeleken met de „ongelukseeuw”, wanneer deficitaire budgetten niettegenstaande de beperkte en zelfs afnemende bevolkingsdruk gemeengoed waren, bleven de verhoudingen echter (voorlopig) nog gunstig⁸¹. Na een korte heropstanding na de eeuwwisseling zal de levensstandaard en de tewerkstelling binnen de plattelandsgemeenschap in Vlaanderen niettemin op de meest catastrofale wijze worden aangetast⁸².

(80) Voor meer bijzonderheden in dit verband, cfr. L. DHONDT, „Revolutionnaire bewegingen in Vlaanderen, 1780-90. Inleiding tot de studie van de crisis van het Ancien Régime”, Gent, 1972 (onuitgegeven verhandeling).

(81) Betreffende de terugval van de winstmarges op het platteland in Frankrijk, zie de grafische verwerkingen in G. DUBY-R. MANDROU, „Histoire de la civilisation française”, dl. II, Parijs, 1968, p. 102.

(82) Graag danken we Drs. F. De Wever en Drs. L. Dhondt die bereid waren de basistekst door te nemen en te bespreken.

DE VRIJE LIBERALE SCHOOL TE ST.-AMANDSBERG (1886-1896)

door

F. SIMON

VRIJE LIBERALE SCHOLEN.

Gedurende hun oppositieperiode 1870-1878 slaagden de liberalen erin een aantal vrije scholen te stichten en in stand te houden. De groeperingen die voor de financiering instonden, waren vanaf 9 aug. 1875 verenigd in de „Fédération du Denier des Ecoles”. De parel in dat vrije liberale scholennet was de Brusselse „Ecole modèle”, een creatie van de „Ligue de l'enseignement”¹. Deze onderwijsorganisatie domineerde de federatie en verzorgde tevens de inspectie van de scholen. Voor de leiders van „Ligue” en federatie kon de proef met het laïciserend onderwijs slechts tijdelijk en beperkt wezen. Eenmaal weer aan de macht dienden de liberalen de instellingen op te nemen in het rijks- of gemeentelijk onderwijs. Intussen kon evenwel pedagogisch geëxperimenteerd worden, onttrok men leerlingen aan de godsdienstige sfeer die in de instellingen onder de wet van 1842 moest heersen en poogde men uit het bestaan van deze vrije liberale scholen politieke munt te slaan. Zoals verwacht werden ze tijdens het liberale bewind (1878-1884) geïncorporeerd in het staats- of gemeentelijk onderwijs. Het was overigens hoogste tijd om ze van de financiële ondergang te redden. De wetgevende verkiezingen van juni 1884 resulteerden in een riant meerderheid voor de katholieken, die zich onmiddellijk op de onderwijsproblemen wierpen. De derde organieke wet op het lager onderwijs van 20 sept. '84 verschaftte de gemeenten een brede autonomie met volgende ogenblikkelijke consequenties, vooral in het clericale Vlaamse landsgedeelte: afschaffing van gemeentescholen, bewaarscholen en adultenleergangen, weddeverlaging en terbeschikkingstelling voor het onderwijzend personeel. Verder verminderde de regering gevoelig het aantal rijkskweekscholen. De liberale reactie bleef niet uit. De verwezenlijkingen van 1879-'84 werden voortgezet in de grote steden met liberale meerderheid, terwijl anderzijds geld ingezameld werd voor de getroffen leerkrachten. De krant *L'Etoile belge* opende een inschrijvingslijst, die in korte tijd bijna vijfentachtigduizend frank opbracht². Het hulpcomité van de „Ligue

(1) De scholen (lagere, middelbare en beroeps-) waren gelegen te Aalst, Kortrijk, Dendermonde, Ninove, Lokeren, Oudenaarde, Brugge, Roeselare, St.-Jan (bij Ieper), Mechelen, Mons, Frameries, Ath, Ellezelles, Brussel en Antwerpen. Voor de werkzaamheden van de „Denier des écoles” en de „Ligue de l'enseignement” verwijzen we naar de onuitgegeven dissertatie van J. LORY, *Les libéraux et la réforme de l'instruction primaire en Belgique, de la loi de 1842 à la loi de 1879. Introduction à l'étude de la „Guerre scolaire” de 1879-1884* (Louvain, 1971) 680-762.

(2) *L'Etoile belge* (2 dec. 1884) 1/A. Het juiste bedrag is 84781,29 fr.

de l'enseignement" beheerde deze gelden. Daarnaast bezat de organisatie nog een verweercomité, dat de onderwijzers rechtsbijstand verschaft bij conflicten met de gemeenten³. Voorts had de „Algemeene Belgische Onderwijzersbond”⁴ de „Onderwijzerspenning” ingesteld om behoeftige leerkrachten bij te staan. Ook hier was er samenspraak met de „Ligue”⁵. Een deel van de ingezamelde sommen werd besteed aan het heropenen of vestigen van vrije liberale scholen, waarmee zodoende dezelfde taktiek gehuldigd werd als tijdens de oppositieperiode 1870-'78. Veel succes kenden deze scholen niet⁶. Slechts één instelling brak door: de liberale school van Sint-Amansberg. Ze werd voornamelijk ondersteund door de Gentse vereniging „L'Avenir”, die gesticht werd op 25 jan. 1875 en in de „Fédération du Denier des Ecoles” de Vlaamse scholen voor haar rekening nam⁷. Na 1884 ageerde „L'Avenir” los van Brussel. Sint-Amansberg werd haar troetelkind. De hiernavolgende geschiedenis van de school wil dan ook een bijdrage zijn tot de studie van het fenomeen der vrije liberale instellingen. Anderzijds wensen we het belang van de school te onderstrepen binnen de vrijdenkersbeweging en de Gentse partijpolitiek. Ten slotte menen we de plaatselijke geschiedenis van St.-Amansberg te kunnen aanvullen en wat de school in 't bijzonder betreft een stuk stilzwijgen en een stukje onjuistheid uit de wereld te helpen⁸.

(3) A. SLUYS, *Charles Buls et la ligue de l'enseignement (1864-1914)* (Bruxelles, 1922) 36 (Ligue de l'enseignement. Document n° 43).

(4) De „Algemeene Belgische Onderwijzersbond” kwam in de loop van 1869-1870 tot stand. De vereniging beijverde zich voor de materiële en morele verheffing van de onderwijzer en streefde de verbetering van het onderwijs na. M. DE VROEDE, e.a. *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België. Deel I. De periodieken 1817-1878* (Gent-Leuven, 1973). *Deel II. De periodieken 1878-1895* (Gent-Leuven, 1974) passim.

(5) Fédération des instituteurs belges. Rapport présenté par le comité de l'Œuvre du Denier des instituteurs au congrès d'Anvers. Séance du 13 Septembre 1885, in: *Fédération générale des instituteurs belges. Compte-rendu des séances du congrès tenu à Anvers les 12, 13, 14 et 15 septembre 1885* (Bruxelles, 1886) I-V.

(6) Voordracht van A. Sluys over de schoolkwestie op 9 nov. 1893, samengevat in *La Réforme* (11 nov. 1893) 3/ABC. De scholen waren gevestigd te Heist-aan-ze, Temse, Geraardsbergen, Ninove, Sint-Niklaas, Nederbrakel, Namen, Brussel, Watermaal-Bosvoorde, Villers-la-tour, Sivry, Biévéne, Fays Hane, Lavacherie en Grandvoir. *Ligue de l'enseignement. Bulletin* (maart 1887) 21.

(7) „L'Avenir” werd te Gent gesticht met de bedoeling het onderwijs te verspreiden en de arbeidersklasse te moraliseren. Fr. Laurent nam het ere-voorzitterschap op. Naast de scholen verleende de vereniging steun aan de „Société Callier”, de „Cercle pour l'encouragement de l'instruction primaire”, het „Willemsfonds”, de „Eendracht”, het „Van Crombrughe's genootschap” en de werkmansgenootschappen die onder impuls van Fr. Laurent gesticht werden. Onder de liberale regering van 1879-1884 kwamen de vrije liberale scholen onder staats- of gemeentelijke bevoegdheid, wat „L'Avenir” het leven gemakkelijker maakte, maar ook minder inkomsten bezorgde. Na de liberale nederlaag van 10 juni 1884 schoot de vereniging opnieuw in gang. *Rapport sur la situation de la Société l'Avenir*, 1876-1881 en 1885-1892.

(8) De geschiedkundige overzichten van de gemeente, M. VAN POECK, *Geschiedenis en beschrijving van St. Amansberg* (St.-Amansberg, 1910) en *Sint-Amansberg en de Negenmeimarkt 1540-1940. Gedenkschriften betreffende de geschiedenis en het vroeger uitzicht der gemeente* (Sint-Amansberg, 1940) ver-

HET ONDERWIJS TE SINT-AMANDSBERG (1872-1886) 9.

Toen St.-Amandsberg in 1872 een afzonderlijke gemeente werd, telde men er 4416 inwoners. Een kwarteeuw later was de bevolking verdrievoudigd¹⁰. Dat het plaatselijke schoolwezen hierdoor bestendig in beweging was lijkt begrijpelijk. De geringe bestendigheid van woonst bij de arbeidersbevolking deed eveneens haar invloed gelden. Bij zijn installatie beheerde het gemeentebestuur een lagere jongensschool met 132 en een lagere meisjesschool met 100 leerlingen. Een gesubsidieerde „bewaarschool” telde in 1874 154 meisjes en 85 jongens. Hetzelfde jaar startte de gemeente met een aduultenschool, maar ze kende slechts een kwijnend bestaan¹¹. Het katholieke gemeentebestuur toonde overigens alleen minimale belangstelling voor zijn onderwijs. Inzake vrij onderwijs dient de school der Zusters van de Visitatie vermeld, die sinds 1850 op de St.-Amandsparochie onderricht verschafte aan meisjes. De aangroei van de bevolking deed er de gemeenteraad op 19 sept. 1877 toe besluiten de Hl. Hartwijk als parochie te erkennen. Met het uitbreken van de schoolstrijd besloot het „Comité des Dames des écoles gardiennes de Gand” er een katholieke bewaarschool op te richten. Bij de opening op 15 sept. 1879 waren 200 kinderen aanwezig. Een vrije lagere meisjesschool moest hierop volgen. In 1880 kwam er een vrije jongensschool tot stand en de 13de april stapten twee onderwijzers met ostentatieve goedkeuring van het gemeentebestuur over van de gemeenteschool naar de nieuwe katholieke instelling¹². Hetzelfde jaar nochtans werd de gemeentelijke meisjesschool ingericht. Tien jaar na de oprichting van de gemeente telde het gemeentelijk onderwijs er 335 leerlingen wat een toename betekende van slechts een honderdtal. Niet overdreven als men de verdubbeling van het aantal inwoners in beschouwing neemt, evenals de stijgende schoolbijwoning ten gevolge van de schoolstrijd. Het vrije onderwijs liep bijgevolg weg met het leeuweaandeel. De St.-Amandsparochie telde 260 jongens en 556 meis-

zwijgen het bestaan van de instelling. F. VANDERSTRAETEN, De evolutie van 100 jaar onderwijs (1830-1930) in Sint-Amandsberg, *Jaarboek. Heemkundige kring de Oud-Oostburg v.z.w.*, XIII (1976) 46-75 situeert haar bestaan tussen 1879-1884.

(9) Voor de geschiedenis van het onderwijs op St.-Amandsberg raadpleegden we naast de drie bovengenoemde werken: Archief pastoor Hl. Hart, *Ephémérides de la paroisse du Sacré Cœur, 1879-1927*; *Jongensschool H. Hart Sint-Amandsberg 1886-1961* (St.-Amandsberg, 1961); notities betreffende de geschiedenis van het onderwijs te St.-Amandsberg, bewaard op het Seminarie voor Nieuwste geschiedenis R.U. Gent (resultaat van een oefening in het kader van het honderdjarig bestaan van de gemeente, 1972).

(10) In 1880 waren er reeds 7429 inwoners, in 1885 9286, in 1890 10836, in 1895 12141 en in 1900 13226. F. VANDERSTRAETEN, Een systematisch overzicht van de bevolkingstoestand van de gemeente St.-Amandsberg, *Jaarboek. Heemkundige kring de Oud-Oostburg v.z.w.*, XI (1974-1974) 98.

(11) In 1880 moest de aduultenschool haar deuren sluiten bij gebrek aan belangstelling. Twee jaar later deed men een nieuwe poging, maar het succes bleef uit, zodat de burgemeester de leergangen in 1892 weer opschorste.

(12) Het gaat om de onderwijzers A. Vromant en J. De Paepe. Minister van openbaar onderwijs, P. Van Humbeeck, aanvaardde hun ontslag niet, maar stelde hen integendeel af. *De Nieuwe School- en Letterbode*, IX, 10 (okt. 1880) 392.

jes. Bij deze laatste zijn de bewaarschoolkinderen inbegrepen. Het Hl. Hart bracht het reeds tot 450 leerlingen¹³. Daar werd in 1883 de kerk ingewijd en in de onmiddellijke nabijheid ervan stichtten de Zusters van de Visitatie een nieuw klooster. Het volgende jaar richtten zij de vrije lagere meisjesschool op, die in 1886 door de gemeente werd aangenomen. Dadelijk na de uitvaardiging van de wet van 20 sept. 1884 had de gemeente reeds de instelling in de Schoolstraat aangenomen. Intussen had ze de gemeentelijke meisjesschool afgeschaft wegens een te gering aantal leerlingen en de jongensschool omgevormd tot een gemengde school, wat, op een buitengemeente, de aantrekkingskracht zeker niet ten goede kwam. Het katholieke monopolie werd nog verstevigd, toen men de 11de jan. 1886 op de volkrijke Hl. Hartparochie van wal stak met een vrije jongensschool, die van bij de aanvang 110 leerlingen telde. Het liberale tegengewicht kwam enkele maanden later. De 3de mei openden de liberalen een vrije school voor jongens en meisjes, nadat ze reeds het jaar tevoren bescheiden begonnen waren met een bewaarschool.

EEN LIBERALE SCHOOL OP SINT-AMANDSBERG.

Dat de liberalen van St.-Amandsberg de katholieke dominantie met lede ogen aanzagen, lijkt meer dan normaal. Ze herstelden zich evenwel zeer vlug na het dieptepunt van 1884. De „Liberale Associatie” werd heringericht en telde vlug een „aanzienlijk aantal leden”, gekenmerkt door hun „vrijzinnige denkwijze”¹⁴. Wat op Ledeberg gelukt was, probeerde men nu te St.-Amandsberg. Daar moest de tweede liberale en vrijzinnige gemeente komen aan de poorten van Gent. De liberalen keken naar de toekomst. Op 19 okt. 1885 werd de „Jonge Liberale Wacht” gesticht en enige weken vroeger was men in de Molenstraat begonnen met de bouw van een vrije liberale school, die rond Pasen 1886 haar deuren zou openen¹⁵. Intussen hield men het bij een bewaarschool¹⁶. Niet onbelangrijk was het beschikken over een propagandamiddel: op 6 dec. 1885 verscheen

(13) Deze cijfers komen uit de notities... bewaard op het Seminarie voor Nieuwste Geschiedenis (RUG). F. VANDERSTRAETEN, *De evolutie...* geeft, zonder bronvermelding, volgende „evolutie van het Sint-Amandsbergse onderwijs” voor de jaren 1883-1896:

Jaar	Jongens	Meisjes	totaal
1883	165	170	335
1884	284	55	339
1885	269	33	302
1889	438	370	808
1892	421	467	888
1895	439	415	854
1896	458	535	993

(14) *Morgenblad van Gent* (24 okt. 1885) 1/D, 2/A.

(15) *Ibidem*. De „Liberale Jonge Wacht” sloot aan bij de „Bond der Vlaamsche Liberale Maatschappijen van Gent”. *Bond der Vlaamsche Liberale Maatschappijen van Gent. Jaarverslag goedgekeurd in de bestuurszitting van 11 maart 1889* (Gent. 1889) 3-4.

(16) *Morgenblad van Gent* (6 mei 1886) 1/D; *La Flandre Libérale* (6 mei 1886) 1/D; *Journal de Gand* (6 mei 1886) 3/AB. Deze krantenberichten zijn het enige spoor van de bewaarschool.

het eerste nummer van het *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg*¹⁷.

Om een poging te ondernemen met een vrije lagere meisjes- en jongensschool moesten de liberalen zich toch redelijk sterk voelen. Wilden ze geen mal figuur slaan, dan waren zeker een voldoende aantal leerlingen noodzakelijk, terwijl ze over de vereiste fondsen moesten beschikken om gebouwen te laten zetten, aan te kopen of te huren, meubilering en didactisch materiaal aan te schaffen en bekwaam onderwijzend personeel te betalen. Wellicht waren ze gesterkt door het succes van de in 1883 opgerichte stadsscholen van de Nieuwe Begijnhofstraat en de Dendermondse steenweg, die de kinderen van de arbeidersbevolking aldaar moesten opvangen¹⁸. Toen echter — zoals een correspondent van *Le Bien Public* uit St.-Amandsberg vermeldt — na de wet van 20 sept. '84 kinderen van buiten Gent één frank per maand schoolgeld moesten betalen, vreesde men in liberale kringen dat de katholieke scholen hiervan zouden profiteren. De liberalen van St.-Amandsberg vatten dan het plan op een school te bouwen en spraken hiervoor een Gents ondernemer aan, die een stuk terrein bezat dicht bij de stadsscholen. Deze kon zelf de lokalen zetten en achteraf verhuren. Hij nam overigens geen risico's door de constructie zodanig op te vatten dat er zeer gemakkelijk een omschakeling kon plaats vinden voor arbeiderswoningen¹⁹. Zo beweerde althans de correspondent van *Le Bien Public*, die, net zoals de krant, een vroege dood voorzag voor de vrije liberale instelling, tenzij Gentse kinderen haar zouden bevolken²⁰. De liberalen replikeerden met de bewering dat driehonderd kinderen uit St.-Amandsberg de Gentse stadsscholen bezochten en daardoor besloten werd een school met negen klassen te bouwen en uit te kijken naar gediplomeerde leerkrachten²¹.

(17) Het eerste nummer is bewaard op het „Musée international de la presse” (Mundaneum, Brussel) en staat niet vermeld bij E. VOORDECKERS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)* (Leuven-Paris, 1964) 325 (I.C.H.G., nr. 35). Voor de beginjaren van het weekblad zijn alleen enkele specimina bewaard, zodat we meteen onze voornaamste bron missen voor het ontstaan van de liberale school. Dat tekort werd in geringe mate gecompenseerd door de overname in het *Morgenblad van Gent* van artikels uit het weekblad. Beide bladen werden gedrukt op de persen van Walter Ghesels.

(18) Op de Dendermondse steenweg stond een kosteloze meisjesschool met kindertuin. In de Nieuw Begijnhofstraat (huidig Nieuwenhove, tegen de Wasstraat) werd een kosteloze jongensschool opgericht. M. STEELS, *Tentoonstelling. Het stedelijk lager onderwijs te Gent in de negentiende eeuw. Pand (Rijksuniversiteit), Onderbergen, Gent, 26 april-30 mei 1975. Catalogus* (Gent, 1975) 52 (Uitgave van het Willemsfonds, nr. 214). Bij de opening was, volgens *De Lagere School*, 1, 19 (22 sept. 1883) 155, de schoolbevolking als volgt verdeeld: jongensschool (5 klassen) met 231 leerlingen, waarvan 93 van katholieke scholen; meisjes- en bewaarschool (10 klassen) met 458 leerlingen, waarvan 226 van katholieke scholen.

(19) „Et voilà comme quoi il se fait que le promeneur qui passe par la rue du Moulin, peut apercevoir en construction deux rangées de classes parallèles à 10 mètres de distance l'une de l'autre. Chaque classe à deux portes et deux fenêtres. Les unes donnent dans l'allée du milieu, les autres dans une petite cour. Une cheminée surmonte chaque classe. L'ensemble représente une petite cité ouvrière complète”. *Le Bien Public* (26 nov. 1885) 2/B.

(20) *Id.* (19 nov. 1885) 1/CD; (26 nov. 1885) 2/AB.

(21) *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg* (6 dec. 1885) 1/AB.

In elk geval mikten de initiatiefnemers naar de aan Gent palende en druk bewoonde Hl. Hartparochie. Om het nodige kapitaal te vergaren tasten ze in eigen beurs. Daarnaast ontvingen ze steun van het te Gent gevestigde provinciaal comité ten voordele der ter beschikking gestelde onderwijzers²² en van de liberale vereniging „L'Avenir”, die Gent, omwille van zijn scholen, als „une forteresse inexpugnable du libéralisme” betitelde en er naar streefde „Que chacune des communes qui l'insèrent [sic] voie s'élever à son tour, une école où les droits de la raison soient enseignés, où le respect de la conscience humaine soit prêché, où la génération apprenne à mépriser les préjugés et à combattre les superstitions”²³. Dergelijke scholen beschouwde de vereniging als de voorposten van de Gentse liberale burcht. Binnen de „citadelle”, waar de priester nochtans de stadsscholen bezocht²⁴, scheen ze zich minder zorgen te maken²⁵. St.-Amandsberg daarentegen moest van het clericale juk bevrijd worden. Een school zonder dogmatisch onderricht kon dat verhelpen²⁶.

Ook het onderwijzend personeel werd gevonden: negen gediplomeerden van rijkskweekscholen, zodat men er kon aan denken concreet de bevolking te bewerken. Dit gebeurde de 31ste maart 1886 in de strooibrief *Aan onze medeburgers van St.-Amandsberg*, die ondertekend was door het „Inrichtingsbestuur” van de school²⁷. Het bestond uit de bloemisten August Van

(22) Het comité werd opgericht onmiddellijk na de wet van 20 sept. 1884. Het bood financiële hulp en rechtsbijstand aan afgedankte of in disponibiteit gestelde onderwijzers. Als voorzitter fungeerde Prosper van de Kerckhove, oud-senator, en als secretaris Albert Mechelynck, advocaat en provincieraadslid. *De Lagere School*, II, 36 (4 okt. 1884) 285.

(23) *Rapport... l'Avenir* (1886) 7. Zie ook *La Flandre libérale* (19 nov. 1885) 2/C. Tijdens het eerste kwartaal van 1886 schonk „L'Avenir” 1000 fr. aan de school van St.-Amandsberg. *Journal de Gand* (15 mei 1886) 2/B.

(24) Na de uitvaardiging van de wet van 1 juli 1879 had bisschop Bracq zijn priesters verbod opgelegd godsdienstonderricht te geven in de stadsscholen. In de zitting van 16 september besloot de gemeenteraad dit onderricht toe te vertrouwen aan het onderwijzend personeel. Zodra de wet van 20 sept. '84 in voege was, kwam het tot een akkoord tussen het college van burgemeester en schepenen en de bisschop om godsdienst opnieuw door priesters te laten geven. Aldus vermeed het college dat de regering een aantal katholieke scholen aannam en hiervoor een gedeelte der subsidies gebruikte, die anders voor de stadsscholen bestemd waren (zie de gemeenteraadzittingen van 18 okt., 22 nov. en 18 dec. 1884 in *Bulletin communal. Ville de Gand* (1884) 1038-1042, 1110-1115, 1308-1311). Deze overeenkomst tussen stadbestuur en bisschop stond bekend als de „Pacifictie van Gent”. *De Toekomst*, XXIX, 1 (jan. 1885) 46. Luik liet eveneens de priester toe binnen zijn scholen. De twee andere grote liberale steden, Brussel en Antwerpen, weigerden ten koste van subsidievermindering.

(25) „La rentrée du prêtre à l'école n'a servi qu'à amuser les enfants eux-mêmes de l'insanité lamentable de ses calembredaines sacrées”. *La Flandre libérale* (24 febr. 1886) 2/D.

(26) *Morgenblad van Gent* (29 nov. 1885) 2/BC; *La Flandre libérale* (26 nov. 1885) 1/E; (24 febr. 1886) 2/D.

(27) Bewaard in het archief van het St.-Lievenscollege-Hl. Hart, St.-Amandsberg. De drukker was L. De Busscher, Savaanstraat 32, Gent. Het briefje beslaat 1 p. We kregen het in handen langs prof. em. R. Van Pottelbergh om. Hiervoor onze beste dank.

Geert²⁸ en Bernard Maenhout²⁹, de cimentfabrikanten Isidoor³⁰ en Charles Schepens³¹, de landbouwer Lieven De Meyer³² en de Gentse stadsonderwijzer Aimé Bogaerts, die afkomstig was van Oostakker en St.-Amandsberg bewoonde³³. Voor een deel waren het dezelfde personen, die in 1883 lid

(28) Auguste Van Geert, Gent 4 sept. 1846 - Brussel 3 jan. 1913. Hij was medestichter en eerste voorzitter van de „Syndicale Kamer der Belgische hofbouwkundigen” van 17 mei 1880 tot 1894, toen hij om gezondheidsredenen ontslag nam. Men stelde hem dan aan als ere-voorzitter. Tevens was hij medestichter, -uitgever en bestuurder van de *Revue d'horticulture belge et étrangère* (1875). Hij schreef een *Iconographie des Azalées* (1882). Gemeente St.-Amandsberg, *Bevolking*; *Revue d'horticulture belge et étrangère*, XXXIX (1913) 24; *Centenaire de l'indépendance de la Belgique* (1830-1930). *Un siècle d'essor horticole belge. Commémoration du cinquantenaire de la fondation de la Chambre syndicale des horticulteurs belges. 1880-1930. Eeuwfeest...* (Gent, 1930) 65, 79, 115, 149, 151. Lid van de Gentse loge „La Liberté”. *Fondsblad* (4 juni 1874) 1/D.

(29) Bernard Maenhout, Kortrijk 7 nov. 1833 - St.-Amandsberg 17 okt. 1906. Gemeente St.-Amandsberg, *Bevolking*. „Gezel” Maenhout werd burgerlijk begraven. *Vooruit* (21 okt. 1906) 3/B; (23 okt. 1906) 3/A. Hij was leverancier van de Gentse socialistische vrijdenkersbond. Archief Socialistische Vrijdenkersbond, *Kwitancenboek, 1886-1900* (bewaard op het archief van de B.S.P., Vooruit, Gent).

(30) Isidore Schepens, Gent 5 febr. 1838 - St.-Amandsberg 24 febr. 1921. Gemeente St.-Amandsberg, *Bevolking*. Voorzitter van de „Liberale Associatie” St.-Amandsberg. *Morgenblad van Gent* (6 juni 1886) 2/D. Lid van de Gentse loge „La Liberté” en van het kapittel „Union des Flandres”. P. OUWERX, *Les précurseurs du communisme. La franc-maçonnerie peinte par elle-même* (Tirlemont 1940) 178. Ouwerx steunde zich op het *Bulletin du Grand-Orient de Belgique* (1903) 78.

(31) Charles Schepens, Gent 23 dec. 1828 - 23 okt. 1892. Gemeente St.-Amandsberg, *Bevolking*.

(32) Lieven De Meyer, Oostakker 11 sept. 1818. Gemeente St.-Amandsberg, *Bevolking*.

(33) Amatus Joannes Adrianus (Aimé) Bogaerts, Oostakker 27 jan. 1859 - Gent 18 maart 1915. Hij was de zoon van Petrus (Gent, ° 12 maart 1829), onderwijzer, en Maria De Vriese (Gent, ° 29 juli 1828). Zijn vader wilde hem voor ingenieur laten studeren, maar hij verkoos de Gentse kweekschool te volgen. Daar liep hij zijn eerste straf op om te juichen om de liberale overwinning van 10 juni 1878. Hetzelfde jaar behaalde hij zijn onderwijzersdiploma en trad hij in het Gentse stadsonderwijs. De 31ste juli huwde hij met Marie Clémence Bracke. Als beheerder en hoofdredacteur van het opvoedkundige tijdschrift *De Lagere School* (1883-1887), dat eveneens bij L. De Busscher gedrukt werd, steunde hij de constructieve onderwijspolitiek van de liberale regering. Haar val in juni 1884 plaatste Bogaerts onmiddellijk in de oppositie tegen het katholieke overheidsbeleid. Bogaerts bezat ook literair talent. In 1885 werd hij voor een gedicht bekroond in een prijskamp voor schoolkoren, uitgeschreven door „De Distel” (Brussel), en behaalde hij het volgende jaar een tweede en een derde prijs in een toneelprijskamp, ingericht door de „Bond van de werkmansgenootschappen Laurent”. Daarenboven stimuleerde hij de „Algemeene Belgische Onderwijzersbond” en ijverde hij in 1887 met succes voor de stichting van een ziekenfonds onder de leden van het Gentse onderwijzerskorps, waarvan hij de eerste ondervoorzitter werd. Gemeente Oostakker, *Burgerlijke stand*; Archief Socialistische Vrijdenkersbond, *Verslagboek 1904-1928* (ingeplakte krantenknipsels uit Vooruit ter gelegenheid van Bogaerts' overlijden); Archief B.S.P., *Documentatiemap A. Bogaerts*; AVANTI, In memoriam Aimé Bogaerts, *Zondagsblad. Bijblad van „Vooruit”*, I, 10 (23 mei 1915) 77-78; F.R., Korte levensschets van Aimé Bogaerts, in: A. BOGAERTS, *Volledige werken. Kindergedichten, liederen en -toneeltjes. Socialistische zangen en cantaten. Toneelwerken en zangspelen* (Gent, 1925) 5-7; M. DE VROEDE, e.a., *Bijdragen... Deel I... en Deel II...*, passim.

waren van het schoolcomité dat toezicht had over de gemeenteschool³⁴. I. Schepens en B. Maenhout behoorden tot de vooruitstrevende strekking binnen de liberale partij³⁵. A. Van Geert en I. Schepens maakten deel uit van de Gentse loge „La Liberté”. De voorzitter van „L'Avenir”, de progressief-liberaal F. Cambier³⁶, bekleedde tussen '82 en '85 de functie van achtbare (voorzitter) in „La Liberté”³⁷. De contactpunten van de school lagen blijkbaar verder dan „L'Avenir”³⁸. Naast hun (progressief) liberalisme en hun vrijzinnigheid bezaten de leden van het „inrichtingsbestuur” van de vrije school nog een gemeenschappelijke trek: te oordelen naar hun beroep konden ze financieel tegen een stootje. Meteen zijn we gefixeerd omtrent de eerste fondsen voor de school en weten we ook dat enkelen onder hen in staat waren zekere druk uit te oefenen op hun werknemers ten einde kinderen naar de liberale school te sturen. A. Bogaerts vormde hier de uitzondering, maar zijn taak lag, zoals hierna zal blijken, meer op het administratieve en propagandistische vlak.

De aankondigingsbrief van het beheerscomité meldde de opening van een bewaarschool en een lagere jongens- en meisjesschool. Daarnaast bevatte ze enige praktische inlichtingen als de inschrijvingsdagen, het aantal leerkrachten (één bestuurder, drie onderwijzers en vijf onderwijzeressen), het programma, identiek aan dat der Gentse stadsscholen maar dan zonder godsdienst, de bewaking van de leerlingen buiten de klasuren. Verder legde men de nadruk op de zorg voor de gezondheidstoestand der leerlingen: de school was gevestigd in „het droge en openluchtige deel der gemeente”, de lokalen waren hoog, de speelplaats en tuin uitgestrekt, terwijl er een geneesheer aan de school gehecht was. Boven alles zouden de bestuurder en de schoolcommissie de zedelijkheid van onderwijzers en leerlingen in het oog houden, „want hoe menigmaal gebeurt het niet, dat deze gewichtige zaak gansch verwaarloosd wordt, getuige daarvan hetgeen in onze gemeente voorgevallen is en waardoor menig kind zijne onschuld verloren heeft en in het verderf gestort is”.

Geheel de campagne der liberalen ten voordele van de school draaide trouwens rond het probleem van de zedelijkheid. De vrije katholieke school was pas van stapel gelopen, toen de liberale kranten berichten loslieten „nopens de feiten door den schoolmeester met God, Rotthiers, op zijne leerlingen gepleegd”. Men wist te vertellen dat „alles gebeurde in de school, tot zelfs binst de lesuren”³⁹. Er zou zelfs een jongetje van elf

(34) *Journal de Gand* (3 aug. 1888) 1/D.

(35) *Congrès libéral progressiste de Belgique. Séances des 29 et 30 mai 1887* (Bruxelles, 1887) 14 en 17.

(36) Félix Cambier, Gent 2 nov. 1854 - Gent 19 dec. 1934, ingenieur. Gemeenteraadslid en schepen van Gent. Progressistisch volksvertegenwoordiger (1900-1908). Directeur van het *Journal de Gand*. P. VAN MOLLE, *Het Belgisch Parlement 1894-1969* (Ledeberg-Gent, 1969) 35.

(37) *Or.' de Gand. LXXXme anniversaire de la R.'. L.'. La Liberté* (S.I. [1947]) 16. Cambier werd als achtbare opgevolgd door zijn geestesgenoot C. Heynderickx.

(38) In het lokaal van „La Liberté” stond een bus van „L'Avenir”. Zie de maandelijksse staten van inkomsten van „L'Avenir” in *La Flandre libérale*.

(39) *Morgenblad van Gent* (11 april 1886) 1/D.

jaar op sterven liggen. De geestelijkheid kreeg eveneens beschuldigingen te aanhoren omdat ze de feiten zo lang mogelijk verzwegen had, hoewel deze haar bekend waren via de biechtstoel. Voor de liberale kranten was er maar één alternatief: „'t Is nu aan U, ouders, van wel toe te zien, dat uwe kinderen in de handen van zulke monsters niet meer vallen. Wilt ge in het vervolg gerust wezen, zendt ze naar de liberale scholen”⁴⁰.

Het katholieke tegenoffensief bleef niet lang uit. Pas enkele dagen na de aankondiging van 31 maart kregen de parochianen van het Hl. Hart een gedrukte brief van pastoor S. Blomme aan huis⁴¹. Hierin verbood hij uitdrukkelijk de kinderen naar de nieuwe instelling te sturen onder de dreiging zich anders „grootelijks voor God plichtig te maken”. S. Blomme argumenteerde vooral met het volledig ontbreken van godsdienstondericht, gebed en kruisbeeld in de liberale school. Dit staafde hij met aanhalingen uit het *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg* en uit het jaarverslag van „L'Avenir”⁴². Het geval Rotthiers kwam eveneens ter sprake. Voor de feiten werd niet het gebrek aan toezicht in de katholieke scholen verantwoordelijk gesteld, maar „het boos en verdorven hert van eenen bijzonderen persoon, van eenen bedrieger, die de christelijke zedenleer aan zijne leerlingen door zijne woorden voorstelde, en in zijne werken de onafhankelijke zedenleer uitoefende”. S. Blomme wilde niet uitweiden over gelijkaardige gevallen „in liberale officieele scholen”⁴³. Wel waarschuwde hij voor de druk die „meesters, fabrikanten” of „bazen” uitoefenden „van den armen werkman te laten kiezen tusschen zijne consciëntie en een stuk brood” en bood hij zichzelf aan om eventueel arbeiders, die in dergelijke situatie verkeerden, nieuw werk te bezorgen. Dat de katholieke werkgevers identieke drukingsmiddelen gebruikten hoeft geen nadere verklaring. Hetzelfde geldt voor de eigenaars die geen moeite hadden hun huurders te overtuigen. Voorts was het katholieke gemeente-

(40) *Id.* (4 april 1886) 1/D. Rotthiers poogde nog Frankrijk te bereiken, kwam in de gevangenis van Bergen terecht en werd achteraf veroordeeld tot dertien jaar gevangenis. *Id.* (11 april 1886) 2/A; *Gazette van Gent* (22 april 1886) 2/C; Archief pastorie Hl. Hart St.-Amandsberg, *Ephémérides...*, maart 1886.

(41) Eveneens bewaard in het archief van het St.-Lievencollege - Hl. Hart. De brief (2 p.) werd gedrukt door L. Muyshondt, „bij de kerk van het heilig Hert”. S. Blomme werd als eerste pastoor van de Hl. Hartparochie benoemd op 17 dec. 1877. In 1887 volgde Planchon hem op. *Sint-Amandsberg en de Negenmeimarkt...*, 34-35.

(42) Blomme haalt het *Liberaal weekblad* van 14 maart aan. Het is niet in verzameling bewaard. Uit het jaarverslag van „L'Avenir” distilleerde hij volgende zin: „Ces secours d'ailleurs, nous ne l'avons accordé que sous la condition expresse d'exclure strictement de l'enseignement à donner toute espèce de leçon dogmatique”. *Rapport... l'Avenir* (1885) 5.

(43) Terwijl Rotthiers nog in de gevangenis zat, konden de katholieken aantoot nemen aan de gemeentelijke hulponderwijzer van Aalter, De Walsche, die het meer voor de meisjes had en beschuldigd werd van „zeventien aanslagen op de eerbaarheid”. *Morgenblad van Gent* (20 mei 1886) 2/B, dat het *Fondsblad* aanhaalt, en (22 juni 1886) 2/C. Wanneer indertijd dergelijke gevallen aan het licht kwamen bij het onderwijzend personeel hadden kranten en politici altijd een voorraad feiten en namen bij de hand, die als doeltreffend antwoord dienst deden bij eventuele aanvallen van de tegenpartij. Zie bijv. *Loi sur l'instruction primaire du 1er juillet 1879. Tome second (Discussions parlementaires)* (Bruxelles, 1879) 266-269.

bestuur meester over het bureel van weldadigheid: kinderen sturen naar de liberale school stond gelijk met weigering van hulp⁴⁴.

Het onderwijzend personeel werd evenmin met rust gelaten⁴⁵. De meest geviseerde zal ongetwijfeld het schoolhoofd C.A. Van Ootegem geweest zijn⁴⁶. Onderwijzer sedert 1867 fungeerde hij eerst te Lovendegem. Naar eigen getuigenis kreeg hij er in het begin der zeventiger jaren last met de diocesane inspecteur die hem verplichtte zijn ontslag in te dienen bij het Willemsfonds⁴⁷. Hem werd eveneens verboden liberale

(44) „L'Avenir” vermeldt deze drukkingsmiddelen in verband met een vrije school, die de vereniging, eveneens in 1886, hielp tot stand komen te Oostakker. *Rapport... l'Avenir* (1887) 5-6. Hetzelfde kan gezegd worden van liberale zijde. Het waren trouwens beproefde methoden uit de schoolstrijd.

(45) „L'Avenir” sprak van „les anathèmes et les excommunications lancées contre les parents des élèves et contre le personnel enseignant par un clergé fanatique. *Id.* (1886) 6. Behalve bestuurder C.A. Van Ootegem en zijn echtgenote E. Langleit zijn de leden van het onderwijzend personeel ons onbekend via de bronnen. F. VANDERSTRAETEN, *De evolutie...*, 56 geeft Marie Louise Gaillard en Emma Van Melle als onderwijzeressen op.

(46) Carolus Aloysius Van Ootegem werd te Winkel-Sint-Kruis geboren op 17 dec. 1847 als zoon van Joseph Van Ootegem, onderwijzer, en Francisca De Baerdemaeker. Hij behaalde zijn onderwijzersdiploma aan de rijkskweekschool te Lier op 27 maart 1867 en startte vanaf de 5de mei als hulponderwijzer bij zijn vader te Lovendegem. Daar trad hij op 7 april 1875 in het huwelijk met Octavia Rosalia Van Doorne. De 2de juli 1878 werd hij als hulponderwijzer in een Gentse stadsschool aanvaard. Bij M.B. van 30 okt. 1879 bekwam hij van ambtswege een benoeming als gemeentelijk onderwijzer van Waarschoot. Het katholieke gemeentebestuur aldaar had immers geweigerd een onderwijzer in de gemeenteschool te plaatsen na het vertrek van de titularis naar het katholieke onderwijs. Zodra de wet van 20 sept. '84 was uitgevaardigd was het er als de kippen bij om de gemeenteschool af te schaffen en Van Ootegem op wachtgeld te plaatsen (25 okt. 1884). De 2de nov. '85 meldde Van Ootegem aan de burgemeester zijn verhuis naar St.-Amandsberg. Weduwnaar geworden huwde hij op 11 dec. '86 te Gent fröbelonderwijzeres Elisa Nathalia Langleit (Gent, 14 aug. 1860 - Gent 21 febr. 1933), die hij had leren kennen te Waarschoot. Zij was er eveneens van ambtswege aangesteld (11 jan. '83) en op dezelfde dag als hij ter beschikking gesteld. Van Ootegem overleed te St.-Amandsberg op 17 jan. 1903. Gemeente-archief Waarschoot, *Onderwijs I: Gemeenteschool. Benoeming personeel. Inrichting klassen. Jaar VIII - 1938; Inbeschikbaarstelling, rechtsvordering, gemeenteonderwijzers 1880-1896*. C.A. Van Ootegem was lid van de Gentse loge „La Liberté”. *Bulletin du Grand-Orient de Belgique*, 1-2 (5903) 58, 65-66. De datum van zijn inwijding is ons onbekend. Zijn vertrouwensfunctie laat veronderstellen dat hij ofwel reeds vrijmetselaar was vóór zijn aanstelling als schoolhoofd, ofwel bij zijn aanstelling geïnitieerd werd. Wij kunnen ons hier alleen steunen op een tweetal ons gekende gevallen: A. Sluys als directeur van de Brusselse modelschool (R. DESMED, *A propos du mémoire de la loge des Amis Philanthropes sur l'enseignement primaire obligatoire et laïque* (1859-1860), *Revue belge de philologie et d'histoire*, LIII, 2 (1975) 401) en J. Guiot, als directeur van de vrije liberale school te Temse (Archief Ligue de l'enseignement, *Lutte scolaire. 1886. Correspondance. Divers. Dossier II*, J. Guiot aan A. Sluys, 16 aug. 1886).

(47) Diocesaan inspecteur Van Boxelaere maakte gewag van de „slechte” invloed van het „Willemsfonds” op onderwijzers en leerlingen in de zitting van de centrale commissie van 28 dec. 1867. Hij herhaalde dit jaarlijks tot in 1870. *Rapport triennal sur la situation de l'instruction primaire en Belgique, présenté aux Chambres législatives, le 13 mai 1870 par M. Eudore Pirmex, ministre de l'intérieur. Neuvième période triennale. 1867-1868-1869* (Bruxelles, 1871) XXX, XXXIV, XXXVI-XXXVII en C; *Rapport... présenté... le 28 janvier 1874, par*

kranten te lezen, tot zelfs de *Gazette van Gent*, wat hij evenwel weigerde. Steeds zorgde hij ervoor de werken van Voltaire, Rousseau en Sue aan het speurende oog van de inspecteur te onttrekken. Zijn uitstapjes naar de stad ontvingen eveneens afkeuring, terwijl hij de geestelijkheid nog meer wist te ontstemmen met nu en dan de vrijdag een hapje vlees te verorberen⁴⁸. Op 30 okt. 1879 werd hij bij ministerieel besluit opgedrongen aan het katholieke Waarschoot. Na de wet van 20 sept. 1884 stelde het gemeentebestuur hem ter beschikking. Voor de katholieke tegenpropaganda viel op dat liberale product uit de schoolstrijd wel een en ander aan te merken.

De clericale actie bleek weinig succesvol. Op 3 mei 1886 opende de rationalistische school⁴⁹ haar deuren en de volgende dag telde men er, volgens liberale kranten, 222 leerlingen. 109 kwamen van de katholieke scholen, de jongensschool van het Hl. Hart voorop met 63 leerlingen. De Gentse stadsscholen verloren 22 kinderen, 24 hadden nog geen school bezocht, terwijl er 67 de liberale bewaarschool hadden bevolkt, die het jaar tevoren was opgericht⁵⁰. De voldoening bij de liberalen was groot en met

M. Delcour, ministre de l'intérieur. Dixième période triennale. 1870-1871-1872 (Bruxelles, 1874) 93. Van Ootegem gaf de 18de dec. 1871 zijn lidmaatschap op bij het „Willemsfonds”. Als onderwijzer van Waarschoot stortte hij vanaf 1880 weer zijn lidgeld. In 1892 was hij opnieuw ontslaggevend. Archief Willemsfonds, 1.6.1. *Ledenlijsten. Namen + adressen* (bewaard op de Universiteitsbibliotheek te Gent).

(48) Van Ootegem vertelde dit stuk van zijn levensverhaal op een meeting van de Gentse „Cercle de Propagande progressiste” met als onderwerp „Le prêtre hors de l'école”. *Journal de Gand* (30 juni 1890) 2/E, 3/A.

(49) De benaming „rationalistische school — école rationaliste” werd toen gebruikt om de scholen aan te wijzen waar helemaal geen godsdienstonderricht verstrekt werd en die duidelijk anti-dogmatisch en anti-clericaal waren ingesteld. Hiermee stopt voor St.-Amandsberg ook alle overeenkomst met het indertijd beruchte rationalistische weeshuis van Cempuis (Oise) of het hiervan gecopieerde in 1895 opgerichte rationalistische weeshuis van Vorst, waar een goed omlijnde opvoedingstheorie en -praktijk achter stak: „l'éducation intégrale”. In dat geval verkeerde nadien ook de Antwerpse Ferrerschool. Over deze rationalistische nieuwe schoolbeweging lopen momenteel twee licentieverhandelingen bij prof. M. De Vroede (K.U.L.).

(50) *La Flandre libérale* (6 mei 1886) 1/D; *Journal de Gand* (6 mei 1886) 3/AB; *Morgenblad van Gent* (6 mei 1886) 1/D, 2/A. Naast de Hl. Hartschool verloor de Visitatie 23 leerlingen, kwamen er 10 van een door ons niet geïdentificeerde katholieke school „bestuurd door een burgerlijken onderwijzer” en 13 „uit andere clericale scholen”. Pastoor Blomme noteerde in de *Ephémérides...* op 13 sept. '86 een verlies van „quelques garçons” voor de Hl. Hartschool. Als we de leerlingenaantallen bekijken van de Gentse stadsscholen op de Dendermondse steenweg en in de Nieuw Begijnhofstraat constateren we voor de bewaarschool Dendermondse steenweg een daling van 415 naar 288 tussen de schooljaren '85-'86 en '86-'87. De meisjesschool zakte van 365 naar 346, terwijl de jongensschool van de Nieuw Begijnhofstraat steeg van 383 naar 398. Het opgegeven verlies van 24 leerlingen in de liberale kranten zou wel eens aan de lage kant kunnen liggen. Anderzijds zijn er grote schommelingen in de leerlingenaantallen. Zo herstelt de bewaarschool zich in het schooljaar '87-'88 met 330 en in '88-'89 zelfs met 465 kinderen. Nader onderzoek blijft dus geboden, maar kon binnen het kader van dit artikel, gezien de toestand van het archief van het Gents stedelijk onderwijs, niet uitgevoerd worden (De leerlingenaantallen van de Gentse stadsscholen staan jaarlijks afgedrukt in het *Verslag over het bestuur en de toestand der zaken van de stad Gent*).

genoegen constateerden zij „deze anticlericalen geest welke zich van [de] bevolkingen meester maakt”⁵¹. Van katholieke zijde beschouwde men het gedrag van Rotthiers als hoofdoorzaak voor het leerlingenverlies, samen met de ermee gepaard gaande veelvuldige veranderingen van onderwijzer. Vanaf september '86 startte de Hl. Hartschool met drie gediplomeerde leerkrachten, wat wijst op de noodzakelijkheid te concurreren met het gediplomeerd onderwijzend personeel uit de Molenstraat⁵².

Dat de liberale school geprofiteerd heeft van het geval Rotthiers lijdt geen twijfel, maar aan de andere kant blijft het aantal leerlingen, zelfs met inbouw van de gebruikte pressiemiddelen, impressionant. Voor een aantal huisvaders op de Hl. Hartparochie moest deze school zonder godsdienstondericht, zelfs zonder zuiver afdreunen van catechismuslessen maar met openlijk anticlericaal onderwijs toch aan een verlangen voldoen. Drie maanden later, bij de eerste prijsuitdeling, stonden reeds 260 leerlingen op het podium om het schoolcomité, vergezeld van de Gentse burgemeester Lippens en een „reeks hooggeplaatste personen”, waaronder F. Cambier, te verwelkomen⁵³. Zang, fanfarestukken en gymnastiekoefeningen luisterden deze liberale manifestatie op. In een toespraak wees A. Van Geert op de goede opvoeding die de school verstrekte. Directeur C.A. Van Ootegem gaf een overzicht van de drie Belgische organieke wetten op het lager onderwijs en verwoordde als volgt het ontstaan van de school: „In onze gemeente bestond geen vrij, onafhankelijk onderwijs meer. De officiële school is gedood, niet in naam, want tot zelfs de katholieke scholen zijn door ons clericaal bestuur *officieel* gemaakt, maar in de daad. De verwezelde hand der geestelijkheid is door de wil der bestuurders onze gemeente meester in al hare scholen, en kweekt er een ras van bijgelovigen. Een vrij burger wil dit niet: hij wenscht zijne kinderen min kwakzalverij en meer degelijk onderwijs en reinere, edeler gevoelens: daarom kwam de liberale school tot stand!”⁵⁴. Het voorbeeld van St.-Amandsberg werkte zo bemoedigend dat, terwijl de kas van „L'Avenir” goed gespijsd was, nog hetzelfde jaar een vrije liberale school van stapel liep op Oostakker⁵⁵.

DE BLOEIPERIODE 1886-1890.

Het eerste jaar na de stichting telde de school ca. driehonderd leerlingen, een getal dat voor de volgende jaren nog opliep⁵⁶. Men was zelfs genood-

(51) *Morgenblad van Gent* (6 mei 1886) 1/D.

(52) Archief pastorie Hl. Hart, *Ephémérides...*, 13 sept. 1886.

(53) De prijsuitdeling greep plaats op zondag 1 aug. '86 in de lokalen van de Molenstraat. *Journal de Gand* (29 juli 1886) 2/B; *Morgenblad van Gent* (8 aug. 1886) 2/A.

(54) *Morgenblad van Gent* (8 aug. 1886) 2/A.

(55) *Rapport... l'Avenir* (1886) 7.

(56) De bewaarde opgaven van leerlingenaantallen lopen nogal uiteen. In een voordracht te Brussel citeerde A. Sluys volgende cijfers: 1887, 280 leerlingen; 1888, 300; 1889 en 1890, 340. *La Réforme* (11 nov. 1893) 3/A. *La Flandre littéraire* (5 aug. 1887) 1/E vermeldde voor 1887 330 leerlingen. Het *Journal de Gand* (2 aug. 1888) 1/E en (30 juli 1889) 2/AB voor 1888 350 en voor 1889 bijna 400. „L'Avenir” sprak in 1887 van 350 leerlingen. *Rapport... l'Avenir*

zaakt een nieuwe klas bij te bouwen⁵⁷. Toen de school in 1888 van katholieke zijde zwaar bestookt werd, somde het *Journal de Gand* eens de redenen van haar succes op⁵⁸. Vooreerst was er het duidelijke opzet. De ouders wisten dat er geen godsdienstonderricht zou gegeven worden en dat het in de bedoeling lag „à soustraire les enfants aux pratiques et aux croyances du culte catholique”. Naar verluidt ontnam dit de geestelijkheid alle wapens vermits zij, wegens de klaar omschreven doelstellingen, haar clichés over de liberale hypocrisie in verband met de neutrale school niet kon gebruiken. Verder legde het *Journal de Gand* de nadruk op de systematische weigering gunsten te verlenen aan de ouders. De comités van sommige liberale scholen bewerkten de ouders met bons voor brood of steenkool, met klederen of zelfs met geld. Op St.-Amandsberg daarentegen hielpen de ouders de school, langs de „Liberale Schoolpenning”⁵⁹ om, mee ondersteunen, zodat men de categorie die op aalmoezen uit was uitgeschakelde. Ten slotte wees het dagblad op het bestaan van een schoolcomité, dat werkelijk de school beheerde en autoriteit bezat over het onderwijzend personeel. Het verschil met het schoolcomité van '79-'84, dat slechts raadgevende macht bezat en in het geval van St.-Amandsberg optornde tegen een katholiek gemeentebestuur, moest zeker merkbaar zijn. De krant riep ook nog de superioriteit van het gegeven onderricht tegenover de katholieke scholen in, maar hierover valt niet te oordelen. Geheel het didactische aspect van de rationalistische school is om zo te zeggen onbekend.

Bovengenoemde redenen leggen wel gewicht in de schaal, maar zijn bijlange niet voldoende. De druk van liberale werkgevers op de ouders valt niet weg te cijferen. Het katholieke *Gazetje van St Amandsberg* beweerde zelfs schriftelijke bewijzen in zijn bezit te hebben⁶⁰. In een artikel ter gelegenheid van de sluiting van de school zou achteraf van socialistische zijde een gelijkaardig verwijt aan de liberale patroons toegestuurd worden⁶¹. Wat het *Journal de Gand* ook moge beweren, zonder gunsten en giften aan ouders en kinderen zou het leerlingenaantal niet zulke vlucht hebben genomen. Enkele jaren later moest de krant in de persoon van F. Cambier toegeven dat men aanvankelijk beloningen gaf aan kinderen die niet naar kerk of kapel gingen en evenmin de katholieke patronage bezochten⁶². De eerste communie bleef een probleem voor deze rationalistische instelling. Zo stelden we vast dat enerzijds met allerhande middelen ge-

(1887) 5. „Rondom vierhonderd” luidde in 1889 de versie van het *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg* (2 juni 1889) 2/A. Pastoor Planchon gaf in zijn *Relatio status. Parochia de SS. Cordis Jesu* „fere 120 alumni vel alumnae” op. Hij verwaarloosde evenwel de „pueri” uit de bewaarschool aan te tekenen. Wel meldde hij dat de leerlingen „ex multis paroeciis” kwamen. Voor de twee katholieke aangenomen scholen gaf hij respectievelijk 110 jongens en 113 meisjes op. De bewaarschool werd bezocht door 367 kinderen, terwijl de beide zondagsscholen elk ca. 70 leerlingen telden (De *Relatio status* is ingesloten in de *Ephémérides*...).

(57) *Rapport... l'Avenir* (1888) 6.

(58) *Journal de Gand* (2 aug. 1888) 1/DE en (3 aug. 1888) 1/DE.

(59) De „Liberale Schoolpenning” van St.-Amandsberg werd in 1888 opgericht. *Liberaal weekblad van St-Amandsberg* (18 juni 1889) 1/A.

(60) 't *Gazetje van St Amandsberg* (10 okt. 1886) 3/A.

(61) *Vooruit* (20 sept. 1896) 1/AB.

(62) *Journal de Gand* (29 febr. 1892) 1/C.

poogd werd de kinderen te onttrekken aan de communie⁶³, terwijl men anderzijds de communicanten klederen bezorgde⁶⁴. Bij iedere prijsuitdeling stond de schenking van kledingstukken eveneens op het programma⁶⁵. Aan de beweringen van het *Journal de Gand* zijn bijgevolg enige correcties aan te brengen. Wellicht waren deze aangewende overtuigingspraktijken bij de school van St.-Amandsberg minder in gebruik vergeleken bij deze van andere vrije liberale instellingen. In alle geval vormden ze voor het schoolcomité een noodzakelijk onderdeel.

Vanaf 1887 zetelden twee afgevaardigden van de ouders in het schoolcomité. Deze vorm van inspraak moest de verbondenheid met de instelling versterken⁶⁶. Van meer belang voor de bloei van school was het ontbreken van financiële zorgen. Alles liep in rechte banen dank zij het provinciaal comité ten voordele der ter beschikking gestelde onderwijzers, die de wedden van het personeel voor haar rekening nam⁶⁷, en de storting van „L'Avenir”⁶⁸. Het belangrijkste van al lijkt ons het streven der liberalen langs de school om vaste voet te krijgen in de lokale gemeenschap. De instelling was het propagandamiddel bij uitstek en tevens de spil waarrond alle activiteiten zich bewogen, zodat tezelfdertijd de integratie in het lokale leven bevorderd werd. Twee personen vielen hier op door hun werk aan de basis, A. Bogaerts en C.A. Van Ootegem.

Tijdens de maanden september en oktober '86 moeten katholieken en liberalen mekaar voortdurend voor de voeten gelopen hebben bij de jacht op leerlingen. 't *Gazetje van St Amansberg* wijdde er op 10 oktober bijna een geheel nummer aan. In die periode maakte A. Bogaerts bepaald indruk op zijn katholieke tegenstanders. Op 19 september greep op de Hl. Hartparochie een volksfeest plaats, denkkelijk een katholiek, vermits de liberalen dezelfde dag een ander inrichtten. De harmonie van de Vooruit zorgde er voor de muzikale noot en blaasde lustig de „Marseillaise”. A. Bogaerts hield er een toespraak, die hem vanwege de katholieken het etiket socialist opleverde, maar ook de lof om de school te hebben bevolkt met kinderen van socialistische ouders⁶⁹. Anderhalve maand later konden de liberalen

(63) 't *Gazetje van St Amansberg* (27 maart 1887) 1/A. 't *Gazetje* spreekt van „geweld en omkoopning”.

(64) *Id.* (10 okt. 1886) 1/B. Hiervoor zorgde de vereniging „Vrienden van Vrijheid en Licht”.

(65) *Morgenblad van Gent* (8 aug. 1886) 2/A; *La Flandre libérale* (5 aug. 1887) 1/E; *Journal de Gand* (1 aug. 1888) 2/D en (30 juli 1889) 2/AB. De dames van „l'Œuvre des écoles de la campagne” zamelden de klederen in.

(66) *Rapport... l'Avenir* (1887) 5.

(67) *Id.* (1890) 3.

(68) „L'Avenir” stortte volgende sommen:

1886	2.000
1887	2.500
1888	2.500
1889	2.200
1890	3.965 fr.

Intussen werd ook nog de school van Oostakker gespijsd: 1886, 1.000 fr., 1887, 4.107 fr. 39; 1888, 2.700 fr.; 1889, 1.880 fr. 02; 1890, tevens het laatste bestaansjaar, 2.537 fr. 34. *Id.*, 1886 - 1890.

(69) 't *Gazetje van St Amansberg* (10 okt. 1886) 2/BC, 3/A; (17 nov. 1895) 3/B.

reeds beroep doen op een eigen fanfare⁷⁰. Zeer vruchtdragend werk voor de liberalen leverden A. Bogaerts en C.A. Van Ootegem in het klaarstomen en opsporen van bekwaamheidskiezers voor gemeente en provincie⁷¹, een typisch klusje voor onderwijzers. Gezien de grote mobiliteit van de bevolking op de Hl. Hartparochie was het immers interessant de hand te leggen op de liberale bekwaamheidskiezers en ze tijdig op de kiezerslijsten te krijgen. Dat het katholieke gemeentebestuur voor bekwaamheidskiezers van deze strekking tekenen vertoonde van slordigheid en vergetelheid hoeft geen betoog. A. Bogaerts en C.A. Ootegem ontpopten zich hier als specialisten van de kiezerslijsten⁷². Ondertussen leerden ze de bevolking kennen, werden ze in staat gesteld bepaalde diensten te verlenen en konden ze propaganda maken voor de school. C.A. Van Ootegem stond overigens dra midden de plaatselijke politiek. Hij dook op als dienstdoende secretaris van de „Liberale Associatie” en stelde zich in 1887 kandidaat voor de gemeenteverkiezingen⁷³. Hij stond er o.m. in gezelschap van twee collega's, E. Nachtergaele, ter beschikking gesteld onderwijzer van Evergem⁷⁴, en F. Van Eecke, stadsonderwijzer te Gent⁷⁵.

Van groot belang voor de versteviging van de band school-ouders was de in de loop van 1888 opgerichte „Liberale Schoolpenning van St-Amandsberg”. Het was een vereniging die de bedoeling had „door de kleine wekelijksche bijdragen harer leden te helpen voorzien in de kosten van

(70) *Liberaal weekblad van St-Amandsberg* (7 nov. 1886) 2/A.

(71) De wet van 24 aug. 1883 voegde bij de bestaande categorie cijnskiezers een aantal capaciteitskiezers. Een eerste groep ontving automatisch het kiesrecht voor provincie en gemeente uit hoofde van hun diploma of hun functie, een tweede groep, bestaande uit personen die een bewijs bezaten van zes jaar bijwonen van de lagere school, moesten eerst slagen in een capaciteitsexamen. *Pasinomie* (1888) 265-288.

(72) *Liberaal weekblad van St-Amandsberg* (23 juni 1889) 1/AB; *Journal de Gand* (21 jan. 1903) 2/C (necrologisch artikel over C.A. Van Ootegem).

(73) *'t Gazetje van St-Amandsberg* (13 maart 1887) 1/B, 2/A; (27 maart 1887) 1/BC; (29 mei 1887) 1/B.

(74) Edouard Nachtergaele, Zingem 14 juli 1846 - St-Amandsberg 16 mei 1897. Gemeente St-Amandsberg, *Bevolking*. Hij liep lagere school in zijn geboortedorp en fungeerde er als hulponderwijzer. Na betrekkingen te Ninove en Ledeberg werd hij in 1879 benoemd tot hoofdonderwijzer te Evergem. Samen met zijn echtgenote, een onderwijzeres, stelde men hem na de wet van 20 sept. '84 ter beschikking. *De Vereeniging*, XVI, 22 (1 dec. 1884) 367; XXIX, 11 (1 juni 1897) 173.174. Toen gravin de Kerchove te Beervelde op eigen kosten een school bouwde gaf Nachtergaele er avondlessen. *Morgenblad van Gent* (24 dec. 1885) 1/C. Naderhand bracht hij het er tot schoolhoofd. In 1891 werd zijn wachtgeld verminderd. *La Flandre libérale* (4 febr. 1886) 2/C; (16 dec. 1891) 1/C. Het is mogelijk dat hij en zijn vrouw onderwezen aan de vrije liberale school, maar enig spoor hebben we niet gevonden.

(75) Félix Van Eecke, geboren te Lissewege op 1 mei 1863. Na het behalen van zijn onderwijzersdiploma trad hij dadelijk in dienst in het Gentse stadsonderwijs (24 sept. '83). Op 1 okt. 1908 werd hij benoemd als bestuurder van de stadsschool „Sas”. Hij was tegelijkertijd leraar Engels en rekenen aan de Nijverheidsschool te Gent (depêche van de gouverneur van Oost-Vlaanderen van 26 sept. 1901). O. BERGMANS, *Notice sur l'école industrielle de Gand* (Gand, 1903) 117; *Stad Gent. Gemeentescholen. Jaarboek van het personeel. Jaar 1922. Ville...* (Gent, [1922]) 22.

het onderhoud der Liberale school" ⁷⁶. Eén jaar na de stichting telde ze reeds 270 leden ⁷⁷, eind 1889, 321 ⁷⁸. Een succes voor voorzitter A. Bogaerts ⁷⁹. Binnen de vereniging werd in jan. 1889 gestart met een „Hulpfonds voor zieken, weduwen en weezen" ⁸⁰, dat na enkele maanden 100 leden registreerde ⁸¹. Ook hier nam A. Bogaerts het voorzitterschap waar.

De Gentse onderwijzer was eveneens actief als voordrachtgever. Zo sprak hij voor de „Vriendenkring" over de „wonderen der electriciteit" ⁸². Deze naar het schijnt bloeiende liberale vereniging ⁸³ organiseerde voordrachten, liet proefnemingen uitvoeren rond nieuwe technische snuffjes als electriciteit of fotografie en eindigde haar zittingen met zang en muziek ⁸⁴. Een ander lid van het Gents onderwijzend personeel, F. De Coster ⁸⁵, gaf er een voordracht over „Giordano Bruno en andere vrijdenkers" en hielp op die manier de weg vrijmaken voor de oprichting van een vrijdenkersvereniging ⁸⁶. Zo deed ook A. Bogaerts, toen hij op het feestje ter gelegenheid van de eerste verjaardag van de liberale schoolpenning de aanwezigen onderhield over „het vrij gedacht" ⁸⁷. Reeds in de loop van '88 waren er plannen voor de stichting van een afdeling van de „Libre Pensée" op St.-Amandsberg ⁸⁸, maar het is pas in jan. 1890 dat de vereniging uit de Gentse „Libre Pensée" en de plaatselijke „Liberale

(76) *Liberaal weekblad van St-Amandsberg* (23 juni 1889) 1/A.

(77) *Ibidem*.

(78) *Id.* (22 dec. 1889) 1/A.

(79) *Id.* (10 febr. 1889) 1/A.

(80) *Id.* (9 juni 1889) 1/C.

(81) *Id.* (7 april 1889) 1/A.

(82) *Id.* (22 sept. 1889) 1/A.

(83) *Ibidem*.

(84) Wellicht bedoelde A. Bogaerts deze „Vriendenkring" toen hij de 28ste febr. 1889 aan 't Sjoen schreef dat hij te St.-Amandsberg een „Vlaamsche letter-Kring" had „geschapen". Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven, S 6379 B.

(85) Frans De Coster, Gent 9 okt. 1867 - juni 1952. Hij behaalde zijn diploma van onderwijzer aan de staatskweekschool te Gent in 1886 en trad op 18 april van het volgende jaar in dienst van het Gentse stedelijk onderwijs. In 1911 werd hij algemeen stedelijk directeur van de „om- en na-schoole werken". Hij was ook bestuurder van de stedelijke bakkerijschool en verantwoordelijke voor de dienst schoolvoeding. Op 1 jan. 1923 volgde hij E. Fechey op als stadsdirecteur en ging in 1930 met pensioen. Hij hield zich bezig met folklore, was medestichter van de Gentse toneelschool en medewerker aan *Vooruit* en *Vooruits Zondagsblad*. *Vooruit* (12 juni 1952) 3/GH. Hij werkte eveneens mede aan het *Journal de Gand*. E. VOORDECKERS, *Bijdrage...*, 289. Volgens P. OUWERX, *Les précurseurs...*, 132 was De Coster vrijmetselaar.

(86) *Liberaal weekblad van St-Amandsberg* (23 juni 1889) 1/A.

(87) *Ibidem*.

(88) *Journal de Gand* (23 dec. 1888) 1/C. Jaarverslag van de „Libre Pensée" Gent, voorgedragen door voorzitter F. Cambier op 23 dec. 1888. In deze functie las hij al het eerste jaarverslag voor. *Libre Pensée Gantoise. Rapport sur la société pendant l'exercice 1886-1887* (Gand, [1887]) 3. Ook C.A. Van Ootegem maakte er deel van uit. Hij trad op als afgevaardigde voor Gent op de stichtingsvergadering van de Antwerpse „Libre Pensée". *Rapport sur les travaux de la Libre Pensée Gantoise pendant l'année 1889* (Gand, 1890) 4.

schoolpenning" sproot⁸⁹. Eén van de eerste activiteiten was de inrichting van een „feest der jeugd", waarop A. Bogaerts eens te meer als spreker fungeerde⁹⁰.

Het liberale offensief op St.-Amandsberg kreeg in 1888 nog concreter gestalte, toen I. Schepens in de Mertensstraat het feestlokaal Concordia liet bouwen⁹¹. Alle verenigingen werden er ondergebracht, terwijl ook de jaarlijkse prijsuitdelingen van de rationalistische school er plaats grepen. Ten slotte dient nogmaals gewezen op de onmisbare exponent in de liberale aanwezigheid, het *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg*. Wie het blad opstelde is ons onbekend, maar beweren dat A. Bogaerts en C.A. Van Ootegem menige kolom gevuld hebben zal geen misslag inhouden⁹². Of de uitgave enige uitwerking had, blijft eveneens een open vraag. Zelfs indien men de oplage van 600 nummers per week als overdreven beschouwt⁹³, dan moet men het blad toch krediet geven voor een wekelijks aanwezigheid, wat van de onregelmatig verschijnende katholieke tegenpool niet mag verklaard worden.

Het *Gazetje van St.-Amandsberg* was evenwel niet het enige katholieke strijdmiddel. Het functioneerde als radertje in de actie die erin bestond de rationalistische school, hét liberale bolwerk, te vernietigen. Dat er bij het begin van elk schooljaar duchtig geconcurrerd werd met de liberalen werd reeds aangehaald. Over het gebruik van drukingsmiddelen bestaat niet de minste twijfel⁹⁴. Dat het katholieke hoofdkwartier de pastorie was, mag evenmin een verrassing heten. Er vielen immers twee vrije katholieke scholen op de Hl. Hartparochie te verdedigen. Begin 1889 bezaten ze samen 223 leerlingen, terwijl er nog 307 kinderen bewaarschool liepen en de beide zondagsscholen 140 leerlingen bevatten⁹⁵. Met haar leerlingenaantal bood de vrije liberale school bijgevolg geduchte tegenstand. De pastoor had overigens niet alleen deze „schola pessima" te bekampen, maar heel de liberale en socialistische infiltratie in zijn parochie, wat o.m. tot uiting kwam in de verspreiding aldaar van de „folia prava" *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg* en *Vooruit*⁹⁶. Zo greep er rond Allerheiligen 1887 een „communion générale d'expiation, de réparation"

(89) *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg* (19 jan. 1890) 1/A.

(90) *Vooruit* (24 maart 1890) 4.

(91) *Gazetje van St.-Amandsberg* (14 okt. 1890) 2/A.

(92) Gemeentearchief Waarschoot, *Onderwijs I: Inbeschikbaarstelling... 1880-1896*. Burgemeester en schepenen van Waarschoot aan de gouverneur van Oost-Vlaanderen, 16 april 1887. Zij spraken over „onderwijzer-gazetschrijver" Van Ootegem.

(93) *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg* (16 juni 1889) 1/B.

(94) Een staaltje van zuivere overredingskracht van libeale zijde om kinderen naar de rationalistische school te krijgen vindt men in het *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg* (22 sept. 1889) 1. Onzuivere argumenten liggen vervat in de weerlegging van de katholieke beschuldiging als zou I. Schepens zijn arbeiders onder druk zetten hun kinderen de school te laten bezoeken: „Welnu, op de 114 werklieden van den heer Schepens zijn er slechts 19 lid van den Schoolpenning op de 321 leden die wij tellen. Waar is de dwang?! Bestaat er zooveel vrijheid in *uwe* werkhuizen, in *uwe* krochten? Spreekt!!!". *Id.* (22 dec. 1889) 2/B.

(95) Archief pastorie Hl. Hart, *Relatio status...*, 7 jan. 1889.

(96) *Ibidem*.

plaats „à cause des blasphèmes, des impiétés proférés dans la feuille libérale... contre le Très St Sacrement”⁹⁷.

Het mikpunt van alle tegenaanvallen en -propaganda was nochtans C.A. Van Ootegem, het hoofd van de „konijnenschool”⁹⁸. De man gaf in alle geval stof voor een eventuele fluistercampagne. Zijn huwelijk van 11 dec. 1886 was burgerlijk, zijn kinderen waren niet gedoopt, althans volgens een verslag dat de pastoor van het Hl. Hart op 7 jan. 1889 opstelde⁹⁹. Dergelijke argumenten kunnen bij leerlingenrecruterende door-slaggevend geweest zijn. Hij was bovendien een „vreemdeling”, uitgezonden van „de Vrijmetselaarslogie en den Avenir”, en die als pas aange-komene tot „fait-tout” van de liberalen promoveerde¹⁰⁰. Wellicht erger voor Van Ootegem dan beschuldigingen en verdachtmakingen was de poging der katholieken hem en zodoende de school financieel te treffen. Met een ter beschikking gesteld onderwijzer aan 1818 fr. 75 wachtgeld per jaar bezaten de liberalen een goedkope werkkraft. Reeds in juli '86 schreef het gemeentebestuur van Waarschoot de provinciegouverneur aan om dat wachtgeld te verminderen, met het argument dat C.A. Van Ootegem als bestuurder van de vrije liberale school vergoed werd¹⁰¹. Provinciaal inspecteur voor het lager onderwijs H. Verdeyen, die hem te Waarschoot geplaatst had, wist toen die beweringen te ontcrachten¹⁰². Van Ootegems

(97) *Id.*, *Ephémérides...*, 1 nov. 1887. Tussen 31 okt. en 2 nov. werden 1.350 communies uitgedeeld.

(98) In de volksmond, de katholieke dan, werd de rationalistische instelling „konijnenschool” genoemd. Men sprak ook van „konijnenpijp”. Het begin van het schooljaar ging gepaard met een „jacht naar konijnen”. *'t Gazetje van St Amandsberg* (10 okt. 1886) 1/A, 3/A. De benaming is niet specifiek gebonden aan de rationalistische school, maar dateert van uit de schoolstrijd, toen een gemeentelijk onderwijzer er niet beter op gevonden had dan in zijn leegstaand klaslokaal konijnen te kweken. Ch. Woeste haalde het feit aan in de Kamer en sedertdien duidde men er de liberale gemeentescholen mee aan.

(99) Archief pastorie Hl. Hart, *Relatio status...* Pastoor Planchon schreef het volgende neer: „Una existit schola pessima, cujus director est D. (sic) Van Ooteghem... Haec schola visitari non potest. Director sacramento matrimonii non est junctus, pueri eius baptizati non sunt”.

(100) *'t Gazetje van St-Amandsberg* (13 maart 1887) 2/A.

(101) Gemeentearchief Waarschoot, *Onderwijs I: Inbeschikbaarstelling... 1880-1896*. Gemeentebestuur Waarschoot aan de gouverneur van Oost-Vlaanderen, 3 juli 1886.

(102) *Id.*, H. Verdeyen aan de gouverneur van Oost-Vlaanderen, 13 juli 1886. Henri Corneille Verdeyen werd te Leuven geboren op 30 april 1841. Hij bracht het tot dr. in de letteren en wijsbegeerte en dr. in de rechten en oefende achterevolgens de functies uit van kantonnaal inspecteur over de ressorten Leuven en Haacht, provinciaal inspecteur over de provincie Antwerpen en provinciaal inspecteur over de provincie Oost-Vlaanderen. R.M. MELS, *Geschiedenis van de inspectie over het lager onderwijs, 1879-1895* (Leuven, 1974 onuitg. lic. verh.) VIII.B.27. In 1896 ageerde hij fel tegen de Gentse socialistische onderwijzers en tegen het pas gestichte en in de Gentse stadsscholen verspreide kinderblad *Ons Blaadje*, dat socialistisch getint was. *Maandelijksch onderwijzersblad van Gent en het omliggende*, 49-50 (jan.-febr. 1896) 7-11; 51 (maart 1896) 3-5; 52 (april 1896) 3-4; 57 (sept. 1896) 7; 59 (nov. 1896) 11; 60 (dec. 1896) 2-3; *Vooruit* (23 jan. 1896) 1/A; (24 jan. 1896) 3/D. Reeds in 1885 stond hij bekend als „vrijmetser”. *Id.* (22 juni 1897) 1/AB, artikel van Steven Boersen (= S.L. Prenau). Een gelijk-aardige allusie vindt men in *Id.* (14 jan. 1896) 1/A. De verklaring voor Verdeyens

huwelijk met E. Langleit, eveneens ter beschikking gesteld te Waarschoot, deed het gemeentebestuur aldaar opnieuw steigeren. Het nieuwe gezin had een jaarinkomen van 2818 fr. 75. Onmiddellijk eiste het gemeentebestuur de afschaffing der beide wachtgeld en voegde erbij dat Van Ootegem te St.-Amandsberg 3000 fr. „traktement” genoot¹⁰³.

Op 16 april 1887 moest het op vraag van de gouverneur nogmaals hetzelfde eisen¹⁰⁴. Intussen was het geval Van Ootegem-Langleit terloops vermeld in de Kamer. Sommige katholieke volksvertegenwoordigers, Ch. Woeste op kop, vroegen geregeld de regering nauwer te letten op wat zij misbruiken noemden in verband met wachtgeld en welgestelde ter beschikking gestelde leerkrachten. Zo deed ook V. Begerem¹⁰⁵ en haalde hierbij de situaties aan van C.A. Van Ootegem en E. Nachtergaele¹⁰⁶. De regering was inzake terbeschikkingstelling van de onderwijzer gebonden aan art. 7 van de wet van 20 sept. '84, maar wist toch met enkele Koninklijke Besluiten wijzigingen te brengen¹⁰⁷. Aldus werd bij K.B. van 12 mei 1887 het wachtgeld der fröbelonderwijzeressen van 1000 op 750 fr. gebracht. E. Langleit viel binnen deze categorie (M.B. van 20 mei '87). Het gemeentebestuur van Waarschoot liet evenwel niet los en richtte zich op 21 maart 1888 tot de minister van binnenlandse zaken en onderwijs om haar wachtgeld in te trekken¹⁰⁸. Tijdens de provincieraadszittingen van 17 juli gingen katholieke stemmen op tegen de wachtgeld, die voor 2/5 ten laste vielen van de provincie¹⁰⁹. Enkele kranten

beschermende hand boven Van Ootegem zou wel in de Gentse loge „La Liberté” kunnen liggen.

(103) Gemeentearchief Waarschoot, *Onderwijs I: Inbeschikbaarstelling... 1880-1896*. Gemeentebestuur Waarschoot aan het provinciaal bestuur Oost-Vlaanderen, 15 dec. 1886. Staat der inkomsten van C.A. Van Ootegem en E. Langleit. Net zoals voor Van Ootegem was Verdeyen in juli '86 tussenbeide gekomen ten gunste van E. Langleit, die in de winkel van haar ouders mutsen verkocht.

(104) *Id.*

(105) Victor Begerem, Ieper 25 febr. 1853 - Gent, 20 dec. 1934. Dr. in de rechten en dr. in de politieke en administratieve wetenschappen; katholiek volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Gent (sedert 1900 Gent-Eeklo) van 1886 tot 1921; minister van justitie 26 maart 1894 - 5 aug. 1899). P. VAN MOLLE, *Het Belgisch parlement 1894-1969*, 11; R. DE SCHRYVER, Begerem, Victor in: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, I (Tielt-Utrecht) 148-149.

(106) *Annales parlementaires. Chambre des représentants* (1886-1887) 877, zitting van 1 april 1887. E. Nachtergaele en zijn echtgenote genoten samen 3.000 fr. wachtgeld.

(107) Daags na de uitvaardiging van de wet van 20 sept. 1884 verscheen bij K.B. het reglement van terbeschikkingstelling. Bij afschaffing van betrekking mocht het wachtgeld niet beneden de 750 fr. dalen. *Bulletin du Ministère de l'intérieure et de l'insurrection publique*, I (1884) I, 85. Het K.B. van 5 nov. '84 bracht deze som op 1.000 fr. *Id.*, I (1884) I, 147.

(108) Gemeentearchief Waarschoot, *Onderwijs I: Inbeschikbaarstelling 1880-1896*.

(109) Aanstoker was A. Braeckman, advocaat te St.-Amandsberg, die tijdens zijn interventie duidelijk het echtpaar Van Ootegem-Langleit in het achterhoofd had. *Procès-verbaux officiels et bulletins sténographiques des séances du conseil provincial de la Flandre Orientale. Session ordinaire de 1889. Annexe au mémorial administratif*, CXLIV, 289-292.

maakten hierop van de gelegenheid gebruik om de zaak wat aan te dikken¹¹⁰.

Het rumoer was net geluwd toen de rationalistische school met haar prijsuitdeling van 29 juli volop in de nationale belangstelling kwam. Bij het einde van de prijsuitreiking zongen de leerlingen het Geuzenlied van J. De Geyter., „Le troisième couplet, celui de l'*Ongediert der papen*, fut bissé, et toute la salle, debout, empoignée, entonna le refrain, acclamant, dans un élan de sympathique enthousiasme, l'œuvre vaillante et féconde des libéraux de Mont St Amand”¹¹¹. Naar verluidt gebeurde dit met openstaande ramen, zodat het lied weergalmde doorheen heel de gemeente¹¹². Met deze zelfbewuste, heftig anticlericale, maar ook provocerende en overmoedige daad haalden de school en C.A. Van Ootegem alle katholieke banbliksems op de hals. *Le Patriote*, *Le Bien Public*, het *Journal de Bruxelles* en *L'Impartial de Gand* reageerden in felle termen¹¹³. Vooral *Le Bien Public* graafde zijn beste proza op. De rationalistische instelling werd afgeschilderd als een „aquarium scolaire où grouillent les malheureux tétards de l'athéisme et du socialisme”¹¹⁴. Men gaf er een opvoeding die leidde naar gewerschoten en leerde er de kinderen, toekomstige „communards”, „aboyer la soutane”¹¹⁵. Tegelijkertijd lieten de katholieken andere klanken horen. Het *Journal de Bruxelles* kwam er onomwonden voor uit dat men in de optiek van de vrijheid van onderwijs liberale initiatieven als de school op St.-Amansberg in zeker zin moest aanmoedigen. Het was er van overtuigd dat, indien ieder zou betalen voor het onderwijs dat hij wenste, er alleen strijd zou zijn voor de kwaliteit van het gegeven onderricht¹¹⁶. *Le Patriote* en *Le Bien Public* vielen deze mening bij¹¹⁷, hoewel de Gentse krant de zaken toch wat oprechter stelde. Ze beweerde niet te geloven in vrij liberaal onderwijs. Volgens haar verklaring mankeerden de liberalen geloof, liefdadigheid en toewijding om zich financieel te blijven inspannen voor een scholennet; als vijanden van het vrij onderwijs verkozen ze staatsonderwijs onder liberaal beheer. Het rationalistisch lager onderwijs te St.-Amansberg betitelde *Le Bien Public* als een uitzondering, een excentriciteit, een Kongolese flora in Siberië. Het was daarenboven een „veau à deux têtes”, vermits het geld van liberale zijde kwam en de leerlingen van socialistische ouders. Het katholieke dagblad bezat de overtuiging dat er geen navolging zou komen, vermits het rationalistische opvoedingssysteem weezinwekkend was voor de natie, inclusief een groot aantal liberalen. Hiermee haakte het in op het gedeelte

(110) Het gaat om *L'Escaut*, *Le Bien Public* en *L'Impartial de Gand*; aangehaald in *L'Impartial de Gand* (25 juli 1888) 1/C; (1 aug. 1888) 1/BCD.

(111) *Journal de Gand* (1 aug. 1888) 2/D.

(112) *Le Patriote* (31 juli 1888) 1/F.

(113) *Ibidem* en (6 aug. 1888) 1/B; *Le Bien Public* (31 juli 1888) 1/B; (2 aug. 1888) 1/CD, (3 aug. 1888) 1/BC, (4 aug. 1888) 1/BC en (9 aug. 1888) 1/D; *L'Impartial de Gand* (1 aug. 1888) 1/BCD, (2 aug. 1888) 1/BC, (4 aug. 1888) 1/DE; *Journal de Bruxelles* (4 aug. 1888) 1/EF.

(114) *Le Bien Public* (9 aug. 1888) 1/D.

(115) *Id.* (2 aug. 1888) 1/D.

(116) *Journal de Bruxelles* (4 aug. 1888) 1/BC.

(117) *Le Patriote* (6 aug. 1888) 1/B; *Le Bien Public* (4 aug. 1888) 1/BC.

van de liberale opinie dat bleef zweren hij neutraal onderwijs, wat onder meer vertolkt werd door de Brusselse krant *La Chronique*¹¹⁸. Daardoor dienden de verdedigers van de rationalistische school in de pers, de progressistische kranten *Journal de Gand* en *La Réforme*, zich op twee fronten te verdedigen¹¹⁹. Het *Journal de Gand* maakte van de gelegenheid gebruik het succes van de school van bij het ontstaan te analyseren en in de verf te zetten. Tevens trok het een duidelijke streep tussen officieel en vrij onderwijs¹²⁰ en loofde het de consequente anti-clericale houding van de Gentse socialistische arbeidersbevolking¹²¹. Betekenisvol in de polemieken rond de prijsuitreiking was het stilzwijgen van *La Flandre Libérale*. Voor het doctrinair dagblad begon de school niet alleen te rationalistisch te neigen, maar kreeg ze bovenal een te rode kleur. De Socialistische Vrijdenkersbond stond immers bij de beschermers van de school¹²² en diens militante vrijzinnigheid strekte veel verder dan dit van de doctrinairers¹²³.

Gevaarlijker voor het bestaan van de school dan de krantenartikels was de nu meer geplande actie die de katholieken zouden voeren om het wachtgeld van Van Ootegem af te schaffen. Drie dagen na de prijsuitreiking greep V. Braeckman, gemeenteraadslid te St.-Amandsberg, persoonlijk in¹²⁴. In een brief aan de gemeentesecretaris van Waarschoot raadde hij deze aan met de elementen van een ingesloten artikel uit *L'Impartial de Gand* onmiddellijk een petitie op touw te zetten tegen de toekenning van het wachtgeld. Deze petitie vertrok op 30 november naar de Kamer van Volksvertegenwoordigers samen met een brief van het gemeentebestuur, dat verklaarde wegens dringende werken aan de „buurtwegen” in de

(118) *La Chronique* (5 aug. 1888) 1/D. De krant keurde sterk de gedachte af „de faire concourir des enfants à nos luttes politiques”. De rationalistische school was „une école de partie”. Het dagblad stond een onderwijs voor dat zuiver wetenschappelijk was en buiten alle religieuze en politieke beïnvloeding moest staan.

(119) *Journal de Gand* (2 aug. 1888) 1/DE, (3 aug. 1888) 1/DE, (6 aug. 1888) 1/CD; (7 aug. 1888) 1/E; *La Réforme* (2 aug. 1888) 1/DE, (4 aug. 1888) 1/E. *La Réforme* nam artikels over uit het *Journal de Gand*.

(120) „L'enseignement officiel doit rester neutre, parce qu'il s'adresse à tous et qu'il ne doit pouvoir contrecarrer aucun genre d'éducation. L'enseignement privé peut, et souvent, doit être de parti parce qu'il ne s'adresse qu'à ceux qui partagent les idées de ses protagonistes; l'enseignement privé à pour but de donner aux enfants non-seulement l'instruction, mais encore l'éducation politique, sociale et philosophique que les parents peuvent si rarement donner eux-mêmes”. *Journal de Gand* (7 aug. 1888) 1/D.

(121) De krant benadrukte vooral de actieve propaganda van de Socialistische Vrijdenkersbond. Naar verluidd was zij er de hoofdverantwoordelijke voor dat de arbeidersbevolking ca. 70 % van de burgerlijke huwelijken voor haar rekening nam. Ook de inzet bij het onttrekken van kinderen aan doopsel, catechismus en communicatie evenals de bijwoning „en grande pompe” van burgerlijke begravingen werd beklemd. *Id.* (6 aug. 1888) 1/D.

(122) *Id.* (1 aug. 1888) 2/D.

(123) H. BALTHAZAR, Van schoolstrijd tot schoolpakt, *AVBO-Bulletin* (winter 1970-1971) 16.

(124) Victor Braeckman werd verkozen in de gemeenteraad van Oostakker in 1866; gemeenteraadslid en schepen te St.-Amandsberg; bij K.B. van 26 dec. 1895 tot burgemeester benoemd; hij overleed te Gent op 29 febr. 1908. M. VAN POECK, *Geschiedenis...*, 51, 56-57; *Sint-Amandsberg en de Negenmeimarkt...*, 32.

onmogelijkheid te verkeren nog langer het wachtgeld te betalen¹²⁵. V. Bergerem bracht de ter beschikking gestelde onderwijzers opnieuw te berde in de Kamer en had aan het echtpaar Van Ootegem-Langleit en de prijsuitreiking van de rationalistische school genoeg om aan te tonen waartoe deze sommen dienden¹²⁶. De regeringsreactie liet niet op zich wachten. Bij Ministerieel Besluit van 27 april 1889 werd C.A. Van Ootegems wachtgeld afgeschaft uit hoofde van zijn inkomsten als directeur van de rationalistische school. E. Langleits wachtgeld onderging hetzelfde lot op grond van haar huwelijk¹²⁷. Van liberale zijde bleef men ontkennen dat Van Ootegem enige vergoeding genoot en bestempelde de maatregel als diefstal¹²⁸. Ze replikeerde met een betoging ter ere van „den vooruitstrever, den vrijdenker” en „martelaar van de reactie”¹²⁹.

De manifestatie greep plaats op zondag 2 juni 1889. De katholieken reageerden met intimidatie. De dag tevoren had burgemeester A. Braeckman¹³⁰ een besluit in de gemeente doen aanplakken waarin hij de betogers een verplichte weg oplegde met het verbod ergens stil te staan. Tevens zou elke samenscholing van zes of meer personen uiteengedreven worden. Naar verluidt waren er de dag van de betoging op de gemeente vijftig rijkswachters te paard en twintig te voet. Daarenboven zou in de kazerne te Gent een heel regiment geconsigneerd zijn. Naar het schijnt bevonden zich de „Katholieke Jonge Wachten” als knokgroep in de buurt van de rijkswachters. De betogers vertrokken op de Vrijdagmarkt en tegen dat het huis van C.A. Van Ootegem bereikt werd, waren er volgens de inrichters drieduizend personen aanwezig. Na de ontbinding van de stoet was er een protestvergadering in het lokaal van de Liberale Associatie, waar o.m. A. Bogaerts, C.A. Van Ootegem, E. Anseele en F. Cambier het woord voerden. Deze laatste deed een enig feit uitschijnen: politieke partijen die mekaar geregeld bestreden waren er vertegenwoordigd¹³¹. Voor allen was het een welgekomen gelegenheid om niet uitsluitend Van Ootegem hulde

(125) Gemeentearchief Waarschoot, *Onderwijs I: Inbeschikbaarstelling... 1880-1896*. V. Braeckman aan De Craene, 2 aug. 1888.

(126) *Annales Parlementaires. Chambre des représentants* (1888-1889) 922-923, zitting van 10 april 1889.

(127) Gemeentearchief Waarschoot, *id.*

(128) *Liberaal weekblad van St-Amandsberg* (26 mei 1889) 1/A.

(129) *Id.* (2 juni 1889) 1/AB; (9 juni 1889) 1, 2/AB. De oproep tot de betoging was ondertekend door Aimé Bogaerts, afgevaardigde van de maatschappij „Van Onderlingen Bijstand der Onderwijzers”, Félix Cambier, voorzitter van „L'Avenir”, Pierre De Bruyne, afgevaardigde van het „Comiteit der liberale scholen van St-Amandsberg”, H. Lelubre, penningmeester van de „Schoolpenning van St-Amandsberg”, Karel Parmentier, afgevaardigde van de „Vrijdenkersbond van Gent”, en door Ulrich Wild, voorzitter van het „Van Crombrughe's Genootschap”. *Id.* (2 juni 1889) 1/A. Opmerkelijk is de vertegenwoordiging van de progressief-liberale strekking. Naast Cambier en Schepens zetelden ook De Bruyne, Parmentier en Wild in het eerste progressistische congres van 1887.

(130) Alfons Braeckmans werd te Oostakker geboren op 20 jan. 1827; burgemeester van St.-Amandsberg van 1 sept. 1872 tot 1895. M. VAN POECK, *Geschiedenis...*, 57.

(131) Naast de reeds opgesomde inrichtende organismen bevonden zich volgende verenigingen in de stoet: de „Studentenkringen”, de „Vrijheidsliefde”, het „Willemsgenootschap”, de „Vereenigde Werklieden”, „Werken en leeren”, de „Vrienden

te brengen, maar ook om van leer te trekken tegen het sociaal beleid van het „klerikaal gouvernement” en er de gemeenteverkiezingen van oktober 1890 bij te betrekken¹³². In elk geval kregen de katholieken op St.-Amandsberg eens te meer het bewijs van de imposante activiteit van hun tegenstrevers. Weldra zou hun taak evenwel fel vergemakkelijken. De door F. Cambier zo benadrukte eenheid der anti-clericalen stromingen was te momentsgebonden en steunde alleen op de levensbeschouwelijke pijler. De sociaal-economische verschillen hadden de bovenhand, zoals uit de wetgevende verkiezingen van juni 1890 te Gent zou blijken.

EEN KWEEKSCHOOL VOOR SOCIALISTEN (1890-1896).

Zoals reeds hoger vermeld behoorden de personen die nauw bij de rationalistische school betrokken waren tot de vooruitstrevend liberale strekking. De „Liberale Associatie” en de „Liberale Schoolpenning” waren met I. Schepens, B. Maenhout, A. Bogaerts en C.A. Van Ootegem in wezen progressief-liberaal. Toen de progressisten in het congres van 29-30 mei 1887 een duidelijk programma opstelden¹³³, maakte dat voor St.-Amandsberg feitelijk weinig verschil uit. Alleen hadden de militanten nu een passend dak boven het hoofd. Ze traden dan ook op binnen een zich vormende partijorganisatie. Zo zetelde op Kerstdag 1889 C.A. Van Ootegem in het bureau van een meeting over het stemrecht, ingericht door de „Vooruitstrevende Propagandakring, 7e sectie, Dampoort en St.-Amandsberg”¹³⁴. Aldus verscheen op 9 febr. 1890 het eerste nummer van *De Liberale Strijder van St.-Amandsberg*, een weekblad dat onder de bescherming van de plaatselijke „Liberale Associatie” de grondbeginselen verdedigde van de „Vooruitstrevende Propagandakring van Gent”, nl. de herziening van artikel 47 van de

van Licht en Vrijheid”, de „Volksvlijt”, de „Lei- en Scheldezones”, de liberale kringen van „Akkergerm, St.-Pieters, H. Kerst, Vrijdagmarkt en de Brugsche Poort”, de „Victoria”, de „Fonteinisten” en de „Vooruit met hare talrijke vakverenigingen”. *Liberaal weekblad van St.-Amandsberg* (9 juni 1889) 2/B.

(132) K. Parmentier van de „Libre Pensée” bracht de Pourbaix-affaire ter sprake. „Het klerikaal gouvernement... betaalt liever mouchards en agenten-uitdragers dan kundige onderwijzers. Het hitst liever ongelukkige werklieden tot plundering en moord aan, dan er geleerde burgers van te maken. Wat heeft het gouvernement gedaan in de kooldistrikten waar er woeling was. Heeft het daar mannen gezonden om de massa goeden raad te geven en den opstand te beletten? Neen het heeft het veel eenvoudiger gevonden er Pourbaix en Lalois te zenden”. *Id.*, 1/C.

F. Cambier sprak van het „tegenvergif” dat Van Ootegem de leerlingen toediende en ze aldus „beschermt tegen de gevaarlijke invloed van de katholieke leerstellingen”. Hij zag Van Ootegem als de man die erin zou gelukken „de liberalen op het stadhuis van St.-Amandsberg te brengen”. *Id.*, 2/A.

E. Anseele had het over het algemeen stemrecht: „Indien wij, werkvolk, mochten stemmen, ik verzekert u dat M. Van Ootegem zou gekozen zijn”. *Ibidem*.

(133) Zie hieromtrent J. GAILLARD, Un événement politique méconnu: le congrès libérale progressiste des 29 et 30 mai 1887, *Res Publica*, XVI, 5 (1974) 589-599.

(134) *Liberaal weegblad van St.-Amandsberg* (22 dec. 1889) 1/A, (29 dec. 1889) 1/AB; *Journal de Gand* (26 dec. 1889) 2/BC. De meeting op St.-Amandsberg was de eerste van een serie ingericht door de „Vooruitstrevende Propagandakring ten voordele van het algemeen stemrecht”.

grondwet in de zin van het algemeen stemrecht¹³⁵. Het *Liberaal weekblad van St-Amandsberg* had blijkbaar afgedaan¹³⁶.

Ondertussen deed zich de vooruitstrevende strekking binnen de Gentse liberale partij eveneens gelden. Meer speciaal betreffende „L'Avenir”, de voornaamste steun voor de rationalistische school, dient opgemerkt dat sinds 1889 de sleutelposities van voorzitter en secretaris in handen waren van respectievelijk F. Cambier en A. Bruggeman-Rosseeel, twee progressisten¹³⁷. Op deze wijze beperkte zich de doctrinaire inbreng in de school tot zuivere geldelijke storting en het aanbrengen van leerlingen. Deze toestand had voor de school nefaste gevolgen, toen na de liberale verkiezingsnederlaag van 10 juni 1890 de progressisten zich te Gent van de liberale partij afscheurden¹³⁸. C.A. Van Ootegem was medestichter van de „Cercle progressiste de Gand”¹³⁹ en zou van dan af een ongelooflijke werkkraft aan de dag leggen ten voordele van de nieuwe formatie¹⁴⁰.

(135) Het nummer is bewaard op het Musée international de la presse (Mundaneum, Brussel).

(136) Het laatst voorhanden nummer van het *Liberaal weekblad van St-Amandsberg* dateert van 26 jan. 1890. Het is ons niet bekend of het blad hierna nog verder is verschenen. E. VOORDECKERS, *Bijdrage...*, 325.

(137) *Rapport... l'Avenir* (1888) 7. F. Cambier was voorzitter sinds 1886 en werd vanaf 1893 opgevolgd door secretaris (1889-1892) A. Bruggeman-Rosseeel. Het tandem vond elkaar terug bij de in juni 1890 opgerichte „Cercle progressiste de Gand”. F. Cambier was er in 1892 de secretaris van en vanaf 1893 de voorzitter. A. Bruggeman volgde hem toen op als secretaris (1893-1895). Hij was daarnaast secretaris van de Gentse „Libre Pensée (1891-1895) en voorzitter van de „Libérale Jonge Wacht van het arrondissement Gent” (1892-1895). *Wegwijzer der stad Gent en de provincie Oost-Vlaanderen, 1890-1896; Dubbele wegwijzer der stad Gent en der provincie Oost-Vlaanderen, 1890-1896.*

(138) De politieke breuk ontstond onmiddellijk nadat de twee progressisten, F. Cambier en C. Heynderyckx, in Vooruit de socialisten gingen bedanken voor hun medewerking aan de verkiezingen. Deze daad werd door de „Libérale Association” fel afgekeurd, althans volgens een versie van *Vooruit* (20 sept. 1896) 1/A bij de sluiting van de rationalistische school.

(139) *Journal de Gand* (21 jan. 1903) 1/B.

(140) Binnen de „Cercle progressiste de Gand” fungeerde C.A. Van Ootegem van bij de stichting tot zijn dood afwisselend als secretaris en onder-voorzitter. Hij was ook bibliothecaris, lokaalhouder en afgevaardigde voor het arrondissement Gent-Eeklo op de progressistische congressen. Te St.-Amandsberg stond hij bij de gemeenteverkiezingen van 1890 en 1895 op de anti-clericale lijst, maar verwierf geen mandaat. Hij werd evenmin verkozen bij de provinciale verkiezingen van 1892 en 1894. Boven alles was hij een ijverig propagandist en ervaren spreker op talrijke meetings. Eén van zijn drukste perioden was zeker het eerste jaar na de afscheuring van de progressisten te Gent toen deze samen met de socialistische tal van meetings organiseerden ten voordele van het algemeen stemrecht. Hij ageerde niet alleen te Gent en omliggende, maar doorkruiste geheel de provincie Oost-Vlaanderen en sprak ook enkele keren in West-Vlaanderen. Een staaltje van zijn inzet tijdens deze campagne: de 11de jan. 1891 sprak hij te Moerbeke, de 18de te Hamme, de 1ste febr. te Oudenaarde, de 8ste te St.-Lievens-Houtem, de 15de te Zemmerzake, de 22ste te Oosterzele, de 1ste maart te Nederzwalm, de 2de te Gent, de 15de te Zingem, de 12de april te Veurne, de 19de te Nederbrakel (met E. Anseele, de 26ste te Anzegem, de 3de mei te Zaffelare, de 10de te Kwaremont, de 24ste te Nieuwpoort, de 31ste te St.-Denijs-Boekel en de 14de juni te Meulestede. Bovenstaande gegevens werden geput uit het *Journal de Gand, 1890-1895.*

Ook A. Bogaerts liet zich niet onbetuigd¹⁴¹. Slag op stoot lieten de doctrinair „L'Avenir" financieel in de steek en ondernamen pogingen om leerlingen te onttrekken aan de rationalistische school. Het leerlingenaantal slonk vlug tot 150 à 160¹⁴². Ondertussen moesten de vooruitstrevend liberale bestuursleden van „L'Avenir", nu een groot gedeelte van de financiële toevoer afgesloten was, tot een herverdeling overgaan onder filantropische werken, sociaal-culturele verenigingen, de rationalistische school en andere vrije liberale instellingen. Voor 1890 stelde zich het probleem nog niet zo scherp. Een doorgedreven actie bracht meer geld op dan in 1889, maar deze inspanning kon niet herhaald worden¹⁴³. De uitgaven daarentegen gingen steeds in stijgende lijn. De fondsen van het verweercmité ten voordele der ter beschikking gestelde onderwijzers, dat de wedden van het onderwijzend personeel van de vrije liberale scholen voor zijn rekening nam, waren uitgeput, waardoor „L'Avenir" moest bij-

(141) Net zoals C.A. Van Ootegem stond A. Bogaerts onmiddellijk op de bres ten voordele van het algemeen stemrecht. *Journal de Gand* (17 juni 1890) 2/A, (24 maart 1891) 1/D, (5 mei 1891) 1/E. Op 21 febr. 1892 werd hij verkozen als afgevaardigde van Gent voor het komende progressistische congres van april. *Id.* (1 maart 1892) 2/D. Het jaar tevoren had hij nog een liberale band gebroken door uit het „Willemsfonds" te treden. Archief Willemsfonds, 1.6.1. *Ledenlijsten, Namen + adressen*. In 1893 moet hij definitief de weg van het socialisme gekozen hebben. Hij stichtte toen de „Socialistische Onderwijzersbond". Op 1 juni 1894 trad hij toe tot de socialistische vrijdenkersbond van Gent. Archief Socialistische Vrijdenkersbond, *Ledenboek*. Hij was stichter-uitgever-hoofddirecteur van het vrijdenkerstijdschrift *De Rede* dat op 1 april 1895 het licht zag. Hij werkte reeds mede aan *La Raison*. *La Raison*, VII, 5 (20 mei 1895) 93. Voorheen was hij al lid van de „Libre Pensée Gantoise", waar hij voor 1897 tot onder-voorzitter verkozen werd. *Rapport... libre pensée gantoise... 1896* (Gand, 1897) 21. Tussen ca. 1903 en 1915 was hij voorzitter van de „Vlaamsche Federatie" van vrijdenkersbonden. C. DEMUYNCK, *De Socialistische Vrijdenkersbeweging in Vlaanderen 1880-1930* (Brussel, 1973, onuitg. lic. verh.). Vooral dank zij zijn activiteiten binnen de socio-culturele verenigingen bleef zijn naam bewaard in de Gentse socialistische beweging. Hij richtte een reizende schoolkolonie op, „De Volkskinderen", waarmee hij de principes van P. Robin in de praktijk wilde omzetten, anti-alcoholische bonden, studiekringen en een „Coöperatie tot ontwikkeling". Daarnaast schreef hij talrijke gedichten, gelegenheidsliederen, toneelstukjes en cantaten van socialistische en vrijzinnige inslag. Zijn literaire werk bestemde hij ook voor de jeugd. Zo was hij in 1896 medestichter van *Ons Blaadje*, een kindertijdschrift. Mede dank zij zijn hardnekkig aandringen ging het Gentse stadsbestuur over tot initiatieven als „de schoolkoloniën", het „schooleetmaal", „de schoolkleding" en „de school in open lucht". In 1901 verliet hij het onderwijs om de hoofdredactie van *Vooruit* waar te nemen. Drie jaar later kwam door zijn toedoen een zondaguitgave van de krant tot stand. In 1908 stichtte hij *De Volksschool*, het orgaan van de radico-socialistische schoolbonden. Archief Socialistische Vrijdenkersbond, *Verslagboek 1904-1928*; *Vooruit* (19 juni 1901) 1/AB („Mijne intrede", artikel waarin A. Bogaerts, de nieuwe hoofdredacteur, zichzelf aan de lezers voorstelt); *Id.* (17 maart 1915) 1 en 3, (18 maart 1915) 1; Aimé Bogaerts, *Ons Woord*, VIII, 8-9 (aug.-sept. 1901) 268-273; M. HEYSE, *Kulturele uitingen van socialisten te Gent: 1895-1905* (Gent, 1974 onuitg. lic. verh.) passim.

(142) *Vooruit* (16 aug. 1893) 3/C, (20 sept. 1896) 1/AB; *La Raison*, VII, 1 (20 jan. 1895) 16.

(143) In 1888 had „L'Avenir" 17.325 fr. 61 ontvangsten, in 1889 10.255 fr. 91, in 1890 12.351 fr. 23, in 1891 8.914 fr. 12 en in 1892 5.042 fr. 23. *Rapport... l'Avenir*, 1889-1892.

springen¹⁴⁴. Het staatssteuntje voor C.A. Ootegem was haar ook al ontglipt, zodat de vereniging begon te snoeien. De filantropische werken ontvingen niets in 1890, de school van Oostakker werd opgeheven¹⁴⁵. De volgende jaren was de optie van „L'Avenir” duidelijk: nagenoeg alles ging naar St.-Amandsberg¹⁴⁶, zij het met een gehalveerde ploeg onderwijzend personeel¹⁴⁷, dat er zeker geen schatten verdiende¹⁴⁸.

Deze gang van zaken deed bij de doctrinaire leden van „L'Avenir” een plannetje rijzen: F. Cambier moest voorzitter af. Op 24 febr. 1892 hield „L'Avenir” zijn jaarlijkse vergadering. Het jaarverslag en de rekeningen werden aan goedkeuring onderworpen, terwijl men ook het bestuur moest hernieuwen. De opkomst, een vijftigtal leden, lag in vergelijking met het totale aantal leden aan de magere kant, maar was toch hoger dan gewoonlijk. De doctrinaireren hadden immers een bijzondere inspanning gedaan om sympathisanten op te trommelen. Met hun stemmen dienden ze de sectaire, socialistische, materialistische en atheïstische school te veroordelen evenals de fictieve rekeningen die bepaalde onregelmatigheden moesten verdoezelen in verband met de financiering ervan. Het doctrinaire offensief strandde op een paar stemmen: het jaarverslag kreeg één stem meerderheid, de rekeningen en het uittredend comité hadden enkele stemmen overschot¹⁴⁹. „L'Avenir” bleef in progressistische handen, wat voor de volgende jaren bestendig werd¹⁵⁰. Voor de doctrinaireren kwam het er nu op aan te wachten tot de school bij gebrek aan financiële middelen ten onder ging. Intussen spanden ze zich nog in om een afdeling van de

(144) *Id.* (1890) 2-4. De vermindering van doctrinair-liberale giften ten voordele der vrije liberale scholen en der ter beschikking gestelde onderwijzers was een nationaal verschijnsel. In zijn jaarverslag merkte A. Bruggeman-Rosseel het volgende op: „La crise politique que le pays traverse n'est pas favorable aux œuvres d'enseignement créées par le parti libéral. Un certain nombre de nos amis, que l'évolution démocratique du libéralisme déconcerte, se cantonnent dans l'inaction et abandonnent à d'autres le soin de soutenir les institutions scolaires que les efforts communs ont permis de fonder. C'est ainsi qu'à Bruxelles, à Liège, à Anvers nous voyons diminuer, dans les proportions désastreuses, les ressources mises par les libéraux à la disposition de ceux qui continuent... à ne pas perdre un instant de vue les intérêts de l'enseignement populaire” (p. 2).

(145) *Id.*, 4.

(146) 8.272 fr. in 1891, 4.479 fr. 92 in 1892. *Id.* (1891) 8, (1892) 7.

(147) Het aantal leerkrachten werd van acht op vier gebracht. *Vooruit* (20 jan. 1896) 1/AB.

(148) De leerkrachten zouden pas gediplomeerde onderwijzeressen geweest zijn, die een jaarwedde genoten van 500 fr. Voordracht van A. Smets „Bases d'un futur projet de loi scolaire applicable au pays entier” opgenomen in *L'Enseignement pratique* (15 jan. 1894) 12. De minimumwedde van een gemeentelijke onderwijzeres bedroeg toen 1.000 fr.

(149) *La Flandre libérale* (25 febr. 1892) 2/AB, (27 febr. 1892) 1/E, (29 febr. 1892) 1/D, (1 maart 1892) 1/CD. „L'Avenir” stond volgens „*La Flandre libérale*” in het krijt bij de „Société Callier”. De verschuldigde som was in de rekeningen verwerkt, terwijl de „Société Callier” in feite nog niets ontvangen had. F. Cambier ontkende dat niet, maar dreigde wel inzake schulden andere boekjes open te doen die de doctrinaireren zouden compromitteren.

(150) Zoals reeds vermeld zat A. Bruggeman-Rosseel vanaf 1893 in de voorzitterschapszetel. F. Cambier kreeg toen het ere-voorzitterschap toegewezen. *Rapport... l'Avenir* (1892) 3.

„Liberale Werkersverdediging” in de „naburigste gemeente van Gent” op te richten, „waar het clericale dwangjuk zich zo zwaar laat gevoelen” en waar de „roode tegenstrevers eene kweekschool van socialisten openhouden”¹⁵¹. Het ging er evenwel vooral om de „rooden” te bestrijden. Immers, afbrokkeling van het aantal leerlingen van de rationalistische school betekende automatisch meer kans voor de katholieken om hun scholen te bevolken. Het is trouwens opvallend hoe men aan katholieke zijde veel kalmer opereerde dan vóór 1890. Toezien en ten gepasten tijde ingrijpen bleek voldoende¹⁵².

Deze anti-socialistische en anti-progressistische houding van de doctrinairn manifesteerde zich eveneens op het Gentse gemeentelijke vlak. Het homogene doctrinaire schepencollege in de persoon van schepen van onderwijrs R. De Ridder¹⁵³ stond zeer afwijzend tegen de in oktober 1891 opgerichte „Onderwijzers-Vereeniging van Gent en het omliggende” en het vanaf januari 1892 verschijnende *Maandelijksch Onderwijzersblad van Gent en het omliggende*. Hierbij botste R. De Ridder steeds op dezelfde initiatiefnemer en stichter, A. Bogaerts, die hij met een sanctie — één maand zonder wedde — niet tot bedaren kon brengen¹⁵⁴. Alle initiatieven van de „Onderwijzerskring” werden systematisch afgewimpeld. Toen de vereniging in augustus 1893 een internationale pedagogische zittijd inrichtte en in dat kader de kinderen van het rationalistische weeshuis van Cempuis (Oise) naar Gent liet overkomen, weigerde het gemeentebestuur elke medewerking en subsidie. De progressistische en socialistische verenigingen, waaronder „L'Avenir” en de schoolpenning van St.-Amandsberg, moesten dieper in hun kas tasten, wat zeker ten nadele viel van de rationalistische school¹⁵⁵.

Om te overleven was geld nodig en nu „L'Avenir” te kort schoot moesten de andere bronnen grondiger aangeboord worden. Eerst werd komaf gemaakt met alles wat nog aan doctrinair deed denken. De „Liberale Schoolpenning” werd omgedoopt in een „Rationalistische”, het „Œuvre des écoles officielles de la campagne”, dat bij prijsuitdelingen de kinderen

(151) *Het Arbeidersblad* (14 okt. 1893) 2/C.

(152) Alleen bij de gemeenteverkiezingen laaide de strijd weer zeer hevig op. *Gazetje van St Amandsberg* (18 okt. 1890) en (17 nov. 1895). In *Het Volk* vonden we en tweetal berichten nopens de „konijnschool”, (4 okt. 1893) 1/C en (24 maart 1896) 1/C. Ook na haar sluiting bleef de school bij verkiezingen dienst doen als afschrikmiddel. 't *Gazetje van St-Amandsberg* (22 nov. 1899) 1/BC, 2/A.

(153) Wortegem 1843 - Gent 1930. Dr. in de rechten; professor aan de Rijksuniversiteit te Gent; schepen aldaar 1890-1909. Th. LUYKX, Remi De Ridder (1893-1930), *Rijksuniversiteit te Gent, Liber Memorialis 1913-1960. Dl. III. Faculteit der Rechten* (Gent, 1960) 14-16.

(154) M. DE VROEDE, e.a. *Bijdragen... Deel II...*, 413-419.

(155) *Maandelijksch onderwijzersblad van Gent en het omliggende*, II, 23 (nov. 1893) 2; *Session internationale de pédagogie pratique tenue les 12, 13, 14, 15, et 16 Août 1893* (Gent, 1894) XIV-XXIII. Naast „L'Avenir” en de „Rationalistische Schoolpenning van St. Amandsberg” werden de onkosten gedragen door de „Société française de bienfaisance”, de „Libre Pensée Gantoise”, de „Socialistische Vrijdenkersbond”, de „Vooruitstrevende Kring van Gent”, de „Socialistische Vrouwenvereniging” en de Antwerpse onderwijzersvereniging „Diesterweg”.

kledingstukken schonk, werd vervangen door een „Comité des dames patronesses pour les écoles rationalistes”¹⁵⁶. Voor financiële bijstand richtte men hoofdzakelijk zijn blikken naar vrijdenkers-, progressistische en socialistische verenigingen. Het eerste spoor van een socialistische storting dateert van 21 juni 1889. Toen schonk de socialistische vrijdenkersbond 3 fr. 25. In september kwam daar nog 2fr.65 bij. Een geregelde toevoer van kleine stortingen valt te noteren vanaf juli 1890, de periode van de prijsuitreiking, ook voor de volgende jaren het uitgelezen tijdstip om geld in te zamelen. De socialistische vrijdenkersbond centraliseerde de giften van progressistische en andere socialistische verenigingen¹⁵⁷. De school mocht zich hierbij nog verheugen in de belangstelling van *Vooruit*¹⁵⁸. Het *Journal de Gand* van F. Cambier stond nu niet meer alleen om voor haar publiciteit te zorgen.

De actie bij de socialisten bleef evenwel tot het Gentse beperkt, terwijl men de vrijdenkers over geheel België wilde bereiken. Begin 1891 lanceerde het bestuur van de „Rationalistische Schoolpenning” een oproep tot alle vrijdenkers om de school te helpen rechthouden¹⁵⁹. In december 1892 richtte de „Cercle des soirées populaires rationalistes” te Brussel een toneelvoorstelling in, waarvan de opbrengst naar St.-Amandsberg ging¹⁶⁰. Op de congressen van de „Libre Pensée” werden toelagen gestemd¹⁶¹. Net zoals te Gent kwam de steun alleen van progressistische vrijdenkers, meer bepaald van de kring rond de krant *La Réforme*, die de oprichting van rationalistische scholen voorstond en inzake oplossing van het schoolvraag-

(156) *Journal de Gand* (28 juli 1890) 3/A.

(157) Archief Socialistische Vrijdenkersbond, *Kwitancenboek 1886-1900*. Meer gegevens over deze in 1880 opgerichte socialistische vrijdenkersbond vindt men in de onuitgegeven licentieverhandeling van C. DEMUYNCK, *De Socialistische Vrijdenkersbeweging in Vlaanderen 1880-1930* (Brussel 1973). Naast deze vrijdenkersbond stortten gedurende 1890-1895 volgende verenigingen voor de rationalistische school: de propagandaclubs Muide, Brugsche Poort, Ledeberg, Rabot en Zakkebandstraat, de wijkclubs St-Pieters en Akkergem, de bakkersbond, de katoenbewerdersbond, de metaalbewerdersbond, de schoenmakersbond, de weversmaatschappij, de vlasbewerders, de houtbewerders, de sigarenmakers, de koetsiers, de dokwerkers, de buurtkring middenstand, de bond Moyson, de socialistische vrouwenvereniging, de spaarkas „De Volksvrienden”, de Marxkring, de reizigersclub „De Jonge Vos”, de gemengde weerstandskas, de Lotelingskring, de naaistervereniging. De kwijschriften werden ondertekend door C.A. Van Ootegem. Een verantwoording vanwege de Socialistische Vrijdenkersbond van de gelden voor de school treft men aan in *Vooruit* (16 juli 1894) 2/D. Daarnaast zorgden tombola's feesten, concerten en „café-chantants” voor het nodige zaad in het bakje.

(158) De school werd in de *Vooruit* voor het eerst voorgesteld in het nummer van (5 jan. 1893) 3/D ter gelegenheid van een concert ten haren voordele. De krant loofde het a-confessionele onderwijs en wees op haar aanvankelijk succes in een vijandig midden. Als verklaring voor de achteruitgang schreef het blad: „Eenige grooten noghtans weken af, de inkomstbronnen der school verminderden en anderzijds richtte men vervolgingen in tegen de inrichting — een doorn in der papen en doctrinaren voet”.

(159) *L'Enseignement pratique*, II, 2 (15 jan. 1891) 14-15.

(160) *Journal de Gand* (17 dec. 1892) 2/A.

(161) *La Raison*, VI, 9, (20 sept. 1894) 152.

stuk heil zag in een subsidiëring volgens het aantal leerlingen¹⁶². Een grote propagandist hiervan was o.a. de Brusselse kweekschooldirecteur en medewerker aan *La Réforme* A. Sluys¹⁶³, die hiermee zijn vroegere opvattingen getrouw bleef¹⁶⁴. De doctrinairen daarentegen bleven zweren bij het neutrale onderwijs en zagen in het voorstel te veel voordelen voor de confessionele scholen¹⁶⁵. Ook progressisten gebruikten deze argumenten¹⁶⁶. Het rationalistische onderwijs zelf werd eveneens in staat van beschuldiging gesteld. Vooreerst vreesde men de invoering van een aantal buitenissigheden, zoals die toegepast werden in het rationalistische weeshuis van Cempuis: nieuwe Franse spelling, cijfermuziek, co-educatie tot in het zwembad toe, wandelingen, reizen en spelen. Men gewaagde van een ware „folie rationaliste”¹⁶⁷. Ook de vrije school van St.-Amandsberg bleef niet van aantijgingen ontbloot. Zij kwamen vooral uit de mond van A. Smets¹⁶⁸, schepen van onderwijs te Sint-Jans-Molenbeek, die effenaar ver-

(162) Bedoeld wordt hier het toendertijd opgeld makende voorstel Lorand-de Harlez. De Leuvense hoogleraar C. de Harlez maakte in okt. 1892 zijn onderwijspolitieke opvattingen bekend aan *Le Bien Public*. Hij poneerde de vrijheid van schoolkeuze voor de huisvader en verklaarde dat een neutrale school niet kon voldoen, vermits neutraliteit in werkelijkheid onbestaande was. Van zodra een aantal kinderen onderwijs van een bepaalde strekking wilde volgen en zodra programma en inspectie aanvaard werden, waren staat en gemeente verplicht een volledige school te organiseren en een onderwijzer aan te stellen. Subsidiëring zou gebeuren volgens het aantal leerlingen. G. Lorand, hoofdredacteur van *La Réforme*, pikte in op de Harlez en beoogde natuurlijk de oprichting van rationalistische scholen. Midden 1894 gaf Lorand het systeem prijs. Zie M. DE VROEDE, e.a., *Bijdragen... Deel II...*, 351, 378, 457, 511 en 590.

(163) Zie de voordracht van A. Sluys op 9 nov. 1893 in het lokaal van de „Cercle des soirées populaires rationalistes” waar hij de school van St.-Amandsberg tot voorbeeld stelde. *La Réforme* (11 nov. 1893) 3/ABC; *L'Education*, VI, 4 (15 nov. 1893) 26; *L'Enseignement pratique*, IV, 21 (1 dec. 1893) 189. Alexis Sluys, St.-Gillis 1849 - Elsene 1936. Onderwijzer in het Brusselse stads-onderwijs (1866-1872), leraar aan de middelbare school te Schaarbeek (1872-1875), onderwijzer aan en directeur van de Modelschool te Brussel (1875-1880), directeur van de kweekschool voor onderwijzers aldaar (1880-1909). Hij was zeer actief in de „Ligue de l'enseignement”, in de „Libre Pensée” en in de vrijmetselarij. Hij schreef verschillende pedagogische werken en stond steeds op de voorposten van de onderwijsvernieuwing. A. SLUYS, *Mémoires d'un pédagogue* (Bruxelles, 1939); T. JONCKHEERE, *La pédagogie d'Alexis Sluys* (Bruxelles, 1952); T. JONCKHEERE, Sluys (Alexis), *Biographie Nationale*, XXX (Bruxelles, 1958) 765-768; M. DE VROEDE, e.a., *Bijdragen... Deel I...* en *Deel II...*, passim.

(164) A. Sluys verkondigde reeds rationalistisch onderwijs en dito scholen op de congressen van de „Libre Pensée” te Lodelinsart (21-22 april 1889) en te Jolimont (6-7 april 1890). *La Raison*, 1, 5 (mei 1889) 4; (20 april 1890) 6.

(165) Deze opvattingen werden o.m. verdedigd door het doctrinaire pedagogische tijdschrift *L'Education*. M. DE VROEDE, e.a., *Bijdragen... Deel II*, 351.

(166) Zie hieromtrent het progressistische *L'Enseignement pratique*, uitgegeven door vrijdenker en vrijmetselaar F. Ley. *Id.*, 378. Hij was een oud-collega van Sluys op de modelschool.

(167) *L'Education*, V, 10 (15 febr. 1893) 73; V, 16 (15 mei 1893) 124; V, 18 (15 juni 1893) 137-138. Meer over het weeshuis van Cempuis en zijn bewonderaars in België bij M. DE VROEDE, e.a., *Bijdragen... Deel II...*, passim.

(168) 1851 - St.-Jans-Molenbeek 1936. Achtereenvolgens leerling-assistent (1864), leerling-onderwijzer (1865), hulponderwijzer (1868) en leraar aan de voorbereidende kweekschool (1874) in het stads-onderwijs te Brussel; leraar aan de aangenomen (1879), rijks- (1881) en stedelijke kweekscholen (1884) aldaar.

klaarde zijn kinderen nooit te zullen toevertrouwen aan dergelijke instelling. Hierbij vocht hij niet enkel het rationalistische aspect aan, maar wees tevens op een didactisch falen: de leerkrachten, pas gepromoveerde onderwijzeressen, misten ervaring; noch wetenschappen, noch meetkundige figuren stonden op het programma¹⁶⁹. A. Smets had het bij het rechte eind. Het onderricht beperkte zich tot de elementaire vakken als rekenen, schrijven en lezen, met de volle klemtoon op het laatste. Vermits de kinderen vroegtijdig de school verlieten, speculeerde men erop dat ze achteraf door boeken te lezen zelf hun onderwijs zouden voltooien. Zo luidde althans de versie van „L'Avenir”¹⁷⁰. Met de a-godsdienstige doelstellingen voor ogen was het voor de promotoren van de school nodig dat hun cliënteel, éénmaal de fabriek binnen, de gepropageerde ideeën konden blijven opnemen en ze eventueel uitdragen. Eenzelfde redenering gaat op in verband met het bewerken van de potentiële kiezer, wat pas op de lange duur vruchten moest afdragen¹⁷¹. Hiervoor was bestedige scholing nodig, die langs krant, brochure of boek kon onderhouden worden. Voor de politieke strijd kon men ontwikkelde arbeiders best gebruiken. Ongelukkig bezitten we geen leerlingenlijsten, die ons in de gelegenheid hadden gesteld de verdere levensloop van enkelen na te gaan. Een andere reden om het programma zo beperkt mogelijk te houden was natuurlijk van financiële aard. Meer vakken stond gelijk met grotere uitgaven. Hetzelfde kan gezegd worden van een hervorming bij de prijsuitdeling. Het was de gewoonte medailles, boeken en kledingstukken te geven en de eerste, tweede en derde prijzen extra in het daglicht te plaatsen. Vanaf 1893 schafte C.A. Van

Zijn politieke loopbaan startte na de gemeenteraadsverkiezingen van 29 okt. 1878 toen hij verkozen werd tot liberaal gemeenteraadslid en bij K.B. van 5 jan. 1879 schepen van onderwijs benoemd werd te St.-Jans-Molenbeek. Hij vervulde deze functie tot zijn ontslagname op 4 dec. 1906. Bij het begin van de eerste wereldoorlog trad hij opnieuw in het schepencollege en bleef er tot zijn dood. Van 1894 tot 1896 was hij voorzitter van de „Ligue de l'enseignement”. *Hommage de l'administration communale de Molenbeek-Saint-Jean à Aug. Smets. Hulde... 1879-1929* (S.l.d.); M. DE VROEDE, e.a., *Bijdragen... Deel I... en Deel II... passim*. A. Smets maakte in 1890 deel uit van de pedagogische afdeling van het „Euvre de l'Orphelinat rationaliste”. *La Raison*, II, 12 (20 dec. 1890) 3. Hij was vrijmetselaar en bekleedde in 1890-1892 de functie van eerste opziener in de Brusselse loge „Union et Progrès”. O. HENNEBERT, *Aperçu de l'histoire de la loge Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès* (Bruxelles, 1892) 113.

(169) *L'Education*, V, 19 (1 juli 1893) 151, tussenkomst van A. Smets (17 juni '93) op een vergadering van de „Cercle des études sociales et pédagogiques” aangaande het voorstel Lorand-de Harlez; A. Smets, Les regrets de Calypso, *Revue pédagogique belge*, VI (1893) 554; *L'Enseignement pratique*, V, 2 (15 jan. 1894) 12, voordracht van A. Smets over de schoolkwestie.

(170) *Rapport... l'Avenir* (1890) 5. „Si le travail absorbant de la fabrique fait bien vite oublier aux jeunes ouvriers quelques notions scientifiques qu'ils ont pu emporter de l'école, tout au moins sommes nous assurés qu'il ne détruira chez eux le goût de la lecture, qu'on a su leur inculquer au point qu'il est devenu pour eux un besoin. C'est le meilleur résultat que puisse donner l'enseignement primaire, lorsque celui-ci ne s'étend pas au-delà de l'âge de dix an son instruction”.

(171) Het algemeen stemrecht zat hierbij bestendig in het achterhoofd. Zo toonde C.A. Van Ootegem op de prijsuitdeling van 19 sept. 1892 aan wat het onderwijs zou worden onder een uitgebreider electoraal regime. *Journal de Gand* (19 sept. 1892) 3/A.

Ootegem dat systeem af en deelde de leerlingen in categorieën naargelang ze 90%, 80%, 70% enz. van de punten behaalden. Hiermee wilde hij de naijver en de „domme trots” verbannen, maar anderzijds was het ook zo dat medailles buitengewone uitgaven vergden¹⁷².

Naarmate de jaren vorderden kreeg de school het lastiger en lastiger. Waar in augustus 1893 nog voor een schilderbeurt kon gezorgd worden¹⁷³, luidde de inmiddels naar het socialisme geëvolueerde A. Bogaerts, als voorzitter van de „Rationalistische Schoolpenning”, op de prijsuitreiking van augustus 1894 de alarmklok: in korte tijd moesten 2500 fr. samengeraapt worden¹⁷⁴. Het probleem werd slechts ten dele opgelost met een aanwinst van honderd leden bij de schoolpenning¹⁷⁵ en met een moeilijk toegestane subsidie van het vrijdenkerscongres, dat op 12 september te Brussel gehouden werd¹⁷⁶. Van vrijdenkerszijde viel immers minder van de boom sinds men fondsen verzamelde voor de oprichting van een rationalistisch weeshuis te Vorst¹⁷⁷. Hier was het gevaar tot mislukken minder groot en kon men echt integraal onderwijs realiseren in plaats van een combattief anti-godsdiensdig onderwijs in een vijandig milieu. Ook te Gent was er binnen de „Libre Pensée” afkoeling te constateren¹⁷⁸. In elk geval bleven A. Bogaerts' dramatische oproepen in het vrijdenkerstijdschrift *La Raison* voor de inzameling van 3000 fr., op 100 fr. na onbeantwoord¹⁷⁹. Ook het argument dat het onderwijzend personeel elf maanden geen wedde had ontvangen miste zijn uitwerking¹⁸⁰. De enige hoop op redding moest nu volgens A. Bogaerts van de socialisten komen. Op de prijsuitdeling van 11 aug. 1895, één protest tegen het ontwerp-Schollaert, plaatste A. Bogaerts de instelling onder de bescherming van de B.W.P. „en gansch de zaal, onder daverende toejuichingen, beloofde de socialistische school te steunen en groot te maken”¹⁸¹. Of de B.W.P. geneigd was daar geld in te stoppen is meer dan twijfelachtig. Op Gents vlak kan men de activiteit van talrijke

(172) *Vooruit* (16 aug. 1893) 3/C; (7 aug. 1894) 4/AB.

(173) *Id.* (19 aug. 1893) 3/C.

(174) *Id.* (7 aug. 1894) 4/B.

(175) *La Raison*, VI, 8 (20 aug. 1894) 134.

(176) *Id.* VI, 9 (20 sept. 1894) 152.

(177) Het rationalistisch weeshuis werd op 1 juli 1895 te Vorst geïnstalleerd in een landhuis langs de steenweg op Alseberg. Het idee om dergelijke instelling in België naar het voorbeeld van het weeshuis van Cempuis op te richten dateerde reeds van 1890 en kende in A. Sluys een enthousiast verspreider. De geschiedenis van het weeshuis valt voor een deel te reconstrueren aan de hand van het tijdschrift *La Raison*. Er bestaat een brochure *Orphelinat rationaliste 1880-1952* (S.l.d.) die in 16 pp. een korte historiek biedt.

(178) *La Raison*, VI, 9 (20 sept. 1894) 152 meldt een ruime 800 fr. opbrengst van een „Japaneesch feest (foore)” ingericht door de „Rationalistische Schoolpenning”. Men had nochtans meer verwacht, immers „Vele vrijdenkers bleven onverschillig. Liberalen en vooruitstrevers schijnen hunne plicht graag te ... vergeten, althans op een paar uitzonderingen na, waren al de bezoekers socialistische werkelieden... De *Libre Pensée Gantoise* vooral schitterde door hare afwezigheid! Schande, driewerf schande.”

(179) *Id.*, VI, 8 (20 aug. 1894) 134; VI, 9 (20 sept. 1894) 152; VI, 10 (20 okt. 1894) 168; VI, 11 (20 nov. 1894) 181; VII, 5 (20 mei 1895) 92.

(180) *Id.*, VI, 10 (20 okt. 1894) 166.

(181) *Id.*, VII, 8 (20 aug. 1895) 152; *Vooruit* (9 aug. 1895) 3/A.

socialistische verenigingen niet wegcijferen, maar wat daarbuiten? De oprichting van rationalistische scholen kwam op de agenda van de Brusselse socialistische onderwijzersbond, maar verder ging het niet¹⁸². Ook de Brusselse socialisten pompten immers geld in het rationalistische weeshuis¹⁸³. Overigens, opteeden de socialisten niet voor onderwijs op kosten van de staat¹⁸⁴? Hadden ze niet genoeg aan de bestaande gemeentescholen? Was het niet algemeen geweten en door de clericale pers en parlementairen tot vervelens toe herhaald dat de socialisten en E. Anseele in 't bijzonder, de gemeentescholen aanzagen als kweekscholen voor socialisten? Het was trouwens de goedkoopste oplossing en tevens een terrein waar in de praktische partijpolitiek op bepaalde ogenblikken een consensus kon bereikt worden met progressisten en doctrinair.

De rationalistische school van St.-Amandsberg, deze „bourg pourri” in het katholieke Vlaanderen, was tot verdwijnen veroordeeld. De sterk tegen het socialisme gerichte nieuwe schoolwet van 23 sept. 1895 voorzag wel subsidies voor het vrije onderwijs, maar niet zozeer voor het rationalistische soort. Op 9 aug. 1896 greep de laatste prijsuitdeling plaats¹⁸⁵. De kinderen werden aangeraden de Gentse stadsscholen te bezoeken en er te weigeren de godsdienstlessen bij te wonen¹⁸⁶. Een ongetekend artikel in *Vooruit* schetste een korte geschiedenis van de school en trok van leer tegen de clericalen en de doctrinair. Tevens werd gevraagd de „Rationalistische Schoolpenning”, waarin naar verluidt 9/10 van de leden socialist waren, niet te laten vallen en ze om te vormen in een „Socialistische Schoolpenning” met het doel „zolang de tegenwoordige kapitalistische inrichting van het onderwijs bestaat, die alleen voordeel en gemak van volledige studieën aan de rijken toelaat, ook diezelfde middelen ter volmaking te verschaffen aan de kinderen van eenvoudige werkgezellen”¹⁸⁷. De auteur (A. Bogaerts?) wees er eveneens op dat men aldus de broodnodige intellectuele krachten aan de partij kon schenken waarvan het gemis in de toekomst nadelig zou kunnen uitvallen voor het bereiken van het „ideaal”. Meteen omschreef hij een hoofdfunctie van de ter ziele gegane rationalistische school en duidde hij de hoofdrede aan van de liberale boycot.

De twee werkpaarden van de instelling, C.A. Van Ootegem en A. Bogaerts, bewandelden verder het militante pad. C.A. Van Ootegem als secretaris van „L'Avenir” (1870-1900), als secretaris van de Gentse „Libre Pensée”, als secretaris (1898), bibliothecaris (1899-1903) en lokaalhouder, van de „Vooruitstrevende Liberale Kring in het arrondissement Gent” (1892-1903)¹⁸⁸, als vrijmetselaar in „La Liberté”¹⁸⁹, en als actief lid van de „Algemeene Belgische Onderwijzersbond” - afdeling Oost-Vlaande-

(182) *Le Peuple* (15 juli 1895) 1/F.

(183) *La Raison*, IX, 6 (20 juni 1897) 105.

(184) *Compte-rendu des congrès ouvriers du Parti Ouvrier Belge. Congrès annuel tenu à la salle Matton à Quaregnon les 25 et 26 mars 1894* (S.I., 1894) 66.

(185) *Journal de Gand* (10 aug. 1896) 2/D; *Vooruit* (7 aug. 1896) 3/C.

(186) *'t Gazetje van St-Amandsberg* (22 sept. 1899) 1/C.

(187) *Vooruit* (20 sept. 1896) 1/B.

(188) *Wegwijzer...*, 1892-1903.

(189) *Journal de Gand* (21 jan. 1903) 2/B; *Bulletin du Grand-Orient de Belgique*, 1-2 (5903) 58, 65-66.

ren¹⁹⁰. A. Bogaerts was niet meer weg te denken uit de socialistische socio-culturele verenigingen. C.A. Van Ootegem kreeg nog een late voldoening toen zijn proces tegen de staat, de provincie Oost-Vlaanderen en de gemeente Waarschoot in verband met de afschaffing van zijn wachtgeld gunstig uitviel en bij M.B. van 1 aug. 1896 voormelde instanties verplicht waren een achterstel uit te keren vanaf 1 april 1889 tot 17 jan. 1892, wat meteen zijn pensioen (K.B. 20 mei 1898) ten goede kwam¹⁹¹. Maar ook de katholieken smaakten een late vreugde. Op 20 dec. 1900 mocht de pastoor van de Hl. Hartparochie in zijn Liber memorialis neerschrijven dat de „konijnschool” aangekocht werd voor 9600 fr., onkosten niet inbegrepen¹⁹².

BESLUIT

In het rijtje vrije liberale scholen die na de wet van 20 sept. 1884 tot stand kwamen was deze van St.-Amandsberg een uitschieter. Ingeplant in een arbeiderswijk, geschraagd op uitgesproken anti-godsdienselijke doelstellingen, voortgestuwd door een kern ijverige militanten, financieel zonder zorgen en profiterend van een zedenschandaal wist de instelling van bij de aanvang een groot aantal kinderen tot haar te trekken. Voor het kapitaal en de druk op de ouders zorgden plaatselijke en Gentse progressisten en doctrinairen; de uitvoerende, dienstverlenende en onderwijstaken waren in handen van de progressisten; een arbeidersbevolking, beïnvloed door het socialisme, bezorgde het cliënteel. Aanvankelijk hadden ze samen een afbrokkeling van het katholieke overwicht op het oog en wilden ze van het capacitaire kiesstelsel gebruik maken om een plaatsje op het gemeentehuis te verwerven. Langs de school, maar ook langs het lokaal, het weekblad, de fanfare en de verenigingen om, moest het gebeuren. Deze gunstige toestand duurde niet lang. De scheuring die zich op nationaal en Gents vlak binnen de liberale partij voltrok was voelbaar op St.-Amandsberg. Hoewel de school en de „Liberale Associatie” er door progressisten werden recht gehouden, was het doctrinaire kapitaal toch broodnodig. Nationaal was de verslapping voor de financiering van scholen en ter beschikking gestelde onderwijzers reeds aan de gang in 1885, op St.-Amandsberg daarentegen pas na de beruchte prijsuitdeling van juli 1888, toen de socialistische gebalde vuisten de lucht ingingen en het de doctrinairen duidelijk werd dat het verstrekte onderwijs niet de richting uitging die ze hadden gewenst. De betoging ter ere van directeur C.A. Van Ootegem, getroffen door de katholieke regering met afschaffing van wachtgeld, bracht in 1889 nog een heropflakkering van de eenheid, maar na de breuk in de Gentse liberale partij als nasleep van de verkiezingen van

(190) *Journal des Instituteurs* (18 mei 1899) 2/AB; (22 febr. 1900) 2/C; (20 maart 1902) 3/C.

(191) Gemeentearchief Waarschoot, *Onderwijs I: Gemeenteschool... VIII-1938*. Vonnis van de rechtbank te Gent, 27 nov. 1895; *Inbeschikbaarstelling... 1880-1896*.

(192) Archief pastorie Hl. Hart, *Ephémérides...*

juni 1890, kan men gerust spreken van een doctrinaire boycot. Ze hadden geen frank meer over voor de school, slaagden er bovendien in het leerlingenaantal te halveren, zetten te St.-Amandsberg zelf een weliswaar schuchtere tegenaanval op touw en wisten nog op Gents gemeentelijk niveau alles in het werk te stellen om progressisten en socialisten te treffen. Deze laatsten deden na 1890 het onmogelijke om het leven van de rationalistische school te rekken: de progressisten, nationaal binnen de „Libre Pensée” en lokaal binnen de zich organiserende verenigingen van de nieuwe partijformatie, met C.A. Van Ootegem als opmerkelijke figuur; de socialisten enkel op lokaal vlak met de „Socialistische Vrijdenkersbond” als centrale spil en A. Bogaerts als voornaamste militant. Deze twee onderwijzers, geholpen door een kapitaalcrachtige I. Schepens en gepiloteerd door F. Cambier, slaagden erin een hechte band te smeden tussen de ouders en de school, mede in de hand gewerkt door de oprichting van een schoolpenning en door de ouderparticipatie in het beheer. Al deze inspanningen konden de ondergang van de school wel vertragen, maar niet verhinderen. Geld inzamelen bij mensen die er niet veel bezaten was een onoverkomelijke hinderpaal. Anderzijds was er de politieke constellatie. Aanvankelijk kon het enthousiasme aangedreven worden door het uitzicht op algemeen stemrecht. De eerste verkiezingen op basis van het algemeen meervoudig stemrecht zagen wel een forse doorbraak van de socialisten, maar ook een nederlaag van progressisten en doctrinair en een meer dan comfortabele regeringsmeerderheid voor de aan de macht zijnde katholieken. De eerste afkoeling viel dan ook bij de progressisten te constateren. Daarbij kwam nog het ontwerp Schollaert, dat zou uitgroeien tot de vierde organieke wet op het lager onderwijs (15 sept. 1895) en zeker geen plaats liet aan vrije scholen met socialistische allures. De B.W.P. zelf had reeds op het terrein van de praktische onderwijspolitiek gekozen voor openbaar neutraal onderwijs, waarbij ze geen uitgaven moest doen en gemakkelijk bondgenoten kon vinden. De bescherming die de achterban van Gent en St.-Amandsberg haar vroeg voor de rationalistische school was gewoon irrealiseerbaar.

Seminaries voor Historische en
voor Vergelijkende Pedagogiek
Baertsoenkaai, 3
Gent.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

M. DESITTERE

A. OPGRAVINGEN EN VONDSTEN: DE GALLO-ROMEINSE PERIODE (I)

De bespreking van de vondsten uit deze periode brengen we in meerdere afleveringen. Een situatiekaartje met gearceerde zone zal duidelijk maken welk gedeelte van het werkgebied telkens wordt behandeld.

Een moeilijkheid waren de fusies van de gemeenten daar vele geografische benamingen nu een andere inhoud gekregen hebben. Onze bekommernis was van tweeërlei aard: enerzijds de begrenzing van het werkgebied, zoals vooropgesteld in de eerste aflevering van deze kroniek (Desittere 1973, p. 249), ongewijzigd te behouden, anderzijds zoveel mogelijk de vroegere geografische omschrijvingen te bewaren voor de vondsten vermeld in de oudere literatuur. De situatiekaart kon dan ook niet anders zijn dan een compromis tussen de toestand vóór en na 1 januari 1977. Zo deden we voor de huidige begrenzing van de gemeente Gent een beroep op de *Administratieve kaart van België na de fusies*, Carto, Brussel, 1977 (schaal 1 : 350 000). Voor de afbakening van het werkgebied werd daarentegen de begrenzing van de randgemeenten in de toestand van vóór 1-1-1977 behouden. Zelzate en Wachtebeke zijn op onze kaart dan ook de enige volwaardige randgemeenten daar hun toestand na de fusies ongewijzigd gebleven is, de overige localiteiten (Zaffelare, Lochristi, Destelbergen, Merelbeke, Vinderhoute, Evergem en Ertvelde) zijn daarentegen als fracties van nieuwe gemeenten te beschouwen. De indeling van de gemeente Gent in genummerde zones gaat gedeeltelijk terug op de *Administratieve Gids van de Stad Gent*, Gent 1971. Op die manier was het niet alleen mogelijk de nieuw aangehechte gemeenten te situeren maar ook deze die reeds vóór 1-1-1977 geheel (b.v. St. Kruis-Winkel, Mendonk) of gedeeltelijk (bv. ex. Zaffelare en ex. Wachtebeke) tot het grondgebied Gent behoorden. De oude stad, met inbegrip van de kanaalzone (nr. 3), zal voortaan als Klein-Gent aangeduid worden.

1. Afsnee (Gent)

- a. In augustus 1910, bij het graven van een vijverkom in het park van de villa Mariasteen, toebehorend aan de familie de Hemptinne, zouden, naast de resten uit het neolithicum en de bronstijd (Desittere 1973, p. 250 en Desittere 1974, pp. 141-142), gevonden zijn :
- b. Gallo-Romeinse dakpannen (*tegulae*).
- c. Bewaarplaats: onbekend.
- d. Bibliografie :
— Claerhout 1911, p. 148.

- stadsgrens (toestand op 1.1.1977)
- indeling stadsgebied
- gemeentegrens (toestand vóór 1.1.1977)
- behandeld gebied

0 2 4 6 8 10 km

2. *Afsnee (Gent)*

- a. Gevonden te Afsnee¹.
- b. Bronzen *sestertius* van Faustina I (fig. 5).
Voorzijde: (DIVA) AVGVSTA FAVS(TINA). Kop van Faustina naar rechts gewend.
Keerzijde: tempel met zes zuilen.
Geslagen na de dood van Faustina I, rond 141 na C. (Mattingly-Sydenham 1930, p. 165). Het exemplaar weegt 22,420 g. en is, vooral op de keerzijde, sterk afgesleten.
- c. Bewaarplaats: Muntenkabinet van de Rijksuniversiteit Gent (Centrale Bibliotheek van de R.U.G.), nr. XXXII E 5. Gift van Professor A. Schoep, beheerder-inspecteur van de Rijksuniversiteit Gent, op 26-8-1936.

3. *Drongen (Gent)*

- a. In 1789 door een landbouwer in weiland gevonden.
- b. Muntschat van minimum 200 munten die volgens de Bast geslagen waren onder het bewind van Postumus (259-268).
- c. Bewaarplaats: onbekend.
- d. Bibliografie:
 - De Bast 1804, pp. 37-38.
 - De Bast 1808, p. 83.
 - Blanchet 1900, pp. 40, 264 nr. 673.
 - Plancquaert 1924 a, p. 196.
 - Van Gansbeke 1955, p. 31.

Opmerking: volgens De Bast waren de munten „gesaust”. Dit kan wijzen op munten uit verzilverd koper, *antoniniani*, die vanaf 260, onder Postumus, werden geslagen². Blanchet heeft het daarentegen over kleinbronzen alhoewel hij als enige bron De Bast vermeld. Van Gansbeke neemt de interpretatie van Blanchet zonder commentaar over. Vermelden we nog dat Plancquaert het foutiefelijk heeft over 300 i.p.v. „meer dan 200” munten.

4. *Drongen (Gent)*

- a. Samen (?) gevonden in 1804.
- b. Twee grootbronzen (*sestertii*) van Antoninus Pius.
- c. Bewaarplaats: onbekend. In 1808 nog deel uitmakend van de verzameling van kanunnik M.J. De Bast (Gent).
- d. Bibliografie:
 - De Bast 1808, p. 83.

(1) We danken Mevrouw G. Milis-Proost, conservator aan de Centrale Bibliotheek, voor de toelating de verzameling van het Muntenkabinet door te maken en deze munt te publiceren.

(2) Zadoks-Josephus Jitta & Van Es, 1962 p. 57.

5. *Drongen (Gent)*

- a. In 1822 gevonden te Drongen.
- b. Terra sigillatakomp. Volgens de beschrijving bij Verhelst bedroeg de doormeter van de kom 200 mm, was de rand versierd met klimopbladeren en droeg de bodem de naamstempel ND [..] E.
- c. Bewaarplaats : onbekend.
- d. Bibliografie :
 - Verhelst 1856, p. 6, nr. 47.
 - Schuermans 1890, pp. 380-381.

6. *Drongen (Gent)*

- a. In juni 1861 gevonden te Drongen.
- b. Terra sigillatakomp (fig. 2) verwant aan het type Chenet 324a (Chenet 1941, Pl. XXIV) ; diameter van rand en bodem respectievelijk 145 mm en 77 mm ; hoogte : 68 mm ; wanddikte : 5-6 mm. Op de onderkant van de bodem komt een graffito voor. De matte, oranje-rode vernislaag is plaatselijk sterk afgesleten. Naar De Clippele gaat het om een vierde eeuws produkt uit de Argonne.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 329).
- d. Bibliografie :
 - Hagemans 1863, p. 444, nr. 13.
 - Juste 1864, p. 187, nr. BB 14.
 - Schuermans 1890, p. 389, nr. 13.
 - De Clippele 1967, pp. 35, 274-275, 309, fig. 169 en 233.

7. *Drongen (Gent)*

- a. In 1811 gevonden op de plaats Bourgoyen, op ongeveer 2 m diepte („à six pieds de profondeur”) in het veen.
- b. Terra sigillatabord van het type Dragendorff 36 (fig. 1) ; diameter van rand en bodem respectievelijk 185 mm en 85 mm ; hoogte : 53 mm ; wanddikte : 7 mm ; de rand is versierd met gestileerde bladeren uitgevoerd in barbotinetechniek ; op de bodem, aan de binnenkant en binnen twee concentrische cirkels, de stempel O NE [R A T U S] : Oneratus van Rheinabern. Periode der Antonijnen. Een gedeelte van de rand ontbreekt, de vernislaag is sterk afgesleten.
- c. Bewaarplaats : Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent (inv. nr. 28), voorheen deel uitmakend van de verzameling van kanunnik M.J. De Bast (Gent).
- d. Bibliografie :
 - De Bast 1813, pp. 52, 202, Pl. II, fig. X.
 - Vander Maelen 1834, p. 217.
 - De Potter-Broeckaert 1864-1870, Drongen, p. 2.

- Plancquaert 1924a, p. 196.
- Maertens de Noordhout 1938, p. 96, nr. 54.
- De Clippele 1967, pp. 33, 250-251.
- Thoen 1976, p. 33, fig. 8.

Opmerking: twee verschillende vondstdata worden in de literatuur vermeld, nu eens 1807, dan weer 1811. De juiste (1811) is wel deze vermeld in de hoofdbron: De Bast. De foutieve datum berust op een verkeerde lezing, vermoedelijk door Vander Maelen, van De Bast. De Potter-Broeckaert en later Plancquaert namen deze foutieve lezing over. Te vermelden valt nog dat Thoen de vondst interpreteert als oorspronkelijk deel uitmakend van een graf.

8. *Drongen (Gent)*

- a. Rond 1811 gevonden op de plaats Bourgoyen.
- b. Acht Romeinse munten. Volgens de gegevens bij De Bast gaat het om 3 munten van Augustus, 2 van Sabina, vrouw van Hadrianus en 3 van Hadrianus. Deze van Sabina en Hadrianus waren afgesleten, de 3 middelbronzen van Augustus werden door De Bast als volgt beschreven:
 - 1) Voorzijde: DIVVS AVGVSTVS PATER. Kop van Augustus.
Keerzijde: arend op globe.
 - 2) Voorzijde: DIVVS AVGVSTVS PATER. Kop van Augustus.
Keerzijde: PROVIDENT. Altaar.
 - 3) Voorzijde: IMP. DIVI F.P.P. Kop van Augustus en van Agrippa.
Keerzijde: COL. NEM. Krokodil en palmboom.
- c. Bewaring: onbekend.
- d. Bibliografie:
 - De Bast 1813, pp. 202-203.
 - Vander Maelen 1834, p. 217.
 - De Potter-Broeckaert 1864-1870, Drongen, p. 2.
 - Schuermans 1869, p. 226.
 - Plancquaert 1924a, p. 196.
 - Van Gansbeke 1955, p. 31.

Opmerking: Vander Maelen geeft een verkeerde vondstdatum (1807), De Potter-Broeckaert en Plancquaert nemen deze fout over. Plancquaert vermeldt bovendien de munten van Sabina niet. Van Gansbeke heeft het over een pot die de munten zou bevat hebben en verwijst hiervoor naar Schuermans. Er is echter noch bij Schuermans noch in de basispublicatie (De Bast) sprake van een pot.

9. *Evergem*

- a. Samen(?) gevonden in 1805.
- b. Enkele Romeinse munten waaronder twee grootbronzen (*sestertii*) van Antoninus Pius.
- c. Bewaarplaats: onbekend. In 1808 nog deel uitmakend van de verzameling van kanunnik M.J. De Bast (Gent).
- d. Bibliografie:
 - De Bast 1808, p. 86.

10. *Mariakerke (Gent)*

- a. In 1908 op 1m50 diepte gevonden in een zandgroeve tussen de Brugse Steenweg en de Brugse Vaart, vermoedelijk op de plaats 't Zandeken.
 b. Muntschat bestaande uit 25 grootbronzen (*sestertii*) en 51 *antoniniani*. Enkele lederresten werden volgens Brunin bij de munten aangetroffen. Dit zou er volgens dezelfde auteur kunnen op wijzen dat de munten oorspronkelijk in een lederen beurs gesloten waren.

Samenstelling :

1) 25 *sestertii* :

- 2 van Domitianus
- 1 van Trajanus
- 2 van Hadrianus
- 5 van Antoninus Pius
- 1 van Faustina I
- 2 van Marcus Aurelius
- 4 van Faustina II
- 1 van Commodus
- 2 van Crispina
- 1 van Severus Alexander
- 4 niet geïdentificeerd

2) 51 *antoniniani* :

- 1 van Gordianus III
- 1 van Trajanus Decius
- 1 van Herennius Etruscus
- 1 van Trebonianus Gallus
- 7 van Valerianus I
- 7 van Gallienus
- 3 van Salonina
- 6 van Saloninus
- 22 van Postumus
- 2 niet geïdentificeerd

c. Bewaarplaats : onbekend.

d. Bibliografie :

- Brunin 1908 a, p. 411.
- Brunin 1908 b, p. 167.
- Bastien 1967, p. 100.

Opmerking : Brunin vermeldt 50 *antoniniani*. In werkelijkheid waren het er 51 zoals volgt uit de opsomming bij dezelfde auteur. Bastien nam de fout over.

11. *Wondelgem (Gent)*

- a. Bronzen senaatsmunt (*as*) gevonden in of vóór 1789.
 b. Consecratie-munt (fig. 4).

Voorzijde : DIVVS AVGVSTVS PATER. Kop van Augustus met stralenkroon, naar links gewend ; omgeven door parelrand.

Keerzijde : PROVIDEN[T] (beneden). Altaar (Ara Providentiae) met 2 panelen en bovenop tweemaal drie palmetten ; omgeven door parelrand.

Geslagen onder Tiberius (14-37) of zelfs in de periode Tiberius-Claudius (14-54) (Banti-Simonetti 1974, pp. 87-95).

c. Bewaring : onbekend.

d. Bibliografie :

— De Bast 1804, p. 40.

— De Bast 1808, p. 87, Pl. I, XII.

VONDSTEN VAN TWIJFELACHTIGE AARD

12. Drongen (Gent)

a. In september 1812, op ongeveer 3,50 m diepte („à onze pieds de profondeur”) in het veen, op de plaats Bourgoyen.

b. Eikenhouten beeld van ongeveer 1,20 m hoogte („sa hauteur est de 45 pouces”) dat een mensengedaante voorstelt met hondekop (fig. 3). Het voorwerp was sterk verweerd, het rechteroor was afgebroken en de benen waren grotendeels beschadigd. De linkerhand vertoonde een opening ter opname van een of ander voorwerp. In de nabijheid van dit beeld, dat Anubis zou voorstellen, werd eikenhout gevonden.

c. Bewaarplaats : onbekend.

d. Bibliografie :

— De Bast 1813, p. 203, Pl. II, IV.

— Roscher 1884-1890, k. 2308.

— Blomme 1909, p. 641.

Opmerking : Anubis, oorspronkelijk een godheid behorend tot de wereld van de afgestorvenen, schijnt buiten Egypte vooral vereerd geweest te zijn als beschermheer van de reizigers³. Voorstellingen van Anubis werden zowat overal in het Romeinse Rijk aangetroffen. Ten noorden van de Alpen komen ze vrij sporadisch voor. Overigens zijn vele, in de oude literatuur vermelde identificaties met Anubis, achteraf ongegrond gebleken. Zo kan van de in vroegere literatuur geciteerde Anubisvondsten uit Groot-Brittannië vermoedelijk alleen de *intaglio* met Anubisvoorstelling uit een grafvondst van het eiland Anglesey als zodanig weerhouden worden⁴. In het verzamelwerk van Roscher⁵ vermeldt W. Drexel terloops de vondst van Drongen zonder er evenwel een oordeel over te vellen („... ueber das aus Eichenholz von Tronchiennes bei De Bast... erlaube ich mir kein Urteil”). Er is ons slechts een tweede Anubisbeeld uit hout bekend dat in Hildesheim, in het Vrije Germanië, zou gevonden zijn⁶.

(3) Malaise 1972, pp. 208-211.

(4) Harris 1965, pp. 81-82.

(5) Roscher 1884-1890, k. 2308.

(6) Ebert 1927-1928, p. 97, T. 17a ; Grimm 1969, p. 14.

13. Drongen (*Gent*)

- a. Op de plaats Regenboog.
- b. Gallo-Romeins aardewerk (?)
- c. Bewaarplaats : onbekend.
- d. Bibliografie :
— Plancquaert 1924 a, p. 194.

Opmerking : ondanks de slordige localisering door de auteur is deze vindplaats toch nog vrij nauwkeurig te achterhalen. Plancquaert situeert de vondsten op de localiteit Regenboog, op een hoger gelegen terrein omgeven door moerassig weiland en op 700 m ten zuiden van de kerk van Mariakerke. Deze laatste plaatsbepaling brengt ons echter niet in Regenboog maar wel in het aangrenzende Bourgoyen, meer bepaald in dat gedeelte ervan dat onmiddellijk ten zuiden van de Grijtgracht gelegen is. De enige mogelijke verklaring voor deze tegenspraak is een verkeerde oriëntatie door Plancquaert van de vindplaats ten opzichte van de kerk van Mariakerke. Inderdaad voegt de auteur eraan toe dat de vondsten daar werden gedaan waar Duitse militairen tijdens de eerste wereldoorlog een vliegveld hebben aangelegd. Dit vliegveld bevond zich gedeeltelijk op de plaats Regenboog en meer bepaald in het gebied dat nu begrensd wordt door de Ringvaart in het westen, de grens met de vroegere gemeente Mariakerke in het oosten, de Beekstraat in het noorden en de Vliegtuigkouter in het zuiden. De minimum-afstand van het site tot de kerk van Mariakerke bedraagt dan 700 m naar het westen en het zuidwesten.

14. Drongen (*Gent*)

- a. Op de plaats Valkenhuis. De eerste vondsten werden gedaan tijdens het ploegen, verder bij nivelleringswerken en tenslotte tijdens opgravingen ondernomen door M. en J. Plancquaert van oktober 1921 tot augustus 1922.
- b. Gallo-Romeins aardewerk en tegulae (?)
- c. Bewaarplaats : onbekend.
- d. Bibliografie :
— Plancquaert 1924 a, pp. 195-196.
— Plancquaert 1924 b, pp. 19-20.

Opmerking : volgens de auteurs zou men hier te doen hebben met de overblijfselen van een Gallo-Romeinse begraafplaats. Hun verslag over de vondsten en de opgravingen is jammer genoeg uiterst verward. Vermelden we verder dat de voorwerpen zelf nergens op afdoende wijze beschreven of afgebeeld werden. Dezelfde opmerking geldt trouwens ook voor de hoger, onder nr. 13, behandelde aardewerkvondsten van de plaats Regenboog.

15. Evergem

Drie ijzeren lepels uit Langerbrugge worden, zij het weliswaar onder voorbehoud, door Bauwens-Lesenne als Romeins vermeld. De auteur voegt eraan toe : „... doch heel waarschijnlijk middeleeuws.” (Bauwens-Lesenne 1962, p. 62). Er valt te noteren dat deze vondsten in de hoofdbron (Hagemans 1863, p. 394, nr. 286) niet beschreven worden als Gallo-Romeins maar dat ze daar wel degelijk behandeld worden onder de rubriek „Monuments chrétiens”.

16. *Sint-Kruis-Winkel (Gent)*

Bij het materiaal uit de steentijd en de ijzertijd (Desittere 1976, p. 106) dat in 1925 en in 1935 door J. Maertens de Noordhout werd verzameld op een zandige hoogte, zouden zich ook scherven van een Gallo-Romeinse pot bevonden hebben. Daar dit aardewerk, volgens de beschrijving van de vinder (Maertens 1927, p. 51), een groene deklaag had, is het onwaarschijnlijk dat het hier om een vondst uit de Gallo-Romeinse tijd gaat.

17. *Sint-Kruis-Winkel (Gent)*

- a. Rond 1930 gevonden door de heer René Malschaert (Zelzate) op de plaats Rosteyne (thans Sidmar), *links van de weg die van het eind van de Dries loopt naar de vaart*⁷.
- b. Cylindervormige *intaglio* uit roodkleurige granaatsteen (fig. 6-7); diameter: 21 mm, hoogte: 7,5 mm; aan weerszijden, op de mantel, komt een gaatje voor van 1 mm doormeter en 2 mm diepte ter bevestiging van een ring; boven- en ondervlak zijn horizontaal; de mantel is versierd met ruitvormige, geslepen facetten. De *intaglio*-figuur gaat 3 mm diep en bestaat uit een naar links gewende, gehelmde vrouwen(?)buste. De helm is bekroond met de voorstelling van een fabelachtig dier, vermoedelijk een zeedraak. Het stuk is vrij gaaf behalve een beschadiging aan de linkerzijde die wellicht ontstaan is als gevolg van het boren van het hechtgaatje.
- c. Bewaarplaats: Museum voor Folklore en Plaatselijke Geschiedenis, Ronse. Gift van de heer M. Gilleman (Dilbeek).
- d. Bibliografie:
 - Deconinck 1960, p. 50.

Opmerking: het is sterk de vraag of de *intaglio* van St.-Kruis-Winkel in de oudheid werd vervaardigd. In de moderne standaardlitteratuur over antieke *intaglio's* en *cameeën* hebben we tevergeefs gezocht naar het helmtypen en naar de combinatie van helm en zeedraak. Ook de numismatiek biedt weinig of geen aanknopingspunten. Wel komen in de Romeinse kunstproductie voorstellingen voor van dieren die nauw verwant zijn aan het exemplaar van St.-Kruis-Winkel (vb. Menzel 1966, T. 52, afb. 133; T. 53, 138). Over de moeilijkheid antieke gemmen van de postantie te onderscheiden, zie Richter 1971, p. 154.

18. *Vinderhoutte (Lovendegem)*

- a. Gevonden op het grondgebied van de vroegere gemeente Vinderhoutte.
- b. Zwartwandig kommetje met konvexe bodem. Gallo-Romeins?
- c. Bewaarplaats: onbekend.
- d. Bibliografie:
 - Verhulst 1859, p. 11, nr. 167.
 - Schuermans 1872, p. 35, nr. 167.

(7) Schriftelijke mededeling van de vroegere eigenaar van het stuk, de heer M. Gilleman (Dilbeek).

B. VARIA EN PERSONALIA

- In 1977 werd de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie (G.V.S.A.) opgericht. Deze v.z.w. heeft de bedoeling, in samenwerking met de stedelijke Dienst voor Archeologie en Historische Monumenten, een volwaardige stadsarcheologie op te bouwen. De vereniging zal o.a. voordrachten, lessenreeksen, bezoeken aan opgravingen en tentoonstellingen organiseren. Zij geeft een viermaandelijks tijdschrift, *Stadsarcheologie*, uit waarvan een eerste aflevering is verschenen.
- Van 4 tot 30 nov. 1977 greep in het Bijlokemuseum te Gent een tentoonstelling plaats over „Archeologica uit de Metaaltijden”. De tentoonstelling werd ingericht naar aanleiding van het verschijnen van de catalogus *Voorwerpen uit de Metaaltijden* door M. Desittere en A.-M. Weissenborn. De catalogus behandelt de voorwerpen uit de bronstijd en de ijzertijd bewaard in het Bijlokemuseum. Een aantal archeologica uit het Gentse komen erin voor.

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN

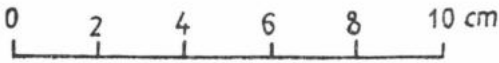
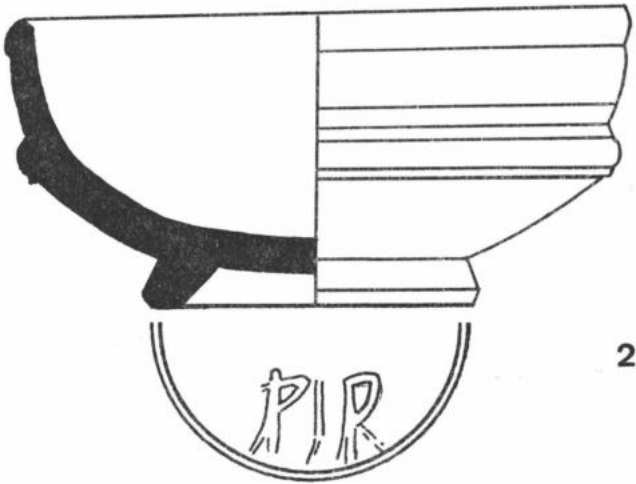
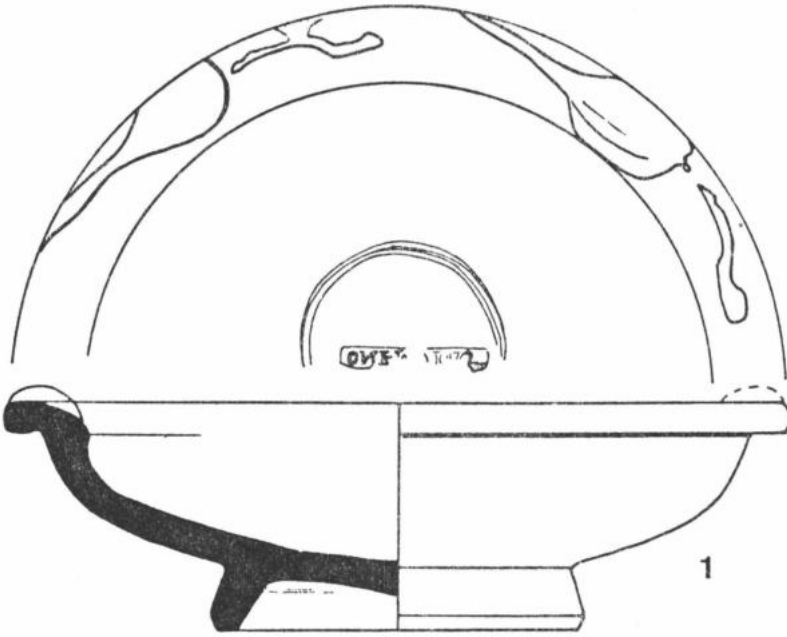
- Situatiekaart. Wijkindeling: 1. ex. Wachtebeke; 2. St.-Kruis-Winkel; 3. Klein-Gent; 4. Kluizen; 5. Mendonk; 6. ex. Zaffelare; 7. Desteldonk; 8. Oostakker; 9. Wondelgem; 10. Mariakerke; 11. St.-Amandsberg; 12. Drongen; 13. Gentbrugge; 14. Ledeberg; 15. Afsnee; 16. St.-Denijs-Westrem; 17. Zwijnaarde.
1. Terra sigillatabord, Drongen. Tekening naar Thoen 1976, fig. 8.
 2. Terra sigillatakomp, Drongen. Tekening naar De Clippele 1976, fig. 169 en 233.
 3. Eikenhouten beeldje van Anubis (?), Drongen. Tekening naar De Bast 1813, Pl. II, IV.
 4. Bronzen senaatsmunt (as), Wondelgem. Tekening naar De Bast 1808, Pl. I, XII.
 5. Bronzen sestertius van Faustina I, Afsnee. Cliché Centrale Bibliotheek der R.U.G.
 - 6-7. Intaglio uit granaatsteen. St.-Kruis-Winkel. Cliché's M. Desittere.

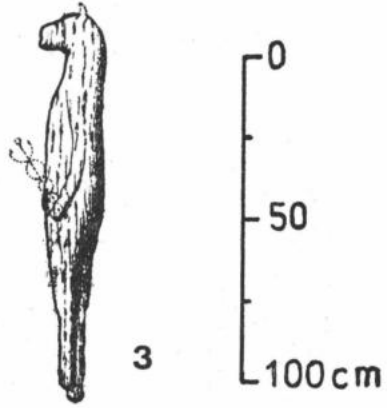
BIBLIOGRAFISCHE AFKORTINGEN

- Banti-Simonetti 1974 = A. Banti - L. Simonetti, *Corpus Nummorum Romanorum*, Firenze, 1974.
- Bastien 1967 = P. Bastien, *Le monnayage de bronze de Postume*, Numismatique romaine. Essais Recherches et Documents III, Wetteren, 1967.
- Bauwens-Lesenne 1962 = M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oost-Vlaanderen*, Oudheidkundige Repertoria II, Brussel, 1962.
- Blanchet 1900 = A. Blanchet, *Les trésors de monnaies romaines et les invasions germaniques en Gaule*, Parijs, 1900.

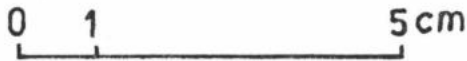
- Blomme 1909 = A. Blomme, *L'Égyptologie en Belgique*, Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique 61, 6e r., I, 1909, pp. 569-654.
- Brunin 1908 a = G. Brunin in Revue belge de Numismatique et de Sigillographie 64, 1908, p. 411.
- Brunin 1908 b = G. Brunin, *Trouvailles de monnaies romaines à Mariakerke*, Bulletin der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent 16, 1908, p. 167.
- Chenet 1941 = G. Chenet, *La céramique Gallo-Romaine d'Argonne du IV siècle et la terre sigillée décorée à la molette*. Fouilles et Documents d'Archéologie antique en France I, Mâcon, 1941.
- Claerhout 1911 = J. Claerhout, *La Palafitte d'Afsné*, Annales de la Société scientifique de Bruxelles 35, 1910-1911, pp. 144-148.
- De Bast 1804 = M.J. De Bast, *Recueil d'Antiquités romaines et gauloises trouvées dans la Flandre proprement dite avec désignation des lieux où on les a découvertes*, Gent, 1804.
- De Bast 1808 = M.J. De Bast, *Recueil d'antiquités romaines et gauloises trouvées dans la Flandre proprement dite avec désignation des lieux où on les a découvertes*, 2e uitgave, Gent, 1808.
- De Bast 1813 = M.J. De Bast, *Second supplément au Recueil d'Antiquités romaines et gauloises, contenant la description de l'ancienne ville de Bavai et de Famars*, Gent, 1813.
- De Clippele 1967 = L. De Clippele, *Het Gentse en het Meetjesland in de Romeinse tijd. Het verband tussen de bewoning en de bodemgesteldheid*, Gent, 1967 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- Deconinck 1960 = J. Deconinck, *Belgische voorhistorische voorwerpen*. Archeologie. Uitgave van de Kring voor voorhistorische opzoekingen van Ronse, 1960, p. 50.
- De Potter-Broeckaert 1864-1870 = F. De Potter - J. Broeckaert, *Geschiedenis der gemeenten van de provincie Oost-Vlaanderen*, 1e reeks, arr. Gent, 1864-1870, II.
- Desittere 1973 = M. Desittere, *Archeologische Kroniek*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 27, 1973, pp. 249-252.
- Desittere 1974 = M. Desittere, *Archeologische Kroniek*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 28, 1974, pp. 141-158.
- Desittere 1976 = M. Desittere, *Archeologische Kroniek*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 30, 1976, pp. 103-113.
- Ebert 1927-1928 = M. Ebert (edit.), *Reallexikon der Vorgeschichte* 11, Berlijn, 1927-1928.
- Grimm 1969 = G. Grimm, *Die Zeugnisse ägyptischer Religion und Kunstelemente im römischen Deutschland*, Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain 12, Leiden, 1969.
- Hagemans 1863 = G. Hagemans, *Un cabinet d'amateur. Notices archéologiques et description raisonnée de quelques monuments de haute antiquité*, Luik, 1863.
- Harris 1965 = E. & J.R. Harris, *The oriental Cults in Roman Britain*, Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain 6, Leiden 1965.
- Juste 1864 = Th. Juste, *Catalogue des collections composant le Musée royal d'Antiquités, d'Armures et d'Artillerie (Bruxelles), précédé d'une notice historique*, Brussel, 1864.
- Maertens 1927 = J. Maertens, *Identification de parties de la voie romaine d'Anvers vers la mer du nord*, Bulletin der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent 35, 1927, pp. 45-57.
- Maertens de Noordhout 1938 = J. Maertens de Noordhout, *Catalogue du musée des antiquités de l'université de Gand*, St.-Amandsberg, 1938.
- Malaise 1972 = M. Malaise, *Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie*, Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain 22, Leiden, 1972.
- Mattingly-Sydenham 1930 = H. Mattingly - E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage III, Antoninus Pius to Commodus*, London, 1930.
- Menzel 1966 = H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland II - Trier*, Mainz, 1966.

- Plancquaert 1924 a = R.P. Plancquaert, *A propos de quelques découvertes faites dans la Flandre orientale*, Bull. Soc. d'Anthrop. de Bruxelles 39, 1924, pp. 182-202.
- Plancquaert 1924 b = M. & J. Plancquaert, *Naar aanleiding der Voorhistorische ontdekkingen te Valkenbuis*, Dietsche Warande en Belfort 24, 1924, pp. 18-32.
- Richter 1971 = G.M.A. Richter, *The engraved Gems of the Romans*, Londen, 1971.
- Roscher 1884-1890 = W.H. Roscher (edit.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* 1, Leipzig, 1884-1890.
- Schuermans 1869 = H. Schuermans, *Médailles et monnaies découvertes dans les Pays-Bas pendant le XVIII siècle et antérieurement*, Revue de la Numismatique belge, 5e reeks, I, 1869, pp. 206-229.
- Schuermans 1872 = H. Schuermans, *Antiquités trouvées en Belgique*, Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie 11, 1872, pp. 23-49.
- Schuermans 1890 = H. Schuermans, *Antiquités trouvées en Belgique*, Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie 29, 1890, pp. 361-424.
- Toen 1976 = H. Toen, *De Gallo-Romeinse periode. Graven naar Gents Verleden*, Gent, 1976, pp. 31-39.
- Vander Maelen 1834 = Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique de la Flandre orientale*, Brussel, 1834.
- Van Gansbeke 1955 = P. Van Gansbeke, *Les trésors monétaires d'époque romaine en Belgique*, Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie 101, 1955, pp. 5-44.
- Verhelst 1856 = B. Verhelst, *Catalogue des objets d'art formant la collection Bodaert et consistant en argenterie ancienne, sculpture en ivoire, grès flamands, meubles, tableaux et autres antiquités. Vente à Gand le 6 août 1856*, Gent, 1856.
- Verhulst 1859 = D. Verhulst, *Catalogue des objets d'Art qui composent la collection B. Verhelst à Gand*, Gent, 1859.
- Zadoks-Josephus Jitta & Van Es 1962 = A.N. Zadoks-Josephus Jitta & W.A. Van Es, *Muntwijzer voor de Romeinse tijd*, 's-Gravenhage, 1962.

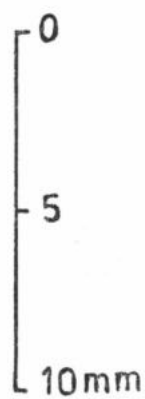
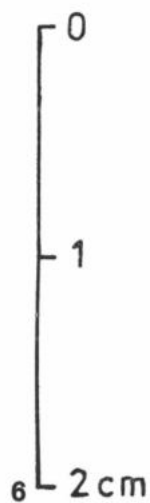

4

5

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1976-1977 *

door

René DE HERDT

Stadsarchief Gent

*Inventarissen, bibliografieën, regestenlijsten, catalogi ***

1. *Alfabetische lijst van de tijdschriften gedeponeerd in de universitaire diensten en de externe leeszalen. 3, (Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit), 1976, 243 blz.*

Deze derde uitgave werd samengesteld door de bruikleendienst „externe diensten” o.l.v. D. CROMMAR-COUVREUR. De informatieverwerking geschiedde door M. LAGASSE-VERPLANKEN. Het is een belangrijk werkdokument dat samen met de topografische lijst (zie nr. 10) en de centrale tijdschriftencatalogi (zie nrs. 3 en 4) de tijdschriftenverzameling van de Gentse Rijksuniversiteit voor de belangstellende toegankelijk maakt.

2. *Centrale catalogus van de Congresliteratuur (colloquia, congressen, symposia e.d.), (Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit), Gent, 1973, 133 blz.*

Samengesteld door de catalografische dienst van de Centrale Bibliotheek o.l.v. E. WILLE. De informatieverwerking geschiedde door M. LAGASSE-VERPLANKEN.

3. *Centrale tijdschriftencatalogus van de Rijksuniversiteit te Gent. Alfabetische register op naam van de instellingen, (Uitgaven van de Centrale Bibliotheek), Gent, 1975, 158 blz.*

Het register slaat op de titels opgenomen in de Centrale tijdschriftencatalogus, zowel in het basiswerk (1974) als in het supplement van 1974. Enkel de naam van de instelling, die in de titel van het tijdschrift voorkomt werd opgenomen. Samengesteld door de catalogueerdienst o.l.v. E. WILLE.

(*) Gebruikte afkorting: HMGOG = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften en mededelingsbladen over heemkunde, folklore en toerisme.

(**) Zie ook nrs. 45, 50, 56, 71, 79, 81, 107.

4. *Centrale tijdschriftencatalogus van de Rijksuniversiteit te Gent, (Uitgave van de Centrale Bibliotheek)*, 3 dln., Gent, 1977, 1245 blz.

Bevat in principe alle tijdschriften (het begrip tijdschrift werd zeer ruim geïnterpreteerd) aanwezig in de universitaire diensten. Deze catalogus bevat niet: verslagen van congressen, almanakken en dagbladen. Opgesteld o.l.v. E. WILLE.

5. DE HERDT R., *Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1975-1976*, in *HMGOG*, XXX, (1976), p. 115-134.

Vervolg van de jaarlijkse bibliografie die sinds 1973 in de *HMGOG* verschijnt.

6. DEROLEZ A., *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent, (Uitgaven van de Centrale Bibliotheek)*, Gent, 1977, 309 blz. + indexen.

Deze inventaris geeft voor het eerst sinds J. DE SAINT-GENOIS in 1849-1852 zijn *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la Bibliothèque de la Ville et de l'Université de Gand* liet verschijnen een volledig overzicht van het Fonds Handschriften (heden 4082 nummers) van de Rijksuniversiteit. De handschriften in het Fonds der Gandavensia werden hierin niet opgenomen. Deze inventaris geeft een summiere beschrijving en werd gevormd uit een fotomechanische reproductie van de steekkaartencatalogus die in de afdeling der Handschriften is ondergebracht. De index bevat alle persoons- en plaatsnamen die in de beschrijvingen der handschriften voorkomen en de voornaamste hoofdwwoorden van de titels van anonieme werken.

7. DESITTERE M., *Archeologische Kroniek*, in *HMGOG*, XXX, (1976), p. 103-113.

Vervolg van de jaarlijkse kroniek die sinds 1973 in de *HMGOG* verschijnt. Valt uiteen in twee delen: A. *Opgravingen en vondsten: de IJzertijd*; B. *Varia en personalia*. Geïllustreerd.

8. ERVYNCK G., *De Staten van Goed van de Burggraving Gent*, Gent, 1975, 68 blz.

Een regest van vierhonderdzevenentwintig staten van goed van 1608 tot 1796 uit het „Fonds Burggraving” in het Rijksarchief te Gent. Met lijst van namen.

9. STEEGHERS W., *Staten van Goed van de Heerlijkheid Sint Baafs bij Gent, (Vlaamse Vereniging voor Familiekunde. Gouw Oost-Vlaanderen)*, 1977, 2 dln., 192 blz.

Deze inventaris vormt een werkinstrument voor genealogen, historici en naamkundigen. Hij geeft de namen weer van de personen die

voorkomen in de registers van de staten van goed van Sint-Baafsheerlijkheid van 1641 tot 1729 (bewaard op het Rijksarchief te Gent). In een „woord vooraf” geeft J. DECAVELE een beknopt historisch overzicht van de gebieden die vielen onder de jurisdictie van de Sint-Baafsheerlijkheid, van de zetelplaats van de schepenbank en van het bestuur van de heerlijkheid.

10. *Topografische lijst van tijdschriften gedeponereerd in de universitaire diensten en de externe leeszaal. 3, (Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit), 1976, 241 blz.*

Deze lijst vergemakkelijkt het weervinden van de door de Centrale Bibliotheek aangekochte tijdschriften die gedeponereerd werden in de verschillende universitaire diensten, seminaries en laboratoria. Samen-gesteld door de bruikleendienst „externe diensten” o.l.v. D. CROMMAR-COUVREUR. De informatieverwerking geschiedde door M. LAGASSE-VERPLANKEN.

11. VANDENHOLE F., *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen. Tweede sterk vermeerderde uitgave met bibliografische annotaties en geografisch-chronologische index, (Rijksuniversiteit Gent, Centrale Bibliotheek), (Bijdrage tot de bibliotheekwetenschap, IV), Gent, 1977, 676 blz.*

In deze inventaris werden opgenomen: het fonds van de Universiteitsbibliotheek, evenals deze van het Seminarie voor Hedendaagse Geschiedenis en het Seminarie voor Perswetenschap. De bladen werden alfabetisch gerangschikt. Met uitgebreide geografisch-chronologische index, waarin niet alleen het beginjaar, maar ook het (vermoedelijke) eindjaar van het verschijnen wordt aangegeven.

12. VAN NIEUWENHUYSEN A., *Ordonnances de Philippe Le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur, 1381-1419. Dl. II: Ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male du 17 janvier 1394 au 25 février 1405, (Verzameling van de Verordeningen der Nederlanden. Eerste reeks: 1381-1506), Brussel, 1974, 1019 blz.*

Deze onmisbare bronnenuitgave voor degene die het politiek, economisch of sociaal leven in het laat-middeleeuwse Gent wil bestuderen, vormt het vervolg van het in 1965 uitgegeven eerste deel dat de periode 16 oktober 1381 tot 31 december 1393 omvat. Met kronologische lijst van de ordonnances van Filips de Stoute en Margareta van Male van 1381 tot 1405, een kronologische lijst van de vidimi van vóór 1381, overzicht van de gebruikte zegels (geïllustreerd). Alfabetische en systematische registers.

Algemeen

13. *Projektboek Gent*, Uden, 1976.

Verslagboek over een schoolprojekt waaraan werd deelgenomen door 260 leerlingen van het College van het H. Kruis te Uden (Noord-Brabant). Dit projektboek geeft een aantal indrukken van de leerlingen over Gent, afgenomen interviews en de uitwerking van opdrachten o.m. in verband met de geschiedenis en kunstgeschiedenis van Gent. Op didactisch gebied erg releverend. Geïllustreerd met talrijke tekeningen en schetsen door de leerlingen.

Archeologie

14. DESMET G., *Noodopgraving „Den Bonten Mantele”*, *Vrijdagmarkt 45*, in *Stadsarcheologie. Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie V.Z.W.* (jg. 1, nr. 1), p. 22-31.

Gebruik makend van verbouwingswerken werd in januari 1977 een noodopgraving verricht in het pand van het huis „Den Bonten Mantele” met zijn prachtige barokgevel. Heel wat interessante archeologische vondsten getuigen van het rijke verleden van de Vrijdagmarkt en zijn omgeving. In een aalput werden talrijke archeologica uit de 18de eeuw aangetroffen, zoals porseleinfragmenten, aardewerk met wit tinglazuur, rood aardewerk met loodglazuur, glaswerk, enz. Geïllustreerd.

15. ID., *Opgravingen naar de verdwenen Nieuwenbosabdij*, in *Stadsarcheologie. Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie V.Z.W.* (jg. 1, nr. 1), p. 40-41.

De aandacht wordt gevestigd op enkele noodopgravingen ondernomen door de Heemkundige Vereniging „De Gonde” van Melle in de tuinen van het Hoger Rijksinstituut voor Tuinbouw te Melle op zoek naar sporen van de verdwenen Nieuwenbosabdij.

16. LALEMAN M.C., *Een tegelvloer van de 14de-15de eeuw*, in *Stadsarcheologie. Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie V.Z.W.*, (jg. 1, nr. 1), p. 42-43.

Korte bespreking van de tegelvondst gedaan in 1885 in het huis op de hoek van de Zwarte Zusterstraat en Onderbergen. Eén illustratie.

Middeleeuwen

17. PREVENIER W., *Motieven voor lelijaardsgezindheid in Vlaanderen in de periode 1297-1305*, in *De Leiegouw*, XIX, (1977), p. 273-288.

Tevens verschenen als overdruk in *Studia Historica Gandensia*, nr. 216, Gent, 1977.

Een onderzoek naar de motieven voor de keuze tussen enerzijds de trouw aan de onmiddellijke landvorst, graaf Gwijde van Dampierre en anderzijds het sympatizeren met het regime van de Franse koning. Adel, stedelingen, ambtenaren en klerus hadden elk hun eigen beweegredenen om ofwel voor de partij van de graaf ofwel voor de koning te kiezen. De auteur steunt in belangrijke mate op Gentse toestanden en geeft o.m. een opsomming van de Gentse leliaards in 1297-1302.

18. ROGGHÉ P., *Judith, stammoeder der eerste graven van Vlaanderen*, Gent, 1977.

Heruitgave van deze boeiende monografie van wijlen P. ROGGHÉ. Kunstig geïllustreerd met twaalf pentekeningen door V. STUYVAERT.

19. TITS-DIEUAIDE M.-J., *La formation des prix céréaliers en Brabant et en Flandre au XVe siècle*, (*Centre d'Histoire Economique et Sociale. Editions de l'Université de Bruxelles*), Brussel, 1975, 406 blz.

Deze waardevolle studie over de graanprijzen, landelijke graanproductie en de graanhandel in het laat-middeleeuwse Vlaanderen en Brabant, bevat ook heel wat gegevens over de graanhandel naar Gent toe, de Gentse graanstapel, de graanprijzen te Gent, de graanaankopen door de Stad enz. Met grafieken, index van personen, plaatsen en zaken.

20. VAN ROMPAEY J., *De publiekrechtelijke achtergrond van de strijd tussen Gwijde van Dampierre en Filips de Schone*, in *De Leiegouw*, XIX, (1977), p. 337-359.

Hoe stond het met de verplichting van feodale trouw die Gwijde van Dampierre had ten opzichte van zijn leenheer? Uit het conflict tussen Gwijde en Filips de Schone zijn de XXIX van Gent niet weg te denken.

21. VAN WERVEKE H., *Een Vlaamse graaf van Europees formaat. Filips van de Elzas*, Haarlem, 1976, 94 blz.

In deze levensschets van Filips van de Elzas (na 1142-1191) wordt voor een breed publiek een zeer duidelijk beeld geschetst van één van de meest opmerkelijke figuren in het Europa van de twaalfde eeuw. Ook op de geschiedenis en op het stadsbeeld van Gent heeft deze figuur een onuitwisbare stempel gedrukt. De auteur begint met in een hoofdstuk over het 's Gravensteen er de nadruk op te leggen dat in de ons omringende wereld nog zaken zijn die aan Filips herinneren. In dezelfde zin wordt uitgewijd over de straten van Nieuwpoort en over de leeuw van Vlaanderen. Hierop volgt de eigenlijke biografie,

waarop telkens verschillende aspecten van Filips' leven worden belicht: de regeringstaak, de krijgsman, de kruisvaarder, beschermheer van de Kerk, de geletterde, de mens, zijn rol in de geschiedenis. Met bibliografie. Geïllustreerd.

22. VERHULST A., *Die gräfliche Burgenverfassung in Flandern im Hochmittelalter*, (*Studia Historica Gandensia*, nr. 204), Gent, 1976.

Overdruk uit *Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte. Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, Sigmaringen, 1976, p. 266-282.

Het ontstaan, de ouderdom en de funktie van het Gentse castellum in vergelijking met de andere middeleeuwse versterkingen in Vlaanderen.

Moderne Tijden

23. BAELDE M., *De Pacificatie van Gent in 1576: hoop en twijfel in de Nederlanden*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 91, (1977), p. 369-393.

Achtereenvolgens vindt men: de totstandkoming van de Pacificatie, de inhoud van dit verdrag en de reacties erop. Met in bijlage vijf onuitgegeven documenten betreffende 1576.

24. *De Pacificatie van Gent, 1576-1976, gezien door Michel Bracke.*

Kunstmap met de tekst van de Pacificatie van Gent, samengesteld door J. DECAVELE, P. VAN PETEGHEM, L. DE POORTER, B. DE LAAT en R. DAVID. De map bevat zes lino's en één zeefdruk door M. BRACKE, twee foto's en de afdruk van een gravure.

25. SCHÖFFER I., *De Pacificatie van Gent, op tweeërlei afstand bezien*, in *HMGOG*, XXX, (1976), p. 9-14.

Rede uitgesproken op de Academische Zitting in de Pacificatiezaal van het Stadhuis te Gent op 8 september 1976. Deze toespraak werd eveneens gepubliceerd in J. DECAVELE, *Eenheid en Scheiding in de Nederlanden, 1555-1585*, Gent, 1976.

26. VANDENBROEKE C., *Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*, CXIII, (1976), p. 3-85.

In dit waardevolle artikel worden de meest opvallende karakteristieken van het demografisch verloop in Vlaanderen (16de-19de eeuw) uiteengezet. Ook de demografische evolutie te Gent komt ter sprake. Met tabellen en grafieken.

27. ID., *Karakteristieken van het huwelijks- en vruchtbaarheidspatroon in Vlaanderen en Brabant, 17e-19e eeuw*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, II, (1976), p. 107-145.
28. VAN CAENEGEM R.C., *De Pacificatie van Gent (1576-1976)*, *HMGOG*, XXX, (1976), p. 3-7.

Toespraak gehouden tijdens de Akademische Zitting in de Pacificatiezaal van het Stadhuis te Gent op 8 september 1976. Deze toespraak werd eveneens gepubliceerd in J. DECAVELE, *Eenheid en Scheiding in de Nederlanden, 1555-1585*, Gent, 1976.

Hedendaagse Tijd

29. ACKERMAN J., *Bij de 150e verjaardag. Het kanaal Gent-Terneuzen. Levensader van de Gentse economie*, in *U en Ebes West*, 1977, nr. 2, p. 13-19.

Overzicht van de geschiedenis van het Kanaal Gent-Terneuzen. Geïllustreerd.

30. BALTHAZAR H., *Sociaal-politieke ontwikkeling en financiële instellingen te Gent van 1780 tot 1850*, in *Overheidsfinanciën Ancien Régime. Hedendaagse Overheidsfinanciën in België van 1740 tot 1860. Mutatieproces, continuïteit en onderbrekingen. Internationaal Colloquium, Spa, 19-22 - XII - 1972. Handelingen, (Historische Uitgaven Pro Civitate)*, nr. 39, (1975), p. 349-372.

Na te hebben vastgesteld op welke wijze het politieke beheer van de stad in de beschouwde periode is veranderd, onderzoekt de auteur het administratieve beheerskader van het lokale financieuzen en gaat na wie de mensen waren die het ambtenarenapparaat vormden. Hij verwijst naar de studie van J.F. Bosscher over het Franse financieuzen van 1770 tot 1795 en poogt de stellingen van Bosscher, o.m. dat vanaf het Directoire teruggegrepen werd naar de financieel administratieve arrangementen van vóór 1789 aan de Gentse toestand te toetsen. Tenslotte introduceert de auteur in een overzicht van de stedelijke instelling het verloop van het gemeentelijk financieuzen. Het artikel wordt gevolgd door de weergave van de „discussie” die werd gehouden na de uiteenzetting van H. Balthazar.

31. DECAVELE J., *Honderdvijftig jaar Kanaal Gent-Terneuzen*, (Catalogus van de Tentoonstelling georganiseerd door het Stadsbestuur van Gent en het Ministerie van Openbare Werken), Gent, 1977, 105 blz.

In vier hoofdstukken en in 233 nummers wordt de geschiedenis verhaald van het Kanaal Gent-Terneuzen dat in 1827 werd opengesteld voor de scheepvaart. Achtereenvolgens worden behandeld: de voor-geschiedenis, het eigenlijke graven van het kanaal, de eerste en tweede

verruiming (naar 10.000 ton) en tenslotte de derde verruiming (naar 60.000 ton). Rijk geïllustreerd.

32. DE MEESTER J., *De Compagnons der boekdrukkunst en boekbinderij der Stad Gend*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 162.

Op initiatief van J.F. Laval (1774-1859), hulpbibliothekaris bij de Universiteitsbibliotheek te Gent, werd in 1806 een onderstandskas van de Gentse letterzetters, drukkers en boekbinders opgericht.

33. POELMAN R., *Oostakker in de 19e eeuw*, s.l., 1976, 152 blz.

De auteur haakt in op het boek dat in 1974 door M. GYSSELING werd gepubliceerd, nl. de *Geschiedenis van Oostakker en Sint-Amandsberg tot 1794*. In een zeventiental hoofdstukjes wordt de geschiedenis van Oostakker in de negentiende eeuw geschetst (Sint-Amandsberg zou eerst in 1872 een zelfstandige gemeente worden). Achtereenvolgens worden behandeld: de gemeentelijke administratie; het gemeentehuis; de openbare orde en veiligheid; het onderwijs; de armenzorg; de bevolking; de economische bedrijvigheid; het verenigingsleven; lokale feesten, markten en kermissen; Oostakker en het kanaal Gent-Terneuzen; de militaire konskriptie in de Franse tijd; de netelige kwestie der Heirnismeersen; de afscheiding van Sint-Amandsberg; de Sint-Amanduskapel en het Campo Santo te Sint-Amandsberg; de openbare werken en het wegennet; het openbaar vervoer.

34. STEELS M., *Gent in 1851*, in *Ghendtsche Tydinghen*, V, (1976), p. 241-255.
35. ID., *Gent in 1852*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 3-16.
36. ID., *Gent in 1853*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 51-61.
37. ID., *Gent in 1854. Opnieuw een jaar van ellende en cholera*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 94-109.
38. ID., *Gent in 1855*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 138-149.
39. VANDERSTRAETEN F., *De evolutie van 100 jaar onderwijs (1830-1930) in Sint-Amandsberg*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg V.Z.W.* Jaarboek XIII, 1976, p. 46-75.

De auteur geeft een overzicht van de Belgische onderwijswetgeving tot 1930, bespreekt het schoollopen in Oostakkers wijk Sint-Amandsberg, geeft de evolutie van het Sint-Amandsbergse onderwijs en van de Sint-Amandsbergse instellingen. Daarop volgt een bespreking van de speciale onderwijsvormen in de gemeente, de bezoldiging van het

onderwijzend personeel, de financiële problemen van de „meesters”, de evolutie in programma's en methodes, de schoollokalen en hun inrichting, de buitenschoolse activiteiten van de Sint-Amandsbergse instellingen.

40. WILDEROM M.H., *Tussen Afsluitdammen en Deltadijken*. Dl. IV. *Zeeuwisch Vlaanderen*, s.l., 1973, 567 blz.

In dit lijvige werk waar een overzicht gegeven wordt over de waterstaatkundige en economische aspecten in Zeeuwisch Vlaanderen, vindt men tevens heel wat gegevens over de inpolderingen in de gebieden ten noorden van Gent en over het Kanaal Gent-Terneuzen. Rijk geïllustreerd. Met lijst van geraadpleegde bronnen en register van aardrijkskundige namen, personen en zaken.

41. WITTE E., *De Belgische radikalen: brugfiguren in de democratische beweging (1830-1847)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 90, (1977), p. 11-45.

E. WITTE bespreekt in dit onderzoek naar de Belgische radikalen de Gentenaars Charles Coppens, Louis de Souter, Edouard Hellebaut, Charles-Louis Spilthoorn en Bernard Vispoel.

Kerkgeschiedenis, abdijen, kloosters

42. *De Abdij van Onze Lieve Vrouw Ten Bosch. L'Abbaye de Notre Dame de „Ten Bosch”. Le Nouveau-Bois à Gand. De Nieuwenbosch te Gent, (Het Mandelboekje. Le Carnet du Dizeau)*, juni 1977, 23 blz.

In het decembernummer van 1976 werden de geschiedenis van de abdij Ten Bosch en de vestiging ervan te Lokeren (Oudenbosch) en in het maartnummer van 1977 de overblijfselen van de vestiging te Heusden (Nieuwenbosch) besproken. In het juninummer worden ikonografische elementen in verband met de vestiging te Gent belicht. Geïllustreerd.

43. ANDRIESEN J., *Een zeldzaam boekje uit de 16e eeuw*, overdruk uit *Liber Amicorum Jozef Lauwerys*, Hoogstraten, 1976, p. 22-25.

Bespreking van twee religieuze werkjes van Cornelius Columbanus Vrancx (ca. 1530-1615), kanunnik van St-Baafs en later abt van St.-Pietersabdij. Van een eerste werkje, nl. *Den sleutel des hemels* was reeds een exemplaar bekend, van het tweede boekje *Den sluetel* (sic) *der missen* wist men wel dat het bestaan had, maar had men tot nog toe geen exemplaar teruggevonden.

44. ASAERT G., *Het Archief van de abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent*, I, *Inventaris*, Brussel, 1976, 287 blz.

De cistercienserabdij Boudelo werd gesticht in 1200 te Sinaai, toen een aantal kloosterlingen onder leiding van de monnik Boudewijn van Boekel de Gentse St.-Pietersabdij verlieten om zich in de eenzaamheid van het Land van Waas terug te trekken. De inventaris maakt een onderscheid tussen de bescheiden aangaande de abdij in het algemeen (oude inventarissen, cartularia, religieuzen, korrespondentie, processen) en de documenten in verband met het beheer van de goederen (rekeningen, journalen van inkomsten en uitgaven, enz.). De bezittingen van de abdij lagen verspreid over gans Vlaanderen.

45. BOGAERTS A.M., *Dominikanen der Nederlanden in de Registers der Magisters-Generaal. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden*, dl. I: 1386-1513, Brussel 1972, 495 blz.; dl. II: 1518-1650, Brussel, 1974, 373 blz.; dl. III: 1650-1669, Leuven, 1975, 424 blz.

Uitgave van de regesten, die bewaard worden in het Archief der Dominikanen te Rome en die betrekking hebben op de dominikanenkloosters en kloosterlingen in de Nederlanden. Alsdusdanig bevat deze uitgave ook heel wat gegevens over de Dominikanen te Gent.

46. CLOET M., *Antoon Triest, prototype van een contra-reformatoische bisschop, op bezoek in zijn Gentse diocees (1622-1657)*, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, jg. 91, (1976), p. 394-405.

Op grond van het bekende Itinerarium van de Gentse bisschop Antoon Triest (1576-1657) dat door de auteur in 1976 in extenso werd uitgegeven *, krijgt men een beeld van Triest als contrareformatoische bisschop. Aan de hand van enkele voorbeelden wordt aangetoond hoe nauwgezet de bisschop bij zijn bezoek aan de parochies te werk ging in zijn onderzoek naar de toestand van het kerkgebouw, de uitoefening van de eredienst, het privéleven en het apostolaat van de pastoor en het gedrag van de gelovigen.

47. CNOCKAERT L., *Pierre-Joseph Triest 1760-1836. „Le Vincent du Paul belge”*, (Université de Louvain. *Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie*. (Reeks 6. Deel 3), Leuven, 1974, 657 blz.

Uitvoerige studie over het leven en werk van kanunnik Pierre-Joseph Triest, die zich in het eerste kwart van de negentiende eeuw inzette voor de armenzorg en niet minder dan vier kongregaties stichtte,

(*) *Itinerarium Visitationum Antonii Triest Episcopi Gandavensis (1623-1654)*. De visitatieverslagen van bisschop Triest, uitgegeven door M. CLOET, (*Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis*, Series A. Vol. 2), Leuven, 1976. (Zie Bibliografie 1975-1976, nr. 41).

nl. de kongregatie der Broeders van Liefde; deze der Zusters van Liefde van Jezus en Maria; de Zusters der Kindsheid Jesu; de Broeders van St.-Jan van God. In een annex wordt een bespreking gegeven van biografen en biografieën van kanunnik Triest, wordt ingegaan op de ikonografie, vindt men een aantal dokumenten gepubliceerd en wordt een overzicht gegeven van hospitalen en scholen die door Triest werden opgericht. Met index van namen. Geïllustreerd.

48. DECAVELE J., *Abbaye de Notre-Dame, dite „Hôpital des Lépreux” ou „Rijke Gasthuis” à Gand*. Overdruk uit *Monasticon Belge. Tome VII. Province de Flandre Orientale. Deuxième Volume*, (Centre Nationale de Recherches d'Histoire Religieuse), 1977, p. 179-193.

De benediktijnerabdij van Onze-Lieve-Vrouw was de voortzetting van de oude Leproserie op het Marialand die werd gesticht ca. 1146. In het begin van de 17de eeuw werd door het Stadsbestuur besloten in deze abdij een school voor arme kinderen op te richten. De religieuzen uit de Leproserie, ook Rijke Gasthuis genaamd, kwamen hiertegen in verzet. In 1626 nam de gemeenschap de regel aan van de H. Benediktus. Met biografie van de negen abdisen, bespreking van de bronnen en de literatuur.

49. ID., *Abbaye des Dames Anglaises à Gand*. Overdruk uit *Monasticon Belge. Tome VII. Province de la Flandre Orientale. Deuxième Volume*, (Centre National de Recherches d'Histoire Religieuse), 1977, p. 199-214.

Na een scheuring met het Engels Klooster te Brussel kwamen de Engelse Benediktinessen zich in 1624 in de Savaanstraat te Gent vestigen. Vanuit Gent werden kloosters te Boulogne, Pontoise, Duinkerke en Ieper gesticht. In 1794 vluchtten de Engelse Benediktinessen naar Preston in Lancashire. Met biografie van de twaalf abdisen, bespreking van het bronnenmateriaal en van de literatuur..

50. DE GRAUWE J., *Prosopographia Cartusiana Belgica (1314-1796)*, Gent, 1977, 370 blz.

Biografische lijsten van alle kartuizers, die geleefd hebben op het grondgebied van het huidige België. Van enorm belang voor wie de kartuizersgemeenschap te Gent wil bestuderen *.

(*) Van dezelfde auteur verschenen reeds:

DE GRAUWE J., *De stichting van de Gentse kartuis „Koningsdal” te Rooigem in de parochie Ekekergem*, in HMGOG, XXV, (1971), p. 3-30.

ID., *Histoire de la chartreuse du Val-Royal à Gand et de la chartreuse du Bois-Saint-Martin à Lierde-Saint-Martin (Flandre Orientale)*, (Analecta Cartusiana, XVIII), Salzburg, 1974 (zie Bibliografie 1973-1974, nr. 55).

51. DE HERDT R., *Te gast bij broeders, kartuizers en fabrikanten. Het Museum Meerhem*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 26, (1977), p. 29-34.

Toeristisch artikel over het Museum Meerhem dat in 1977 werd geopend op initiatief van de broeders Hiëronymieten van het Instituut Sint-Jan de Deo. Geïllustreerd.

52. D'HAESE M., *Museum Meerhem. Katalogus*, Gent, (1976), 43 blz.

Catalogus van dit museum dat werd ingericht in een gedeelte van de kapel van het oude kartuizerklooster, welke door Lieven Bauwens ook als fabriek werd ingericht. In dit gebouwencomplex werd in 1814 tevens de Vrede van Gent ondertekend tussen de Verenigde Staten van Amerika en Engeland.

53. DE SMET E., *De bezittingen van het Rijke Gasthuis te Eeklo*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 27, 1976, p. 181-267.

Onderzoek naar de bezittingen van het Gents Leprozenhuis in het bijzonder het ontginningscentrum Groot Goed of Gasthuisgoed (13de eeuw). Met bijlagen. Geïllustreerd.

54. DE VOS A., *Spanningen in de Abdij van Doornzele tijdens de 17de eeuw*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 27, 1976, p. 171.

In de loop der 17de eeuw waren er nooit meer dan zestien zusters in dit klooster. Ondanks dit kleine aantal was de verhouding tussen de zusters bepaald slecht. Dat het er bovendien niet steeds even stichtend aan toeging in dit klooster (ondanks de contrareformatie) wordt door een drietal voorvallen geïllustreerd.

55. EVERAERT J., *Fr. Pedro de Gante. Primer evangelizador y civilizador de Mexico*, in *Revista Belga (Mexico)*, 1974, p. 28.

Pieter van Gent (ca. 1480-1572) trok in 1523 als minderbroedermissionaris naar Mexico, dat enkele jaren te voren door Cortez was veroverd. Pieter van Gent verzette zich herhaaldelijk tegen de uitbuiting van de inlandse bevolking door de Spanjaarden die op onmiddellijke winst belust waren.

56. *Das Protokollbuch der Niederländischen Reformierten Gemeinde zu Frankfurt am Main 1570-1581*, bewerkt en uitgegeven door H. MEINERT en W. DAHMER, Frankfurt/Main, 1977, 406 blz.

De kerkraadsprotokollen van de Nederlandse vluchtelingengemeenten op vreemde bodem bevatten niet zelden belangrijke informatie betreffende het protestantisme in onze gewesten in de zestiende eeuw. Naast de protokollen van de Nederlandse Kerk in Londen, uitgegeven door A. VAN SCHELVEN en A. KUYPER beschikken we thans

ook over deze van Frankfurt am Main, uitgegeven in een verzorgde editie. De leden van de Vluchtelingenkerk waren bijna uitsluitend afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, enkelen onder hen kwamen uit Gent.

57. VAN HEDDEGHEM A., *Een kinderziekenhuis in Gent (1835-1871)*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, XIII, (1975), p. 129-149.

In het Sint-Jansgodshuis bij Sint-Jacobs was tussen 1835 en 1871 een kinderspitaal ondergebracht waarin behoeftige kinderen onder de 10 jaar verpleegd werden. De auteur heeft het uitvoerig over het ontstaan van deze instelling. In dit initiatief van de Commissie der Godshuizen onderstreept hij de rol van kanunnik P.J. Triest, door wiens toedoen de zorg voor de kinderen toevertrouwd werd aan een nieuwe kongregatie van hospitaalzusters onder de naam „Zusters der Kindsheid Jesu”. Met een capaciteit van eerst 40 bedden, vanaf 1859 van 78 bedden, vervulde het kinderspitaal een onvervangbare sociale rol. Het werd in 1871 afgeschaft en vervangen door een kinderafdeling in de Bijloke.

Gebouwen, stadsbeeld

58. CLAUWAERT J., *Het Gravensteen in de 18e-19e eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 74-78.

Het Gravensteen werd in de loop van 18de en 19de eeuw gebruikt als textielabriek. Er waren tevens woningen voor arbeiders ingericht. Geïllustreerd.

59. FREDERICQ-LILAR M., *L'Hotel Falligan. Chef-d'œuvre du rococo gantois*. (Université Libre de Bruxelles. Faculté de Philosophie et Lettres, LXV), Brussel, 1977, 168 blz.

Na een historiek van het Hotel Falligan (ca. 1755 opgericht) geeft de auteur een beschrijving van dit rococogebouw op de Kouter. Daarna gaat ze uitvoerig in op de decoratie zowel wat architectuur, schilderkunst als schrijnwerk betreft. In annex vindt men een uitgave van belangrijk bronnenmateriaal, een overzicht van literatuur en geraadpleegde bronnen, een kritisch apparaat en een lijst van de talrijke illustraties.

60. VAN DOORNE G., *Une demeure patricienne du moyen-âge. Een middeleeuwse patriciërswooning. Het Ryhovesteen te Gent*, in *La Maison d'Hier & d'Aujourd'hui. De Woonsteden door de eeuwen heen*, juni 1977, nr. 34, p. 38-51.

In dit boeiend artikel wordt niet enkel een geschiedkundige beschrijving van het aloude Ryhovesteen (einde 12de eeuw) in de Onder-

straat gegeven, maar krijgt men ook een visie op de stenen en hun belang in het middeleeuwse Gent. Geïllustreerd.

61. ID., *Neringhuis van de Gentse metselaars, Cataloniëstraat*, in *Stadsarcheologie. Viermaandelijks tijdschrift van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie V.Z.W.*, (jg. 1, nr. 1), p. 11-21.

Toen in november 1976 een aanvang werd gemaakt met de sloping van het voormalige metselaarshuis, nam de stedelijke Dienst voor Archeologie en Historische Monumenten het initiatief de voorgevel te ontpleisteren en aan een grondig onderzoek te onderwerpen. Het resultaat van dit oudheidkundig en bijkomend historisch onderzoek wordt in geciteerd artikel gepubliceerd. Achtereenvolgens krijgt men een bespreking van de ligging van het huis, de oudste bouwonderdelen, die dateren uit de 13de eeuw. In 1526 ontwierp Christoffel Vanden Berghe een nieuwe gevel. Naar het oorspronkelijk uitzicht hiervan werd een onderzoek verricht. Op de eerste verdieping werd een muurpolychromie aangetroffen. Geïllustreerd. Met bijlagen.

62. VAN TYGHEM F., *Het stadhuis van Gent*, in *Spiegel Historiae*, jg. 12, (1977), p. 456-463.

Bondig overzicht van de bouwgeschiedenis van het Gentse stadhuis, welke aanvangt in de tweede helft van de 15de eeuw. Geïllustreerd.

63. VAN WESEMAEL M., *De donkere kerkers van het Stadhuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 109-114.

Gegevens over de *Armen Caemer van Ghendt*, haar vergaderzaal en de cellen in het stadhuis waar jonge bedelaars en bedelaressen bestraft werden. Geïllustreerd.

64. ID., *Een paar beschamende bladzijden uit de eervolle geschiedenis van het Gentse stadhuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 61-74.

De auteur wijdt in dit artikel uit over de toegangstrappen tot het Gentse stadhuis (o.m. over de beruchte trap van Jean-Baptiste Pisson uit 1802-1803). Geïllustreerd.

65. ID., *De Gentse donkere putten*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 21-34.

Een artikel waarin de kerkers en gevangnissen in het 's Gravensteen worden besproken.

66. WAEYSENS G., W. PATOOR en R. VAN DAMME, *De oude kerk van Gentbrugge. (Geschiedenis van Gentbrugge)*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 16-19, (1977), (niet gepagineerd).

Industriële Archeologie *

67. BRAL G. en LINTERS A., *Ijzer in Gent*, in *WIARUG - werkschrift 1 Architectuur van een Industriële Periode. Parijs... en Gent*, (Gent, 1977).

Bondige bespreking van de 19de-eeuwse staalarchitectuur in Gent.

68. LINTERS A., *Het beluik tussen de St.-Lievenspoortstraat en de Keizersvest*, in *WIARUG berichten*, 1977, nr. 2, p. 2-3.

In 1837 verdeelde bouwmeester Minnaert een tuin in 40 perceeltjes, waarop in twee lange blokken huizen van het rug-aan-rug type werden gebouwd. De levensomstandigheden in dit beluik waren zo erbarmelijk dat nog in de 19de eeuw, ingevolge een besluit van het College van Burgemeester en Schepenen van de stad Gent verbeteringen aan dit beluik dienden aangebracht.

Kunst en Cultuur

69. BALTHAZAR H., *De Multatulikring. Kroniek over toneelcultuur en socialisme te Gent, 1944-1974*, Gent, 1974, 90 blz.

70. BUNTINX W., *De gilde van Sint-Sebastiaan en de schouwburg van Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 17-21.

Bondige historiek van de schouwburg van Sint-Sebastiaansgilde die werd opgericht ingevolge een overeenkomst met het Stadsbestuur in 1736, op de plaats waar nadien de Opera zou gebouwd worden.

71. COEKELBERGHS D., *Des peintres belges à Rome de 1700 à 1830, (Etudes d'Histoire de l'Art publiées par l'Institut Historique Belge de Rome, dl. III)*, Brussel-Rome, 1976, 509 blz.

Rijk geïllustreerde uitgave van een doctoraatsthesis waarin het leven en werk belicht wordt van de Belgische schilders die in de 18de en het begin van de 19de eeuw te Rome verbleven. Men vindt erin tal van biografische gegevens over de „Gentse” schilders Joseph Paelinck (1781-1839), J.-S. Van den Abeele (1797-1855), Robert Van Aude-naerde (1663-1743), Pierre Van Hanselaere (1786-1862), Jean-Baptiste Maes-Canini (1794-1856), Joseph Mast (aktief in Rome in 1771), Pieter Norbert Van Reysschoot (1738-1795), Ridderbosch (aktief in de tweede helft van de 18de eeuw), Philippe Spruyt (1727-1801), Egide Charles Joseph Vande Vivere (1760-1826). Met repertorium van de Belgische schilders te Rome tussen 1700 en 1830, uitgave van documenten, uitgebreide bronnenopgave en bibliografie, index van personen en lijst van de opgenomen illustraties.

(*) Zie ook nr. 31.

72. CELS J., *Mijnheer Arseen en de Rechtvaardige Rechters*, Antwerpen, 1976, 96 blz.

De diefstal van de Rechtvaardige Rechters, het sinds 1934 verdwenen paneel van de „Aanbidding van het Lam Gods”, kwam in 1976 meer dan eens ter sprake. Dit werk belicht een aantal aspecten in verband met deze beruchte diefstal en in verband met de dief, de raadselachtige figuur van Arseen Goedertier (1876-1934). Met bijlagen en illustraties.

73. DUVERGER E., *Nadere gegevens over de Antwerpse periode van Jan Porcelis*, in *Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen. Jaarboek 1976*, p. 269-279.

Deze Gentse marineschilder week in 1584, na de verovering van Gent door Parma samen met zijn ouders uit naar het Noorden. In 1615 was hij opnieuw in Antwerpen, waar hij voornamelijk schilderde voor de kunsthandel van Adriaan Delen.

74. GOOSSENS M., *Middeleeuwse muurschilderkunst te Gent*, in *Spiegel Historiaal*, jg. 11 (1976), p. 642-647.

De oudste overblijfselen van de muurschilderkunst in Gent en tevens in de Nederlanden dateren uit de 12de eeuw (Sint-Baafsabdij). In de 14de eeuw bereikte de Gentse muurschilderkunst haar hoogtepunt. Vele ensembles gingen echter verloren. Zowel de tempera-techniek als de olieverftechniek werden gebruikt. Geïllustreerd.

75. HOLLEBOSCH-VAN RECK Y., *Typologische benadering van enkele muntgewichtendozen uit de verzameling van het Bijlokemuseum te Gent*, in *HMGOG*, XXX, (1976), p. 83-102.

Wat zijn muntgewichtdozen en hoe kunnen ze getypologeerd worden volgens hun herkomst? Het Bijlokemuseum bezit muntgewichtendozen uit Keulen en het Rijnland, uit Antwerpen, Brugge, Gent en Amsterdam. Geïllustreerd.

76. *Jos Verdegem. Retrospectieve - Provinciebestuur Oost-Vlaanderen - Stadsbestuur Gent. Museum voor Schone Kunsten. Citadelpark, 25 februari - 17 april 1977.*

Katalogoog van de retrospectieve van de Gentse kunstschilder Jos Verdegem (1897-1957). Met inleiding door JAN HOET, lijst van de tentoonstellingen, biografische en bibliografische nota's, getuigenissen en kritieken.

77. *Meubilair ontworpen door Henry Van de Velde, (Stad Gent. Museum voor Sierkunst. Tijdelijke tentoonstelling recente aanwinsten, 2 juli - 4 september 1977), Gent, 1977, 5 blz.*

Bespreking van een aantal meubels en kunstvoorwerpen ontworpen door architect Henry Van de Velde (1863-1957) of door zijn omgeving.

78. LA ROCHE R., *Ontstaan en ontwikkeling van de vrijmetselarij in Vlaanderen en Nederland*, in *Ons Erfdeel*, jg. 20, 1977, p. 571-588.

In dit artikel vindt men ook een aantal gegevens weer over de vrijmetselaarsloge te Gent. Vooral de vrijmetselarij tijdens de orangistische periode krijgt de aandacht. Als burcht van het Gentse orangisme zou de loge Le Septentrion lange jaren trouw blijven aan prins Frederik, de Grootmeester van het Grootoosten der Nederlanden.

79. SCHEERDER J., *De handschriften van Gentse kronieken en memoarieboeken bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent*, in *HMGOG*, XXX, (1976), p. 16-59.

Na een algemene inleiding volgt de eigenlijke bespreking. Vijfenvijftig handschriften berusten in het Fonds van de Handschriften, drieëntwintig berusten in het Fonds Gandavensia. Met concordantie-tafel en kronologisch overzicht van de inhoud der beschreven handschriften.

80. VAN ACKER K.G., *De librije van Raphaël de Marcatellis, abt van Sint-Baafs en bisschop van Rhodus*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLVIII, (1977), p. 143-198.

De vondst van twee inventarissen van boeken en manuskripten in de papieren van A. Pinchart, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek, maakte het K.G. VAN ACKER mogelijk een nauwkeurige rekonstruktie op te stellen van de „librije van abt de Marcatellis”. Naast een editie van de beide inventarissen, brengt de auteur een aantal gegevens nopens de verspreiding van de verzameling handschriften sinds de tweede helft van de zestiende eeuw.

81. *Verslag van het Documentatiecentrum voor Dramatische Kunst V.Z.W. te Gent.*

Verslag door J. VAN SCHOOR over de werking van deze in 1971 opgerichte vereniging. Dit verslag wordt gevolgd door een inventaris van de verzamelingen aanwezig in het documentatiecentrum. De inventaris werd samengesteld door J. DE VOS en afgesloten op 1 mei 1976. Het documentatiecentrum verzamelt werken over drama en toneel, toneelstukken, regieboeken, programma's, affiches, foto's, theatertijdschriften en -krantjes en legt een archief aan van het „Toneel Vandaag”. Als dusdanig is dit documentatiecentrum van belang voor al wie de geschiedenis wil nagaan van het toneel in Gent en in Vlaanderen.

82. *Der Vrijheid laatste Hope*, Antwerpen, 1976, 125 blz.
In dit kunstboek heeft A. GAILLIAERDE zijn talrijke tekeningen van Gentse monumenten en stadsgezichten omringd met historische teksten en impressies van A. WYFFELS, A. VAN DE WALLE, R. d'EXTEYL, J. DECAVELE, D. BERBIERS en GINSBERG.
83. WATELET J., *Art Nouveau*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, jg. 15, (1977), p. 83-121.
Bespreking van verscheidene kunstvoorwerpen die behoren tot de kollektie van het Museum voor Sierkunst en Industriële Vormgeving te Gent. Geïllustreerd.
84. WATERSCHOOT W., *Leven en betekenis van Lucas d'Heere*, in „*Verslagen en Mededelingen*” van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1974, p. 16-126.
Een bijdrage waarin wordt gepoogd een samenhangende levensschets van de zestiende-eeuwse Gentse schilder-dichter Lucas d'Heere te brengen. Voor het schrijven van dit artikel werd geen nieuw archiefwerk verricht, maar enkel beroep gedaan op ten dele nog niet geïnterpreteerde gedrukte bronnen.

Heemkunde

85. DE CALUWÉ R., „300 Jaar Visitatie” - Documenten, in *Schakel. Mededelingsblad van het Heemkundig Documentatiecentrum Sint-Amandsberg en van de Heemkundige Kring de „Oost-Oudburg”*, jg. 3, (1975), p. 4-18.
Uitgave en bespreking van een aantal dokumenten en werkstukken in verband met de „Gentse Kant” en het uitvindersbrevet van Virginie Vrancken, toegekend bij koninklijk besluit van 28 oktober 1852.
86. DECAVELE J., *Rooigem*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, j. 26, (1977), p. 8-12.
Informatie over de geschiedenis van deze Gentse stadswijk.
87. GEVAERT G., *Maaltebrugge, historisch belangrijkste gehucht van Sint-Denijs-Westrem*, in *Berichten van de Heemkring Scheldeveld*, VIII, (1976), p. 51-61.
Met gegevens over het „Putje” en het kunstatelier Bressers.
88. *75 Jaar „Aero Club des Flandres” - „Ghent Aviation Club”*, 5 blz.
Een overzicht van de geschiedenis van deze vliegclub naar aanleiding van een tentoonstelling (maart-april 1977).

89. *Oude en nieuwe plaats- en straatnamen te Gentbrugge*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, nr. 18 en 19, (1977), (niet gepagineerd).

Bespreking van de straatnamen die met de letter B beginnen.

90. POELMAN R., *Sloten, van nederzetting tot bedevaartsoord*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg V.Z.W.*, Jaarboek XIII, (1976), p. 3-44.

De auteur bespreekt in dit artikel de eerste bedevaarten naar het „Vlaamse Lourdes” (1874), wijdt uit over de godsdienstaat en spotternij om daarna aandacht te vragen voor belangrijke bedevaarten naar dit bedevaartsoord, voor de eeuwfeestviering in 1973, voor het commerciële aspect van de bedevaarten. Vervolgens gaat hij dieper in op de genezingen die te Oostakker-Lourdes plaats grepen, in het bijzonder de genezing van Rosa Petiet (1906), deze van Pieter De Rudder (1875), welke voor het „Vlaamse Lourdes” de weg opende naar een erkenning van volwaardig bedevaartsoord. Geïllustreerd. Met kritisch apparaat.

91. RAMON R., *Wandeltocht langs de kastelen van Destelbergen*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg V.Z.W.*, Jaarboek XIII, (1976), p. 106-130.

Korte historiek van de kastelen „Notax”, „Succa”, „Ter Saelen”, „Te Lande”, „Crabbenburg”.

92. STEELS M., *Enkele beschouwingen over de bevolking van Ledeberg, Gentbrugge en Sint-Amandsberg in het jaar 1900*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, nr. 16, (1977), 4 blz., (niet gepagineerd).

93. VIAENE A., *Watertornooien op Vlaamse rivieren*, in *Biekerf. Westvlaams Archief voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore*, jg. 77, (1977), p. 5-12.

Men krijgt o.m. een overzicht van de watertornooien te Gent gehouden. De oudste vermelding ervan dateert uit 1381.

94. VANDEN BROUCKE F., *Oude en verdwenen herbergen te Sint-Amandsberg*, in *Heemkundig Nieuws. Contactblad van de Heemkundige Kring „Oost-Oudburg” en het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis*, jg. 5, 1977, p. 67-72, 78-84.

95. VAN SEVEREN G., *Het gebuurte- en dekenijleven te Gent. Vroeger en nu*, Gent, 1977, 32 blz.

Brochure uitgegeven naar aanleiding van de 75ste verjaardag van het Koninklijk Verbond der Gebuurtedekenijen van de Stad Gent. Eerst

in 1361-1364 vindt men in de archieven sporen van het bestaan van de gebuurten terug, alhoewel deze ongetwijfeld tot een oudere datum zijn op te voeren. In de 17de eeuw, die geldt als de bloeiperiode van de gebuurtedekenijen, zouden er 190 gebuurten geweest zijn, ingeschakeld in 19 wijken of hoofdkwartieren, die op hun beurt onderverdelingen waren van de parochies. Toen op het einde van de 19de eeuw de gebuurten begonnen te zieltogen (er waren er toen slechts 79) werd in 1903 de Bond van Dekens en Baljuws opgericht. Deze betekende voor de gebuurten een nieuwe stimulans. Sinds 1930 staat deze bond bekend als het Koninklijk Verbond der Gebuurtedekenijen der Stad Gent. Geïllustreerd.

96. ID., *Gent honderd jaar geleden. Een wandeling door en rond de „kuip” met Ernest George in 1877*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, jg. 26, (1977), p. 29-34.

Toeristische bespreking van een aantal etsen uit het boek *Etchings in Belgium* door de Engelsman Ernest George.

97. VAN WESEMAEL M., *Lichte vrouwen te Gent in de 19e eeuw en hun publiciteit*, in *Oostvlaamse Zanten*, LII, (1977), p. 2-19 en 38-66.

Na een overzicht van de prostitutie te Gent in de loop der tijden, gaat de auteur uitvoerig in op de ligging van de bordelen in de stad in de 19de eeuw, op de wetgeving en reglementering in verband met de prostitutie, op het heffen van taksen op de prostitutiehuizen. Daarna volgt de bespreking van een achttal adres- en reclamekaartjes uit de 19de eeuw van hetgeen men noemde „maisons de société” of „gezelschapshuizen”. Geïllustreerd.

98. WAEYTENS G., *Het vermaarde kasteel Coninckxdonck*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, nr. 19, (1977), 5 blz. (niet gepagineerd).

99. ID., *De Emmanuel Hielstraat*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, nr. 17, (1977), (niet gepagineerd).

Historiek van deze straat (eertijds Ongerijstraat), met anekdoten over de vroegere bewoners.

100. ID., *Oude hoeven te Gentbrugge*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, nr. 17, (1977), 3 blz., (niet gepagineerd).

Een overzicht van bekende hofsteden in Gentbrugge, gevolgd door de publikatie van een kadastrale lijst van 1870 waarin de landbouwers met de grootte van de hen toebehorende hofsteden vermeld worden.

101. ID., *De Puntfabriek. 100 jaar metaalindustrie te Gentbrugge (van 1839 tot 1939)*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, nr. 13, (1976), 4 blz., (niet gepagineerd).

In 1868 richtte A. Pernot een knoppen-, nadien nagelfabrikant uit Gent, een kaarsenfabriek in de Kerkstraat te Gentbrugge in als metaalfabriek en draadtrekkerij. In 1892 werd de onderneming omgevormd tot N.V. „Clouterie et Tréfilerie des Flandres”. In 1953 werd het bedrijf geïntegreerd als een afdeling van Arbed. Met één illustratie van het bedrijf in 1902.

102. WAEYTENS G., PATOOR W. en VAN DAMME R., *Het dorp Gentbrugge. Ontstaan, groei, geschiedenis tot 1795. (Geschiedenis van Gentbrugge)*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, nrs. 13-15 (1976), (niet gepagineerd).

Weinig diepgaand overzicht van de geschiedenis van Gentbrugge.

103. ID., *De Oude Kluis (dl. 1)*, (*Geschiedenis van Gentbrugge*) in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, nr. 19, (1977), 5 blz. (niet gepagineerd).

104. *Wereldnamen van bij ons: uitvinders, ontdekkers, pioniers*, (Gent), 1977, 40 blz.

In deze catalogus van een tentoonstelling (februari-maart 1977) geeft J. QUINTYN een bondige levensschets van zesentwintig „Gentenaars” die als ontdekker of uitvinder een wereldfaam verworven hebben.

Volkskunde

105. BROECKHOVE M., *De blaaspijp als ontspanningsinstrument*, in *Oostvlaamse Zanten*, 51, (1976), p. 42-71.

Van dit artikel, waarin men o.a. meer verneemt over Gentse vogelpijpblaas- en balpijpblaasmaatschappijen, verscheen een gewijzigde overdruk in de reeks *Uit het Seminarie voor Volkskunde van de Gentse Rijksuniversiteit*, dl. XIV. Geïllustreerd.

106. DE BUDT, *Tafke 't Zandboerke (1881-1943)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, V, (1976), p. 269-272.

Wetenswaardigheden over de folkloristische zandverkoper Gustaaf Coryn. Geïllustreerd.

107. LEMMENS F., *Repertorium van XIXde eeuwse bidprentjesportretten*, in *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor Familiegeschiedenis*, jg. 12, (1976), p. 29-32, 89-92, 147-150, 269-272, 303-306, 365-372, 479-482,

535-538, 605-608, 631-634; jg. 13, (1977), p. 19-22, 97-100, 133-138, 391-398, 431-434, 497-500, 553-556.

Belangrijk werkinstrument voor genealogen en vorsers. Ook betreffende Gentse figuren.

108. VAN WESEMAEL M., *Het Gentse Carnavalslied aan het woord*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 150-161.

Aanvullingen op het artikel van M. STEELS, *Carnaval te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, III, (1974), p. 7-20. Uitgave van verscheidene liedjes. Geïllustreerd.

Biografische artikels en nota's

109. CLAUWAERT J., *Jef Crick, letterkundige en kunstcriticus (1890-1965)*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg V.Z.W., Jaarboek XIII*, (1976), p. 98-104.

Biografische schets van deze journalist en dichter. Van zijn hand zijn het standaardwerk *Leven en Werken onzer Beeldende Kunstenaars*, 1933 en de roman *De Ridder van het Slot van Laarne*, 1933. Hij schreef tevens tal van studies over Campo Santofiguren. Geïllustreerd. Met kritisch apparaat.

110. COOLS H., *Antoon Triest (Beveren 1577 - Gent 1657)*, in *Het Land van Beveren*, XX, (1977), p. 42-60, geïllustreerd, met bijlagen.

111. HUYS P., *Kunstschilder Jos Verdegem (1897-1957)*, in *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor Familiegeschiedenis*, jg. 12, (1976), p. 647-650, geïllustreerd.

112. STEEGHERS W., *De familie Rogghe*, in *Heemkring Scheldeveld*, (1976), p. 123-140. *

Genealogie van de familie Rogghe (sic). Met biografie van het bekendste lid, nl. Leopoldus Josephus Rogghé (1904-1973), dichter, letterkundige en historicus, met een volledige lijst van de door Rogghé gepubliceerde werken en artikels.

113. STEELS M., *Hippoliet Van Peene*, in *Ghendtsche Tydinghen*, V, (1976), p. 263-269.

Levensbeschrijving van deze toneeldichter (1811-1864), vooral bekend als de auteur van *De Vlaamsche Leeuw* (1847). Geïllustreerd.

(*) Zie ook nr. 117 en nrs. 58 en 62 in de Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1974-1975.

114. VANBERGHEN M., *Louis Van Houtte*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 120-123.

Biografie van deze plantkundige (1810-1876), tevens plantenkweker en burgemeester. In 1845 richtte Van Houtte het tijdschrift *La Flore des Serres et des Jardins de l'Europe* op. Vier jaar later legde hij de basis voor het tot stand komen van het „Institut Royal d'Horticulture”.

115. VAN GENT M., *Architect Louis Roelandt*, in *Ghendtsche Tydinghen*, VI, (1977), p. 170-177.

116. VAN MECHELEN J., *Paul de Ryck*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, (*Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks. Nr. 3*), dl. I, Gent, 1977, p. 83-111.

Biografische schets van dichter en journalist Paul de Ryck (1913-1956) die in 1934 te Sint-Amandsberg de „Cahiers van de Waterkluis” stichtte. Met biografische en bibliografische nota's en beknopte bloemlezing. Geïllustreerd.

117. VAN RYSSEL D., *Paul Rogghé*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, (*Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks. Nr. 3*), dl. I, Gent, 1977, p. 115-143.

Biografisch overzicht van deze bekende letterkundige en historicus (1904-1974). Met bespreking van zijn literair en historisch werk, biografische en bibliografische nota's en bloemlezing. Geïllustreerd.

118. WILLEMYNS R.E.C., *Adolf Herckenrath*, in *Oostvlaamse Literaire Monografieën*, (*Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen. Nieuwe Reeks. Nr. 3*), dl. I, Gent, 1977, p. 146-177.

Biografische schets van deze Gentse dichter, toneelschrijver en boekhandelaar (1879-1958). Met kritisch overzicht van zijn werk, biografie, bibliografie en bloemlezing. Geïllustreerd.

Ter gelegenheid van het eeuwfeest van het overlijden van L.A.J. Quetelet (1796-1874), Gents-Brussels sterrenkundige en socioloog verschenen in allerlei tijdschriften een aantal artikels. Hier een aanvulling van de reeds in de bibliografie van 1974-1975 vermelde werken. *

119. *Adolphe Quetelet, 1796-1874. Recueil des travaux et contributions présentés en 1974 en hommage à son rôle de statisticien*, (*Ministère des Affaires Economiques. Mémorial Adolphe Quetelet, 3*), Brussel, 1975, 158 blz.

(*) Zie ook nrs. 67 en 68 in de Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1974-1975.

120. *Adolphe Quetelet, l'œuvre sociologique et démographique. Choix de textes*, (Centre d'étude de la population et de la famille), Brussel, 1974, 183 blz.
121. *Adolphe Quetelet, 1796-1874. Hommages et contributions*, (Palais des Académies), (Mémorial Adolphe Quetelet, 2), Brussel, 1975, 60 blz.
122. ELKHADEM H., *La correspondance d'Adolphe Quetelet avec Sir John Herschel: un exemple de la richesse du fonds Quetelet*, (Adolphe Quetelet 1796-1874. Hommage et contributions), Brussel, 1975, p. 46-57.
123. LAHAYE E., *Adolphe Quetelet (1796-1874). Ses initiatives créatrices en géophysique*, in *Ciel et Terre*, 91, (1975), p. 257-260.
124. UYTTEBROECK F., *Quetelet: een wetenschapsman die van mensen hield*, in *De Vlaamse Gids*, LIX, (1975), p. 70-74, geïllustreerd.

PROVINCIALE PRIJS VOOR GESCHIEDENIS

Het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, dienst voor Kulturele Aangelegenheden, verzoekt ons het volgende mee te delen: „Op eenparig advies van de jury besliste de Bestendige Deputatie van de Provinciale Raad van Oost-Vlaanderen de provinciale prijs ten bedrage van 20.000 F ex-aequo toe te kennen aan de heren Erik Thoen uit Gent voor zijn studie „De gevoigen van militaire destructie op het platteland. Het voorbeeld van de Burgeroorlog op het einde van de 15e eeuw in Vlaanderen met nadruk op het Gents Kwartier” en Jan De Maeyer uit Hasselt voor zijn studie „Arthur Verhaegen: Bijdrage tot de studie van het Ultramontanisme: 1847-1884”.
